ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXI Year – 8 March 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..………………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal’s standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We …….. the

author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………..

……authorize

you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name **: ……………………………………………………………………………..**

Official Address **:……………………………………………………………………………..**

…………………………………………………… Pin …………………..

e-mail id **:……………………………………………………………………………..**

Mobile and Phone No. **: ……………………………………………………………………………..**

Signature of the Author(s) **: ……………………………………………………………………………..**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ________________________________

____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ______________________________

____

5. Present Position/Designation: ______________________________

6. Email Address: ______________________________________

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

<u>Director</u> : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	DIGITAL INDIA: ISSUES AND CHALLENGES	Dr. Ramesh Baburao Ghegadmal	01
02.	A CRITICAL ANALYSIS OF FINANCIAL STATEMENT	Dr. M. P. Pagare	04
03.	GREEN MARKETING - CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	Chetan S. Chopade	08
04.	GST BURDENING OR NOT FOR COMMON CITIZENS OF INDIA	Chetan S. Chopade	14
05.	IN RECENT YEARS, INDIAN CINEMA HAS HAD AN IMPACT ON THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT	Chetan S. Chopade	17
06.	LITERATURE AND FILM: A STUDY	Dr. Chandrashekhar Bapurao Kanase	20
07.	REVIEW ON ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION (NEP 2020)	Shri. Bhargavram Yogeshwar Choudhari	23
08.	ECONOMIZING MATERIALISM THROUGH SELF-REALIZATION	Dr. Rathna N	28
09.	SOCIAL ISSUE - DOMESTIC VIOLENCE	Ratna Sonaji Jadhao Dr. Rajkumar H. Mhaske	33
10.	EVOLUTION OF EDUCATION SYSTEM IN INDIA	Priyanka Batwal Dr. Keshav Mani Sharma	38
11.	A PERSPECTIVE TOWARDSBLOCK CHAIN CONTRIBUTION OF A TRACKING SYSTEM	Smt. Maheshwari. S Hiremath	46
12.	THE ESSENCE OF USER-CENTRIC LIBRARY SYSTEM IN MODERN ERA	Mr. Tippanna S Vagdal Mr. Shivakumara Acharya	53
13.	PERSONAL PROFILE OF THE TEACHERS IN PRIMARY SCHOOLS IN KARNATAKA:	Dr. Sharanappagouda L Patil	58
14.	A STUDY ON RAMIFICATIONS OF INDUSTRIALIZATION ON SOCIETY'S SOCIO-ECONOMIC SCENARIO	Shashikala K	63
15.	A VIEW TOWARDS POLITICAL HUMANISTIC REFLECTION ON DEMOCRATIC COOPERATION	Dr. Vyshali U	68
16.	आजादी के 75 साल : भविष्य के सपने	डॉ. जयश्री रणसिंग डॉ. चन्द्रशेखर बांधे डॉ. दयालु राम चौधरी डॉ. रोहिणी मरकाम डॉ. जवाहर लाल पाटले	73

17.	व्यावहारिक राज्यशास्त्री कौटिल्य के सप्तांग-सिद्धांत की विशेषता	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	76
18.	निराला के काव्य में वेदनानुभूति	डॉ. प्रकाश कृष्णदेव धुमाल	80
19.	भाषांतर : संकल्पना व स्वरूप आणि मराठी भाषांतरे	डॉ. संजय चिताळकर	87
20.	भारत आणि अमेरिका: शीतयुध्दोत्तर कालखंडातील संबंध	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	91
21.	**इ.स. 1907 ते इ.स. 1935 भारतातील ब्रिटिश सरकारचे संस्थानविषयक धोरण :**	प्रा. डॉ. संतोष शंकरराव इंगोले	97
22.	महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान	प्रा. डॉ. महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे	101
23.	रंगाच्या मानवि जिवनावर प्रभाव	डॉ. गणेश मस्के	104
24.	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य	डॉ. स्नेहल संजय मराठे	107
25.	भारतीय मानवी हक्क : महिला, अनुसूचीत जाती व जमाती विषयक समस्या व उपाययोजना	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	110
26.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे महिला सक्षमीकरणासाठी योगदान	प्रा. डॉ. प्रकाश संभाजी वाघमारे	114
27.	**प्रबळ ईच्छा शक्तीने घडवून आणला प्रबळगड व कलावंतीण दुर्ग**	शंकर देवराव लेकुळे	120
28.	वृध्दांची काळजी व देखभाल	डॉ. अविनाश गोरे नंदुराम अभानराव गायकवाड	123
29.	मद्यपान एक सामाजिक समस्या	प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम अर्जुन जयराम बोकाडे	129
30.	**सुख, शांती आणि समाधानासाठी मनुष्य मनातील तृष्णा मुक्तीची आवश्यकता**	**त्रिभुवन सिध्दार्थ दादाभाऊ प्रा. डॉ. बी. एन. कुऱ्हाडे**	135
31.	हवामान बदलाचा शेतीवरील परिणाम	प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम संदिप बबन वाघ	140
32.	आपत्ती व्यवस्थपनासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज	डॉ. बी. बी. लोखंडे	148
33.	**जातककथेतील बोधिसत्त्वाची संकल्पना**	**बोधिराजकुमार किसन खरात प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल स्थवीर**	153
34.	डॉ. कलाम यांची शास्त्रज्ञ म्हणून कारकीर्द : ऐतिहासिक आढावा	चंदा गणेश चव्हाण	157
35.	राजन खान यांची कथा	डॉ. राजेंद्र करनकाळ	160

36.	**धुळे जिल्हयातील बरडाभिल्ल**	श्री. नितीन मांगुलाल महाले प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील	163
37.	**शेतक-यांच्या आत्महत्या : समाजशास्त्रीय विश्लेषण**	**प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण**	172
38.	**भाषा उत्पत्ति सिध्दांत और हिंदी का उगम**	**प्रा. स्मिता हनुमंतराव नायक**	175
39.	कोविड–19 सहायतार्थ बीमा एवं शासन की कुछ महत्वपूर्ण योजनाएं	डॉ. केशवमणि शर्मा	179
40.	**नागपुरी बोली : स्वरूप, वैशिष्ट्ये**	**डॉ. राजीव यशवंते**	186
41.	**राजर्षी शाहू महाराजांचेस्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्यासंबधीचे विचार**	डॉ. निलेश गोकुळ शेरे	191
42.	मालवा क्षेत्र के पाटीदार समाजमें शिक्षा की प्रगति	रीना पाटीदार	195
43.	**मराठी कवितेतील पर्यावरणीय संवेदना**	प्रा. डॉ. केशव पाटील	198
44.	'साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा - शिवकालीन अर्थ धोरणाचा आदर्श दस्त ऐवज'	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	205
45.	**स्वामी विवेकानंद व त्यांचा मानवतावाद**	**डॉ कल्पना माणिकराव कदम**	209
46.	ಗ್ರಾಹಕರವಸ್ತುಗಳಮತ್ತುಸೇವೆಗಳಮೇಲೆವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಪಾತ್ರ	ಡಾ.ಶೈಲಜಾ ಎಸ್.ಎಂ ವರುಣ್‌ರಾಜ್	219

Digital India: Issues and Challenges

Dr. Ramesh Baburao Ghegadmal

Assistant Professor, Department of Business Communication, Dr. Ambedkar College of Commerce & Economics, Wadala, Mumbai-400031.

Abstract:

As we know, education is a thing that can make people attain the highest peak in their career. Education is fundamental for achieving success and all human potential, forming a just society, and maximizing national development. Quality education is key to making the nation's mark on the global stage. After Independence government made many changes in the education system and for this many policies were made this one is National Education Policy, 2020 which is made in the 21st century. Quality innovation, education, and research in every field will be the poles or bases on which India will become a 'Global Knowledge Super Power'. So, for this achievement, a new policy on education is needed. After 34 years, Union Cabinet approved National Education Policy on Wednesday, 29 July 2020. The NEP 2020 was announced by the Ministry of Education for the purpose that it will provide quality education to our nation. Previous National Policy on Education, 1986 was replaced by this new one.

Keywords: Fundamental, Global Knowledge Super Power, Quality education, Independence

Introduction:

Digital India: The main motives and aim of this policy are to provide quality education and maximum development of learners. All the major critical points have been addressed in this Policy which is called as New National Education Policy, 2020. Through this policy, government is an active mode and trying to take some steps and adding some new things for nation building through the digital India. And trying to make avail maximum facilities in education. Because, government has not ready to make any compromise in quality education. Hence digital India is one of the effective and through it can be increase the connectivity speed- internet facility in rural area as well citiestoo. The role of government is multi-dimensional for the progress of the nation through the scheme of digital India. As we know entire world is affected by the Covid-19 (Pandemic disease) and we Indians are not exceptional but school and college enable to provide continue education through online channel i.e. Internet and Wi-Fi. Another hand not only education affected but there are several government and non-government offices and corporation sector affected. Hence there was only one of the option remained that work from home and it could be possible with the help of Internet. That is why digital and technological education tools for differently-abled students, equitable and inclusive education online, and digital education: ensuring equitable use of technology, re-imagining vocational education, renovation of course structure, etc. the focus of this policy is on education so it will bring long-overdue positive changes in society. As this policy was approved, every institution will adopt all the provisions and new policies which were provided by the central government for the welfare of the student. Under this policy, students will decide and choose their subject and course themselves. It provides the freedom for students that they deserve.

NEP has announced to provide easy and quick access to all the students and especially for differently-abled students. In NEP 2020 there is a provision to provide devices and technological tools and affordable and freely accessible books to the students living in deprived areas from rural to remote areas. The offering of various teaching-learning materials for differently-abled students. It is

also helpful to empower teachers and help them to find effective jobs and to do their work. It is also for the shaping of society and is effective for all human beings in one way to another.

On the other hand, NEP 2020 is a bane as laws and policies related to the condition of those schools and colleges which are by certain bodies and organizations throughout the country are silent as it is. As the current education system has a No Detention Policy (NDP) till Class 8th and the dropout percentage is going to increase due to the conduction of exams by a singular body or authority. If a single body or authority is deciding the whole nation's syllabus, then they will easily re-write or change history and advertise their agendas and pollute the young minds of the generation which will be the future of any nation.

Objectives of Digital India:

The prime objective of Digital India is providing high-speed internet in every part of the country as per the requirement of people similarly the most important task is to improve the online structure. The main objective of digital India and its Mission 'power to Empower' whichit's divided into three different components first digital delivery of services and second creation of digital infrastructure creation and last digital literacy.

1. That internet services are offered with high-speed in all Gram panchayats and there should be an easy accessing center in all localities.
2. The initiative of digital India initiative for the unification of thoughts and ideas to be wide-range hence every one took contributed to obtaininga bulky goal.
3. Through the digital India scheme the government has linked 12000 post offices in rural areas successfully with the of electronic mode.
4. This particular scheme is progressing successfully under the electronic transaction with e-authority.
5. Under this scheme at least there are 1.15 lakh Gram panchayats connected through under Bharat net program.
6. The digital village area was created with well-equipped facilities like solar lighting, a sanitary napkin production unit, and a Wi-Fi couple.
7. Today more than 300 million active users areon the internet and from 10-15 million are daily users.

Challenges of Digital India Mission Scheme:

1. The speed of the Internet is slow as compared to other developed countries as well as Wi-Fi spots.
2. There are some small as well medium scale industries for adjusting modern technology.
3. There is a lack of skilled manpower in the field of digital technology.
4. There is a lack of cybersecurity experts to find out the growing daily criminal danger of digital crime.

Issues and Challenges to Digital India.

1. **Connectivity to Remote Areas:**

As we know the connectivity of internet issue and challenges not only in the village but also in the town and cities too. The problem of connectivity issues is complex because everywhere the law implementation as well execution is different. It is a huge challenge to the central authority because it is too difficult to store the database information is to be stored.

2. **High-leveledDigital Literacy:**The issues and challenges of Digital literacy are widespread in most of the towns and villages in India. No doubt the cities have adopted digitalization but it is

inadequate and certain scope. Full digitalization is not possible unless internet services get permission as wellas a certificate from the concerned government authority. For example, it requires conditionsfor the administration changes. Along with there is expected change in taxation and it is acceptable to the public mentality. That is why this particular team which is work with some mutual understanding to bring awareness to the level of digital literacy.

3. **Cyber Crime:** It is one of the burning issues and threatsof cybercrimeto the entire globe and Indiawill not be an exception. That is why it needs to be a strong team to protect the database system which is stored with us and it is needed to prevent any cyber-attack from hackers.
4. **Inter-Departmentally Co-ordination:**

As we know within the government several departments should be assimilated into each other and it has to be a technical or corporate issue. The corporate issue we define precisely and it is almost related to self-ego of the officers as well staff and it is only one of the hurdles and not to be coordinate each other on the several issues and it is difficult to be desired changes in the present system though we have adopted the new concept digital India.

5. **Changing Mindset:**

This is one of the important thingsin the mindset and it is not ready to change it as easily as possible because we are very much habitual and under influence of some certain thing i.e. conventiontradition and culture and most of the time, we are hesitant to change it. Because people are familiarized themselves with the practice for some years and hence it is difficult for them to bring all of the sudden change. In this connection, our Hon'ble Prime Minister Narendra Modi took a decision and declared on 1st July 2015 about digital India, and accordingly, his government has implemented and executed several transactions that can be done through internet facility which is already progressing in some of the developed countries. That is why our Prime Minster took the initiative of digital India and promised his people to provide the required facility to the nation.

Conclusion:

The goal of digital India is far away unless there is the proper implementation that the Digital India mission is one of challenge in this present scenario. That is why it is persistent to follow and it gives the proper attention by the government. That any program/project should not be affected due to cause of it proper implementation. In this connection this is one of the prime duty and responsibility of government to execute. Hence, it is necessaryto take some steps for the accomplish the vision and dream of digital India in reality of independent India.As the researcher scholar is observed the Digital knowledge is an important to secure data. At the same time, there is an enormous and urgent need to create awareness, particularly in rural areas. What is need to be digital should be properly comprehended and addressed to the people? At the same whatever doubts and difficulties, the government has resolved its issues through the competent recognized agency of government. The most important success of digital India is through its maximum connectivity with a minimum cyber security risk. To succeed in this particular project, it is a need and well-furnished infrastructure. Last but not least it needs to improve cyber security and deploy trained and knowledgeable people to avoid future disasters. At the same time, there must be as strong participation in the various department with the necessary commitment and need to put effort. For this particular project,so-called Digital India should be supported by different areasand its concerned people.

Works- Cited.

1. https://www.ijitee.org>papers ISSN: 2278-3075' VOLUME 8 Issue 5 March 2019
2. indialends.com India Digital Mission.
3. www.reseachgate.net.publication 349139159 5th July 2022. Digital India: Challenges and suggestion for Implementation
4. https://euroasiapub.org volume.7 Issue 5, May 2017 International Journal of Research in IT Management (IJRIM)

"A Critical Analysis of Financial Statement"

Dr. M. P. Pagare
Asstt. Professor (Dept. of Commerce) Siddharth Arts Commerce & Science College Jafrabad Dist Jalna

Introduction:

Financial statements are classified into various types such as under the financial statement trading account, profit and loss account, balance sheet of the any particulars company and cash inflow statement cash outflow statement, Income statement, cash statement in financial statement has been classified etc.

Financial statement is very important for any business organization, because the profit or loss of any company can be understood only on the financial statement as well as how is the financial status of any business organization, how much profit has the company made in the previous year, when the amount of loss is incurred, when the company has to take any decisions in the future and also what is the objective of a business organization, financial statement is very important to resolve these various issues.

In the financial statement trading account is very importance role because all direct expenses are included under trade account what is exactly direct expenses the expenses that the company has to incur directly, is called direct expenses, that is the expenses that a company has to spend to make a new product, those expenses are generally called is direct expenses, the following items are included under direct expenses such as creating new products, buying raw materials, paying wages to employees etc.

Profit and loss account is also included under the financial statement, this account is considered very important from the point of view of preparation of financial statements, the entire indirect expenses is included under the profit and loss account indirect expenses are exactly what expenses so the indirect expenses means the company to deliver the goods and services to the customer when a company incurs an expense to a business entity that expense is called indirect expense, this includes the following expenses, selling expenses, advertising expenses, marketing expenses, staff salary expenses, office expenses, telephone expenses, office rent expenses, electricity expenses, traveling expenses, etc such types of expenses are included under the profit and loss account, hence, the profit and loss account has acquired unique importance in the financial statement.

Another important kinds of financial statement is a company's balance sheet the financial position of the any particulars company can be estimated only depend on the balance sheet of the company such as a business organization can make decisions about how much profit or loss the company has made, a company's balance sheet consists of two main sides liabilities and assets liabilities means a liability is a company's total debt that is, if a business organization wants to start a business, it needs a large amount of capital, at that time, business organizations raise capital through various source such as share capital general reserve sundry creditor etc.

The other side of the balance sheet are assets are owned by the company under this assets is classified into two types fist is fixed assets and second is current assets in the included fixed assets are building, furniture, investment, machinery, land etc and also included current assets are cash, cash at bank, good will primarily expenses etc. fixed assets means there is no change in this matter so this is fixed assets and in the current assets are movable assets, movable assets are assets that can be exchanged immediately that is, such assets is immediately converted into money such assets are

current assets, as well as fixed assets are included two more aspects such as fixed assets and intangible fixed assets fixed assets include assets that assets are of physical nature like land, factory, machinery etc and intangible assets are assets that include goodwill, patents, coffee rights, etc

What is the Financial Statement:

Financial statement is the mirror of organization of any business under it is the total sum of the financial position of business organization as well as in the financial statement included various kinds of report regarding financial position of the particulars business, such as trading account, profit and loss account, balance sheet, fund flow statement, cash flow statement, income statement etc. as well as financial statement are a colligation of summary level report about the any particulars organization.

Objective of Financial statement:

To find out financial positions & financial activities of the business.

To provide useful information to the management of an organization for the purpose of planning, controlling, analyzing and decision making.

To provide useful information taking a decision in the feature to the various investor.

To find out details cash flow statement and cash fund flow statement.

To analysis and repaired objectives of organization.

4. Financial Statement:

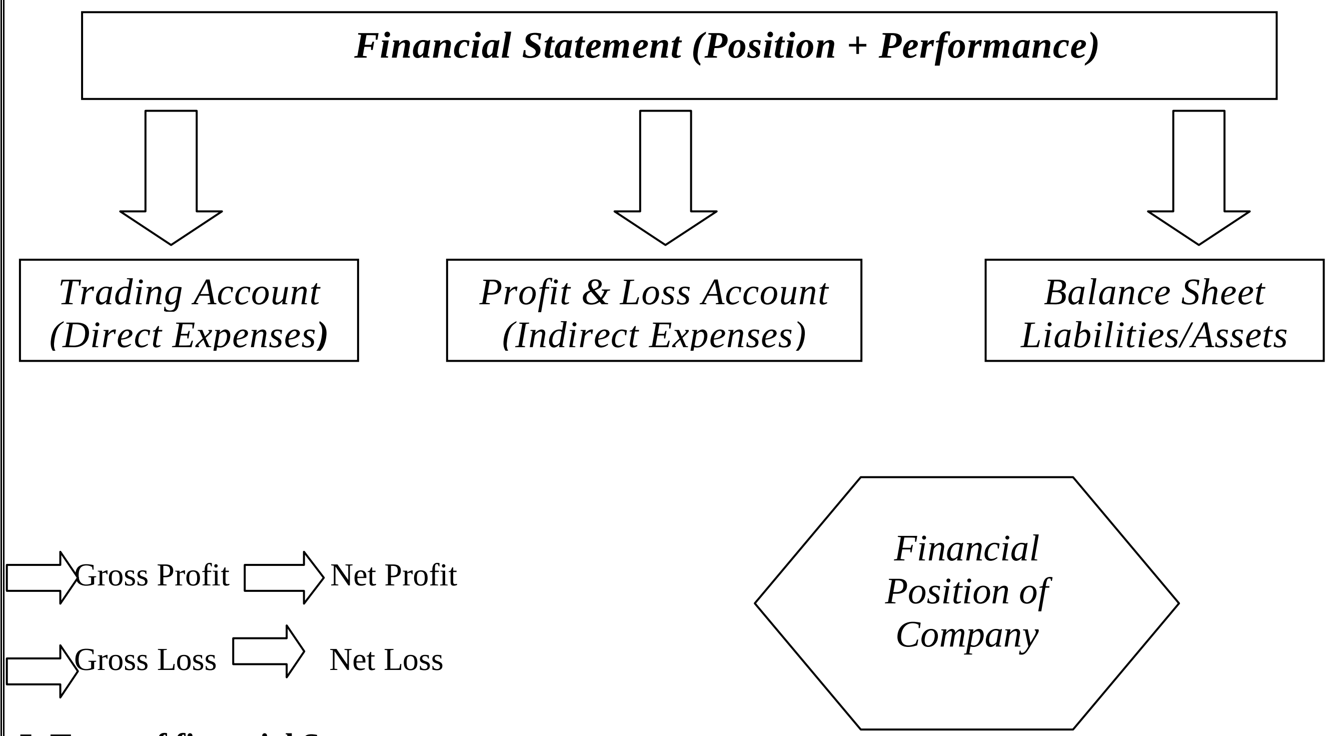

5. Types of financial Statement:

5.1 Trading Account (Direct Exp.)

5.2 What is a direct expenses.

In the financial statement trading account is very importance role because all direct expenses are included under the trade account what is exactly direct that is the expenses that a company has to spend to make a new product, those expenses are generally called is direct expenses, the following items are included under direct expenses.

Company/Factory

Production/Product
Raw Material
Commission Charges
Freight Charges
Carriage Charges
Wages Charges

5.3 Profit and loss Account (Indirect Exp.)

5.4 What is indirect expense:-

Profit and loss account is also included under the financial statement, this account is considered for the point of view of preparation of financial statements, indirect expenses means the company to deliver the goods and services to the customer when a company incurs an expense to a business entity that expense is called indirect expense, this includes the following expenses,

Selling of production

Advertisement
Marketing
Salary
Office exp.
telephone bill
Office rent
electricity charges
staff welfare
Travelling Exp

5.5 Balance sheet

(Liabilities & Asset of Company & Financial Position of a company)

Another important kinds of financial statement is a company's balance sheet the financial position of the any particulars company can be estimated only depend on the balance sheet of the company such as a business organization can make decisions about how much profit or loss the company has made, a company's balance sheet consists of two main sides liabilities and assets

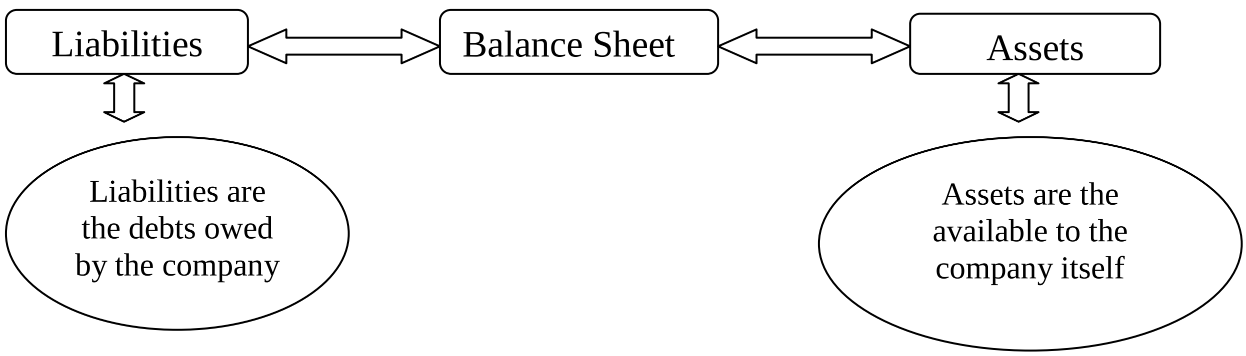

6. Cash flow statement:-

In a business organization how much cash was received and how much cash was spent, it helps to understand so in the financial statement (cash flow statement) are very important role.

Cash flow statements are divided into three sections.

Operation Activities
Investing Activities
Financial Activities

7. Research Methodology:-

The present study is based on the secondary sources, the major sources of secondary data are the information provided by various kinds of company and organization as well as various types of companies trading account, profit and loss account, balance sheet, fund flow statement, cash flow statement, income statement and also repaired by accounting standard as well as various companies annual reports etc.

8. Conclusion:-

in these study of financial statement i seen and find that various types of financial statement as well as various types of indirect and direct expenses and their impact on the business and also I find that companies balance sheet in the company balance sheet there are two slides assets and liabilities in the assets slides show that fixed assets and current assets as well as noncurrent assets and also find that tangible assets and non tangible assets as well as in the Financial statements are classified into various types such as under the financial statement trading account, profit and loss account, balance sheet of the any particulars company and cash inflow statement cash outflow statement, Income statement, cash statement in financial statement has been classified etc. In the financial statement included various kinds of report regarding financial position of the particulars business, such as trading account, profit and loss account, balance sheet, fund flow statement, cash flow statement, income statement etc. as well as financial statement are a colligation of summary level report about the any particulars organization.

9. Reference:

1. Annual repor on the websides.
2. IASC (International Financial Reporting Board)
3. IFRB (Institute of Chartered Accounting of India)
4. ICWAI (Institute of cost & Work Accounting of India)
5. ASB (Accounting standard Board
6. Wikipedia.

GREEN MARKETING - CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Chetan S. Chopade
Guest Lecturer, Department of Commerce, Government First Grade College, Rabkavi-Banhatti, Bagalkot, Karnataka

ABSTRACT

Green marketing has opened the door of opportunity for companies to co-brand their products into separate line, lauding the green-friendliness of some while ignoring that of others. Such marketing techniques will be explained as a direct result of movement in the minds of the consumer market. As a result of this businesses have increased their rate of targeting consumers who are concerned about the environment. These same consumers through their concern are interested in integrating environmental issues into their purchasing decisions through their incorporation into the process and content of the marketing strategy for whatever product may be required. This paper discusses how businesses have increased their rate of targeting green consumers, those who are concerned about the environment and allow it to affect their purchasing decisions. The paper identifies the three particular segments of green consumers and explores the challenges and opportunities businesses have with green marketing. The paper also examines the present trends of green marketing in India and describes the reason why companies are adopting it and future of green marketing and concludes that green marketing is something that will continuously grow in both practice and demand.

INTRODUCTION

According to the American Marketing Association, green marketing is the marketing of products that are presumed to be environmentally safe. Thus green marketing incorporates a broad range of activities, including product modification, changes to the production process, packaging changes, as well as modifying advertising. Yet defining green marketing is not a simple task where several meanings intersect and contradict each other; an example of this will be the existence of varying social, environmental and retail definitions attached to this term. Other similar terms used are Environmental Marketing and Ecological Marketing. Thus "Green Marketing" refers to holistic marketing concept wherein the production, marketing consumption an disposal of products and services happen in a manner that is less detrimental to the environment with growing awareness about the implications of global warming, non-biodegradable solid waste, harmful impact of pollutants etc., both marketers and consumers are becoming increasingly sensitive to the need for switch in to green products and services. While the shift to "green" may appear to be expensive in the short term, it will definitely prove to be indispensable and advantageous, cost-wise too, in the long run. Pride and Ferrell (1993) Green marketing, also alternatively known as environmental marketing and sustainable marketing, refers to an organization's efforts at designing, promoting, pricing and distributing products that will not harm the environment Polonsky (1994) defines green marketing as 'all activities designed to generate and facilitate any exchanges intended to satisfy human needs or wants, such that the satisfaction of these needs and wants occurs, with minimal detrimental impact on the natural environment'. Elkington (1994: 93) defines green consumer as one who avoids products that are likely to endanger the health of the consumer or others; cause significant damage to the environment during manufacture, use or disposal; consume a disproportionate amount of energy;

cause unnecessary waste; use materials derived from threatened species or environments; involve unnecessary use of, or cruelty to animals; adversely affect other countries.

IMPORTANCE OF GREEN MARKETING

It is really scary to read these pieces of information as reported in the Times recently: "Air pollution damage to people, crops and wildlife in US. Total tens of billions of dollars each year". "More than 12 other studies in the US, Brazil Europe, Mexico, South Korea and Taiwan have established links between air pollutants and low birth weight premature birth still birth and infant death". As resources are limited and human wants are unlimited, it is important for the marketers to utilize the resources efficiently without waste as well as to achieve the organization's objective. So green marketing is inevitable. There is growing interest among the consumers all over the world regarding protection of environment. Worldwide evidence indicates people are concerned about the environment and are changing their behavior. As a result of this, green marketing has emerged which speaks for growing market for sustainable and socially responsible products and services. Thus the growing awareness among the consumers all over the world regarding protection of the environment in which they live, People do want to bequeath a clean earth to their offspring. Various studies by environmentalists indicate that people are concerned about the environment and are changing their behavior pattern so as to be less hostile towards it. Now we see that most of the consumers, both individual and industrial, are becoming more concerned about environment- friendly products. Green marketing was given prominence in the late 1980s and 1990s after the proceedings of the first workshop on Ecological marketing held in Austin, Texas (US), in 1975. Several books on green marketing began to be published thereafter. According to the Joel makeover (a writer, speaker and strategist on clean technology and green marketing), green marketing faces a lot of challenges because of lack of standards and public consensus to what constitutes "Green". The green marketing has evolved over a period of time. According to Peattie (2001), the evolution of green marketing has three phases. First phase was termed as "Ecological" green marketing, and during this period all marketing activities were concerned to help environment problems and provide remedies for environmental problems. Second phase was "Environmental" green marketing and the focus shifted on clean technology that involved designing of innovative new products, which take care of pollution and waste issues. Third phase was "Sustainable" green marketing. It came into prominence in the late 1990s and early 2000.

GREEN PRODUCTS AND ITS CHARACTERISTICS

The products those are manufactured through green technology and that caused no environmental hazards are called green products. Promotion of green technology and green products is necessary for conservation of natural resources and sustainable development. We can define green products by following measures:

1. Products those are originally grown,
2. Products those are recyclable, reusable and biodegradable,
3. Products with natural ingredients,
4. Products containing recycled contents, non-toxic chemical,
5. Products contents under approved chemical,
6. Products that do not harm or pollute the environment,
7. Products that will not be tested on animals,
8. Products that have eco-friendly packaging i.e. reusable, refillable containers etc.

NEED OF GREEN MARKETING: AN ANTHROPOLOGICAL VIEW

Issues like Global warming and depletion of ozone umbrella are the main for the healthy survival. Every person rich or poor would be interested in quality life with full of health and vigor and so would the corporate class. Financial gain and economic profit is the main aim of any corporate business. But harm to environment cost by sustain business across the globe is realized now though off late. This sense is building corporate citizenship in the business class. So green marketing by the business class is still in the selfish anthological perspective of long term sustainable business and to please the consumer and obtain the license by the governing body. Industries in Asian countries are catching the need of green marketing from the developed countries but still there is a wide gap between their understanding and implementation.

Businesses and Green Marketing

There are serious changes for awakening in the business world regarding the responsibility towards the environment and the society. Strategies targeting not only making a profit for the day but also for long-term profitability and environmentally friendly sustainability have started to become agendas of the companies. Corporate ethical code of the 21st century is being green. The ideology of "always me, always me" of profit-making companies has no longer any effect. Of course, the primary objective of companies is profitability but it is too hard for companies with the sole objective of making profit to obtain sustainability. Companies should be aware of their responsibilities towards the environment and the society in the same way as towards clients, shareholders and employees. Climate change, environmental issues and social problems will challenge the leaders of future generation for taking efficient and comprehensive decisions. In the process of taking these decisions, the priority of business people should be based on the principal of protecting the environment rather than profitability of the business. The opinion of Rakesh Khurana and Nitin Nohria, professors of business administration at Harvard, is such that priority should take its place in the professional literature with an oath similar to the Hippocratic Oath. The concept of creative capitalism defined by Bill Gates underlines that the leaders of future generations are responsible not only for obtaining desired results but also for the impacts of their decisions on elements other than their own companies and markets (Businews, 2010).

Green Consumer

The green consumer is generally defined as one who adopts environment – friendly behaviors or who purchases green products over the standard alternatives. Green consumers are more internally-controlled as they believe that an individual consumer can be effective in environmental protection. Thus, they feel that the job of environmental protection should not be left to the government, business, environmentalists and scientists only; they as consumers can also play a part.

CHALLENGES IN GREEN MARKETING

Need for Standardization

It is found that only 5% of the marketing messages from "Green" campaigns are entirely true and there is a lack of standardization to authenticate these claims. There is no standardization to authenticate these claims. There is no standardization currently in place to certify a product as organic. Unless some regulatory bodies are involved in providing the certifications there will not be any verifiable means. A standard quality control board needs to be in place for such labeling and licensing.

New Concept

Indian literate and urban consumer is getting more aware about the merits of Green products. But it is still a new concept for the masses. The consumer needs to be educated and made aware of the environmental threats. The new green movements need to reach the masses and that will take a lot of time and effort. By India's ayurvedic heritage, Indian consumers do appreciate the importance of using natural and herbal beauty products. Indian consumer is exposed to healthy living lifestyles such as yoga and natural food consumption. In those aspects the consumer is already aware and will be inclined to accept the green products.

Patience and Perseverance

The investors and corporate need to view the environment as a major long-term investment opportunity, the marketers need to look at the long-term benefits from this new green movement. It will require a lot of patience and no immediate results. Since it is a new concept and idea, it will have its own acceptance period.

Avoiding Green Myopia

The first rule of green marketing is focusing on customer benefits i.e. the primary reason why consumers buy certain products in the first place. Do this right, and motivate consumers to switch brands or even pay a premium for the greener alternative. It is not going to help if a product is developed which is absolutely green in various aspects but does not pass the customer satisfaction criteria. This will lead to green myopia. Also if the green products are priced very high then again it will lose its market acceptability.

GOLDEN RULES OF GREEN MARKETING

Know you're Customer: Make sure that the consumer is aware of and concerned about the issues that your product attempts to address, (Whirlpool learned the hard way that consumers wouldn't pay a premium for a CFC-free refrigerator because consumers dint know what CFCs were.)

Educating your customers: is not just a matter of letting people know you're doing whatever you're doing to protect the environment, but also a matter of letting them know why it matters? Otherwise, for a significant portion of your target market, it's a case of "So what?" and your green marketing campaign goes nowhere.

Being Genuine & Transparent: means that **a)** you are actually doing what you claim to be doing in your green marketing campaign and **b)** the rest of your business policies are consistent with whatever you are doing that's environmentally friendly. Both these conditions have to be met for your business to establish the kind of environmental credentials that will allow a green marketing campaign to succeed.

Reassure the Buyer: Consumers must be made to believe that the product performs the job it's supposed to do-they won't forego product quality in the name of the environment.

Consider Your Pricing: If you're charging a premium for your product-and many environmentally preferable products cost more due to economies of scale and use of higher-quality ingredients-make sure those consumers can afford the premium and feel it's worth it.

Giving your customers an opportunity to participate: Personalizing the benefits of your environmentally friendly actions, normally through letting the customer take part in positive environmental action.

Thus leading brands should recognize that consumer expectations have changed: It is not enough for a company to green its products; consumers expect the products that they purchase pocket friendly and also to help reduce the environmental impact in their own lives too.

PRESENT TRENDS IN GREEN MARKETING IN INDIA

Organizations are Perceive Environmental marketing as an Opportunity to achieve its objectives. Firms have realized that consumers prefer products that do not harm the natural environment as also the human health. Firms marketing such green products are preferred over the others not doing so and thus develop a competitive advantage, simultaneously meeting their business objectives. Organizations believe they have a moral obligation to be more socially responsible. This is in keeping with the philosophy of CSR which has been successfully adopted by many business houses to improve their corporate image. Firms in this situation can take two approaches:

1. Reduce production of harmful goods or by products
2. Modify consumer and industry's use and /or consumption of harmful goods; or
3. Ensure that all types of consumers have the ability to evaluate the environmental composition of goods.

Competitors' Environmental Activities Pressure Firms to change their Environmental Marketing Activities. In order to get even with competitors claim to being environmentally friendly, firms change over to green marketing. Result is green marketing percolates entire industry. Cost Factors Associated With Waste Disposal or Reductions in Material Usage Forces Firms to Modify their Behavior. With cost cutting becoming part of the strategy of the firms it adopts green marketing in relation to these activities. It may pursue these as follows:

1. A Firm develops a technology for reducing waste and sells it to other firms.
2. A waste recycling or removal industry develops.

EXAMPLES OF GREEN MARKETING IN INDIA

1. **Digital Tickets by Indian Railways**:- Recently IRCTC has allowed its customers to carry PNR no. of their E-Tickets on their laptop and mobiles. Customers do not need to carry the printed version of their ticket anymore.
2. **No Polythene carry bags for free** :-Forest & Environmental Ministry of India has ordered to retail outlets like Big Bazar, More, Central, D-Mart etc that they could provide polythene carry bags to customers only if customers are ready for pay for it.
3. **Green IT Project: State Bank of India**:-By using eco and power friendly equipment in its 10,000 new ATMs, the banking giant has not only saved power costs and earned carbon credits, but also set the right example for others to follow. SBI is also entered into green service known as ―Green Channel Counter. SBI is providing many services like; paper less banking, no deposit slip, no withdrawal form, no checks, no money transactions form all these transaction are done through SBI shopping &ATM cards. State Bank of India turns to wind energy to reduce emissions. The wind project is the first step in the State Bank of India's green banking program dedicated to the reduction of its carbon footprint and promotion of energy efficient processes, especially among the bank's clients.
4. **Lead Free Paints from Kansai Nerolac:-** Kansai Nerolac has worked on removing hazardous heavy metals from their paints. The hazardous heavy metals like lead, mercury, chromium, arsenic and antimony can have adverse effects on humans. Lead in paints especially poses danger to human health where it can cause damage to Central Nervous System, kidney and reproductive system. Children are more prone to lead poisoning leading to lower intelligence levels and memory loss.
5. **Wipro's Green Machines:-**Wipro Infotech was India's first company to launch environment friendly computer peripherals. For the Indian market, Wipro has launched a new range of

desktops and laptops called Wipro Green ware. These products are RHS (Restriction of Hazardous Substances) compliant thus reducing e waste in the environment.

THE FUTURE OF GREEN MARKETING

There are many lessons to be learned to be learned to avoid green marketing myopia, the short version of all this is that effective green marketing requires applying good marketing principles to make green products desirable for consumers. The question that remains, however, is, what is green marketing's future? Business scholars have viewed it as a fringe topic, given that environmentalism's acceptance of limits and conservation does not mesh well with marketing's traditional axioms of give customer what they want and sell as much as you can. Evidence indicates that successful green products have avoided green marketing myopia by following three important principles.

CONCLUSION

Now this is the right time to select Green Marketing globally. It will come with drastic change in the world of business if all nations will make strict roles because green marketing is essential to save world from pollution. From the business point of view because a clever marketer is one who not only convinces the consumer, but also involves the consumer in marketing his product. Green marketing should not be considered as just one more approach to marketing, but has to be pursued with much greater vigor, as it has an environmental and social dimension to it. With the threat of global warming looming large, it is extremely important that green marketing becomes the norm rather than an exception or just a fad. Recycling of paper, metals, plastics, etc., in a safe and environmentally harmless manner should become much more systematized and universal. It has to become the general norm to use energy-efficient lamps and other electrical goods. Marketers also have the responsibility to make the consumers understand the need for and benefits of green products as compared to non green ones. In green marketing, consumers are willing to pay more to maintain a cleaner and greener environment. Finally, consumers, industrial buyers and suppliers need to pressurize effects on minimize the negative effects on the environment-friendly. Green marketing assumes even more importance and relevance in developing country like India.

References

1. Ahn, Y. and Pearce, A. (2007). Green Construction: Contractor Experiences Expectations and Perceptions. Journal of Green Building.
2. Axelrod, R. (2000). Brave New Words: The Financial Value of Environmental Communications. Environmental Quality Management.
3. Belz, F. and Peattie, K. (2008). Sustainability Marketing: A Global Perspective. John Wiley and Sons. Building Online (2010). Homebuyers' Interest in Green Home Features Increases With Energy Efficiency Cited as Top Priority Retrieved.
5. Business Wire (2008). Americans Ready to Spend More Green on the Home. Retrieved.
6. Chan, K. (1999). Market Segmentation of green consumers in Hong Kong. Journal of International Consumer Marketing.
7. Halford T. (2011). Survey: How Consumers and Builders Feel About Green Homes Retrieved.
8. Junnila, S. (2004). The environmental significance of facilities in service sector companies. Facilities, 2004.
9. J.A Ottman, et al, "Avoiding Green Marketing Myopia", Environment, Vol-48, June- 2006.

GST BURDENING OR NOT FOR COMMON CITIZENS OF INDIA

Chetan S. Chopade
Guest Lecturer, Department of Commerce, Government First Grade College, Rabkavi-Banhatti, Bagalkot, Karnataka

Abstract:

GST is an indirect tax, which is imposed on goods and/or services on taxable supplies specified in GST laws in India. In India, GST was enacted on July 1, 2017 with the motive of "one nation, one tax, and one market", but India is a different country in terms of sector-wise economy, development, culture, social, and many more aspects; therefore, GST laws are comparatively complicated to understand by an ordinary citizen of India.

Keywords: GST, Tax, Provisions, Rate, Citizen

Introduction:

GST is the replacement of many indirect tax laws in India such as value added tax (VAT), service tax, entertainment tax, entry tax, and many others. This article's intention is to enlighten certain points where GST was un-understandable to common citizens of India, its reasons, and remedies for the problems.

Before the implementation of GST, there were one or more indirect taxes collected by the government on the supply of goods and/or services, which had different provisions and levies of tax. That's why those taxes were not easy to understand by the common man in India.

The objective of the study is

1. To know the problems of the GST and earlier indirect taxes.
2. To know the favors and against the development of GST for common citizens of India.
3. To know the other countries' GST laws and their provisions.

Methodology:

The result of the present study is completely based on secondary data. Secondary data are collected from the various issues of the economic survey, concerning websites and articles published by authors in recognized books and journals,

Problems of GST and earlier indirect taxes

1) **Difficulty related to conceptual clarity**
The excise duty, i.e., CENVAT, is levied on goods manufactured or produced in India, but various definitions issue as to what constitutes manufacturing and how to determine the value of excisable goods.
2) **Classification of goods and services**
Classification of goods and services is more challenging for the tax authorities than for the assessed; for example, under state VAT, goods include intangibles such as copyrights and software. These are covered within the scope of state provision.
3) **Increased cascading effect.**
The cascading effect of taxes cannot be avoided due to the CST on interstate sales and entry tax, which is collected by the state government and for which no credit is allowed by any level of government.
4) **Poor quality of tax return**

In order to file returns, one has to calculate the value on which the tax is to be paid, furnish necessary documents, and much other information. Even after doing this, the quality of returns filed in India is very poor because of poor tax infrastructure and administration.

5) **Complex tax structure and multiple taxes**

In India, earlier there were more than 15 taxes under the indirect tax structure; all of these taxes have different levying requirements, conditions, and rates, for example, excise duty, service tax, VAT, and CST. These taxes have different rates, and this multiplicity of taxation systems makes it more difficult and complex.

Confusing points of GST

1) **Rate of tax:**

The GST tax rates are classified into 0%, 5%, 12%, 18%, and 28% for services and 0%, 0.25%, 3%, 5%, 12%, 18%, and 28% for goods. From this range, most of the goods or services are falling under different tax rates, even if they are the same product but supplied in a different manner. Unbranded Paneer, for example, is charged at 5%, whereas branded Paneer is charged at 12%.

2) **Place of supply**

Place of supply is required for determining the right tax to be charged on the invoice, whether chargeability of tax is on interstate supply or intrastate supply, and it creates confusion for charging.

3) **Time of supply.**

It means the point in time when goods or services are considered supplied. When the seller knows the time, it helps him identify the due date for payment of taxes. But a confusing point for the assessee is when delivery of goods and/or services is after or before the invoice.

4) **Input tax credit (ITC)**

The taxable person is allowed to claim input tax credits on GST incurred on his purchase and with output tax. But all input tax is not eligible for claiming input tax credits (ITC), for example. Supply under the composition levy scheme.

5) **Types of services**

Some of the services are chargeable for GST, and the same type of service is also chargeable for another type of tax, but some are not chargeable for tax, so it creates a lot of difficulty for the supplier.

6) **Dilemma in the determination of goods and/or services.**

Some of the goods and services are very difficult to determine whether they are goods or services. It creates confusion for the supplier when charging tax because the nature of supply involves different rates of tax.

Different GST rates and provisions in other countries comparing to India

GST in India vs. other countries

Particular	India	Canada	U.K	Singapore	Malaysia
Name of the GST	Goods and Services Tax	Canadian federal goods and services tax	Value Added Tax	Goods and Services Tax	Goods and Services Tax

Standard Rate	0% (for food staples), 5%, 12%, 18%, and 28%+ for luxury items	5%	20 and 22%	7%	10%. It applies to most goods and services. The two reduced SST rates are 6% and 5%.
Exempt services	Manufacturer of exempted goods or provider of exempted services	Real estate, financial services, rent, charities, health, and education	Medical, Education, Finance, Postal Services, Insurance	Real Estate, Financial Services, or Residential Rental	Basic Food, Transportation, Health, Residential Property, Agricultural Land
Threshold limit	The turnover for the supply of goods, **INR 20 lakhs** for the supply of services, and INR 10 lakhs for the specified categories.	Canadian $ 30,000, which is approximately 15.6 lakhs in INR (in 2017).	Approximately Rs 61.32 lakhs (in 2018)	Singapore is approximately Rs 4.8 crores (in 2017).	Around 75 lakhs in Indian rupees

Source: https://corpbiz.io/learning/gst-india-differs-gst-countries/

Suggestions*:*

- The proper rate and amount of tax to be disclosed
- Providing a clear-cut idea about goods and services
- Clarification about the place and timing of supply
- Little easier procedures to be made for registration and return.

Conclusion*:*

GST is the replacement of many indirect taxes, but some of the indirect taxes are now also imposed before charging GST, like excise duty, which creates an extra burden on the consumer. In India, most of the people's economic category lies between middle and lower, so even a small tax liability also impacts their day-to-day spending. Comparing to other countries, India has a more complex GST threshold limit and rates that are confusing. In terms of the standard rate, Canada has 5%, the UK has 20% to 22%, even developing countries like Singapore and Malaysia have 7% and 10% respectively, but are economically back compared to India, even developing countries like Singapore and Malaysia have 7% and 10%,

Reference:

1. https://Cleartax.in
2. GST ACTS-2022-TAXMANNS BARE ACT
3. https://corpbiz.io/learning/gst-india-differs-gst-countries

IN RECENT YEARS, INDIAN CINEMA HAS HAD AN IMPACT ON THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Chetan S. Chopade
Guest Lecturer, Department of Commerce, Government First Grade College, Rabkavi-Banhatti, Bagalkot, Karnataka

Abstract:

Cinema is a type of media where people will be influenced more in their change of nature, ethics, social objectivity, and many other things. Now a day's movies are more exploring characters compared to earlier days, like exposing actions, romantic scenes heroism, and also certain social issues which directly or indirectly impact on the education system. Most of the students are influenced and react in or out of the classroom as same as their favorite hero or heroine, ignoring the cause of learning.

Keywords*:* cinema, history, movie, film, students, education

Introduction:

In Indian culture, teacher is respected like god, as said in Sanskrit: "Guru Bramha, Guru Vishnu, Guru Devo Maheshwar, Guru Sakshat Parbramha, Tasmaiy Shri Guruve Namah", but now a days it is forgotten by most of the students due to the little or greater impact of cinema; in most of the Indian cinema representing school or college environments, teacher character is exposed like a comedy instrument instead of the life creator of students, and only a few cinemas express the value of teachers and their importance to society,

Objectives of the study:

1. To know the role of cinema in education
2. How is cinema impacting student's lives and their learning?
3. Drawbacks of cinema in relation to education and teachers.

Role of cinema in education:

As said above, cinema is a more impressive phenomenon in society, and its main objective is to entertain the audience with emotions, actions, drama, love, and many more concepts. In India, cinema is regarded as a way of life, with many fans in the south considering their favorite hero/heroine to be a god/goddess.

In almost all of India's villages and cities, we find streets, circles, gardens, and other public properties named by film actors. This shows the fans emotional attachment to the film actors, another side character shown in film that a particular actor's fans imitate in real life.

Impact of cinema on a student's life

Following are the two classifications that give us a better understanding of the impact on students and on the educational environment in these days.

Positive Impacts:

1) **Respecting education and its importance.**
   Some of the films in India that highly respect the value of education let's understand with some film names like Super30, Taare Zameen Par in Bollywood, Yuvaratna in Kannada, and Raatchasi in Tamil expose the importance of education.

2) **Preferring ethical values in school or college**
   Most of the educational-based films promote ethical values, not really throughout the film, but some scenes are created to encourage ethical practices to be followed by a student and teacher.
3) **Social development.**
   Many Indian films that depict student life and school life simply include scenes of social development aspects such as the abolition of untouchability and the caste system, as well as ideas about how to overcome social problems, which influence students to become involved in social development.
4) **Fighting against social issues like corruption**
   Gabbar is back, a movie led by Akshay Kumar that is a remake of the Tamil movie Stalin, shows how corruption is spread in India and exposes and punishes such culprits in the film.
5) **Generating gender equality**
   It’s very little support for education to girls in India even after independence, but in recent times such films have been made that promote gender equality. In the film Dangal, the fathers support their daughters in playing wrestling, which is basically a game for men only. Another film, Chak De India, exposes the team game of hockey, which is sponsored and supported more for the men's team than the women’s team. Both films show the equality of gender in sports.
6) **Moral value building**
   Mythology-based and some religious-based movies intention is to promote morality among the audience. The film Satya Harishandra, made in several Indian languages, centralized the subject of morality around the truth of Raja Harishchandra. Another side of Shri Saint Fakhir (Saibaba)’s films opines that all religions are equal.
7) **Building patriotism.**
   In many patriotism-based Indian films, the youth are impressed to involve them in contributing towards the development and protection of the nation; a film like Rang De Basanti, a youth-based film, features young people who fight for the justice of their friends and against anti-national activities.
8) **Supporting the area of interest.**
   Child and student-based films are more successful when the screenplay is based on the area of interest of their main character. Films like Tare Zameen Par, 3 Idiots in Bollywood, and many other films other than Bollywood are made on students and their areas of interest.

Negative impacts:

9) **Disrespecting teachers and educational morals**
   In most of the hero-centric films, the teacher is shown as a comedian, and teasing him is the main objective for entertainment. In most of the films, the teacher is disrespected by the student by abusing the teacher's character mentally as well as physically.
10) **Concentrating on specified religious aspects.**
    India has many religions, but some films are made purely to support some religions, which creates a threat to the unity and integrity of India and its constitution. Especially movies with characters like terrorists and rogues are colored with religious faces, which create religious disparity among the students.
11) **Heroism means build up showing.**

Many films show the hero’s introduction, actions, and drama in an unnecessary buildup; basically, it’s not necessary, and its impact on youth is to imitate the same in school or college, which loses their interest in study and promotes them to adapt negativity through showoff.

12) **Torsion of history as per the film maker's needs**

Films based on historical events are frequently twisted by filmmakers to meet the needs of a specific audience, leaving the audience perplexed about the true facts of history.

Suggestions:

- Low dynamism is presented in the cinema.
- Ethical practices and proper manners are to be shown in stories.
- Historical or documentary-based films are to be made with proper evidence.

Conclusion:

Indian cinema has a big history of making several types of movies, but when it comes to the educational aspects, very few films are made frequently because of the low interest of film makers and their commercial objectives as well. Because cinema is a means of communication to society that can reach easily the hearts of audiences, it needs to adapt to promote educationally friendly concepts in films rather than a scene that gives direct or indirect support to education and its system to change the lives of students besides social development.

Reference:

1. Impact of Films on the Youth of India by Ayushi Jagdish Karande, & Dr. Rakhi Sharma.
2. https://blog.oureducation.in/films-are-corrupting-indian-youth/
3. https://www.thenewsnow.co.in/newsdet.aspx?q=13104

.

Literature and Film: A Study

Dr. Chandrashekhar Bapurao Kanase
Associate Professor, Head & Research Guide Department of Performing Arts-Dramatics, SPPMahavidyalaya, Sirsala Tq. Parli V. Dist. Beed (MS).

Introduction:

Literature can refer to a body of written or oral work, but it commonly refers specifically to writings considered to be an art form, especially prose fiction, drama, and poetry, in contrast to academic writing and newspapers. In recent centuries, the definition has expanded to now include oral literature, much of which has been transcribed. Literature, as an art form, can also include works in various non-fiction genres, such as autobiography, diaries, memoir, letters, and the essay, as well as in the disciplines of history and philosophy. Its Latin root *literatura*/*litteratura* (from *littera*: letter of the alphabet or handwriting) was used to refer to all written accounts. Developments in print technology have allowed an ever-growing distribution and proliferation of written works, which now includes literature. Literature is classified according to whether it is poetry, prose or drama, and such works are categorized according to historical periods, or their adherence to certain aesthetic features, or genre.

Key Words: - Literature, Origin, Concept, Types, Film

Definitions of literature have varied over time: it is a "culturally relative definition". In Western Europe prior to the 18th century, literature denoted all books and writing. A more restricted sense of the term emerged during the Romantic period, in which it began to demarcate "imaginative" writing. Contemporary debates over what constitutes literature can be seen as returning to older, more inclusive notions; cultural studies, for instance, takes as its subject of analysis both popular and minority genres, in addition to works. The value judgment definition of literature considers it to cover exclusively those writings that possess high quality or distinction, forming part of the so-called belles-lettres ('fine writing') tradition. This sort of definition is that used in the Encyclopedia Britannica Eleventh Edition (1910–11) when it classifies literature as "the best expression of the best thought reduced to writing." Problematic in this view is that there is no objective definition of what constitutes "literature": anything can be literature, and anything which is universally regarded as literature has the potential to be excluded, since value judgments can change over time.

In ancient India, literature originated from stories that were originally orally transmitted. Early genres included drama, fables, sutras and epic poetry. Sanskrit literature begins with the Vedas, dating back to 1500–1000 BCE, and continues with the Sanskrit Epics of Iron Age India. The Vedas are among the oldest sacred texts. The Semites (Vedic collections) date to roughly 1500–1000 BCE, and the "circus-Vedic" texts, as well as the redaction of the Semites, date to c. 1000–500 BCE, resulting in a Vedic period, spanning the mid-2nd to mid-1st millennium BCE, or the Late Bronze Age and the Iron Age. The period between approximately the 6th to 1st centuries BCE saw the composition and redaction of the two most influential Indian epics, the Mahabharata and the Ramayana, with subsequent redaction progressing down to the 4th century AD. Other major literary works are Ramcharitmanas & Krishnacharitmanas.

Drama is literature intended for performance. The form is combined with music and dance in opera and musical theatre. A play is a subset of this form, referring to the written dramatic work of

a playwright that is intended for performance in a theater; it comprises chiefly dialogue between characters, and usually aims at dramatic or theatrical performance rather than at reading. A closet drama, by contrast, refers to a play written to be read rather than to be performed; hence, it is intended that the meaning of such a work can be realized fully on the page. Nearly all drama took verse form until comparatively recently. Greek is the earliest form of drama of which we have substantial knowledge. Tragedy, as a dramatic genre, developed as a performance associated with religious and civic festivals, typically enacting or developing upon well-known historical or mythological themes. Tragedies generally presented very serious themes. With the advent of newer technologies, scripts written for non-stage media have been added to this form. War of the Worlds (radio) in 1938 saw the advent of literature written for radio broadcast, and many works of Drama have been adapted for film or television. Conversely, television, film, and radio literature have been adapted to printed or electronic media.

The four main literary genres are poetry, fiction, nonfiction, and drama, with each varying in style, structure, subject matter, and the use of figurative language. Literature is important in everyday life because it connects individuals with larger truths and ideas in a society. Literature creates a way for people to record their thoughts and experiences in a way that is accessible to others, through fictionalized accounts of the experience. Literature has so many purposes, it does everything, and it amplifies the writer's opinion, thoughts and voice. Its purpose is to enlighten, to protest against something, to challenge, to educate, inform, comfort, confront, express and even to heal in some cultures.

Literature is a written communication whether in poetic shape or dramatic or fiction. It always communicates human experiences and employs devices of narrative. Film / films on the other hand mostly employ the spoken aspects of communication like sounds. Sounds are dominated in film making. Written and Spoken Communication is a very important source through which human beings gain wisdom throughout their life span. Man gets perfection when he makes use of both these aspects of language communication. It is just like this, a teacher cannot claim perfection if he neglects the spoken aspects and cultivates only the written one in his communication. So a teacher has to master the use of both words and sounds, if he wants to make a mark in the field of teaching.

Film and Literature:

Film and literature are the artistic expressions of human mind. Man thinks of different ways of communicating human experiences to broaden the enlightenment scenario. At the very outset, nobody takes an interest and favor towards the connection of filming and writing (literature). The relation (connection) of both, film and literature is as old as humanity. The 19th Century is the slow beginning to take an ideal shape of the process of creative exchange between film and literature. Film is such a field which was more related to photography and painting in the beginning. On the contrary, literature was almost restricting to print, which has more or less a permanent shape. Literature consists of different genres - short story, novel, drama and poetry. These all are the written documents, and it is clear that letters are used in literature.

Film and literature are two different things with a similar goal to create sublimity in human imagination and understanding. Both film and literature work hand in hand to boost the progress of human civilization. And they are the complimentary in nature and one is no substitute to the other, like letters and sounds in human communication. Film and literature inspire and enrich each others. They also ennoble human mind through action, images, words and replicating life of human beings. Adaptation of literary genres for filming is not a new / recent phenomenon but an old one.

Adaptations of films have various sources for e.g. theatre, novel, music and painting. All these sources get techniques of stage, lighting, movements and gestures, structures, characterization, theme, point of view, rhythm, repetition color& counter point respectively.

Film making is an advanced and important milestone in the development / progress of human being. Film is the only area, which depicts the people, though they are of any class (poor, middle & rich) along with the predicament and happiness. Such depiction makes literatures look more realistic and touchy. Films also capture the same like literature but due to its visual and sound effect, it got wide popularity. The reading of literature is a mono-sensory private experience of readers whereas witnessing a film is multisensory communal experience emphasizing immediacy. One thing is very clear and one has to accept it that literature gives verbal literacy while films give visual literacy. Thus, there is a link between literature and film. So that film is considered as a branch of literature. Film is also a thing of past not a new which existed in overnight from somewhere in a society. In fact, adaptation of film is not a recent phenomenon. It is right there from the down of film industry.

Film and literature have fruitful relationship, yet, we find both differ from each other in so many ways. Literature is the most important thing, which has provided many opportunities to the film makers around the world. The result / as an outcome we see a number of memorable films around us. The literature reverberates with multitudinous philosophies, combating theologies in humorous languages flourishing with many cultures over the ages. From such rich, deep and fertile soil / base of literature films have taken its firms roofs. The relation of Literature and Film in many ways proved as one of the successful medium of social awareness and education. So both Literature and Film are essential and important for society.

References:

1. Tom Costello. International Guide to Literature on Film- London: Bowker-Saur, 1994.
2. Jeffrey Egan Welch. Literature and Film: An Annotated Bibliography- 1909- 1977.
3. Harris Ross. Film as literature, literature as Film: An Introduction to and Bibliography of Film's Relationship to Literature- New York: Greenwood, 1987.
4. Interview with Film Director Mr. Shivdarshan Kadam- 2018.
5. Interview with- Dr. Pradeep Kumar- Director Research Centre (UUH) - 2020.

Review on Role of Artificial Intelligence in Higher Education (NEP 2020)

Shri. Bhargavram Yogeshwar Choudhari
Assist. Professor Dept. Of Computer Science, Swa. Sawarkar Arts, Science and Commerce College, Beed.

Abstract :

The New Education Policy (NEP) acknowledges in no uncertain terms the importance of artificial intelligence and AI education today. To adapt India's curriculum to the 21st century and prepare students for the AI economy, the policy emphasizes the need to impart essential technological knowledge at all levels of education.

Teaching contemporary subjects such as artificial intelligence and design thinking will introduce school children to important skills such as digital literacy, coding and computational thinking from an early age. Further, artificial intelligence, 3-D machining, big data analysis and machine learning will be integrated with undergraduate education to train industry-ready professionals.

Keywords: NEP, NRF, AI, NCERT, CIET, CBSE, NIOS Chatbots, AI.

Introduction :

All universities will offer doctoral and masters programs in core areas such as machine learning. In addition, colleges can provide targeted training in low-expert tasks to support the AI value chain such as data annotation, image classification and speech transcription. [1] Further, to make India a knowledge hub for disruptive technologies, the National Research Foundation (NRF) will promote high-quality research in the field of science and technology. Given the increasing applicability and decreasing cost of AI-based predictions, there is a particular focus on promoting research in this area.

A three-pronged approach to channel research in AI is proposed, namely (a) advancing core AI research, (b) developing and deploying application-based research, and (c) establishing international research efforts to address global challenges in the field. Using AI in Healthcare, Agriculture and Climate Change.

A variety of educational software will be developed for all the educational purposes and made available to students and teachers at all levels. All such software will be available in all major Indian languages and will be accessible to a wide range of users including students from remote areas and students with disabilities. Education-Education e-materials will continue to be developed and uploaded by all states in all regional languages, as well as by NCERT, CIET, CBSE, NIOS and other institutes/organizations.

Artificial Intelligence (AI) 3D/7D Virtual Reality:

The National Research Foundation will initiate or expand research efforts in the technology. In the context of AI NRF may consider a three-pronged approach

(a) advancing core AI research,

(b) developing and deploying application-based research,

(c) advancing international research efforts to address global challenges in areas such as healthcare, agriculture, and climate change using AI.

HEIswillplayanactiverolenotonlyinconductingresearchondisruptivetechnologiesbutalsoincreatinginitialversionsofinstructionalmaterialsandcoursesincludingonlinecoursesincutting-edgedomainsandassessingtheirimpactonspecificareassuchasprofessionaleducation.

Universities will aim to offer Ph.D. and Masters programmes in core areas such as Machine Learning as well as multidisciplinary fields “AI+X” and professional are as like healthcare, agriculture, and law. They may also developed disseminate courses in these are as via platforms, such has SWAYAM

Key initiatives of this policy:

(a) Pilot studies for online education
(b) Digital infrastructure
(c) Online teaching platform and tools
(d) Content creation, digital repository, and dissemination
(e) Addressing the digital divide
(f) Virtual Labs
(g) Training and incentives for teachers
(h) Online assessment and examinations
(i) Blended models of learning
(j) Laying down standards

In the context of the information age, the development of artificial intelligence is increasing and becoming more and more. Closely integrated with economic life, which is the inevitable trend of future social development. Education is also integral Through the support of science and technology.

The introduction of artificial intelligence has changed traditional education models and methods. Under the influence of artificial intelligence technology, college education is developing more and more Direction of Informatization and Intelligence. For college teachers, there is the study and application of artificial intelligence An important and essential means of achieving professional development. Training students to take is more important Focus on independent self-study tests and application of social skills, so that students can better adapt to the coming era.

Therefore, the purpose of this article is to explore the development and improvement of higher education. Teaching skills based on artificial intelligence and analyzing problems and solutions in the process of higher education Development. It can only do so by training students' imagination, creativity, critical thinking and autonomous learning adapt to today's rapidly evolving society. Therefore, active learning and research on artificial intelligence is embodied Develop lifelong learning ability, improve rich teaching skills, continuously summarize experience, actively improve and pruning related change programs, and artificially promoting the rapid development of higher education jointly Intelligence. Artificial intelligence is the simulation of human intelligence processes by machines, especially computer systems. Specific applications of AI include expert systems Natural Language Processing (NLP), speech recognition and machine vision. The concept of artificial intelligence has attracted a lot of attention It attracted attention in the society since it was mentioned in 1950s. education are what we should make The construction of the education system is artificially developed Promotes intelligence and modernization and informatization Higher Education [4, 5].

Artificial intelligence provides a secure solution to ensure the integrity of online testing system evaluation in a cost-effective and scalable manner. The use of AI can reduce or eliminate the need for physical supervisors/observers and can further increase deployment. And with AI-powered

online supervision, such incidents are automatically highlighted. Alerts are often automated. This makes the system quite reliable for conducting high quality exams without the hassle and risk of going to the center to take the exam.

With AI-powered remote proctoring, remote users can securely conduct online exams. A safe and cost-effective way to avoid cheating during online exams. System algorithms can help detect and prevent cheating during the online examination process. From chatbots to automation, we see AI growing day by day in the education sector as well, and we have to see and experience even greater AI applications in the future. Variety of learning tools are available for teaching learning and assessment Simulations. A chatbots is computer program designed to simulate conversation with human users, especially over the internet.

Augmented Reality (AR) /Virtual Reality (VR):

What is Augmented Reality (AR):

Augmented Reality (AR) is a perfect blend of the digital world and the physical elements to create an artificial environment. Apps which are developed using AR technology for mobile or desktop to blend digital components into the real world. The full form of AR is Augment Reality. The system augments the real-world scene.In AR User always have a sense of presence in the real world. AR is 25% virtual and 75% real. This technology partially immerses the user into the action. AR requires upwards of 100 Mbps bandwidth . With AR, end-users are still in touch with the real world while interacting with virtual objects nearer to them. It is used to enhance both real and virtual worlds. Augmented reality has seen practical use in schools and is increasingly being used as a visual aid to help students understand difficult concepts. These types of AR apps are also useful for engaging low-performing students.[6]

Example: AR technology helps to display score overlays on telecasted sports games and pop out 3D photos, text messages, and emails.

Virtual Reality (VR):

It is a computer-generated simulation of an alternate world or reality. It is used in 3D movies and video games. It helps to create simulations similar to the real world and "immerse" the viewer using computers and sensory devices like headsets and gloves. Apart from games and entertainment, virtual reality is also used for training, education, and science. The full form of VR is Virtual reality. Virtual reality is being implemented in job training. One of the earliest applications of VR was in flight simulators for pilot-training. These flight simulators help pilots improve their skills in a safe and cost-effective way. VR also provides an immersive simulation space for other types of training, such as police, retail workers and office workers.[6] Completely immersive virtual environment. In VR, visual senses are under control of the system VR is 75% virtual and 25% real. This technology fully immerses the user into the action. VR requires at least a 50 Mbps connection .Some VR headset device is needed. By using VR technology, VR user is isolated from the real world and immerses himself in a completely fictional world. It is used to enhance fictional reality for the gaming world.

Online testing :

Artificial intelligence provides a secure solution to ensure the integrity of online testing system evaluation in a cost-effective and scalable manner. While the advent of Artificial Intelligence (AI) is bringing drastic changes in the technological field, where it can be used to automate systems for better performance and efficiency, we are not really aware of how AI makes everyday life easier and simpler.

Artificial intelligence enhances the speed, precision and effectiveness of human efforts. AI and machine learning tools need to learn different types of data annotations to produce the right results, as AI is now widely applied in various forms. Fields including prevention and response to mobile phones, social networks and active threats.

Real-time and accurate diagnosis of diseases can be achieved through AI in various fields including automotive (self-driving cars), virtual assistants or chatbots, retail and e-commerce, manufacturing, cyber security, healthcare and medical imaging analysis. , and many others including education.

Now a days , many AI applications have been developed for the education sector. And it has made many processes easier and faster. Students can participate in online courses without any interruption and access all learning materials through computers, laptops and smart devices, so that students can easily join classes and do not need to attend physical classes. Many automation tasks are also handled by AI, smoothing the process and saving time and money.

AI- powered remote proctoring :

As online proctoring generates a large quantity of image/audio/video streams, the same can also be analyzed automatically using AI-based algorithms. Products like UCanAssess and Smart Exam meet the demanding high stake exam criteria and remote proctoring services.

Conduct fair Exams:

The AI Proctored assessment uses a combination of artificial intelligence and human proctors. Since a video of the candidate taking the test is recorded through a webcam, the AI is able to flag or report any suspicious movement or activity. An AI-assisted proctor is software that is often powered by artificial intelligence (AI), which keeps an eye on a candidate. It helps educational institutions by detecting voices, detecting another person apart from the examinee. The innovation also has the ability to freeze the examinee's computer or phone screen, which stops them from opening any other tab on the device. The high-end proctors have the ability to read the candidate's eye movement, which means reading from another device or a book. Any gestures and movements of the body can be captured as well. In some cases, audio and video of the examinees are recorded. In case of any issue, a message is sent to the authorities.

Learning through Chatbots:

Chatbots are available 24x7 and help to resolve students' and potential student's doubts related to admission, fees, subjects, classes, teachers, etc. It helps students to solve queries at any time of the day. The Education chatbot works in a very effective and efficient manner. It presents a specific topic to the students in the form of text, images, videos, or a combination of these. After learning the topic, students take quizzes and submit the results to their teachers.

Personalised Learning Through recommendations:

AI helps students get personalized answers to relevant questions from teachers. It also helps educate students according to the issues and questions they face in class materials and online sessions. Students now have access to a larger system for interacting with professors.AI can provide fast feedback and work directly with students, giving them all the equipment they need to study remotely.

Education without boundaries:

AI can now help manage education systems, including exams, beyond boundaries. AI is facilitating the learning of any course across the globe and at anytime and anywhere. Many AI applications are being used within the framework of the education system to help students get

educated through online courses and online exams and to help many schools and colleges acquire the right students around the world. And in the future, more opportunities for development and courses will be available online, with AI-powered courses enabling students to learn from anywhere in the world and explore their skills remotely.

Examples of Artificial Intelligence in Education:

The potential of using artificial intelligence in education to enhance learning, assist teachers and fuel more effective individualized learning is exciting, but also a bit daunting. To even have an intelligent conversation about AI in education, one must first push past imaginary science-fiction scenarios of computers and robots teaching our children, replacing teachers and reducing the human element from what are a fundamentally human activity.

Adaptive Learning: "Used to teach students basic and advanced skills by assessing their present skill level and creating a guided instructional experience that helps them become proficient."

Assistive Technology: AI can help special needs students access a more equitable education, for example by "reading passages to a visually impaired student."

Early Childhood Education: "AI is currently being used to power interactive games that teach children basic academic skills and more."

Data and Learning Analytics: "AI is currently being used by teachers and education administrators to analyze and interpret data," enabling them to make better-informed decisions.

Scheduling: Helping administrators to schedule courses and individuals to manage their daily, weekly, monthly or yearly schedules.

Facilities Management: AI is effective at "monitoring the status of power, Wi-Fi and water services; alerting the facilities management workers when problems arise."

Conclusion:

In particular Teaching links, through data collection and analysis, classification and matching can understand students' learning situation . In all aspects and at many levels, and establish Effective communication bridge between teachers and students. It helps the college teachers to prepare, compile teaching plans Study materials, online question answers, tests and assessments teaching, and reduces the burden of daily work. Therefore teachers have new teaching methods to develop students. Innovative thinking, unity and cooperation ability,emotional Communication skills, ability to solve complex problems, and other social skills. The context of development must be understood, studied And judge the development trend of industry demand, take initiative to seize opportunities, proactively respond to challenges, And work together for higher development Education in a new age.

1. How India is integrating AI in the New Education Policy (indiaai.gov.in)
2. M. F. Allawi, J. Othman, E. Mohammad, M. H. Firdaus, and A. El-Shafie, "Synchronizing artificial intelligence models for operating the dam and reservoir system," Water Resources Management, vol. 32, no. 10, pp. 3373–3389, 2018.
3. Y. Feng, N. B. Cui, Q. W. Zhang, L. Zhao, and D. Z. Gong, "Comparison of artificial intelligence and empirical models for estimation of daily diffuse solar radiation in North China plain," International Journal of Hydrogen Energy, vol. 42, no. 21, pp. 14418–14428, 2017.
4. S. Price and P. A. Flach, "Computational support for academic peer review," Communications of the Acm, vol. 60, no. 3, pp. 70–79, 2017.
5. L. M. Prevedello, B. S. Erdal, J. L. Ryu, K. J. Little, and R. D. White, "Automated critical test findings identification and online notification system using artificial intelligence in imaging," Radiology, vol. 285, no. 3, article 162664, pp. 923–931, 2017.
6. Y. J. Choi, J. H. Baek, H. S. Park, W. H. Shim, and J. H. Lee, "A computer-aided diagnosis system using artificial intelligence for the diagnosis and characterization of thyroid nodules on ultrasound: initial clinical assessment," Thyroid, vol. 27, no. 4, pp. 546–552, 2017.
7. www. hp.com
8. Explained | What is the role of AI in the education sector? - India Today

ECONOMIZING MATERIALISM THROUGH SELF-REALIZATION

Dr. Rathna N
Associate Professor of Economics, Government First Grade College Bilikere, Hunsur Taluk, Mysuru District, Karnataka, India, Mobile: 9916382555, email:

Abstract

Life's real pleasure is giving not getting, but our present economic structure has made this natural pleasure so difficult to perform that we see ourselves developing into selfish people. It is a known fact that there is huge transformation taking place in our system, whether in Science, Arts, Education, Technology, Morality, Culture, Way of life, etc,. Today, all the economies of the world are moving towards materialism, to satisfy the wants, needs or desires of the human being, which satisfies only the material dimension of the human survival. But today the major challenge that confronts us is the understanding of the material and non-material dimension of our human survival. Every economy is striving hard to satisfy the material dimension of human survival and not the non-material dimension of human survival. So if we consciously reform the economic system in such a way to produce an environment which promotes the pleasure of giving, naturally, this will awaken the spiritual values in the heart of men, ultimately finding fulfilment in giving to the Supreme and to all around us. Hence there is a need to reconcile economics and self-realization, to understand the non-material part of human survival. It is in this background an attempt is made in the paper to highlight, humanization of economics, conscious economics and also the way to improve the society by creating awareness about economizing materialism through self-realization. That is a transformation from lower consciousness to the higher consciousness. The paper is based on secondary data and is conceptual in nature.

Key Words: Self-realization, Conscious economics, Economics, Transformation, Consciousness

Introduction

Economy is the principle of the protection of life and energy i.e. to maintain the proper balance in its internally adjusted parts of the environment. Economic conditions do not exhaust themselves merely in gold and silver, land and property, accumulation of wealth, or money, which are materialistic in nature. Economy is the proper use of the forces of life to experience the fullness of life.

Life's real pleasure is giving not getting, but our present economic structure has made this natural pleasure so difficult to perform that we see ourselves developing into selfish people. The humanity is aware of the huge transformation that is taking place in our system, whether in Science, Arts, Education, Technology, Morality, Culture, Way of life etc,. Today, the economies of the world are moving towards materialism, to satisfy needs, wants, and desires of human being, which fulfills the material dimension of human survival. But today the major challenge that confronts us is the understanding of the material and non-material dimension of our human survival. Every economy is striving hard to satisfy the material dimension of human survival but, not the non-material dimension of human survival. So if we consciously reform the economic system in such a way to produce an environment which promotes the pleasure of giving, naturally, this will awaken the spiritual values in the heart of men, ultimately finding fulfilment in giving to the Supreme and to all around us. It is in

this context a need arises to reconcile economics and self-realization, i.e. bringing together economics and spirituality – Conscious Economics. This may sound a serious contrast to people who see economics as the best representative of any material-based-science. A science that studies allocation of the limited or finite material goods and services, among the larger, infinite human needs.

Conscious economics is about seeing dichotomy between the lower consciousness and higher consciousness or material and non-material consciousness. The 'I' or the little ego is constituted by Nature and is at once a mental, vital and physical (i.e. mind, life and body) formation meant to aid the Outer (material) consciousness and action. It is narrow, ignorant, limited, full of desires, passions, cravings, revolts, pleasures, pains, transient joys and grief, exultations and depressions. When the true being is discovered, through self-realization, the utility of the ego is over and this formation has to disappear- the true being is felt in its place, i.e. the true mental, the true vital, the true physical being in oneself. The true being is wide, vast, calm, strong, without limitations, firm and immovable, capable of all power, all knowledge, joyful, delight. This is the higher consciousness.

As quoted by Economist J K Mehta, 'Removal of attachment is the wantlessness and possession of the object is fulfillment'. People generally resort to possession, as it yields pleasurable feeling, which is temporary, not a permanent one. Nor can satisfaction of wants be, in any sense, a permanent solution, for satisfied wants always have a tendency to recur. To get rid of that thriving for possession, one must sublimate wants. We must conquer, and not pamper them. He rightly points out that, Wantlessness is the source of bliss, and defines economics, 'as a science which studies human behaviour as a means to the end of wantlessness'. That is to say that the economic motive should not be selfish but selfless, a broad goal of social well-being.

According to the wisdom of economics, we believe that want has to be minimised. Then a question arises, as to what kind of economics should it be? As we are in the era of rapid transformation process, one of the questions we need to address today is whether the economics we practice today will be the economics that we will be practising in the years to come. Thus what are the norms of the economy as such should be.

Norms of the economy

Patanjali in his yoga sutra has laid down five fold norms like Ahimsa, Satya, Brahmacharya, Asteya and Aparigrah. These yoga sutras sum up the law of the economy of life, individually as well as socially, indicating that no one can aspire for perfection who does not maintain internal harmony in one's own thoughts, feelings and volitions and external harmony through contributions towards peace by trying to give everyone what each one is truly due, and not exploit anyone's right to live and let live. This is the duty of each and everyone in human society, and meticulously performed duties are automatically followed by the requisite privileges which come as blessings on everyone as a result of one's behaviour.

The Bhagavad Gita emphasizes the need to work as an obligatory call on each and every person and it also enlightens us as to why we should work at all. The reason is not just the material comforts of social existence but a higher demand from the spiritual side of the human nature. The Gita provides to mankind the basic principles of the highest programme for civic and social harmony to be maintained by an internal adjustment of people among themselves, not only for their survival, but much more, their progress towards spiritual realization which is the goal of the individual as well as society.

Further, Sri Aurobindo in his "Lights on Yoga' emphasises that there are three powers of the cosmos to which all things are subject-creation, preservation and destruction; whatever is created lasts for a time, then begins to crumble down. The taking away of the force of destruction implies a creation that will not be destroyed but last and develop always. Men do not know themselves and have not learned to distinguish the different parts of their being; for these are usually lumped together by them as mind, because it is through a mentalised perception and understanding that they know or feel them; therefore they do not understand their own states and actions, or, if at all, then only on the surface.

It is part of the foundation of yoga to become conscious of the great complexity of our nature, see the different forces that move it and get over it a control of directing knowledge. We are composed of many parts each of which contributes something to the total movement of our consciousness, our thought, will, sensation, feeling, action, but we do not see the origination or the course of these impulsions, we are aware only of their confused and pell-mell results on the surface upon which we can at best impose nothing better than a precarious shifting order. So the remedy can only come from the parts of the being which has turned towards the higher consciousness, and kindled a flame of aspiration which will awaken spiritually the outer mind and set on fire, the vital being, where one is aware of one's own inner being and of the real truth of existence. The realisation of this truth reduces the need, want, desire, passion and attraction to the ordinary way of life.

Conscious Economics

Conscious Economics" is a study which combines psychology, economics and the spiritual science of the Vedas to explain why there is vulture capitalism, cut-throat competition, unending economic hardship, exploitation, inequity, and struggle in this world. It explains why present economic methods can do nothing to solve these problems, reveals the actual source of our economic problems, and explains the only factual solution that can create an economy that serves *everyone*. There is a link between economic activity and human consciousness. Economics is not a physical science like electromagnetism that works according to natural laws. It is a set of ideas entirely created by human beings. The most important side of the economic equation therefore, is the human side, but this side is totally neglected in all discussions of economics. Since economics is a man-made creation, if we want to understand the economic problem and its solution we must understand how and why human beings act in this world. That will give us the insight needed to properly adjust all of the parameters of the economic calculus to get the desired result. Conscious economics means an understanding of the non-material or spiritual nature of human being and how the influences of the material energy affect his consciousness, which provides the basis for analyzing past and present economic activity. The economic system that is created by the higher self and offered to human mankind has a method for dealing with the material necessities of life. To attain the spiritual side of human nature, there is a need for transformation in three spheres of the system.

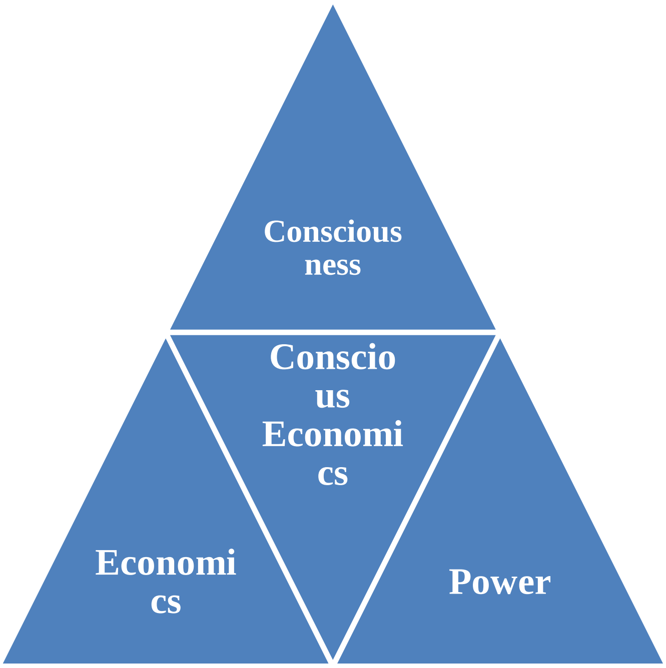

First comes, economics, i.e. transformation of the society through the creation of a full engagement economic system that creates sustainable village economies which meet the basic needs of all, with selfless motive and without any kind of discrimination. Realisation of Maximum Satisfaction- a state of happiness in which the mind remains absolutely free from the tormenting pressure of wants. Followed by power, the political system to establish community self governance, participatory democracy through political and legal empowerment. Finally, the economics and power should be overpowered by Consciousness, which is the transformation of being through self-realization, and the movement from lower consciousness to the higher consciousness and deepening societal commitment in order to attain humanisation of economics.

The aim of every person on the earth is to attain his own goals in life, material and non-material, individual or collective- depends mainly on the process of 'self-realization'. And this self-realization could be achieved through the integration of inner consciousness with the outer consciousness and these with the Supreme Self. The integration of the inner and outer consciousness with that of the Supreme Self is needed for creating a totality of the existence. This is to say that, nothing will change if we do not change from within. We will not be able to eliminate economic discrimination just by pouring more money into the economy. A world at peace and free of discrimination begins in our 'inner being'. Further we need to promote humanization of economics. This can be achieved by practicing economics from the stand point of the non-material dimension of human survival. That is changing the attitude towards life, like attaining prosperity – a state of mind, when we move forward with a hope; Affluence-move in the flow of spiritual abundance; Security- to be free from anxiety, i.e. to have a conscious control of our own life. Shift energies, awareness and consciousness, to feel the divine presence in all the things of the universe.

The main intension is to improve society through facilitating knowledge and creating awareness by promoting the humanisation of economics by practising the path of self-realization in all the arena like Science, Arts, Morality, Political, Cultural, Public Policy, Way of life, etc,.

Conclusion

The spiritual dimension of human consciousness is always an essential component of this vision that we are not 'material beings' having a spiritual experience, but 'spiritual beings' having a

material experience. At the centre stage of the debate of what economics should be all about we need to understand that human beings, are living on this planet not just in the pursuit of material welfare but human welfare. Material welfare is one aspect of human welfare. It is necessary to bring the 'Psychic being' or the 'Supreme Self' into all the spheres of economics, which will truly embody the being of what humanity is all about.

References:

1. Sri Aurobindo, (2013), *Lights on Yoga*, Sri Aurobindo Ashram, Pondicherry, India.
2. A C Bhaktivedanta Swami Prabhupada, (1992), *Bhagavad Gita As It Is*, The Bhakthi Vedantha Book Trust, Bombay.
3. Alfredo Sfeir-Younis, '*Embracing Spiritual Economics'*, Spring Summer 2001 issue of Kosmos Journal.
4. Eric Butterworth, (1998), *Spiritual Economics'*, Unity Books, Unity Village, Missouri, USA
5. Mehta JK, (1967), Rhyme, Rhythm and Truth in Economics, Asia Publishing House
6. Swami Poornananda Tirtha, (1972), *Jnana Sudha*, Jnana Ashram, Wadakancheri, Vyasagiri, Trichur District, Kerala.,
7. Singh J K Kumar, (2006), *Economics of J K Mehta : A Peep into Mehtanomics*, Deep and Deep publications, Pvt Limited, India.
8. Alfredo Sfeir-Younis, '*Embracing Spiritual Economics'*, Spring Summer 2001 issue of Kosmos Journal.
9. *, Self-realisation through the Yoga Sutras,* , Vedanta, Samaya Sri Vidya Tantra
10. Dr.Shaveta Sachdeva & Dr.Jyoti Gogia, '*Spiritual Economics: Embracing Self Realization in Materialism*', Indian Journal of Research, Vol3, Issue6, 2013.

SOCIAL ISSUE - DOMESTIC VIOLENCE

Research Scholar
Ratna Sonaji Jadhao

Research Guide
Dr. Rajkumar H. Mhaske
Jalna College of Social Work,
Ramnagar, Jalna

Abstract:

Now a days Domestic Violence or family abuse has become very crucial social problem for our society. It is also called family violence. The study shows that women are not safe into their own family. The World Health Organization stated that 1 in 3 of all women have experienced family violence in their life. The present study focuses on the domestic violence, it's causes, types and impacts on women.

Key Words: Domestic violence, crucial, family violence, abuse, WHO.

Introduction:

Globally one of the most common form of violence against women is that by their husbands or intimate partners in relationship. The key of any relation is that love and respect. Unfortunately, we live in a male dominated society where women rarely gets attention, not to mention respect, love and care.

The United Nations defines violence against women as, 'any act of gender - based violence that result in, or is likely result in physical, sexual or mental harm or suffering to women including threats of such as acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occuring in public or in private life.'

Review of Literature:

i. **Domestic Violence and Health care in India policy and practice:**

In This book writer Meerambika Mahapatro tries to focus on the awareness of health care for the victim of domestic violence. Writer has described the importance of health care centre, professionals and also their proper training and tools. Through expensive literature and in depth case analysis writer attempts to show the impending need to establish integrated care and cure for the victims.

ii. **Domestic Violence :**

In this book writer Deborah Lockton and Rechard Ward tells about the research project which converts later into the law on domestic violence. Particular book has provided in detail information about allegations of domestic violence of the city named ' Leicester' in central England, on the Soar River. The book shows initial study and follow-up study Within 12 months of timespan. It has included questionnaire also for proper understanding.

iii. **Protection of Women from Domestic violence Act, 2005 (No. 43 of 2005)**

The book provides detail information about the protection of Women from Domestic Violence Act. It focuses mainly on key points such as victim and their legal rights. Also it has described various sensitive sections of order which helps victim to get instant relief. It has included Code of Criminal Procedure - 1973, Dowry Prohibition - 1961, Hindu Marriage Act - 1955, Indian Penal Code - 1860, Also Protection of Women from Domestic Violence Rules - 2006.

Objective of the study :

The main objective of research paper is that examine the causes, types and impact of domestic violence on women and society.

i) To study the fact about domestic violence.

ii) To know it's causes and impact.

iii) To understand law of the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005

iv) To give suggestions and recommendations.

Research Methodology:

For the aim of the study researcher has used secondary data. The data has been collected from E- books, research papers and previous Ph.D. thesis about present research topic.

What is Domestic Violence:

Domestic violence is an act of rage, aggression in relations. Most of the time victims don't even understand that they are being abused Perpetrator convinces victim that it's the form of so called love and affection. And confused, afraid victim also think that it might be true. They deserve to be treated that way. Domestic violence is an escalating form of violence, which is used to gain control over other person. Victim can be any gender, age, nationality or economic background.

Definition:

i) A standard definition is provided by Woman's Aid, UK as follows,

'Domestic violence is physical, sexual, psychological or financial violence that takes place within an intimate or family-type relationship and that forms a pattern of coercive and controlling behaviour. This can include forced marriage and so called ' honour crimes'. Domestic violence may include a range of abusive behaviours, not all of which are in themselves inherently ' violent' .

(Women's Aid Federation of England)

This definition emphasizes the core meaning of violence and abuse. Violence can happen in Marriage or live in relationship.

ii) New South Wales (NSW) Department of Health, 2003 stated that,

'Domestic violence is violent, abusive or intimidating behaviour carried out by an adult against a partner or former partner to control and dominate that person. Domestic violence causes fear, physical and or psychological harm. It is most often violent, abusive or intimidating behaviour by a man against a woman.

This definition points out that victim experience mental or emotional damage, anxiety or fear.

The cycle of violence - 1979

Lenore E. Walker has explained the phrase ' the cycle of violence ' to describe the pattern / (cycle) in battering relationship.

The cycle consists of three phases.

i) Tension building phase :

During this phase, minor instances of violence such as slaps and pushes may be seen. The perpetrator uses verbal abuse and name calling to blame the victim. In this situation victim ignore the abusive behaviour of the batterer to avoid further trouble.

ii) An Acute phase:

During this phase, the perpetrator become violent. He may brutally attack and injure the victim. The attack may be physical or sexual. perpetrator may use weapons against the victim.

iii) A tranquil, loving and non-violent phase:

During the third phase, the perpetrator may express remorse about his / her actions. And bring gifts for the victim to gain their faith. This is the calm phase. perpetrator may beg victim for forgiveness. And will promise not to do such horrible things in future. Walker describes this phase as 'the illusion of bliss.' Normally victim does believe on perpetrator that they will change their ugly behaviour.

This cycle explain patterns of changing behaviour of perpetrator in an abusive relationship.

Causes of Domestic Violence

Domestic violence word itself shows the glimpse of cruelty. There are various reasons and causes of abuse.

i) Religious belief:

We value our religion, culture. In most of religion women are not equal to men. Religious books have mentioned that women are bound to respect men and to obey them. If women fail to do so then men can punish them however they want. Society consider it family matter and choose to ignore.

ii) Dowry practies :

This is the most common reason for family violence. Groom's family or Groom demands dowry from bride's family. And if they do not fulfill their demands, then the bride will be the one who suffers most

iii) Involvement with alcohol and drugs:

Studies on battered women indicate that their partner's alcohol abuse is a major factor concerning domestic violence.

iv) History of violent victimization:

When child has experienced violence in his/her childhood, the chances that they will be the same in future increases a lot. Childhood trauma can cause one's violent behaviour.

v) **Poor stress management :**

If husband or partner can't cope with their stress of work, it results in violence. Perpetrator blame victim for his/her failure.

Types or Domestic Violence

Abuser can harrase victim in a various ways. It ranges from physical, verbal, sexual and emotional abuse to economic abuse.

i) Physical Abuse

Physical abuse starts from slapping, normal beating or kicking. But sometime it can be worst. And lead to cause of death.

ii) Psychological Abuse

Psychological abuse has gained more attention in recent times. it can be incredibly harmful to overall mental well being. According to a study by the National Centre fer Biotechnology Information, most suicide attempts in India are correlated with physical and psychological intimate partner violence.

iii) Economical Abuse

Perpetrator cut the allowance of victim to torture them, to make them beg for money. If victim is dependent on perpetrator or abuser then it becomes the worst scenario for victim.

iv) Sexual Abuse

Domestic sexual assault involves sexual or marital rape. It is a very personal thing that victim can not speak to anyone about sexual assault from husband or partner. Under Indian law marital rape is not a crime

Impact of Domestic Violence

The term domestic violence is a harmful for victim. Abuse breaks them apart. They lose themselves during struggle. It takes a time to heal.

i) Physical damage

While experiencing domestic violence victim may have serious physical injuries, or severe harm to their body. And sometime it can causes death.

ii) Mental Health Problems

Due to terrible abuse victim started to have mental health issues like anxiety, fear, lack of confidence etc.

iii) Socially Inactive

Victim of domestic violence tries to hide the truth of their relation. They avoid family and friends.

The Protection of Women from Domestic violence Act, 2005.

No. 43 of 2005 (13th Sept. 2005).

We have law and order to regulate society. There are criminal and civil laws have been made for women. Also Hindu Code Bill (1955-56) is there to support them. in spite of that women have experienced tremendous torture in the form of domestic violence at their own home. To stop such assault, battering and to give the instant help and relief to the victim practically, our government has passed a law in 2005, known as 'Protection of Women From Domestic Violence Act :

It covers those women who are or have been in a relationship with the abuser where both have lived together, This act has protected various legal rights of victim through direct orders as section 18 (Protection order), Section 19 (Residence order), section 21 (Custody order), and section 22 (Compensation order). In this act section 26 definitely indicates that the PWDV Act guarantees larger rights in favor of victim.

The act is not only confined to physical violence but also includes verbal violence This act has recruited an officer called protection officer and service provider. Magistrate is the main authority to receive the complaints. This is called PWDV application. The application has included all aspects of violence that can happen to the victim.

PWDV Act is surely helpful for the victim. but every law has its own loophole. This act should implement strictly then only rightful justice can be served. And definitely this act will be the light of hope for those who are suffering in darkness.

Recommendations:

i) Women should know and understand herself that violence is not acceptable in any situation.

ii) Need to arrange awareness programmes for more attention to this serious issue form urban to rural level.

iii) Laws and Acts must implement as they are for justice.

Conclusion:

Domestic violence has severe, harmful impact on women. mostly women suffer terribly in such situation. No human being deserve to be treated in an abusive way. strong and educated women play vital role in making of better society so it is essential to suppress violence against women.

References:

i) Domestic Violence
Writer - Deborah Lockton
Richard ward.
Publication - Cavendish Publishing limited
Place - New York
Edition - First
Year - 1997

ii) Domestic violence and health care in India
policy and practice
Writer - Meerambika Mahapatro
Publication - Springer Nature Singapore pte. Ltd.
Place - Singapore
Edition - First
Year 2018

iii) Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005
(Act No.43 of 2005)
Writer - Lawmann's
Publication - M/S kamal - publishers
Place - New Delhi
Edition - First
Year - 2016

iv) Social Work & Domestic Violence
developing critical & reflective practice
Writer -
Lesley Laing
Cathy Humphreys
With Kate Cavanaugh.
Publication - Sage publication LTd.
Place - New Delhi
Edition - First
Year - 2013

v) Feminist Counseling And Domestic Violence In India
Writer - Padma Bhate - Deosthali
Editor - Sangeeta Rege,
Padma Prakash
Publication - Routledge
Place - New Delhi.
Edition - First
Year - 2013

vi) E Article- WHO, Violence against women
Date - 9 march 2021

vii) Various articles, from research paper, ph.d. thesis and newspaper.

Evolution of Education System in India

Priyanka Batwal
Research Scholar
Vikram University, Ujjain

Dr. Keshav Mani Sharma
Professor
Govt. Madhav Arts and Commerce
College, Ujjain

Abstract –

For development and growth of any nation it is important to invest in education, making futuristic and effective education policies helps the Government to achieve its target in future. This paper is entirely devoted to the Education Policies made by the Indian Government to develop education sector in the country. Till now 4 Education Policies are made by the Ministry of Education from 1968 to 2020, Conceptual Discussion of first and last education policy is done in the paper which includes Objectiveand limitations of each of the policy to understand the evolution of policies made by the Government to develop Education in the past years.

Keywords – Education, Education System, National Policy, Growth, Development, Comparison, Education Policy, New Education Policy, Students, Teachers, Government of India, Ministry of Education.

Introduction

Education policies are guidelines or rules that are put in place by government or education authorities to shape and regulate the education system in a country. These policies can cover a wide range of areas, including curriculum, funding, teacher training, and assessment.The development and implementation of education policies is often a complex process, as it involves the input and coordination of a variety of stakeholders, including educators, policymakers, parents, and community members.

Education policies can have a significant impact on the quality and accessibility of education, as well as on the opportunities and outcomes for students. For example, policies that increase fundings for schools may lead to improvements in the physical infrastructure and resources available to students, which can turn lead to better academic outcomes. On the other hand, policies that are not well thought-out or that are implemented in a rushed or haphazard manner can leads to negative consequences such as disrupted learning or increased inequality.

It is important for the education policies to be based on sound research and to be developed and implemented in a transparent and inclusive manner, considering the needs and perspectives of all stakeholders.

Education policies cab be at the national, state, or local level, and they may vary depending on the country or jurisdiction. In some cases, education policies are developed and implemented by central education authorities, while in other cases they are developed and implemented by local education agencies or school district.Education policies can be developed for various purposes such as improving academic outcomes, increasing access to education, promoting equity, or addressing specific challenges or issues within the education system.

Objective

1. To understand Education System of India.
2. To study the different steps taken by the government to improve education system.

3. To compare different between first and latest Educational Policy.
4. To study the opportunities and drawbacks of Education Policy.
5. To understand how government makes policies and what all aspects are considered while making them.

Literature review

1. **Monga.A, (2020), "Higher Education: Review with concern to NEP", Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Online ISSN 2278-8808, SJIF 2019 = 6.380, www.srjis.com PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL, NOV-DEC, 2020, VOL-8/62.–**In this paper the researcher writes about the major issues and challenges of the new education policy, and how government is trying to boose the education system, various education programmes run by the government. She also explained how covid affected the education system, and global standards of education system teachers training and focus on the health of the student is also important.
2. **Mrs. Chahal.M, (2015), "Higher Education in India: Emerging Issues, Challenges and Suggestions", International Journal of Business Quantitative Economics and Applied Management Research, ISSN: 2349-5677, Volume 1, Issue 11, April 2015. –**The focus of this paper is on the Indian youth and how higher education system develop the youth, provide opportunities and critical evaluation based on social, economic, cultural, moral, and spiritual issues faced by them. Whether the needs of Indian youth and other stakeholders is considered in the education policy or not is also discussed in the paper.
3. **Venkateshwarlu.B, (2021), "A critical study of NEP 2020: Issues, Approaches, challenges, opportunities and criticism", International Journal of Multidisciplinary Educational Research, ISSN: 2277-7881. –**This paper is concerned with the quality education for both school and college students, different countries adopt different policies for the development, the researcher outlines the vision of NEP 2020. All the positive points of the NEP 2020 are explained in the paper.
4. **Dr. Sawant R.G., Dr. Sankalp U.B., (2021), "National Education Policy 2020 and Higher Education: A Brief Review", International Journal of Creative Research Thoughts, Volume 9, Issue 1 January 2021 | ISSN: 2320-2882.–**Education is the key driving factor of any economy and well defined and visionary education policy make it easy for the government to develop education system, researcher consider NEP 2020 as a well coming step taken by the Indian government to remove the huddles of the education system by educating not only students but teachers also to strengthen the system.
5. **Dr. Rani R., (2022), "National Education Policy – 2020: Issues and Challenges", Journal of Research in Humanities and Social Science", Volume 10, Issue 2(2022), ISSN: 2321-9467. –** This Research paper explains that NEP 2020 is made for both the urban and rural students of school and colleges, vocational education and training for both student and teachers, study should not be restricted to languages, and the areas where education policy is implemented effectively.
6. **Dr. Kumar A., (2022), "Importance of National Education Policy – 2020 in Imparting Education", Journal of Positive School Psychology, Vol.6, No.2, 6557-6561. –**In this research paper researcher discussed the curriculum, training and development, budgeting and other positive and negative aspects of the new education policy 2020. Quality education for both college and school students and training session for the teachers to develop there teaching skills according to the changing environment of education system.

7. **Jain M., (2020), "A study of India's Failing Education System", Annual International Conference Proceedings, ISBN No. – 978-81-936606-2-1. –**After so many policies made by the government still the education system is not perfect according to the need of the students and teachers. Some of the major drawbacks of the education system is Lack of skill development, Importance of training, Rote learning abilities, heavy dependency on getting marks only etcetera that made the education policy ineffective. So many such points are discussed in this research paper.
8. **Dr. Solanki P.P., (2019), "Education in India: Emerging Issues and Challenges", An International Peer Reviewed open access journal of Interdisciplinary Studies, ISSN – 2581-5828. –**The researcher has written this paper to put light on the following points like the overall performance of higher education in India and to compare the negative and positive points of the education policy 2020and the issues and challenges faced by the government while implementing the policy at grass root level.
9. **Kumar M., (2021), "A research on inadequacy in Indian Education System", Vol.27, No.3, ISSN No.- 2204-1990.–**The key points discussed in the research paper are as follows - Area needing improvement, meaningful methods, diversity in subjects selection, Primary challenges of implementation etcetera. Suggestions are also given by the researcher to improve the education system in India.
10. **Neelaveni C, Manimaran S., (2014), "A Statistical Study on higher educational institution in India", International Journal of Education Administration and Policy Studies", ISSN – 2141-6656. –** In education system many drawbacks are there like less growth of Information Technology, unawareness, poor quality of standard education, not in a condition to fight with globalisation standard. This paper highlights the need of a better education policy that removes all the drawbacks from the system permanently.

Methodology

Conceptual Discussion method is used in this research paper to understand the changes in education policy made by the government over the period and to analyse the different approaches adopted by the government to establish an effective education system in the country that help and benefited all at once.

Discussion

Education Policy 1968

Introduction

Post-Independence Period was entirely about development of the country, India always believes that to become developed country Government should invest in education of people and it is mentioned in the provision of the Article 45 of Indian Constitution Act as well, the provision for free and compulsory elementary education for all but it was not possible for the Government to implement it so during third five year plan under the leadership of Jawaharlal Nehru India introduced its first National Education Policy in the year 1968. The education policy was made by the government after taking valuable advice from different Commission and Committees namelyUniversal Education Commission (1948-49), Secondary Education Commission (1952-53) and Education Commission (1964-66). The main aim of the policy is to equalize educational opportunities and unrestricted access to education across the country for this special emphasis was given on development of Science, Technology and Scientific Research. During 1960's to increase the Quality of education in India was the biggest challenge faced by the Government, the opportunity

for education was limited to some section of the society to overcome these drawbacks Government set some objectives in Education Policy 1968. Education Policy 1968 is considered as the foundation for the establishment of proper education system in the country to follow.

Objectives

Followings are the Objectives of Education Policy 1968 –

a) **Universalization of Education** – Government made Compulsory Elementary Education, Adult Education and Education of Minorities for all the citizen of the country to increase literacy rate in India. Make education universal was the biggest objective of Education Policy 1968.

b) **Uniform Educational Structure** – Schooling Pattern of 10+2+3 was introduced by the Government for the very first time to Standardize Education System in India.Middle and Secondary stage for 10 years, Higher Secondary stage for next 2 years and Bachelor's Degree for the next 3 Years.

c) **Teachers Training and Education –** Environment is ever changing and to compete with others we should change ourselves as well. To strengthen education system and to cope up with the ever-changing environmentit is mandatory to educate, train and develop teachers as well.

d) **Promote Games and Sports –** Education and Health go hand in hand, to become asset for the nation population should be healthy enough to compete with others. The aim behind promoting Games and Sports in this Education Policy is to make country fit. Sports also opens many doors for the future development and job opportunities.

e) **Promote Language –** Knowledge of the people will not improve without literature for this Ministry of Education made it mandatory for the schools to teach in Regional Language, Hindi, Sanskrit, English and one international language in their schools. At secondary stage it is compulsory for the state board schools to follow Three Language Formula for both educational and cultural development in the country.

f) **Talent Recognition –** Many foreign countries adopt this formula to recognise talent and ability of kids at very early age so that they can pursue degree in future as per talent, interest and ability which helps them to get success in academic life as well as in working life. India also believes in the same idea and tried to adopt in our country and suggest every individual to pursue as per their ability and interest.

g) **Development in Different fields of Education –** Special emphasis of Education Policy is on the educational areas like Agriculture, Science and Technology, Research, Industrialization. Education in this area will help population to get proper knowledge about the grass root sectors of the country and to encourage them to start business and that will ultimately help country to grow

h) **Introduction of Different Courses –** Different part time educational courses and correspondence Courses were promoted in 1968 Policy to equalise education opportunities for all. This objective is an extension of the previous universalization objective.

i) **Secondary Education –** It has been observed that during the era 1960's most of the students dropped out post-secondary and secondary education is considered as an instrument of social change so special attention was given to secondary education.

j) **University Education –** For university education it has been observed that facilities were limited for the students like laboratory, Library and so on. Lack of qualified teachers in universities and colleges was also a major drawback in university education to overcome these problems 1968 Policy focused on availability of all the facilities with qualified faculty.

k) **Exam Pattern –** A proper evaluation system that continuously monitor students' progress and inspire them to achieve futuristic goals efficiently rather than only certifying education.

Drawbacks – Like Management where execution is as important as planning same as in every government policy implementation is the major concern. The reconstruction of educational system is a big task because of density of the population, the major drawback of Education Policy 1968 was with proper implementation of the objectives made by the Government.

1. **New Education Policy 2020**

Introduction –

Education is the most integral part of our society directly or indirectly the development and growth of the society depends upon the quality of education provided to the young minds. Better education teaches young mind their responsibilities for the nation. Not only young minds but all the people who left their studies in between because of any reason they should also be send to school again to complete their education and become asset for the country.

Before National Education Policy 2020 many drawbacks were there that weaken the education system of our country, many strategic decisions were taken by the government while making NEP 2020. Government of India has announced its latest education policy in the year 2020 the main aim of the policy is to focus on the following points like subject selection system, new academic structure, fundings, curriculum, teachers training and development, vocational education, and training for both students and teachers, new teacher's qualification criteria etcetera.

Objectives –

a) Flexible Subject options –In old education policy after 10th only 3 subject choices are there for students to choose from, to overcome the restricted subject choicesnew education policy opened new door for the students to study in different streams.

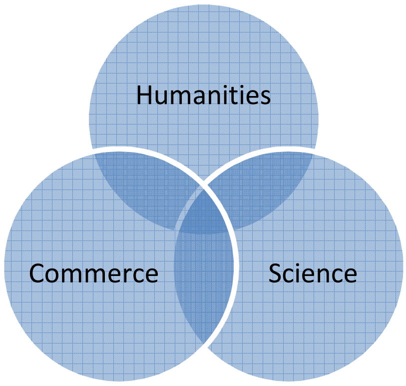

b) New Academy Structure – A new academic structure in designed in the new education policy 2020 where government has followed structure similar with western developed countries.

• Secondary Stage	• 4 Years • Class – 9 – 12	• Age – 14 – 18 Years
• Middle Stage	• 3 Years • Class – 6 – 8	• Age – 11 -14 Years
• Preparatory Stage	• 3 Years • Class – 3 – 5	• Age – 8 – 11 Years
• Foundation Stage	• 2 Years • Class – 1 & 2	• Age – 6 – 8 Years
• Pre-Stage	• 3 Years • Pre School	• Age – Till 6 Years

c) Vocational Education and Training – More emphasis is on Vocational Education and Training that makes students earn more and invest their valuable time in the development of their true skills which ultimately going to help them in the real life. For class 6 some Internship programmes for vocational training like 10 days of bag less period where student can work upon their true strength, students will get the opportunity to learn coding after 6th class and educate them how to deal with the board exam stress and anxiety. The target of government of next 10 years is to focus on vocational education, to increase the exposure of at least 50% of the students to vocational education.

d) Progress Report – Now a days the goal of the student is to get good marks but they don't do their own SWOT analysis which is the most important part of learning. To solve this problem new education policy 2020 has introduced self-assessment system to enhance the critical thinking of the students. This system is named as PARAKH (Performance Assessment Review Analysis & Knowledge for Holistic Development), self-evaluation by the students and classmate evaluation for the fellow students are the major point in this system. For this a new national assessment centre will be set up as a standard setting body.

e) Teachers Education &Training –The target was to established a common national professional standard for all the teachers by 2022 to evaluate the quality of teachers. The Degree of M. Phil is abolished as the qualification required by the teachers. The rules of post-graduation degree are also changed if the teacher has done 4 years graduation degree than 1 year of MA and MSC is valid degree and if the graduation degree is of 3 years than 2 years of post-graduation is valid. 4 years degree integrated B.Ed. Degree will be introduced by 2023- and 2-years B.Ed. Degree is also valid for the teachers who have done bechlor degree before.

f) Investment made in Education Sector –The investment made by the government in education sector has also increased to implement the above-mentionedpoints to make education system better in our country. Early government used to invest 3% of GDP on education and development but now at least 6% of GDP will be invested on the development of education sector in India.

g) Foreign collaboration –From now onwards the government has opened the doors for the foreign colleges and universities also over top 1100 colleges and universities are now tying up with India and ready to give admission to Indian Students.

h) Application of Knowledge–It was suggested to conduct Board exams twice in the year to reduce the stress of board exams from students. The pattern is to conduct two exams in both objective and descriptive format.

Drawbacks – This education policy promotes centralization; the central government takes all the decision without taking advice from the state government because of this the state government declared this education policy as Anti-Democratic. It is very difficult for the government to implement all the decision on the real basis specially in government schools. Another drawback is language in new education policy less importance is given to language.

Conclusion

The development and implementation of education policies is often a complex process, as it involves the input and coordination of a variety of stakeholders, including educators, policymakers, parents, and community members. Education policies can have a significant impact on the quality and accessibility of education, as well as on the opportunities and outcomes for students. It is important for education policies to be based on sound research and to be developed and implemented in a transparent and inclusive, considering the needs and perspectives of all stakeholders.

India is a developing country and the further development is in the hands of young minds, the government is aware about this and trying to develop education sector to the fullest to facilitate good quality of education to each one of them. To develop education sector in India Government makes education policy time to time and try to cover all the points that effects the education in India. Environment is dynamic it changes every year so the needs and wants of the changing education system is also necessary according to the environment for this Government of India has made 4 different Education Policies over the years, the first policy was made in 1968, second was made in 1986, third was made in 1992 and fourth and last one was made in 2020. In this research paper I have compared the first and latest education policy to understand the development in education sector of our country. In the first education policy, after independence period the foundation of education system was damaged during 1960's. The major challenge for the government is to spread the awareness of importance of education because that time literacy rate was very less, people do not prefer to invest in education sector because they were not aware about the importance of education, even girl child education was not at all important for the Indian families. Many commissions were established to develop education system that work on Curriculum, funding, basic education, and school structure. In the latest education policy made by the government in 2020 is mainly concerned about diversification in subject selection, teacher's education, vocational education and training, better self-assessment system, education beyond syllabus etcetera. In the latest education policy, the challenges are different as compared to first policy because now the major problem is concerned with the implementation of education policy at the grass root level. Many factors are affecting the right implementation of education policyin India one of the major reason is corruption, another reason is the unwillingness of few people to contribute in the development of country and last but not the least is density of the population, this last problem is the biggest problem of our nation many policies are made by the government for the upliftment of the population but the implementation is very difficult because of the dense population, it is difficult for the government also to cover each and every person.

In future government can make targeted policy for different areas because entire population is not facing the same problems so targeted programme for different population would be a more helpful option for the government. Another suggestion is to keep a regular check on the status of ongoing projects of the government so the work should be continued with the same enthusiasm and energy.

Reference

1. Kumar, K. (2005). Quality of Education at the Beginning of the 21st Century: Lessons from India. Indian Educational Review, 40(1), 3-28.
2. Draft National Education Policy 2019, https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf
3. National Education Policy 2020. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/NEP_Final_English.pdf referred on 10/08/2020.
4. Simão, A. M. V., & Flores, M. A. (2010). Student-centred methods in higher education: Implications for student learning and professional development. The International Journal of Learning, 17(2), 207-218.
5. Pradeep M.D, and Aithal, P. S., (2015). Learning through Team Centric Exercise & Key Point Pedagogy - An effective Learning Model for Slow Learners in Higher Education Training, International Journal of Multidisciplinary Research & Development, 2(9), 265-270. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.267765.

6. Desai, M. S., & Johnson, R. A. (2014). Integrated systems-oriented student-centric learning environment. Campus-Wide Information Systems. 31(1), 24-45. [20] Kealey, D. J., Protheroe, D. R., MacDonald, D., &Vulpe, T. (2003). Instituting a competency based training design and evaluation system. Performance Improvement, 42(5), 28-33.
7. Suresh Kumar P. M &Aithal P. S. (2019). Competency Assessment and Grading in Higher Education. Scholedge International Journal of Multidisciplinary & Allied Studies, 6(12), 127-136. DOI: http://doi.org/10.5281/Zenodo.3648182.
8. Mohrman, K., Ma, W., & Baker, D. (2008). The research university in transition: The emerging global model. Higher education policy, 21(1), 5-27.
9. Bouhajeb, M., Mefteh, H., & Ammar, R. B. (2018). Higher education and economic growth: the importance of innovation. Atlantic Review of Economics, 1(2), 4.
10. Devi, S., Rizwaan, M., & Chander, S. (2012). ICT for Quality of Education in India. International Journal of Physical and Social Sciences, 2(6), 542-554.
11. Sinha, V., & Subramanian, K. S. (2013). Accreditation in India: path of achieving educational excellence. Business education & accreditation, 5(2), 107-116.
12. Ulker, N., &Bakioglu, A. (2019). An international research on the influence of accreditation on academic quality. Studies in Higher Education, 44(9), 1507-1518.
13. Harvey, L. (2004). The power of accreditation: Views of academics. Journal of Higher Education Policy and Management, 26(2), 207-223.
14. Singh, J. D. (2011). Higher education in India–Issues, challenges and suggestions. Higher education, 93-103, ISBN: 978-3-8465-1753-6.\
15. Monga.A, (2020), "Higher Education: Review with concern to NEP", Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Online ISSN 2278-8808, SJIF 2019 = 6.380, www.srjis.com PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL, NOV-DEC, 2020, VOL- 8/62
16. Mrs. Chahal.M, (2015), "Higher Education in India: Emerging Issues, Challenges and Suggestions", International Journal of Business Quantitative Economics and Applied Management Research, ISSN: 2349-5677, Volume 1, Issue 11, April 2015.
17. Venkateshwarlu.B, (2021), "A critical study of NEP 2020: Issues, Approaches, challenges, opportunities and criticism", International Journal of Multidisciplinary Educational Research, ISSN: 2277-7881.
18. Dr.Sawant R.G., Dr. Sankalp U.B., (2021), "National Education Policy 2020 and Higher Education: A Brief Review", International Journal of Creative Research Thoughts, Volume 9, Issue 1 January 2021 | ISSN: 2320-2882.
19. Dr. Rani R., (2022), "National Education Policy – 2020: Issues and Challenges", Journal of Research in Humanities and Social Science", Volume 10, Issue 2(2022), ISSN: 2321-9467.
20. Dr. Kumar A., (2022), "Importance of National Education Policy – 2020 in Imparting Education", Journal of Positive School Psychology, Vol.6, No.2, 6557-6561.
21. Jain M., (2020), "A study of India's Failing Education System", Annual International Conference Proceedings, ISBN No. – 978-81-936606-2-1.
22. Dr. Solanki P.P., (2019), "Education in India: Emerging Issues and Challenges", An International Peer Reviewed open access journal of Interdisciplinary Studies, ISSN – 2581-5828.
23. Kumar M., (2021), "A research on inadequacy in Indian Education System", Vol.27, No.3, ISSN No.-2204-1990.
24. Neelaveni C, Manimaran S., (2014), "A Statistical Study on higher educational institution in India", International Journal of Education Administration and Policy Studies", ISSN – 2141-6656.

"A Perspective towardsBlock chain Contribution of a Tracking System"

Smt. MAHESHWARI. S HIREMATH
Assistant Professor
Department of Computer Science
Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka.

Abstract:

Using a decentralized blockchain, the present workgift global positioning framework that is intended toconsolidate straightforwardness, legitimacy, and undeniable nature in anonline gift process. The framework gives straightforwardbookkeeping of activities for givers for direct admittance to theplanned recipients as magnanimous establishments orindividual beneficiaries. Shrewd agreements are composed and put awayutilizing the Strength programming language on the Ethereumpublic blockchain which is modified to naturally runat the point when portrayed conditions are met.In our model, we likewise present the clever thought of putting away thegiven sum in an escrow contract which delivers thesum just for use by an approved installment entryway. Oncethe installment is handled, the subtleties of the exchange areapparent to the two players.

Keywords: *Blockchain, Ethereum, Savvy Agreements, Straightforwardness, Security, Decentralized.*

Introduction:

The ongoing foundation and gift processes are obscure.Because of inappropriate record keeping and the inclusion ofa few unscrupulous people inside the association, individualshave lost trust in associations that work toward socialcauses since the benefactors know nothing about how well theirwe are using commitments. The proposed framework empowerssocial associations to oversee different undertakings for socialcauses in a straightforward way without the contribution ofoutsiders, utilizing a brilliant agreement that assists with affirmingtheir effect, and simultaneously, is available to everybody.Benefactors may effortlessly follow an association's exchanges,assisting them with recovering their confidence in such gatherings. Theframework guarantees that the gift comes to the expectedbeneficiary while bringing down general organization costsenhancing productivity as well. It willlikewise, help to encourage certainty among givers and beneficiariesassociated with the magnanimous interaction. Our proposed techniqueattempts to execute the accompanying key elements in the currentgift processes:

1. Straightforward
2. Worldwide
3. Decentralized
4. Secure

- ***Straightforward:*** As Ethereum is a decentralized, open-source blockchain with shrewd agreement usefulness, it permits the cooperation of any individual, and every one of the exchanges is put away in a public record which can be seen by any giver of that explicit mission. As every one of the exchanges is accessible to the members, our framework is entirely straightforward and forestalls abuse by transitional gatherings.
- ***Worldwide:*** Because of the distributed idea of the organization, assets can be conveyed in a flash to any area on the planet (given that they are a partaking hub), which, on account of regular global bank move administrations are a problem.

- ***Decentralized:*** Since there is no incorporated authority controlling exchanges on a blockchain, they happen rapidly. Exchanges including customary monetary forms should pass through various go-betweens and concentrated trades, and so forth.
- ***Secure:*** The assets should be more secure as they fill in size. E-payments are as yet defenseless against programmers in spite of having thorough safety efforts set up, such as symmetric/unbalanced encryption. Regardless of severe security measures being set up, e-installments are as yet defenseless to programmers.

Various crowdfunding cheats have become visible, withsome still away from the spotlight. It is basically impossible to keeptrack of how the gifts are being utilized. To forestallmonetary robbery, we needed to make the whole incomenoticeable at each level.

Objectives:

- To perceive the concept of block chain innovation.
- To study the proactive structure and implementation of block chain.

Research Methodology:

The research methods applied if complementary data and the Contribution of a Tracking System for blockchain technology is the subject of the investigation's fictitious research.

Review of Literature:

Different recommendations according to gift frameworksupheld by various numerous blockchain frameworks exist. InE. Shaheen et al., another track gift model was proposedwhich presented a few new members that control the course of gifts and eliminate the doubt of the foundation. Allgifts could be followed to Blockchain, permitting contributors toknow where and how their cash is being utilized. Theproposed model was carried out utilizing Hyperledgerauthor. The creators propose a framework comprisingclients that assume a significant part which is named thebenefactor/recipient, NGO, and the Public authority element. Theseclients will be account holders in the blockchain network andevery one of them can be extraordinarily distinguished in the organizationthrough their 160-piece account address. They can get to theiraccounts, and perform and sign exchanges utilizing their 256-bit private key.

In this, the creator proposes that the recognizabilityof the executives is a significant field that is impacted byBlockchain Innovation offers insight into buildingOriginChain. Following the wellspring of the items across thesupply chains is significant, to confirm the legitimacyof items and supply a wellspring of trust inside the itemto the buyers. The blockchain utilizes a brilliant agreementwhich is a bunch of rules characterized to complete any exchanges.The brilliant agreement monitors all exchanges happeningfurthermore, stores them inside the blockchain as the state advances,for this reason, the Ethereum blockchain is utilized. Along these lines, this isfrequently accommodating in following the different items inside theproduction network. The creator asserts that the proposed frameworkthat is OriginChain, is a safer discernibility framework foritems when contrasted with the actual framework which includeda group of individuals performing quality checks to confirm thestock. They have utilized blockchain innovation whichstores the exchanges in a disseminated record. Thedisseminated record information base innovation is spread acrossa few hubs (gadgets) on a distributed organization, andwhenever there is an update in any information it is put away as stateprogress of a change. This allows the blockchain tofollow any exchange when required.

In Procedures Representing things to come AdvancesMeeting (FTC) 2020, Volume 2, Sergey et.al propose aframework where gifts and developments of beneficent assetsshould be enrolled through the REST Programming interface. Additionally, theA Message bot is remembered for the

framework, which communicates withthe client when they make another gift. This bot getsfrom the client their desired sum to give to a good causefurthermore, gives the ID for a gift. Then the client can enter thisID and get definite data about the gift on thesite or in the Message bot to follow where the veryreserves were spent. The usefulness of this bot is likethe usefulness of the site.

There exist various sent applications whichare as of now running web-based utilizing decentralized orconveyed blockchain networks. One of them is AidChainwhich gives a blockchain-based crowdfunding stage.It permits contributors to make a detectable foundation gift throughblockchain innovation and gives its own crypto coinknown as AidCoin to make gifts. Another is BitGive which is the principal Bitcoin and Blockchain innovation utilizingassociation, for not-for-profits and compassionate work. It utilizesthe stage for not-for-profits to give straightforwardness andresponsibility to givers by sharing monetary dataalso, direct undertaking brings about constant. NGOs like Save theKids, Code to Move and Yearling Global have alljoined forces with them.In any case, the broadest and most conspicuous utilization ofblockchain for gifts was seen by the World FoodThe program which utilized a blockchain network named'Building Blocks' which is at present the world's biggestexecution of blockchain innovation for compassionatehelp; as of now helping 1 million individuals inBangladesh and Jordan, empowering them to safely get to andget numerous types of help from variousassociations by means of one passage. The specializedblockchain foundation to work the organization depends onopen-source programming and is uninhibitedly available totaking part in associations. The applications sent onthe Structure Blocks network is additionally accessible for nothing to thenetwork individuals. In a general sense, It is a to Construct Blocksassortment of blockchain hubs which are PC serversautonomously worked by each partaking association. Together, they interface with the structure of a compassionate blockchaina network that gives an impartial space to team up,execute and safely share data in a constant. Thethe network is impartial without an order of possession: allpart associations are 100% equivalent co-proprietors, cooperators,furthermore, co-legislative heads of the organization and all individualsassume an equivalent part in its upkeep.

Provocative Structure:

Blockchain innovation sidesteps the focal framework andinterfaces each block to each individual. The executionpresents a clever procedure for utilizing blockchaininnovation in a current commitment framework. In the currentframework, the giver has no idea or gauge of whetherhis/her cash, which was designated for a specific object, isbeing used for that purpose and not being redirected for otherpurposes. Moreover, digital money gifts (forthe model, Ether for the EthereumBlockchain) might be without any problemgetting the money out for any public cash, delivering the installmentsuntraceable. In this situation, we can determine the issue by utilizingblockchain, which permits the benefactor to perceive how the cash isutilized and permits everybody to see the recorded history. Tomake a blockchain-based virtual gathering pledges box, the givermoves cash to the recipient, which is first kept in the structureof an escrow contract. At the point when the provisions of the escrow contractare fulfilled, the cash is delivered to the collector.Besides, we guarantee that all exchanges are handledthrough a solitary, approved installment entryway to betterwork with and follow these exchanges. The gifts areoverseen through a solid and straightforward blockchainsystem in this recommended plot.

Framework Implementation: The utilization case graph underneath depicts the functionalitiesin charge and undertakings which are required to have been performed bythe two entertainers; the contributor and the beneficiary. (Figure 4.1).

Execution:

Enrollment Cycle:

- ***NGO/Beneficiary and Contributor Enlistment***

The association or the person who needs todemand assets from the contributors would initially have to enlistthemselves on the application. On comparable grounds, thegivers who need to peruse accessible missions to give towould enlist themselves by entering their emailID and making another secret key.

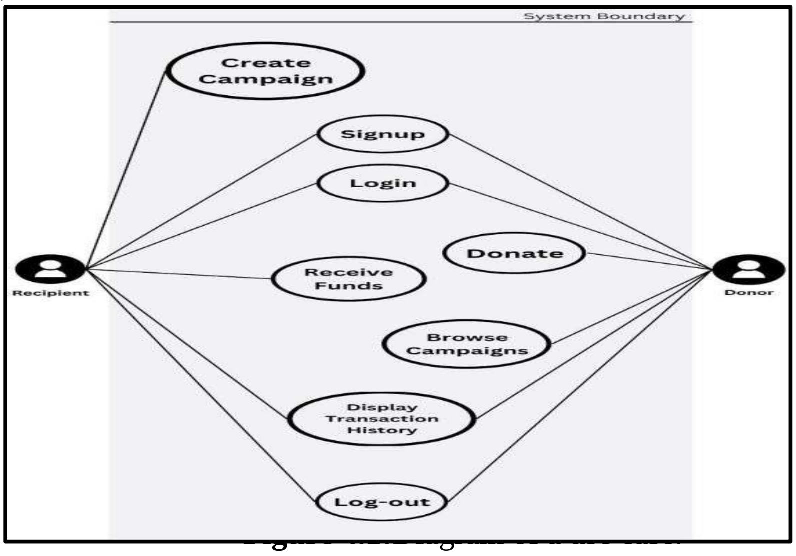

- ***Crusade Creation by the NGO/Beneficiary:***

When the association or the individual has signed in,they can get to the 'Make Lobby'Tab to instate another mission. For enrollment of a newcrusade, the beneficiaries are approached to give:

  - The Metamask-connected wallet account address.
  - The objective sum.
  - Least satisfactory gift.
  - Their contact subtleties.

Endowment Procedure:

- ***Mission Perusing by the Contributors:***

When the benefactor has enlisted and signed into his/heraccount, they can peruse from the accessible rundown of missionsfurthermore, select the one they need to give to. The subtletiesgiven by the beneficiaries while making the mission areshown here.

1. Gift:

The contributor subsequent to choosing their preferred missionpresses the asset crusade button to enter the sum theywish to give in ETH cash. They are then provoked tosign in to their Metamask account utilizing their confidential key. Oncesigned in, the Ethereum wallet consequently shows the aggregatemeasure of ETH going to be given alongside the additional gascharges. In the wake of settling the installment, a fruitful installmentmessage is shown on the screen.

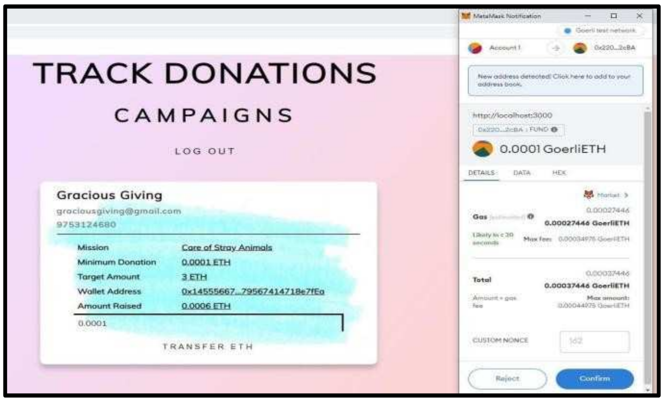

Figure 5.2 - Donation Procedure

2. Getting to Exchange History:

In the wake of giving, the contributor can get to the exchangehistory of the mission. To be noticed that main the givers of amission can get to its exchange history. In the event that aon-giverattempts to get to the missions' exchange history, an alarmsaying "not a contributor" shows up. This component is empowered by theshrewd agreement that drives the stage. It has a capabilitywhich keeps a planning which maps the mission walletaddress to the contributor's wallet address. This planning returnsvalid in the event that the benefactor has given to the mission. Theexchange history shows the accompanying subtleties:

Table 5.1 - Transaction History

From	The Campaign's WalletAddress
To	TheVendor'sWalletAddress
Vendor'sName	NameoftheVendor
Location	LocationoftheVendor
Value	AmountTransferred
Date	Date of Transaction(DD/MM/YYYY)

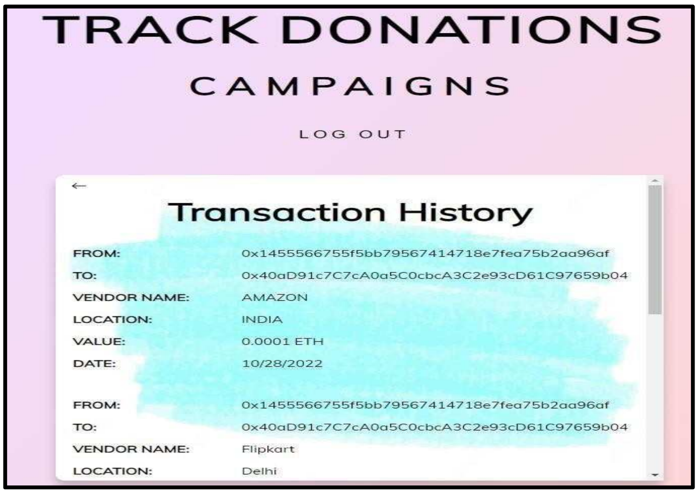

Figure 5.3 - Transaction History UI

Installment Passage and Exchange Results:

The assets that the giver gives to the mission don't go straightforwardly into the mission's wallet address. If all else is equal, they are held retained by the shrewd agreement. The brilliant agreement has a plan which maps the mission's wallet address to the absolute gift got up to this point. These assets are not wallet accessible. To utilize these assets, the mission needs to utilize the installment passage which is given by the savvy contract. The shrewd agreement has the capability "pay (beneficiary location, seller address, sum)" which moves the sum to the seller's wallet, and deducts this sum from the equilibrium of the mission. Prior to moving, the mission needs to give the accompanying:

Table 5.2 -Payment Gateway Information,

TransferTo	Vendor'sWalletAddress
VendorName	NameoftheVendor
VendorLocation	LocationoftheVendor
Amount	The Amount to beTransferred

These subtleties will be pushed onto the blockchain andare shown when the giver demands the exchangehistory of the mission. In the wake of giving the subtleties, thecrusade administrator should tap on the "Move ETH"button, or, in all likelihood the exchange won't continue further. Latertapping on the "Move ETH" button, a meta mask springs upprovoking the mission administrator to support the exchangeshows up. The mission administrator must "affirm" theseexchanges. The situation with the exchange has announced thetext of the "move eth" button, which shows "moved"after the fruitful culmination of the exchange. The gascharges of the exchange are deducted from the wallet balanceof the mission. In any case, the seller gets the full"sum". A similar change will be reflected in the "currentbalance" on the profile page of the mission.

Figure 5.4 - Portal for payments

Conclusion:

The Donation Global positioning framework, which is based on theEthereumblockchain helps with monitoring the exchangesof the people who make gifts and getting data onhow those assets are utilized. Shrewd agreements with blockchainexecution help with coordinating the development of ethers between the end parties that participated in the exchange straight for wardly

without the mediation of an outsider. The framework acknowled gesgifts as ETH. Since every exchange inparticular, it is easy to screen it along the blockchain. A highlevel of straight forwardness and trustworthiness in such frameworks mayoffer individuals trust and participation, empowering them togive and upgrade the standing of liberal giving.

References:

1. Arijeet Singh, Mohd. Ahad, Hammad Mustafa Malik, “Donation Tracking System using Blockchain”, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) e-ISSN: 2395-0056, Volume: 10 Issue: 01, Jan 2023.
2. E. Shaheen*et al*., “A Track Donation System Using Blockchain.’ 2021 International Conference on Electronic Engineering (ICEEM), 2021, pp. 1-7, doi: ICEEM52022.2021.9480649
3. A. Singh, R. Rajak, H. Mistry and P. Raut, "Aid, Charity and Donation Tracking System Using Blockchain," *2020 4th International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI)(48184)*, 2020, pp. 457-462, doi: 10.1109/ICOEI48184.2020.9143001.
4. Lu, Q., & Xu, X, (2017), Adaptable blockchain-based systems: A case study for product traceability, IEEE Software, 34(6), 21-27
5. Avdoshin, Sergey &Pesotskaya, Elena. (2021). Blockchain in Charity: Platform for Tracking Donations. 10.1007/978-3-030-63089-8_45.
6. https://tracxn.com/d/companies/aidchain.co
7. https://www.bitgivefoundation.org/
8. https://innovation.wfp.org/project/building-blocks

The Essence of User-Centric Library System in Modern Era

Mr. Tippanna S Vagdal
Librarian, Government First Grade College Indi, Vijayapur-586 103, Karnataka, India.
Mr. Shivakumara Acharya
Assistant Librarian BLDE (Deemed to be University,Vijayapura)

Abstract:

A library that is user-centric is one that is created with the needs and expectations of its patrons in mind. It carefully collaborates with the users to comprehend their preferences and wants in order to customise its services and resources to suit their needs. It has amenities including adaptable spaces, copy seats and work areas, and accessibility to technology and online resources. Additionally, it provides access to internet databases, e-books, and virtual reference services. Ultimately, it is committed to giving consumers the greatest experience possible and is continually changing to accommodate their shifting requirements and preferences. A user-centric library aims to establish a welcoming and active learning environment that accommodates the many needs and interests of its patrons.

Keywords: Patron-driven services, Need based library, Futuristic library, Customer focused, Client Centered.

Introduction:

S. R. Ranganathan's Five Laws of Library Science emphasize the importance of acquiring and accessing appropriate information sources, tools and techniques for organization and information service providing staff that can integrate all components and interface with users effectively and efficiently.

In a user-centric library, the library staff works closely with the users to understand their needs and preferences, and to tailor the library's services and resources to meet those needs. This may involve conducting surveys, focus groups, and other forms of user research to gain insights into what users want and need from the library.(Kautonen & Nieminen, 2018)

In terms of library design, a user-centric library typically includes features such as flexible spaces that can be reconfigured to suit different user needs, comfortable seating and work areas, and access to technology and digital resources. The library may also offer a range of programs and services designed to meet the needs of different user groups, such as children, teens, and seniors.(Sadeh, 2007)

In addition to physical resources and services, a user-centric library may also offer online resources and services, such as e-books, online databases, and virtual reference services. These resources are designed to be accessible and easy to use, with intuitive interfaces and user-friendly search tools.

Overall, a user-centric library is focused on providing the best possible experience for its users, and is constantly evolving and adapting to meet their changing needs and preferences.(Kautonen & Nieminen, 2018)

Meaning & Definitions:

A user-centric library is one that places the needs of its users at the center of its operations and strives to provide a welcoming and supportive environment that meets the diverse needs of its users.

Here are some famous definitions of a user-centric library:

"A user-centric library is one that takes the needs, interests, and priorities of its users as the starting point for all its activities." - Lorcan Dempsey

"A user-centered library is a library designed, delivered, and assessed in concert with its stakeholders, for, and with the specific purpose of, addressing its users' needs." - Steven Bell

Literature Review:

User-centric library design is an approach that places the needs and preferences of library users at the center of library services and operations. It involves gathering data about library users' needs, behaviors, and preferences through various research methods, and then using this information to design and deliver services and resources that better meet their needs.

There have been several previous studies on user-centric library design, including:

"User-Centered Design in Libraries: A Literature Review" by Sarah Buchanan and Stephanie Elizondo Griest. This review examines the history and principles of user-centered design and its application in libraries, as well as the challenges and benefits of implementing a user-centered approach.

"Assessing User Needs and Satisfaction: A Practical Guide" by Lorraine J. Haricombe. This guide provides a practical framework for conducting user needs assessments in libraries, including methods for gathering data and analyzing results.

"Library User Surveys: A Guide for Librarians and Other Information Professionals" by Nancy A. Van House. This guide provides an overview of the various types of surveys that can be used to gather data about library users, including tips on survey design, administration, and analysis.

"Designing Better Libraries: A Strategic Approach" by Rebecca T. Miller. This book provides a strategic framework for designing and delivering library services that are responsive to user needs and preferences, based on case studies from libraries around the world.

"User Experience in Libraries: Applying Ethnography and Human-Centred Design" by Andy Priestner and Matt Borg. This book provides practical guidance on using ethnography and human-centered design methods to improve the user experience in libraries, including case studies and examples of successful implementations.

Overall, these studies provide a valuable foundation for understanding and implementing user-centric library design, and can serve as a guide for libraries seeking to improve their services and better meet the needs of their users.

Objectives:

The objectives of a user-centric library are to prioritize the needs and interests of library users and create a welcoming and accessible environment that meets their information and resource requirements. Some specific objectives of a user-centric library may include:

- Providing access to a broad range of relevant resources, including print and electronic materials, as well as other forms of media and technology.
- Offering personalized assistance and guidance to users in finding and accessing the information they need, including reference services, research support, and instructional programs.
- Designing and maintaining a physical and digital environment that is comfortable, convenient, and user-friendly, including spaces for study, collaboration, and community engagement.

- Developing collections and programming that reflect the diverse interests and needs of the community, including outreach efforts to underserved and underrepresented populations.
- Fostering a culture of innovation and continuous improvement, with a focus on user feedback and data-driven decision-making to ensure that the library remains relevant and responsive to evolving user needs.
- Collaborating with other institutions and organizations to expand the range of services and resources available to users, and to leverage the strengths and expertise of different stakeholders in the community.
- Overall, the objective of a user-centric library is to create an inclusive and dynamic learning environment that supports the diverse needs and interests of its users, and that helps to promote lifelong learning and intellectual growth.(Faisal, 2009; Mierzecka & Suminas, 2018; Sadeh, 2007)

Advantages/Benefits:

There are several advantages to building a user-centric library, including:

- ***Better understanding of user needs:*** By focusing on the needs and preferences of library users, librarians can gain a better understanding of what services, resources, and programs are most valuable to them. This can lead to more informed decision-making and resource allocation.
- ***Improved user experience:*** A user-centric library is designed to meet the needs and preferences of its users, resulting in a more satisfying and efficient experience. Libraries that prioritize user experience are more likely to offer services and resources that are easy to access, navigate, and use.
- ***Increased user engagement:*** By actively seeking feedback from library users and incorporating their ideas and suggestions into library services and resources, librarians can foster greater user engagement and loyalty. This can lead to increased library usage and a more supportive user community.
- ***Enhanced relevance:*** A user-centric library is more likely to remain relevant and responsive to changing user needs and preferences. Libraries that are responsive to user feedback and evolving trends are better positioned to remain a vital resource in their communities.
- ***Improved outreach:*** Libraries that prioritize user needs and preferences are more likely to attract new users and better serve underrepresented populations. By actively seeking to understand the needs of diverse user groups, libraries can tailor their services and resources to better meet the needs of these communities.(Behera, 2019)(Ryan, Cooper, & Tauer, 2013)

Fig-1:UCD Approach for the Management of User Services in University Libraries

Methodology/Steps of User-Centric Library:

The User Centric Library Methodology is an approach to library services and design that focuses on meeting the needs and expectations of library users. This methodology involves a series of steps that librarians can take to ensure that their services and facilities are user-friendly and accessible.

Here are the steps involved in the User Centric Library Methodology:

Identify User Needs: The first step is to identify the needs and expectations of library users. This can be done through surveys, focus groups, interviews, and other forms of user feedback.

Define Service Goals: Based on user feedback, the library can then define its service goals and objectives. This involves prioritizing the most important needs and expectations of users and determining how the library can best meet those needs.

Design Services: The next step is to design services that meet the identified user needs and service goals. This involves creating user-friendly interfaces, designing physical spaces that are comfortable and inviting, and selecting materials and resources that meet the needs and interests of users.

Test and Refine: Once services are designed, they should be tested with users to ensure that they meet their needs and expectations. Feedback from users should be used to refine and improve services.

Implement and Evaluate: After services are refined, they can be implemented and evaluated. Ongoing evaluation is necessary to ensure that services continue to meet the needs and expectations of users.

Overall, the User Centric Library Methodology emphasizes the importance of putting the needs and expectations of users first in all aspects of library design and service delivery. By prioritizing user feedback and designing services with users in mind, libraries can create more user-friendly and accessible spaces that meet the needs of their communities.(Mierzecka & Suminas, 2018; Rhanoui, Mikram, Yousfi, Kasmi, & Zoubeidi, 2022; Sadeh, 2007)

Further Study Discussions:

I'm happy to talk about user-centric library design and potential directions for additional research, of course! These are some topics for debate and further research:

Recognising user needs and understanding the needs and preferences of library patrons is one of the fundamental principles of user-centric library design. To better understand how people use the library and what their information needs are, this may entail conducting user surveys, focus groups, or other types of user research. New techniques for acquiring user data or improving its analysis may be explored in further research. Designing a library's interior: User experience can be significantly impacted by library design. Further research might examine the effects of various design elements on library patrons and possible library layouts (such as lighting, seating, and noise levels).

Conclusion:

In summary, a user-centric library is one that prioritises the wants and requirements of its patrons in all activities and services. This kind of library aims to offer user-friendly amenities and services that address the requirements of many user groups, including those with special requirements, people from various backgrounds, and those with various learning styles. A user-centric library provides a variety of services and materials that are tailored to the requirements and preferences of various users, such as individualised support, adaptable operating hours, accessible

facilities, and a selection of multimedia materials. In the development and implementation of its services and facilities, it also applies user-centered design principles. In general, a user-centric library aims to interact with its patrons and is dynamic and responsive.

References:

1. Behera, S. K. (2019). Using libguides/research guide to enhance personalized service in academic library, 222–229. Retrieved from https://ir.inflibnet.ac.in/handle/1944/2327
2. Faisal, S. L. (2009). Blogs and Online Social Networks as User Centric Service Tools in Academic Libraries□: An Indian Library Experience. *Library*, 488–495.
3. Kautonen, H., & Nieminen, M. (2018). Conceptualising benefits of user-centred design for digital library services. *LIBER Quarterly*, *28*(1), 1–34. https://doi.org/10.18352/lq.10231
4. Mierzecka, A., & Suminas, A. (2018). Academic library website functions in the context of users' information needs. *Journal of Librarianship and Information Science*, *50*(2), 157–167. https://doi.org/10.1177/0961000616664401
5. Rhanoui, M., Mikram, M., Yousfi, S., Kasmi, A., & Zoubeidi, N. (2022). A hybrid recommender system for patron driven library acquisition and weeding. *Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences*, *34*(6), 2809–2819. https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2020.10.017
6. Ryan, Cooper, & Tauer. (2013). Modern Trends in User Centric Design (UCD) of Library Services and Applications". *Paper Knowledge . Toward a Media History of Documents*, 12–26.
7. Sadeh, T. (2007). User-centric solutions for scholarly research in the library. *LIBER Quarterly*, *17*(3–4). https://doi.org/10.18352/lq.7897

Personal Profile of the Teachers in Primary Schools in Karnataka:

Dr. Sharanappagouda L Patil
Associate Professor of English
Government First Grade Residential College, Hadalageri-586212 Tq: Muddebihal, Dist: Bagalkot.

Abstract:

In the year 2007, the Government of Karnataka implemented the English as a second language from the first standard in Non-English Medium schools. Here, I try to analyze the opinions of the stakeholders such as teachers, parents, learners, inspecting authorities and administrators in this article. The opinions of the stake holders that I sketch here are based on the data that I have collected through the questionnaires and ethnographic interviews. My intention here is to test whether the opinions of the stakeholders meet the objectives set by the Government and policy makers or not. The Government has already declared that it had passed the order after the serious discussions relating to the implementation of the policy of teaching English from the first standard on the public demand, and it has quoted the findings of surveys in the field of English language teaching. But some of the intellectuals blamed the Government's action and complained that it was an act to secure vote bank and it did it to please capitalists. So, here I want to know the mindset of public/stakeholders towards English language and correlate it with the official objectives.

KEY WORDS- Government, Teachers ,School, Policy

INTRODUCTION

Distribution of the teachers based on the gender and age: Relating to the gender factor, I have given equal importance for both male and female that is 50% each. If we look at the age factor as per the table below, 20 teachers are below 25 years, 18 are between 25 to 30 years old, 20 are between 30 to 40 years old, 21 are between 40 to 50 years old and 21 teachers are above 50 years old. In terms of age also my sample is well balanced.

Graph No: 1.1. Distribution of the respondents (teachers) based on the age factor

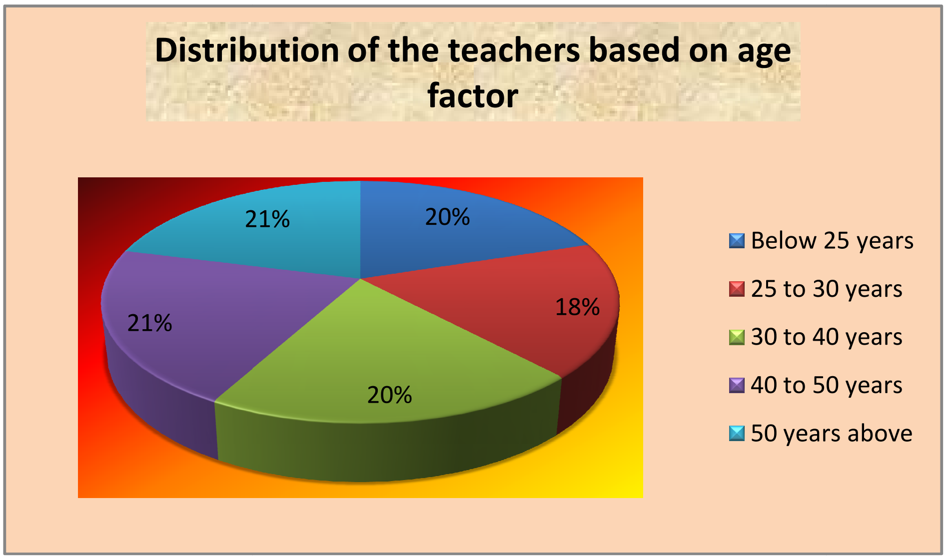

In North-Karnataka, South-Karnataka and Middle-Karnataka, there seem to be more teachers in the groups above 40-50 years while in West-Karnataka, primary teachers seem to be young, and that is in the age group of below 25 years. In East-Karnataka the teachers are more in the age group

of 30-40 years. Overall, 20% of teachers are below 25 years, 18% of them are in between 25-30 years age group, 20% of them are in between 31-40 years age group, 21% of them are in between 41-50 years age group and 21% of them are above 50 years age group. Though there is a regional difference in age factor, in total with regard to the age factor also my sample seems to be balanced.

Educational qualification of the teachers:

The data below shows that 33% of the teachers are having their minimum qualification that is required educational level for the post of teachers at the primary level (TCH/D.Ed.). 37% of the teachers are degree holders, 28% of the teachers are post-graduates and 2% of teachers are pursuing research degrees.

Graph No: 1.2. Distribution of the respondents (teachers) based on their educational qualification

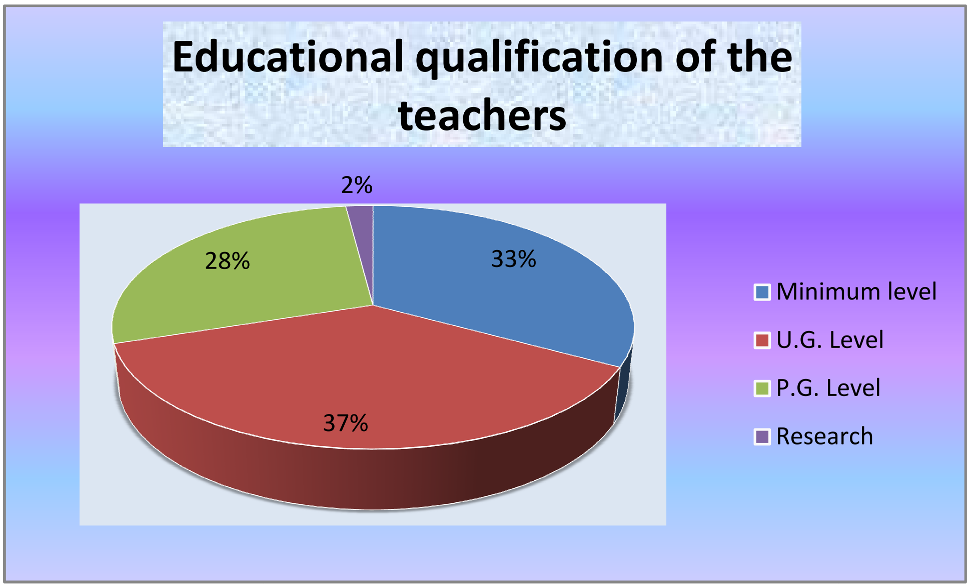

The data shows that while 30% of North-Karnataka teachers are degree holders, 25% of them are post-graduates and 45% of the teachers had their minimum qualification that is TCH/D.Ed. But in South-Karnataka, 35% of teachers are graduates and post-graduates, 25% of the teachers had minimum qualification and 05% of teachers seem to have showed their interest in research work despite being primary school teachers. We can find more PG and UG teachers in South, Middle and in East-Karnataka that is 75%, 70% and 75% respectively than in North and East-Karnataka (55% and 60%). Among 100 teachers only 2% of them are pursuing research degrees. 33% of teachers are content with a TCH/D.Ed. qualification. 37% of them are graduates and 28% of them post graduates.

The above information is necessary to assess how the educational qualification of the teachers affects the performance and proficiency of learners in English from class 1 to 7.

In-service trainings:

Though at the time of survey only two years had passed in the process of implementation of the policy of teaching English from first standard, among my respondents 71% of the teachers had attended English language teaching trainings, and only 29% of them had yet to attend the training programmes.

Graph No: 1.3. Distribution of the respondents (teachers) based on in-service trainings

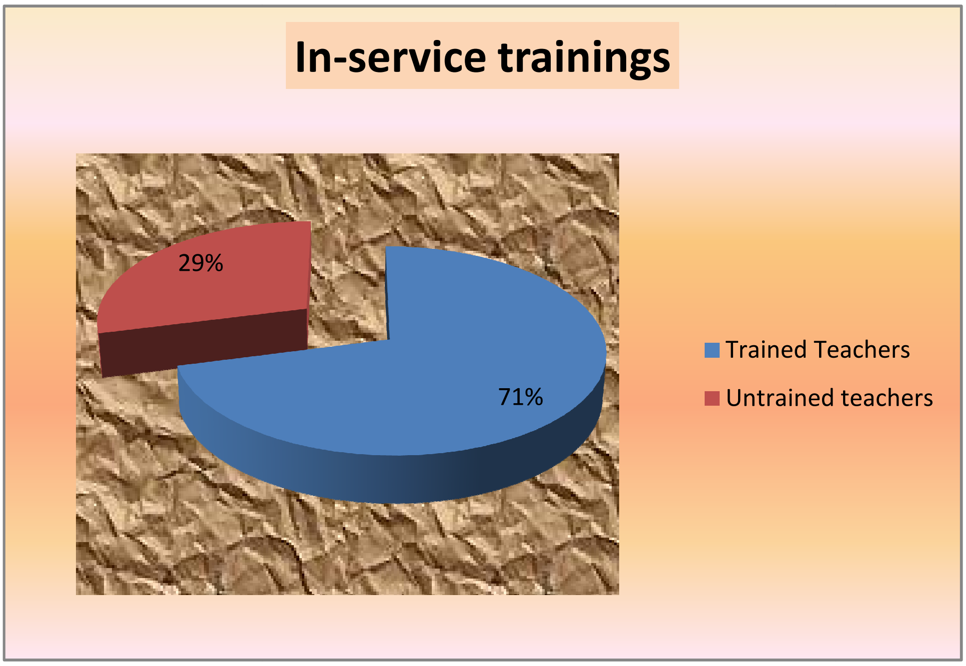

In this regard, Middle, South, East and West-Karnataka most of the teachers have received training in teaching of English specially organized for the purpose that is 80%, 80%, 70% and 70% respectively and following it up with training camp visits. While in North-Karnataka 65% of teachers have received English language teaching trainings. 40% of government school teachers, 24% of aided and 07% of unaided school teachers have received trainings. 03% of government school teachers, 10% of aided and 16% of unaided school teachers were not able to get the English language teaching trainings. In total 71% of teachers got the trainings but 29% of teachers did not get. Most of the unaided school teachers were not eligible to attend the trainings. One of the Head Mistresses of an unaided school confided in me that she was ready to send the teachers to the trainings even without expecting travelling allowance and dearness allowance. But, there was no provision for the unaided school teachers to get trainings in the Education Department.

In all the regions the training did not seem to have influenced the classroom methodology and language proficiency of the teachers. Another aspect that was taken into account while collecting data was to collect information about what kinds of training that they had got, but most of the respondent teachers couldn't name different kinds of trainings that they had undergone and also claimed that it is not possible to implement the methods that they learnt in the classroom. However, while conducting the interview, it was revealed that many teachers were not able to speak English let alone teaching it or adopting the methods imparted in the training while teaching. But they complained that the 'learners are dull-headed', 'it is rural area' and 'unless we use Kannada they do not understand English'. Passing the buck to students or the context in which they were teaching. Though during the interviews English was used by me the English language teachers responded more or less in their home languages.

Work experience of the teachers:

The data here correlates with the data about the age of teachers. From the table below one can see that 27% of the teachers have about 5 to 10 years teaching experience, 23% of them have less than 5 years, 25% of them have about 10-20 years and 25% of them have more than 20 years of work experience.

Graph No: 1.4. Distribution of the respondents (teachers) based on the work experience

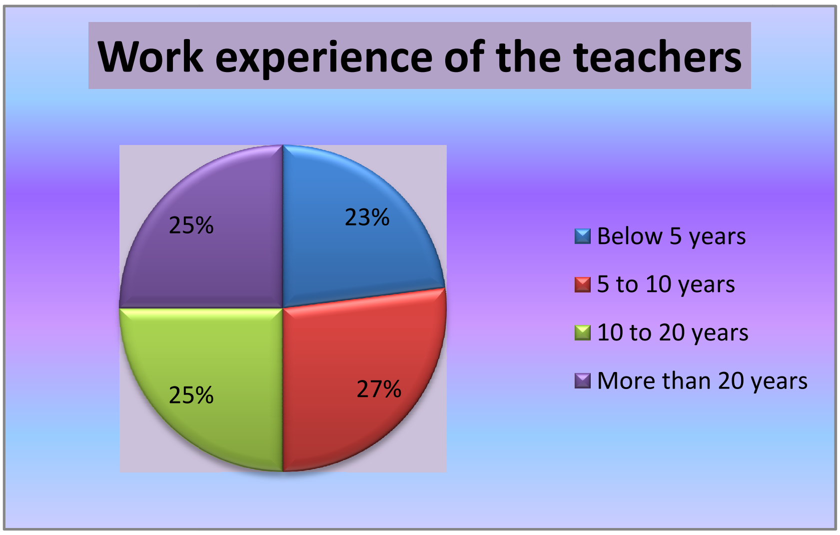

Income of the teachers:

It is directly proportional to the experience of teachers. As the table below shows, 23% of the teachers are beginners and have an income of Rs.30000 per year; those with 5-10 years of experience that is 18% have an income Rs.60, 000 yearly. 19% of the teachers with 10-20 years of experience have an income of Rs.80,000 per year and teachers with 20 years of experience (40%) have more than Rs. 1,00,000 income per annum.

Graph No: 1.5. Distribution of the respondents (teachers) based on yearly income

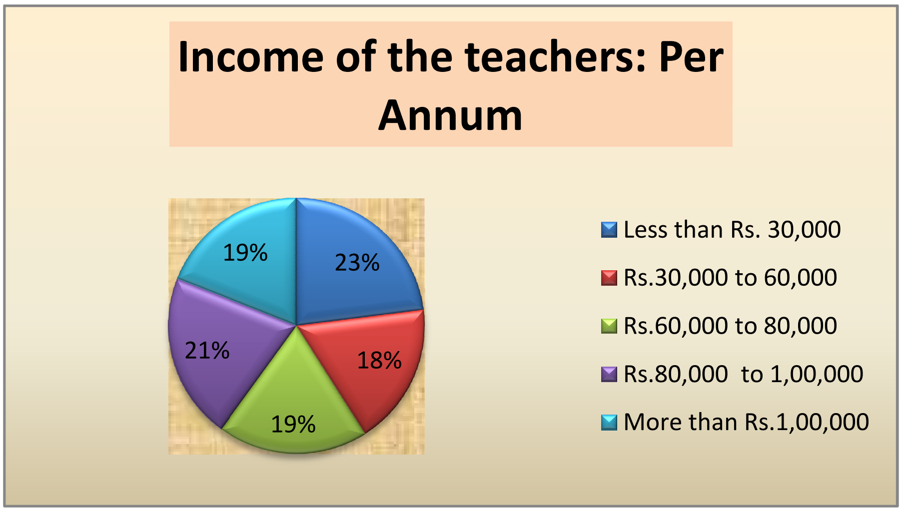

Hobbies of the teachers:

The questionnaire had items to check whether teachers read anything in English, watch anything in English and listen to English. As the table below shows, most of the teachers that is 69% of them read newspapers and magazines and they listen to audio and watch Television. 7% of the teachers read the news papers and magazines, 4% of them listen to the audio and watch Television and 20% of them participate in sports and cultural activities. Here, the regional language seems to have big influence on reading habit. The reading, listening and watching anything in English seems to have some effect on teaching levels and competence of the teacher. Teachers, who read more in English, seem to be more aware; can also do justice to the plan.

Graph No: 1.6. Distribution of the respondents (teachers) based on the hobbies

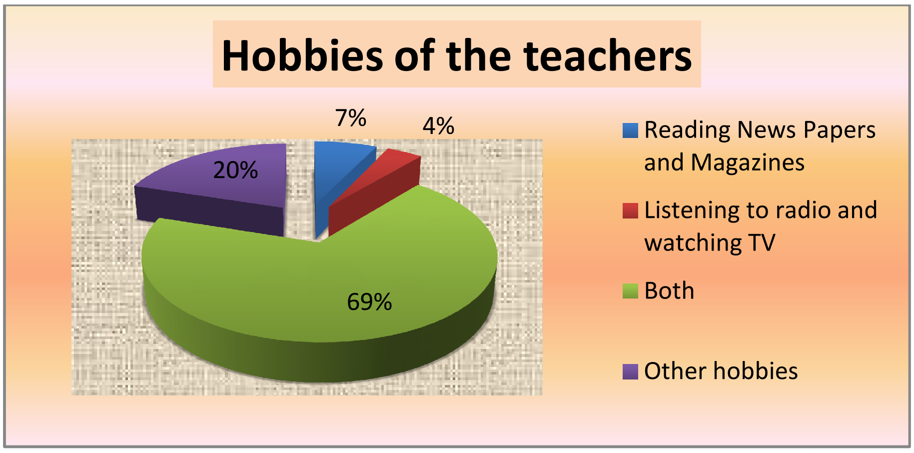

Among the teacher respondents, majority of them that is 93% read regional language that is Kannada and 57% of teachers read newspapers and magazines in English. 15% read in Hindi, 07% in Marathi, 08% in Telugu. 45% of teachers in North-Karnataka read in English, in South-Karnataka 75%, in Middle-Karnataka 40%, in West-Karnataka 45% and in East-Karnataka 80% read in English.

CONCLUSION

The same influence is there in listening and watching activities also. All the teachers listen and watch radio and television in regional language. But, 55% of teachers in North-Karnataka listen to radio and watch television in English, in South-Karnataka the number is 65%, in Middle-Karnataka it is 45%, in West Karnataka it is the lowest that is 40% and in East-Karnataka 60% read in English. Overall, reading habit seems to be the preferred mode among the teachers.

References:

1. Questionnaire for the Teachers (Collected in 2008, 2009 Survey)

"A Study on Ramifications of Industrialization on Society's Socio-Economic Scenario"

SHASHIKALA K
Associate Professor of Sociology Government First Grade College, Bantwala.

Abstract:

The main objective of this article is to examine the socioeconomic impact of industrialization on society. By reviewing various works by sociologists on how industrialization causes social inequalities and even family diversity in society. This will highlight the advantages and disadvantages of industrialization in the social and economic aspects of society. Content analysis was used to critically review the literature and other secondary data sources. A functionalist perspective was used in the analysis of the study. The outcome of the research is an assessment of the pros and cons of industrializing society and proposing solutions in the form of social policies to improve the situation and ensure long-term stability.

Keywords: *Industrialization, Social Inequalities, Diversity, Socioeconomic, and Society.*

Introduction:

In the pre-industrial era, agriculture was the main source of income and economic status and prestige depended on farm size. Due to the sudden change in the economy, some people were attracted to new, low-cost occupations while others were forced to adapt to new types of work. In fact, the intergenerational influx of employers is relatively high due to the increase in job opportunities resulting from the rapid development of industry in this once-agricultural region. There is also intergenerational mobility, with younger generations moving from their father's occupations to new and different jobs. In the past, the son mostly worked in his father's trade, who often trained him for this work. The great geographic and economic mobility associated with industrialization is tending to decrease Family ID.

The position of women has changed significantly, particularly with regard to their work. Before, their entire jobs were domestic and agricultural.Nowadays it is not uncommon for women to work from home. The new situation arose for two reasons: (1) the increase in female employment in modern industry and (2) the need for women to work due to the high cost of living and growing family needs. Rising costs of living and growing family need make it increasingly difficult for a single husband to support a family. The general trend today is to give women the opportunity to work outside the home. Given the changes in social structure brought about by industrialization, women's authority is likely to increase due to their active role in earning part of the family income. The changes are largely tailored to employment opportunities.

The living distance involved in changing jobs limits the frequency of interactions. Traditionally strong family ties are weakened as family members, including siblings, may work in different and distant locations. While in the past all family members lived together in one house or in the same village or town, today they live widely scattered. At the workplaces where they work, these new nuclear families develop relationships with other individuals and progressively sever links and contact with their families. Employment in the industry requires individual mobility, both physical and professional, and relatives can therefore be separated both geographically and socially. Due to this geographic mobility, interaction is not possible with a larger group of parents. The geographical distribution of occupations may indirectly contribute to the disruption of extended family relationships. These arguments can be supported by a more general analysis by Parsons (1949), who

points out that occupational mobility is the opposite of extended family relationships. According to Stuckert (1960), vertical mobility is also linked to fewer frequent family visits, lower levels of family identity, less reliance on the family as a reference group, and lower levels of concern for maintaining family cohesiveness.

The world's industrialization has altered people's quality of life, economic might, and political influence, among other aspects of how civilizations interact with one another. The landscape of the world transformed from an essentially agricultural culture to a mechanical culture. The new industrialization has forced people to reconsider cultural norms and has also challenged the government to adapt to the new way of life. Industrialization changed society from agriculture to engineering, which meant that most permanent jobs were shifted to the big cities. The working class faced various issues as a result. Living conditions in the early stages of industrialization were poor. The cities, unable to cope with the influx of workers, scrambled to build apartment buildings or other poorly built and overcrowded housing. Workers often lived near factories and were often surrounded by pollution. The work was also dangerous with little government oversight in the new industries. Unorganized workers had little bargaining power with managers, exposing workers to unsafe conditions.

Literature Review:

This method is emphasized by a number of anthropologists and sociologists (Parsons 1949; Burgess and Locke 1953; Goode 1963, 1964, 1968). Goode (1963, 1964) confirms that family systems are generally changing around the world to the "marriage model" and that there was a lack of "concord" between the extended family and industrialization. According to him (1964:109), family integration is undermined because wage labor is an individualistic affair and family members no longer live close together. Parsons (1949) seems to go further by proposing that the isolated nuclear family is the only functional type in urban industrial society. Stuckert (1960) states that as industrialization progressed in, individuals tended to go their own way without their relatives.

Evidence provided by various authors has shown that the location of industry, particularly in rural areas, is an important strategy for transforming the rural economy. “Industrialization eliminated many family functions, and with the industrialization of society; its institutions, including the family, diversify” (Parsons, 1951). He further argued that this should be seen as part of a general decline in the role of the family, but it should also be noted that industrial society still logically requires a stable family system to maintain personality balance in males faced with their competition. To meet requirements and ensure the successful socialization of society as a whole.

He came to the conclusion that in this scenario, informal social control would most likely be severely compromised. In addition, for some residents of these communities, the loss of intimate ties to the significant order of family relationships to which they are emotionally attached will produce various symptoms. Alcoholism, various mental disorders, and drug addictions can be exacerbated by rapid economic change and persist as various economic and social upheavals affect those who are not well adapted to this process.

In addition to Moore's theory, Blumer (2001) has argued that industrialization threatens the established order from a sociological standpoint. By crowding out existing occupations, shifting production from houses and villages to factories, generating migration and urbanization, promoting social mobilization, introducing monetary and contractual relationships, and promoting secular and rational perceptions. Such changes generally involve the community of the dominant class structure,

the disintegration of status and roles, the transformation of traditional tastes, and the erosion of established values.

Fundamentally, the works of Blumer (2001) and Frazer (mentioned in Moore 2001) seem as pertinent reading for this subject. They examined changes affecting the functional order, with themes such as behavioral changes resulting from living among residents who no longer respect community values due to the weakening of social control through the industrialization process through the migration of people. other places in the region, but they haven't paid too much attention to the economic aspect of the changes. Consequently, a UNESCO study (1984) found that industrialization causes an uncontrolled depopulation of people from rural areas and consequently leaves food production in the hands of a few enterprising members of the community, whose burdens are becoming heavier. Industrialization, therefore, leads to the reduction of a significant part of the population directly engaged in agriculture. Similarly, due to the location of industry in a certain area, women and men in rural areas have generally been pushed into wage labor by the countryside under social, economic, and political pressures, landless, hungry, politically powerless, and socially discouraged, becoming the first commercial jobs. This leads to a change in the specialization of rural women and men and thus to an influence on the occupational structure of the community (Chinoy 1985).

UNESCO studies (1984) focus on the economic impact of industry on the community, but these ideas do not address the environmental aspect of the change. Miller (1984) shows that the social and economic impact of community development through industry resides in community infrastructure, but demonstrates that social and economic development does not depend solely on the community infrastructure. Moore (2001) found that one effect of community development through industry is to provide employment opportunities and income for residents through new business opportunities in the community.

Furthermore, in relation to the supply of employment opportunities, Banda argued that “not only the environment, infrastructure, and work affect the state of the environment; it also affects training Infrastructure and Manpower”. He also explained that not only is the development of infrastructural equipment through new productive activities in the region but also contributes to the improvement of the living conditions of the commune's residents. The ideas of these scholars mainly relate to the sources of income of the residents of the community where the industry is located. In other words, residents should benefit economically from the presence of the industry in the region (Part et al., 2000).

Hoselitz claimed that the sector's effects should be assessed in light of social class structure in addition to the job possibilities it offers to locals. He believed that industrialization took care of that In a new set of social positions, he also argued that sharp new differences in social status emerged in the early stages of the industrialization process and that in the long run, this led to more visible stratification patterns within the industrial community due to differentiation (Moore, 2001). Miller (1984) also suggested that industry affects the community by shaping the class structure within the community. Industrial society requires more mobility, both professionally and geographically. As people move up and down in occupations and skills, the lines of caste or community begin to blur. It's getting harder tracks a person's social position. In addition, social position is becoming less and less consistent with income and a person's importance in the economy. As income and economic status merge, it becomes increasingly difficult to take seriously the ancestral position of citizens of the industrialized world. When moving from one place to another is slow or infrequent, society can

follow its traditional position, and when movement is rapid and widespread, the subtle gradations disappear. In contemporary India, the caste status of all is still definitely recognized in the big cities, but the caste blocks in the cities are much larger and more inclusive than in the countryside, and the importance of the sub-castes is much less. Furthermore, castes are largely local. The industrialization process draws castes from different places together, so it is not easy to establish a basic hierarchy among them. If it is impossible to establish hierarchical relationships between castes, then one of their main functions of organizing social relations between people ceases, and the maintenance of differences is much less useful.

Objectives:

- To study the concept of industrialization.
- To perceive the impact of industrialization on society's socioeconomic development.

Research Methodology:

Secondary data were used to systematically review the relevant scientific literature by creating a mapping and narrative method. To address the problem of social inequalities, this article uses a functionalist perspective.

Results and Discussions:

In general, the industrial sector faces many problems. The most obvious is air pollution, which has serious and dangerous side effects on economic growth. The industrial complex is responsible for the massive generation of emissions, waste, and pollution.Designing effective countermeasures to correct large-scale production requires careful analysis of the multiple causes of contamination. Because pollution can be (and in most cases is) harmful, costly, and undesirable, there is a need to control polluting activities (Cahill, 2002). Various viewpoints have emerged challenging the concept of industrialization in relation to air pollution, for both economic and social reasons. This can be traced back to Seers' (1963) statement that the emphasis is on industrialization. The first fallacy was largely the result of three fundamental failures that arose from controversies over the relationship between industry and national economic growth.

The first fallacy Seers notes is that in the past a hero of the long road to economic development argued that industrial development was in some respects better and more important than agricultural development. They argued that this was because the development of agriculture in general was not as rapid as that of industry. Samson et al. (2001) argued that there should be no choice between agricultural and industrial development. They pointed out that neglecting agriculture in the development process can be just as bad as neglecting industry. An example is the case of Nigeria, where agriculture was sadly neglected with the discovery of oil. Indeed, this is one of the causes of the food crisis in Nigeria.

Another aspect of the myth of industrialization is the misconception that manufacturers can create many jobs. Substantial evidence has shown that a rapidly expanding manufacturing sector does not necessarily provide high employment, Balogh (1966), in examining the impact of industry on employment in developing countries, found that over sixty percent (70%) of the active population in developing countries were employed are agriculture. rather than the industry in rural areas. He also said that the industries in no way create jobs for the rural population as some industries require business, managerial, and work skills that the rural population lacks.

The third mistake is that industrialization will reduce foreign exchange spending. It has been shown that this is generally not the case. This was demonstrated by Olabisi (1980) who studied industrialization in developing countries.Foreign exchange spending must not fall because the

industrialization of developing countries requires large imports of spare parts for machinery, materials, etc. Thus, the industrialization bias has been corrected by Francis (2003), who argued that "the increase in income from industrial development is accompanied by the expansion of employment in of the entire economy" and that industrialization will allow incomes to grow faster than imports and thus ultimately reduce dependency on goods.

Conclusion:

At this point, the question arises as to whether the desired location for the industry is justified for both economic and social reasons. Studies on the nature of industries located in rural areas have shown that this can lead to affordability and vested interests issues, which are heavily influenced by political considerations, which can make the rural industry a dead end once established (Samson et al. 2001).

It should also be noted that the same industrialization that revolutionized medicine through the production of new medicines also produced a resistant strain of the disease, e.g. malaria, cholera, etc. Arguing for social causes a lot of writers care a lot about social justice. Paul (2001) claimed that social objectives like financial development and job creation are more substantial than the growth of an abstract indicator attributed to industrial development, which rapaciously consumes limited natural resources and generates energy. Paul further argued that this rapid growth is of constant amplitude and will continue to study the harm done to his victim.

Based on the results and conclusions of this study, the following recommendations are made.

- The government should create and implement environmentally friendly policies that protect society's interests and improve its living conditions.
- Industry should provide social services in society, such as wells, health centers, and schools, thus enhancing their socioeconomic development.
- The industry must have good relations with the host society and provide stable employment to a significant number of residents, which will be a motivating factor for individuals.
- The government should force the industry to compensate for the harm done to society by paying the medical expenses of the injured, etc.

Reference:

1. Muhammad Bello Muhammad, Rahimah Abdul Aziz Yew. (2018) Socio–Economic Effects of Industrialization in the Society.
2. Balogh, T. (1966) The Economics of Poverty, London: Chelsea Pub. CompanyLtd.
3. Blumer, H. (2001) Industrializaton and The Traditional Order, Sociology and Social Research: An International Journal,
4. vol.4, no.2.
5. Burges, E. W. and H. J. Locke (1953) The Family. New York: American Book Co.
6. Cahill, M. (2002) The Environment and Social Policy. Padstow, Cornwall. T.J. International Ltd.
7. Chinoy,E.(1985) An Introduction to Sociology 2nd Edition, London: Fennesse Press.
8. Francis, C.J. (2003) Industry and Economic Development. Manchester: Lee and Co. Limited.
9. Part, D. R et al (2001) The Sociology of Industry. London: George Allen andUnwin Ltd.
10. Paul, S. (2001) "Industrialization in a Unified Development Strategy", A PaperPresented at UNIDO Conference On
11. Industrial Development Strategy in Johannesburg, South Africa.
12. Linton, R. (2001) The National History of the Family, London: Anghem Edition.
13. Miller, D. (1984) Industrialization and Society, London: Pluto Press.
14. Moore, W.C. et al (2001) Industrialization and Society of Chicago. Chicago:Prentice-Hall.
15. Olabisi, O. (1980) Industrialization of the Developing Countries. Ibadan:Unversity Press.
16. Samson, O. et al (2001) Elements of Rural Economics. Ibadan: University Press.

"A View towards Political Humanistic Reflection on Democratic Cooperation"

Dr. VYSHALI U

Assistant Professor Department of Sociology Government First Grade College, Punjalkatte.

Abstract:

The term "political participation" is widely discussed in the social sciences, especially in political sociology and political science, to understand different forms of the political behavior of the citizens of a country. Political participation means political action. Therefore, this chapter attempts to examine the notion of political participation and its typology through the prism of political sociology. This chapter is a purely qualitative work written on the basis of secondary sources such as relevant books, manuals, and other online materials. The discussions were presented as interpretive. The chapter provides a synthesis of many of the conceptual definitions and explanations of policy Participation and its importance. In addition, this chapter lists many forms of political participation to provide students and researchers of social sciences with a clear understanding, including sociology, political science, and political sociology.

Keywords: *Electoral Process; Political Sociology; Political Participation; Type of Political Participation.*

Introduction:

Political sociology is an established discipline in the western world (Nagla, 1999). Political participation is one of the most important concepts in political sociology, it means many meanings and understandings. The term "political participation" describes the political activity of people in their political life system. Political participation is the way in which people use or exercise political power in both the governmental and non-governmental spheres. The term political participation refers to political knowledge, political interest and involvement in political culture, a sense of political efficacy (Das and Chaudury, 1997; Nash, 2000), civic responsibility, political and political engagement, and so on.

Similarly, political participation can be defined as the involvement of civil society in the political or electoral process in various ways, including political campaigns and elections (Motwani&Saksena, 2001). Political behavior does not only take place during elections but is an ongoing process in which people participate in all activities political system. However, the electoral process and voting are more effective and necessary elements to ensure citizen participation in the political process. While elections are the most important element of popular control of the government, they require political rights and demands. For an individual or a specific group of citizens, political activities during the electoral period may be the most important when citizens seek to influence government decisions on issues affecting them (Das & Chaudury,1997).

Political participation is indeed a new theory in political sociology and political science. In any case, this theory emerged in the 1960s and was an important part of human rights. As a developed country, America attaches great importance to the concept of "political participation".After the 1960s, the term became "Political participation" was considered a common activity worldwide. Currently, we are looking at this democratic concept based on gender components mainly in South Asia, specifically Sri Lanka, India, Pakistan, and Bangladesh.

This chapter interprets the idea of political participation as an important phenomenon that provides valuable information and ideas for readers, students, and researchers in the social sciences.

Defining Political Participation:

Many academics define the term political participation differently. Political participation, as defined by Verba and Pye; is "Actions by private individuals aimed more or less directly at influencing the election and/or activities of public officials".

Cabrial Almond named it; "Political participation is an activity designed by the actor himself to influence government decision-making." Powell viewed political participation as "the actions of people that influence political and governmental decision-making" (cited in Das and Chaudury, 1997; Aliff and Riswan, 2014; Nathan, 2002).

Consistent with these definitions, political participation can be said to include activities that identify the direct or indirect influence of people on the governmental decision-making process in any society. Political participation is the active involvement of individuals and groups in the governance process that affects their lives (Faulks, 1999).

Political participation refers to the voluntary acts by which members of society are empowered to govern and direct their representatives to make decisions about public policy and welfare. Involving people means voting, gathering information, debating, organizing public meetings, contributing financially, and interacting with their representatives Legislative Council. In addition, people may participate in political party activities, engage in voter registration procedures, prepare and deliver speeches or prepare manifestos, conduct political campaigns, engage in public order propaganda, etc.

Types of Political Interest:

There are many types of political participation, classified under a wide range of institutions and political systems (Motwani&Saksena, 2001). Some forms are connected to the electoral system, others outside. According to Das and Chaudury (1997), some basic methods of political participation are listed below.

- ***Vote:*** Voting is a more important form of political participation by citizens. It is a more powerful mechanism to influence political leaders through various political pressures (Nash, 2000). Political leaders can adjust their strategies for winning votes, as voting determines who has electoral power. However, the vote is not clearly communicated to the citizen who prefers items or provides clear information. The range of the voting result is very broad and applies to all citizens. Voting behavior varies by municipality and country. Voting can be viewed as the least active form of political participation (Rush and Through, 1971). Anyhow, voting helps people for indirect democratic participation and to select their representative and the effective government. In many countries, all citizens have political rights to gain their political needs and to give their political power to rulers, through this voting behavior.
- ***Campaign Activities:*** Participation in election campaigns is a part of the electoral process. Through this mode of action, the citizens can increase their influence over the election outcome beyond the one vote allocated to each of them. Like the vote, it also exerts a great deal of pressure on leaders. It can communicate more information about the participant's preferences because of campaign activities as compared to voting (Nathan, 2002; Das &Chaudury, 1997).The citizens who are active in campaign activities are more clearly identified as those with whom contestants might be having closer interaction. Political campaigning activities are also of

collective interest to the community. A campaigning, however, is a more critical and difficult task than voting.

- ***Contacts Activated by Citizens:*** Voting and campaigning take place simultaneously with the electoral process. The content and timing of the elections are determined by the citizen, with substantive issues being considered by candidates and officials. It is an interaction between individuals and the government or a small segment of the government. The citizen acts alone and determines the time, purpose, and content of this act of participation (Nash, 2000; Das and Chaudury, 1997; (Motwani and Saksena, 2001).
  This type of participation, called outreach to citizens, constitutes a third type of political activity. This type of participation has a particularity in terms of the scope of the outcome. This leads to some benefits in most cases. A single participant takes over the Initiative by contacting a government employment official.
- ***Cooperative activity:*** There is an important form of political participation outside of elections. This form clearly states that the activity is engaging in group activities or organizational activities to address political and social issues. With this type of participation, the citizen does not act alone, but with him other citizens to influence government actions. However, this activity is a private initiative and can take place at any time and in relation to any type of cause or issue in which the group has an interest. It can consist of activities within a formal organization or result from informal collaboration between citizens. This type of involvement is important because it can combine information on civic preferences and pressure strategy. The outcome of such participation is a collective gain, although in some cases the outcome may affect only a specific group in society and not the community as a whole (Das &Chaudury, 1997).

Robert and JL Woods have classified five political forms of leaves as follows:

1. Voting in the electoral system.
2. Connection to social self-help groups or organizations.
3. Contact with parliamentarians/legislators.
4. Participate in the activities of political parties.
5. Spreading political ideas and guidelines among the people. There wereeligible voters (Aliff and Riswan, 2014).

In any society, citizens must participate in all political activities, because by participating in political life people can gain an advantage from their representatives or from the government. Political participation is therefore an indispensable duty of every society in the modern world. Therefore, all forms of political participation show feelings, and opinions, and so-called politicians' policy proposals from citizens.

Other forms of political participation:

There are many types of political participation in society. Professor Bill Brouth has classified three types of political participation.

- ***Main professional activity:*** It is an important branch of political participation. Some people participate in all activities of a political party. Most villagers worked for their political party or political leader for some benefit. So when a citizen is politically involved at a higher level of significance, referred to as full-time participation.
- ***Part activity:*** Individuals participate in political campaigns as part-time participants, such as fundraising, financial support, attending public meetings, and supporting their political party.

Among his personal works, every citizen has to devote several hours to his ownpartial support and participation.

- ***Acting as a public:*** This is not an absolute measure of political participation, as some citizens do not participate in political activities as members of a political entity. This type of person usually votes for any political party and discusses political issues and elections with others who want to talk to them about public political participation (Das &Chaudury, 1997; Nathan, 2002; Aliff&Riswan, 2014).

In line with these three types of participation, Professor Bill Broth has again divided political participation into two parts.

- ***Low-level participation:*** Indicates informal discussion of politics and participates only in group political debates. In fact, it is people's participation in the free time of their personal work.
- ***Radical Participation:*** People give their precious time and money to politics, which defines a radical level of political participation.

In general, political participation encompasses two main types of activities that lead people to achieve their social and political goals.

- ***Deliberate Participation:*** Some people participate in political events and campaigns for various purposes. Through their political participation, especially during the election period, people join the society and support any political or political party to benefit after an election victory.
- ***Identity Participation:*** In society, people are more likely to participate in political activities and are very interested in voting for political parties even without goals. This type of people tries to define their political rights, but they don't have a clear idea. Also, most people in developing countries collaborate with multiple political parties because of job opportunities or the help of their political leaders.

Importance of Political Participation:

Political participation is considered an important political phenomenon in many democratic countries (Nash, 2000). As Abraham Lincoln said, a democracy is "the people ruled by the people," full of the constitution, government, human rights, equality, etc. We need the freedom to participate in politics to be satisfied with these democratic ideas. Therefore, political participation is strongly favored in democratic countries. The development of any country depends on democratic governance, which characterizes many political activities, especially political participation and political culture. Political participation is very important so that people can choose freely to achieve freedom, rights, and equality in any society or country. Political parties pave the way for political participation. Through political participation, people can get assurances from the government that they will protect their rights. This is the best way to serve society for its good. Another importance of political participation is the selection of suitable political leaders for the community and the selection of good governance. However, in some societies, people do not choose the right leaders and government due to a lack of political knowledge.

Social issues happen in all social orders. To solve problems, political participation paves the way to explaining problems to national and international communities and finding a temporary or permanent solution for them. If a community has a problem, for example, because of a conflict or war, it has to protest against an opposition group. And all members of this community should also applybefore a political jury demanding their rights and self-determination (Naathan, 2002; Aliff and Riswan, 2014).

Political participation is a mechanism for organizing people to enable their representatives, leaders, or governments to create meaningful global social policies. People should understand and formulate a good social package for them and speed up the implementation of this package by the government. Participation in political life is therefore a good way to find a compromise linefor higher social institutions.

Conclusion:

Political support implies political activity (Gulati, 2017). The issue of political participation is directly linked to the socio-political behavior of citizens, which leads to social change and social development. Help protect the rights of every citizen of the country. Political participation is a democratic process that citizens of all countries can use to assert their political rights, their political power, and their dignity and to claim their well-being in all areas. This chapter underlines that the concept of political participation also includes the election of the representatives of society. It is therefore an indirect acceleration for ordinary people to elect their own leaders and decision-makers in the political system. People often take part in political processes in different shapes, so different shapes are also classified in this chapter political participation to understand how people, directly and indirectly, choose their representatives and the leaders who govern them. This chapter concludes that political participation is an inescapable duty of citizens to choose their own leaders, to choose and change the political system in order to guarantee their social and political rights, and to strengthen their democratic values in the state.

References:

1. Aliff, S.M., and Riswan, M. (2014). *Political Sociology (Tamil).* Colombo: IBH Publication.
2. Das, H.H., and Choudhury, B.C. (1997). *Introduction to Political Sociology*, New Delhi:.Vikas Publishing house (Pvt.) Ltd.
3. Faulks, K. (1999). *Political Sociology: A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
4. Gulati, V.P. (2017). *Textbook of Political Sociology*. New Delhi: Omega Publications.
5. Motwani, K., and Saksena, R.D. (2001). *The Sociology of Politics.* India: Cosmo Publication.
6. Naathan, S. (2002). *Political Sociology (Tamil)*. Jaffna: Higher Education Service Centre.
7. Nagla, B.K. (1999). *Political Sociology*. Jaipur and New Delhi: Rawat Publications.
8. Nash, K. (2000). *Contemporary Political Sociology*. U.S.A. & U.K.: Blackwell Publishers.
9. Rush, M., and Althoff, P. (1971). *An Introduction to Political Sociology*. London: Thomas Nelson and Sons Ltd.
10. M. Riswan, (2022). *Political Participation: A Political Sociological Abstraction.* Shodhnarmada: Advanced Research in Arts, Science, Humanities and Social Sciences. ISBN: 978-81-955229-0-3

आजादी के 75 साल : भविष्य के सपने

डॉ. जयश्री रणसिंग
सहायक प्राध्यापक, शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय, धमतरी, छत्तीसगढ़, भारत
डॉ. चन्द्रशेखर बांधे
क्रीड़ाधिकारी, शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय, धमतरी, छत्तीसगढ़, भारत
डॉ. दयालु राम चौधरी
सहायक प्राध्यापक, शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय, धमतरी, छत्तीसगढ़, भारत
डॉ. रोहिणी मरकाम
सहायक प्राध्यापक, शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय, धमतरी, छत्तीसगढ़, भारत
डॉ. जवाहर लाल पाटले
सहायक प्राध्यापक, शासकीय नारायण राव मेघावाले कन्या महाविद्यालय, धमतरी, छत्तीसगढ़, भारत

शोध सारांश

केन्द्रीय संस्कृति मंत्रालय की ओर से आजादी के गौरवशाली 75वीं वर्षगाठ 'अमृत महोत्सव' के रूप में मनाया जा रहा है। इस महोत्सव की शुरूआत 12 मार्च को प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने की थी। 2022 में आजादी के 75 साल पूरे होंगे देश की आजादी 75 साल पूरे होने से 75 हफ्ते पहले 12 मार्च 2021 से अमृत महोत्सव के रूप में मनाया जा रहा है। जो गुजरात साबरमती आश्रम अहमदाबाद से दांडी के नवसारी तक 81 यात्रियों के साथ शुरू की गई। आज हम वास्तविक आजादी का स्वाद चखने लगे है। आतंकवाद, जातिवाद, क्षेत्रवाद, अलगाववाद की कालिया धुल गई है। धर्म, जाति, भाषा, वर्ग तथा दलीय स्वार्थो के राजनीतिक विवादों पर भी नियंत्रण हो रहा है।

आजाद भारत के निर्माताओं ने जिस सुझबूझ, कर्मठता, साहस के साथ परिस्थितियों से लोहा लिया है वह इतिहास का एक क्रांतिकारी पृष्ठ है। वर्तमान भारत की स्वतंत्रता एवं सहअस्तित्त वाली विदेश नीति इतनी स्पष्ट है कि आज दुनिया में भारत अपना परचम फहरा रही है।

शब्द कुंजीः–

आजाद भारत, अमृत महोत्सव, गौरवशाली इतिहास, भारत के निर्माता, विदेश नीति, स्वतंत्रता और सहअस्तित्व।

आत्मनिर्भर भारत नये मार्ग पर अग्रसर

आजादी का अमृत महोत्सव भारत की एक विरल उपलब्धि है ; हमारी जागती आंखों से देखे गये सपनो को आकार देने का विश्वास है जीवन मूल्यों को सुरक्षित करने एवं नया भारत निर्मित करने की तीव्र तैयारी है।

विदेशी सत्ता की बेड़िया टूट चुकि है और हमारा देश स्वतंत्रता विचारों के साथ आगे बढ़ रहा है। पूर्व में जो अपराध, शोषण, भ्रष्टाचार और जटिल सरकारी प्रक्रियाओं ने बहुत सारी संभावनाओं को और आजादी के वास्तविक अर्थो को धुंधला कर दिया था, अब उन सब अवरोधक स्थितियों से बाहर निकलते हुए हम अपना रास्ता स्वयं खोजते हुए न केवल नयें रास्तो पर बल्कि आत्मनिर्भर भारत, नये भारत और सशक्तता के रास्तो पर अग्रसर हो रहा है। आजादी का दर्शन कहता है जो आदमी आत्मविश्वास और अभय से जुड़ा है वह अकेले ही अनूठे कीर्तिमान स्थापित करने का साहस रखता है। हमे पत्तो और फूलों को सींचने के बजाय जड़ को खींचना ज्यादा जरूरी है ताकि आने वाली पीढ़ियों समस्या मुक्त जीवन जी सके और विकास की सीढ़ियों को चढ़ता जाए।

स्वतंत्र भारत और भरत की बदलती विदेशनीति

विदेशनीति एक ढ़ाचा है जिसके भीतर किसी देश की सरकार, बाहरी दुनिया के साथ अपने संबंधों को अलग–अलग रूपों में यानी द्विपक्षीय क्षेत्रीय और बहुपक्षीय रूप से संचालित करती है। प्रारम्भ के दिनों में यह

माना गया कि विदेश नीति पूर्वतः विदेशी कारको और भू–राजनीतिक परिदृश्यों से प्रभावित होती है; परंतु बाद में विशेषज्ञों ने यह माना कि विदेश नीति के निर्धारित में घरेलू कारक भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाते है।

भारत की विदेशनीति के प्रमुख उद्देश्य की ओर दृष्टि डाले तो पता चलता है कि किसी भी अन्य देश की तरह ही भारत की विदेशनीति का मुख्य और प्राथमिक उद्देश्य अपने राष्ट्रीय हितों को सुरक्षित करना है। प्रत्येक देश के लिए राष्ट्रीय हित का दायरा अलग–अलग होता है। भारत के परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रीय हित के अर्थ में क्षेत्रीय अखंण्डता की रक्षा के लिए हमारी सीमाओं को सुरक्षित करना, सीमा पार आतंकवाद का मुकाबला, ऊर्जा सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, साइबर सुरक्षा आदि शामिल है। विगत कुछ वर्षो में भारत की विदेशनीति परिवर्तन के दौर सें गुजर रही है। प्रारम्भ में भारत के द्वारा जिस गुट निरपेक्षता की नीति को अपनाया गया उस अतीत से अब बाहर निकल रहा है और अपने हितों को देखते हुए दुनिया के अन्य देशों के साथ रिश्तें बना रहा है। वर्तमान में भारत विश्व के सभी मंचो पर अपनी उपस्थिति दर्ज करा रहा है और अधिकांश बहुपक्षीय संस्थाओं में उसकी स्थिति मजबूत हो रही है और भविष्य में भी भारत की विदेशनीति इस बात पर निर्भर करेगी कि वह जी – 20 और इंडो–पैसिफिक जैसे बहुपक्षीय संस्थानो के क्षेत्र में वह किस प्रकार की भूमिका निभाता है।

भारत की वर्तमान विदेशनीति की सबसे खास विशेषता यह है कि इसमें पूर्व की सभी नीतियों की अपेक्षा जोखिम लेने की प्रवृत्ति सबसे अधिक है। भारत अपनी दशकों पुरानी सुरक्षात्मक नीति को बदलते हुए कुछ हद तक आक्रामक नीति की ओर अग्रसर हो रहा है। डोकलाम में भारत की कार्यवाही और 2016 में उरी आतंकी हमलों के बाद सर्जिकल स्ट्राइक भारतीय नीति के प्रमुख उदाहरण है। उल्लेखनीय है कि सभी देशों के लियें ''राष्ट्रीय हित'' का दायरा अलग–अलग होता है। भारत के परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रीय हित के अर्थ में क्षेत्रीय अखंडता की रक्षा के लिये हमारी सीमाओं को सुरक्षित करना, सीमा–पर आतंकवाद का मुकाबला, ऊर्जा सुरक्षा, खाध सुरक्षा, साइबर सुरक्षा आदि शामिल है। अपनी विकास गति को बढ़ाने के लिये भारत को पर्याप्त विदेशी सहायता की आवश्यकता होगी। विभिन्न परियोजनाओं जैसे– मेक इन इंडिया, स्किल इंडिया, स्मार्ट सिटीज, इन्फ्रास्ट्रक्चर डेवलमेंट, डिजिटल इंडिया, क्लीन इंडिया आदि को सफल बनाने के लिये भारत को विदेशी सहयोगियों, विदेशी प्रत्यक्ष निवेश, वित्तीय सहायता और टेक्नोलॉजी की जरूरत है।

आजाद भारत और वैश्विक विकास

अपनी आजादी का 75 वां स्वतत्रता दिवस मना रहा है। इन 75 सालों में भारत ने हर मोर्चे पर विकास किया है। भारत आज दुनिया की बड़ी आर्थिक महाशक्तियों में से एक है। भारत की स्वतत्रंता उसके आर्थिक इतिहास का सबसे बड़ा मोड था। अंग्रेजो के द्वारा किए गए विभिन्न हमलों और विभुद्रीकरण के कारण, देश बुरी तरह से गरीब और आर्थिक रूप से ध्वस्त हो गया था। दरअसल पं. नेहरू की रणनीति थी कि भारत को शीत युद्ध के दौरान दोनो ओर से बड़ी मदद मिले। भारतीय राजनीति के सभी नेताओं को चिंता थी कि व्यापार और निवेश के माध्यम से विदेशी शासन आर्थिक नियंत्रण के बहाने पुनः वापसी करेगा। ऐसी स्थिति को रोकने के लिए भारत ने आर्थिक स्वतंत्रता को अपनाया और निर्धारित लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए पंचवर्षीय योजनाओं को तैयार करने के साथ–साथ आर्थिक आत्मनिर्भरता की दिशा में काम किया। लाल बहादुर शास्त्री ने हरितक्रांति और श्वेतक्रांति को प्रोत्साहन दिया। इंदिरा गॉधी ने बैंको का राष्ट्रीयकरण किया कृषि क्षेत्र को ऋण प्रदान कर बढ़ावा देना था। पी.वी. नरसिम्हा राव ने 1991 में नई औधोगिक नीति की घोषणा की जिसने उदारीकरण, वैश्वीकरण, निजीकरण पर जोर दिया जिससे भारत की विकास दर, प्रत्यक्षा विदेशी निवेश और प्रतिव्यक्ति आय में वृद्धि हुई।

आर्थिक प्रगति के एक नए युग की शुरूआत करने के लिए प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने योजना आयोग की जगह नीति आयोग का गठन किया। मेक इन इंडिया, स्कील इंडिया और गुड्स एंड सर्विसेस टैक्स की शुरूआत की GST भारत को उन कुछ देशों मे से एक बनाता है जिनके पास कर कानून है जो विभिन्न केन्द्रीय और राज्यों के कर कानून को एकजुट करता है।

आज विश्व भारत को अग्रणी राष्ट्र संभावित महाशक्ति के रूप में देखता है। भारत वैश्विक आर्थिक परिद्रश्य पर अग्रसर है और एक उभरती हुई वैश्विक आर्थिक शक्ति के रूप में खुद को स्थापित करने के लिए हर दिन कड़ी मेहनत कर रहा है।

स्वतंत्रता संग्राम सेनानियों को सपनों का भारत

हमारे देश के कई महापुरूषों ने एक शक्तिशाली सुरक्षित, समृद्ध और समावेशी राष्ट्र का सपना देखा है। एक देश का निर्माण उसके नागरिको से होता है। स्वतंत्रता सेनानियों ने हमेशा सोचा कि महिलाओं और बुजुर्गो का सम्मान किया जाना

चाहिए यह आतंकवाद से मुक्त होना चाहिए और हर धर्म, जाति तथा संप्रदाय के लिए प्यार और सम्मान होना चाहिए, अच्छी

परिवहन व्यवस्था व सड़के होनी चाहिए। उस सपने को पूरा करने के लिए हमें एक साथ दृढ़ संकल्प और अधिक तीव्रता और गति के साथ आगे बढ़ना चाहिए। यह समय की मांग है और भारत को आज के वैश्विक परिवेश मे इस अवसर को नही गवाना चाहिए। लोगो को विभिन्न कल्याणकारी योजनाओं के माध्यम से जीवन यापन प्रदान हो। तथा राष्ट्र को प्रगति करना चाहिए और आधुनिक भारत को और आगे बढ़ना चाहिए।

भारत और सैन्य विकास

भारत के इतिहास मे सेना का उल्लेख वेदो, रामायण और महाभारत में मिलता है। ई.ई. कं. के आरम्भिक दिनों में ही एक ऐसी प्रतिभावन सेना अस्तित्व में आ गई थी जो भारत की खैबर दर्रे से कन्याकुमारी तक सुरक्षा करती थी। लेकिन भारतीय शासको की कमजोरी का लाभ उठाकर ई.ई.कं. शासक बन गई।

भारत की आजादी के बाद के इन सात दशकों के दौरान अंतराष्ट्रीय मामलों में सैन्य बलों की प्रकृति में बदलाव आया है। भारत को कई परम्परागत यृद्ध लड़े और उसके बाद भारत द्वारा परमाणु हथियार बनाने, भारत और उसके पड़ोसियों के बीच बदलतें वाणियिक राजनीतिक और सामाजिक रिश्ते और श्रीलंका में आतंकवाद–विरोधी कार्यवाई में भारत के भाग लेने सहित घटनाओं ने बड़े पैमाने पर युद्ध की संभावनाओं को और घटा दिया है। वर्तमान सरकार ने रक्षा क्षेत्र में FDI को अब 100 फीसदी कर इिया है। इसक अलावा भारत अब भी दुनिया के अग्रणी हथियार आघातक देशों में से एक है। SIPRI की रिपोर्ट के अनुसार विश्व हथियार आयात में भारत का हिस्सा 15 फीसदी से अधिक हो गया था। इसके साथ ही भारत हथियार आयात के मामले में पहले नंबर पर है। भारत अपनी जरूरतों के हथियारों का 70 फीसदी हिस्सा देश में बनाने का लक्ष्य तय किया है। इस प्रकार हम देखे तो भारत सैन्य विकास की गति में वृद्धि आई है।

आजादी की परिकल्पना में आज के युवा की भुमिका

युवा हमारे देश के कर्णधार है। अगन इनकी जिम्मेवारी देश के लिए समर्पित हो जाए तो देश को भलीभुत होने से कोई नही रोक सकता। युवा ही हमारे देश के भविष्य है। पिछले कुछ सालों में भारत के युवाओं मे एक अहम परिवर्तन की लहर आई। उनमें निर्णय लेने की एक क्षमता का विकास हुआ। कैरियर हो, पहनावा हो या जीवन शैली अपनी बात को रखने का अंदाज, एक बेहद आकर्षक आत्मविश्वास के साथ मनाने आया है।

आज का युवा दो वर्गो में बंटा दिखाई देता है। एक तरफ कुछ कर गुजरने की असीम जोश तो दूसरी तरफ वह स्वतंत्रता के नए और कुत्सित अर्थ को ही असली आजादी मान बैठा है। स्वच्छन्दता उच्छंखलता किसी भी रूप में आजादी की शुभ परिभाषा नही है। इसके विपरीत कुछ युवा अब सूचना और संचार प्रौधौगिकी पर पकड़ हासिल कर रहा है।

हम आजादी के 75 वें वर्ष में प्रवेश कर रहे है और यह तथ्य सामने आया है कि भारतीय युवा रचनात्मक शक्ति का सही प्रयोग कर के अपनें सपनों को नई उड़ान प्रदान कर रहे है।

संदर्भ ग्रन्थः–

1. बेहरा, लक्षमण कुमार, इंडियन डिफेंस इंडस्ट्री एन एजेंटा फॉर मेकिंग इन इंडिया।
2. स्टॉकहोम इंटरनेशनल पीस रिसर्च इंस्टिट्युट (SIPRI)A
3. मिश्रा, विवेक आजादी @75।
4. ले. कर्नल, सिंह शिवदान, रजा, मारूफ, शौर्यगाथा।
5. श्रीपंत, भारत की विदेश नीति।

व्यावहारिक राज्यशास्त्री कौटिल्य के सप्तांग-सिद्धांत की विशेषता

डॉ. प्रदिप शा. ढोले

इतिहास विभाग प्रमुख स्व.पंचफुलाबाई पावडे कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, वरुड, जि. अमरावती, महाराष्ट्र

एक घोर निर्धन परिवार में जन्मे चाणक्य ऊर्फ विष्णुगुप्त अपने उम्र और गुढ स्वभाव के कारण कौटिल्य भी कहलाये! चाणक्य ने उस समय के महान शिक्षा केंद्र तक्षशीला मे शिक्षा पाई थी! 14 वर्ष के अध्ययन के बाद 26 वर्ष की आयु में उन्होंने अपणी समाजशास्त्र,राजनीती और अर्थशास्त्र की शिक्षा पूर्ण की और नालंदा में उन्होंने शिक्षण कार्य भी किया! वे राजतंत्र के प्रबल समर्थक थे,उन्हें भारत का मेंकियावली के नाम से भी जाना जाता है।

एसी किवंदंती है की,एक बार मगध के राज दरबार में किसी कारण से उनका अपमान किया गया था। तभी उन्होंने नन्द वंश के विनाश का बिडा उठाया था। उन्होंने चंद्रगुप्त मौर्य को राज गद्दी पर बैठा कर वास्तव में अपनी प्रतिज्ञा पुरी कर ली, तथा नन्द वंश को मिटाकर मौर्य वंश की स्थापना की। चाणक्य देश की अखण्डता के भी अभिलाषी थे। इसलिए उन्होंने चंद्रगुप्त द्वारा युनानी आक्रमणकारीयों को भारत से बाहर निकलवा दिया और नन्द वंश के अत्याचारों से पीड़ित प्रजा को भी मुक्ती दिलाई।

आचार्य चाणक्य भारतीय इतिहास के सर्वाधिक प्रखर कूटनीतिज्ञ माने जाते है। उन्होंने अर्थशास्त्र नामक पुस्तक में अपने राजनीतिक सिद्धांतों का प्रतिपादन किया है। जिन का महत्व आज भी स्वीकार किया जाता है। कई विश्वविद्यालयों ने कौटिल्य के अर्थशास्त्र को आपने पाठ्यक्रम में निर्धारित भी किया है। मौर्य वंश की स्थापना का वास्तविक श्रेय अप्रतिम कूटनीतिज्ञ चाणक्य को हि जाता है। चाणक्य एक विद्वान, दूरदर्शी तथा दृढ संकल्पि व्यक्ती थे और अर्थशास्त्र, राजनीति और कूटनीती के आचार्य थे।

कौटिल्य का नाम राजनीती, राष्ट्रभक्ती एवं जनकार्यो के लिये इतिहास में सदैव अमर रहेगा। लगभग 2400 वर्ष बीत जाने पर भी उनकी गौरवगाथा धुमील नहीं हुई है। कौटिल्य भारत के इतिहास के एक अत्यंत सबल और अद्‌भुत व्यक्तीत्व है। उनकी

कुरीती को आधार बनाकर संस्कृत मे एक अत्यंत प्रसिद्ध मुद्राराक्षस नामक नाटक भी लिखा गया है।

अर्थशास्त्र कौटिल्य द्वारा रचित संस्कृत का एक ग्रंथ है। इसमें राज्यव्यवस्था, कृषी, न्याय एवं राजनीति आदि के विभिन्न पहलुओं पर विचार किया गया है। अपने तरह का राज्य प्रबंधन का यह प्राचीनतम ग्रंथ है।इसकि शैली उपदेशात्मक और सलाहात्मक है।

कौटिल्य सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य के महामंत्री थे। उन्होंने चंद्रगुप्त के प्रशासकीय उपयोग के लिए इस ग्रंथ की रचना की थी। यह मुख्यतः सूत्र शैली में लिखा हुआ है और संस्कृत के सूत्र साहित्य काल और परम्परा में रखा जा सकता है। यह अनावश्यक विस्तार से रहित, समझने ओर ग्रहण करने में सरल एवं कौटिल्य द्वारा उन शब्दों में रचा गया है जिन का अर्थ सुनिश्चित हो चुका है।

राज्य प्रबंधन का कोई ऐसा पहलू नहीं है, जो अर्थशास्त्र मे न मिलता हो। प्राचीन काल में मौर्य साम्राज्य की नीव रखने वाले चंद्रगुप्त मौर्य के गुरु कौटिल्य ने उन्हें राजनीति, कूटनीति, विदेशनीती जैसे मुद्दों पर व्यावहारिक उपदेश दिए थे ये उपदेश ही अर्थशास्त्र का मूल विषय है।

अर्थशास्त्र मे समसामायिक, राजनीती,अर्थनीती, विधि, समाजनीती तथा धर्मादी पर पर्याप्त प्रकाश पडता है। इस विषय के जितने ग्रंथ अभी तक उपलब्ध है उनमें से वास्तविक जीवन का चित्रण करने के कारण यह सबसे अधिक मूल्यवान है। इस शास्त्र के प्रकाश में न केवल धर्म, अर्थ और काम का प्रणयन और पालन होता है। अपितु अधर्म, अनर्थ तथा अवांछनीय का शमन भी होता है।

चाणक्य नीति आचार्य चाणक्य के नीतियों का अद्भुत संग्रह है, जो आज भी उतना ही प्रासंगिक है। जितना वह 2400 साल पहले था, जब ईसे लिखा गया था। चाणक्य नीति द्वारा मित्र-भेद से लेकर दुश्मन तक की पहचान, पती परायण् तथा चरित्र हीन स्त्रीयों में विभेद,राजा का कर्तव्य और जनता के अधिकारों तथा वर्ण व्यवस्था का उचित निदान हो जाता है। महापंडित आचार्य चाणक्य की चाणक्य नीति मे कुल सत्रह अध्याय है। आचार्य कौटिल्य ने अर्थशास्त्र गद्य और पद्य दोनों में रचा है। गद्य भाग मे अपने सूत्रों और उनका भाष्य लिखने में संभवता आचार्य का उद्देश् यह था कि कोई अन्य टीकाकार उनके विचारों का कोई दुसरा अर्थ न निकालने पावे। इस ग्रंथ मे निम्नप्रकार के कुल पन्द्रह अधिकरण है।

पहले अधिकरण मे राजा से संबंधित विभिन्न समस्याओं और उनके हल के लिये अनुशासन दिया गया है।दुसरे अधिकरण मे राज्य के प्रशासकीय विभागो के विभिन्न अध्यक्षो एवं पदाधिकारियों का वर्णन किया है। तिसरे एवं चौथे अधिकरणो में क्रमशः राज्य के दिवानी और फौजदारी न्याय का विचार किया गया है।पाचवे अधिकरण मे राजकीय कर्मचारियों के अनुशासन, अधिकार और कर्तव्यो का वर्णन किया गया है।छठे अधिकरण मे राज्य की सात प्रकृतिंयो या अंगो का विवेचन किया गया है।सातवे अधिकरण मे अन्य राज्यों के संधि-विग्रह आदि करने के संबंध में विचार किया गया। आठवें अधिकरण में युद्ध, विजय, पराजय तथा सेना संबंधी व्यवस्था का विवेचन किया है।नववे अधिकरण में विभिन्न विपत्तियों से बचने के लिये योजनाओ आदि का उल्लेख किया गया है।दसवे अधिकरण मे युद्ध के संबंध में विचार किया है। ग्यारवे अधिकरण मे कुट- युद्ध या मंत्र-युद्ध छल व भेद-नीती द्वारा शत्रू का नाश या वशीकरण तथा विजित देश में विजेता के व्यवहार का वर्णन किया गया है। बारहवे अधिकरण में प्रबल अभियोक्ता के प्रति दुर्बल राजा के कर्तव्य का विचार किया गया। तेरहवे अधिकरण मे शत्रु के दुर्गो पर अधिकार प्राप्त करने के सम्बन्ध में विचार किया गया। चौदहवे अधिकरण मे शत्रु नाश के लिये विषैली औषधीयो, मंत्री आदी के प्रयोग का वर्णन किया गया। पंदरहवे अधिकरण मे अर्थ के निर्णय के लिए उपयोगी युक्तियो का उल्लेख किया गया है।

अर्थशास्त्र मे राजनीति से सम्बंधित विभिन्न बातों का अत्यंत विशद और रोचक चित्रण है। विश्व में शायद ही कोई ऐसा ग्रंथ हो जो इस बात में अर्थशास्त्र की तुलना में रखा जा सके। आचार्य ने अर्थशास्त्र को बहुत व्यापक क्षेत्र माना कि,जिस में उन्होंने राज्य, राजनीति, कानून, धर्म, उद्योग, व्यापार, मुद्रा आदि अनेक विषयों का विवेचन किया है। अर्थशास्त्र के पन्द्रहवे अधिकरण के प्रथम अध्याय मे कौटिल्य ने अर्थशास्त्र की परिभाषा करते हुए लिखा है। मनुष्यो के पारंपारिक व्यवहार को अर्थ कहते है और मनुष्यो से युक्त भूमि का भी नाम अर्थ है। इस भूमि के प्राप्त करणे और रक्षा करने के उपायों का निरूपण करनेवाला शास्त्र अर्थशास्त्र कहलाता है।

कौटिल्य ने राज्य को अनिवार्य मानते हुए उसके सात प्रकृतियो अथवा अंगो का उल्लेख किया है। स्वामी, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोष, दंड तथा मित्र। राज्य के ईस सप्तांग को सप्तांग सिद्धांत कहते है। जब तक किसी राज्य में ये सातो अंग नहीं पाये जाते तब तक उसमे जनता पर अधिकार नहीं रहता और न असकी विदेशी राज्यों के आक्रमणो या हस्तक्षेप से रक्षा होती है।

1) स्वामी या राजा:- कौटिल्य के अनुसार राज्य के स्वामी मे अनेक आदर्शात्मक तथा व्यावहारिक गुण होने चाहिए। राज्य का स्वामी उच्चकुलोत्पन्न, धर्मनिष्ठ, सत्यवादी, कृतज्ञ, वृद्धो का मान रखने वाला, विनयशील, विवेकयुक्त, दृढमति तथा शास्त्र-मर्यादा को जानने की इच्छा रखने वाला, अर्थ पूर्ण वचन बोलने वाला, हाती,घोडे, शस्त्रास्त्र चलाने की योग्यता, उपकार तथा अपकार मे यथा योग्य बरताव करने की कुशलता, विपत्ति के समय प्रजा का पोषण करने का सामर्थ्य, संधि-विग्रह कां सम्यक् ग्यान, शत्रु की कमजोरी जानने की योग्यता, नियमानुसार राज्य-कोष की वृद्धि करणे की क्षमता रखने वाला होना चाहिए। राज्य के स्वामी नें दिन- हीन लोगों की हंसी नही करना चाहिए। काम, क्रोध, लोभ, मोह, अहंकार और इर्षा तथा चाटुकारिता आधी दुर्गुणो पर विजय प्राप्त करना चाहिये, प्रिय वचन बोलने वाला होना चाहिए,हसमुख रहना चाहिये। कौटिल्य ने राजा के इंद्रिय निग्रह पर बहुत बल दिया है। उसके मत मे इंद्रियोंको वश में न रखने वाला चक्रवर्ती राजा भी शीघ्र सर्वनाश को प्राप्त होता है।

2) अमात्य:- अमात्य अर्थात राज्य कर्मचारी। कौटिल्य के अनुसार राज्य के समस्त कार्यों की सिद्धी अमात्यो से ही संभव है। राजा ने बुद्धिमान और गुणवान पुरुषो को ही अमात्य बनवाना चाहिये। साथ ही उसे देश, काल और राजकीय पद के कर्तव्यो को ध्यान मे रखते हुए उपयुक्त अमात्यो को नियुक्त करना चाहिये। कौटिल्य ने अमात्य और मंत्रियों मे भेद करते हुये कहा है कि, राजा ने अमात्य को अपना मंत्री कदापि नहीं बनाना चाहिये।

3)जनपद:- अत्यंत प्राचीन भारत में जनपद का अर्थ राष्ट्रीय राज्य अथवा स्वजातीय राज्य से था, किंतु साम्राज्य निर्माण के युग के बाद इसका अर्थ बदल कर एक ही जन या जाती की अपेक्षा, विभिन्न जातीयो द्वारा बसे हुए प्रदेश से हो गया। कौटिल्य ने जनपद में जनता और प्रदेश दोनों का अंतर्भाव किया है। जैसें जनपद में सीमा-प्रदेश तथा मध्य-प्रदेश में दुर्ग बनाये जाने चाहिए। उसमें एसी भूमि होनी चाहीये जिनसे स्वदेश निवासी तथा बाहर से आने वाले लोगों के लिये पर्याप्त धान्य उत्पन्न हो सके। उसमें ऐसी पर्वत श्रेणी तथा सरिताए होनी चाहिये जो उसकी सुरक्षा में सहायक हो। उसकी भूमि इतनी उर्बरा होनी चाहीए की थोडे से परिश्रम से ही उसमे अनाज उत्पन्न किया जा सके। उसके आस-पास के राजा दुर्बल होने चाहिये। जनपद की भूमि कीचड, पत्थर, उसर, विषम स्थान बन्टक श्रेणी, सिंह आदि हिंसक पशु और घने वनो से रहित होनी चाहिए, किन्तु उसमे खनिज पदार्थ, लकडी, हाती आदि उपयोगी पशुओ की कमी नहीं होनी चाहिए, और वह नदी, तलाब आदी के कारण रमणीय होनी चाहीये। वहाँ की जलवायु स्वास्थ वर्धक होनी चाहिये। गाय, भैंस आदि पशुओं के लिए उसमे अच्छे चरागाह होने चाहिये। जल वृष्टि न होने पर भी वहाँ प्रचुरता से धान्य की उपज संभव होनी चाहिये। वह जल थल की मूल्यवान क्रय- विक्रय योग्य वस्तुओं से युक्त होना चाहिये। वहाँ के प्रजाजन दंड और कर को सहन करणे वाले तथा कृषक परिश्रमी होने चाहिये। उसमे थल व जल मार्गो द्वारा यातायात करने की सुविधा प्राप्त होणी चाहिये। वहाँ की प्रजा साधारणता स्वामिभक्त और शुद्ध हृदय की होनी चाहिये।

4) दुर्ग:- कौटिल्य ने कहा है कि राजा ने राज्य के चारों ओर युद्धोचित दुर्ग बनवाने चाहिय। यह दुर्ग निम्न चार प्रकार की होने चाहिए। 1) औदक:- चारों ओर जल होने वाला। 2)पार्वत:- पर्वत श्रेणीयो से घिरा हुआ अथवा बडे बडे पत्थरों की चट्टानो से घिरा हुआ। ३)धान्वन:- जल तथा घास से रहित मरुस्थल में बना हुआ। 4)वन:-चारो और दलदल या काटेदार झाडीयों से घिरा हुआ। औदक और पार्वत दुर्ग देश की रक्षा में सहाय्यक होते है। आपत्ती के समय राजा धान्वन और वन दुर्गो में रह कर अपनी रक्षा कर सकता है। इन दुर्गो मे युद्धोपयोगी सामग्री एकत्रित की जानी चाहिये।

5) कोष:- कोश राज्य के समस्त कार्यों का आधार होता है। साधारण और असाधारण समस्त परिस्थितियों में कोष उपयोगी सिद्ध होता है। इसलिये राजा को सर्वप्रथम कोष पर विचार करना चाहिए। राजा ने कोष स्वयं के द्वारा धर्मपूर्वक संग्रह किया हुआ होना चाहिए। इसमें धान्य का षड्भाग,प्रचुर सोना और चांदी तथा अमूल्य रत्नो का संचय होना चाहिए।

6) दंड(सेना):- राज्य की रक्षा के लिए सेना का होना अभिष्ट है। इसमें ऐसे वीर सैनिक हो जो पिता-पितामह की परम्परा से चले आने वाले और अनुशासन में रहने वाले हो तथा सुशिक्षित हो। सैनिकों के पुत्र और स्त्रीयो के निवाह का राज्य की ओर से ऐसा प्रबंध होना चाहिये जिससे वे संतुष्ट रहे। विशेषतः जब सैनिक रण स्थल पर जाते है तब उनके कुटुंब के भरण पोषण की अत्यंत संतोषप्रद व्यवस्था होनी चाहिए। सैनिक गण कष्ट-सहिष्णु, युद्ध-विद्या-विशारद अपराजेय, अप्रतिहत गति से आगे बढ़ने वाले, राजानुकूल और अपने हानि-लाभ से उदासीन वीर क्षत्रिय होने चाहिए।

7)मित्र:- राज्योन्नती और आपत्ती के समय मित्र वर्ग से सहाय्यता प्राप्त होती है। कौटिल्य के अनुसार मित्र ऐसे होने चाहिए जो शांती के समय में राज्योन्नती मे और आपत्ति के समय में राज्य रक्षा में सहायता करें। वह पितृ-पितामह के क्रम से चले आने वाले हो, बनावटी न हो, राजा के वश में रहे, जिन के साथ कभी भेद न हो और जो छोटे बड़े सब कार्यों में सहाय्यक सिद्ध हो सके।

आधुनिक विद्वान राज्य के चार अंग मानते है।प्रदेश, जनता, सरकार और सार्वभौमिकता।पर कौटिल्य की राज्य कल्पना मे उपरोक्त सात अंग है। इन सातो मे जनपद में आधुनिक प्रदेश और जनता का,अमात्य मे सरकार का और स्वामी मे सार्वभौमिकता का विचारात आता है।इस प्रकार कौटिल्य द्वारा वर्णित शेष तीन अंग आधुनिक राज्यांगो की अतिरिक्त है और एक रूप में आधुनिक सिद्धांत की अपूर्णता के परिचायक है।

निष्कर्ष:- आचार्य चाणक्य एसी महान विभूती थे,जिन्होंने अपनी विद्वत्ता, बुद्धिमत्ता और क्षमता के बल पर भारतीय इतिहास की धारा को बदल दिया। मौर्य साम्राज्य के संस्थापक चाणक्य कुशल राजनीतिज्ञ, चतुर कूटनीतिज्ञ,प्रकांड अर्थशास्त्री के रूप में भी विश्वविख्यात हुए। इतनी सदिया गुज़रने के बाद आज भी यदि चाणक्य के द्वारा बताये गये सिद्धान्त और नीतिया प्रासंगिक है तो मात्र इसलिये क्यों कि उन्होंने अपने गहन अध्ययन, चिंतन और जीवानानुभवो से अर्जित अमूल्य ग्यान को पूरी तरह निस्वार्थ होकर मानवीय कल्याण के उद्देश्य से अभिव्यक्त किया। कौटिल्य पर आलोचना होती है की, उन्होंने अर्थशास्त्र मे राज्यसंबंधी विचार मे जनता को कोई स्थान प्रदान नहीं किया है। केवल राजा और राज्य को हि अर्थशास्त्र मे स्थान देने के कारण अर्थशास्त्र राज्य तत्व पर लिखा हुआ ग्रंथ न हो कर राजतंत्र के पक्ष में लिखा हुआ ग्रंथ है।

संदर्भग्रंथ:-

1) डॉ.राजकुमार, (संपादक)- प्रमुख राजनीतिक विचारक, प्रकाशक,अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली,2016

2) महाजन,व्ही.डी.-प्राचीन भारत का इतिहास,प्रकाशक, एस चंद अँड कंपनी लिमिटेड,राम नगर, नई दिल्ली,1991

3) https://hi.m.wikipedia.org 4)https://googleweblight.com

5) उमाळे,दत्तात्रय.(मराठी रूपांतर)- चाणक्य नीती,प्रकाशक,अमित पॉकेट बुक्स,जालंधर-८

निराला के काव्य में वेदनानुभूति

डॉ. प्रकाश कृष्णदेव धुमाल
सह आचार्य, हिन्दी विभाग शा. घो. कला, विज्ञान एवं गो. प. वाणिज्य महाविद्यालय शिवले, तहसिल– मुरबाड, जिला–थाना(महा.) पिन. 421 401

प्रस्तावना :–

जीवन और जगत की व्यापक सत्ताओं में वेदना की भी अपनी अलग सत्ता है जो मानव को स्वभाव से प्रिय है, क्योंकि इससे आन्तरिक तृप्ति होती है। वेदना का सम्बन्ध अनुभूति से है जो व्यक्तिगत और सामाजिक दोनों प्रकार की हो सकती है। इसी व्यक्तिगत वेदना को समष्टिगत रूप में धारण कर मानव क्रमशः आत्म–परिष्कार करता है। काव्य का जन्म शुद्ध अनुभूति में होता है, अतः काव्य में वेदना शुद्ध अनुभूति लिए होती है, इसीलिए वेदना को काव्य–जननी कहा गया है। आदि कवि वाल्मीकि के आदि अनुष्टुप छन्द को जन्म देनेवाली वही सात्विक व्यथा, वेदना या करूणा है जिसे ऋषि ने कौंच–मिथुन में से एक को बाण से विद्ध हो जाने पर अनुभव किया था –

"मा निषाद् प्रतिष्ठां त्वम अगथः शाश्वतिः,
समाः यात्कोंच मिथुनन्देकमवधीः काम मोहितम्।"[1]

निराला छायावाद के महेश है। छायावाद मुख्यतः प्रेमकाव्य है, इसीलिए उसमें 'प्रेम की पीर' प्रधान हो गई है। इस काव्य में प्रेम की तृषा, तड़प और वेदना की प्रधानता है। प्रेम के दो पहलु हैं– एक संयोग अर्थात मिलन, दूसरा वियोग अर्थात विरह। विरह को प्रेम की जागृत अवस्था कहा गया है क्योंकि प्रेम की तृषा विरहानुभूति के क्षणों में ही प्रखर और उद्बुद्ध होती है। प्रेम–तृषा की अभिवृद्धि को प्रेम – साधना का उत्तम लक्षण माना गया है। छायावादी काव्य की सबसे बड़ी विशेषता यह रही है कि प्रेम काव्य होने के बाबजूद उसकी विषयभूमि सीमित या संकुचित नहीं है। उसमें वेदना का भी अनन्त प्रसार दिखाई देता है। इस काव्य में वेदना की जैसी अनुभूति और अभिव्यक्ति हुई है उसे छायावादी काव्य की एक स्वतंत्र प्रवृत्ति के रूप में समझा जाना चाहिए। छायावादी काव्य की चतुस्पदी प्रसाद, पंत, निराला और महादेवी की वेदनानुभूति हिन्दी साहित्य में अलग स्थान रखती है।

वेदना : अर्थ परिभाषा एवं स्वरूप :–

'वेदना' शब्द की व्युत्पत्ति 'विद्' धातु से हुई है, जिसका अर्थ है – जानना। मानक हिन्दी कोश के अनुसार वेदना का अर्थ है – "बहुत तीव्र मानसिक या शारीरिक कष्ट।"[2] वेदना के लिए प्रायः दुःख , पीड़ा, पीर, कसक, दरद, हूल, शूल, विषाद, कष्ट आदि शब्दों का प्रयोग किया जाता है। वेदना मनुष्य के हृदय की अन्तःवृत्ति है, जिसके दो रूप हैं – सुखात्मक और दुःखात्मक। सुख की अपेक्षा वेदना का सदा से ही अधिक महत्व रहा है। कबीर ने ईश्वर प्राप्ति के लिए विरह को सर्व प्रमुख मानते हुए उसे सुलतान(राजा) स्वीकार किया है –

"विरहा बिरहा मति कहौ, विरहा है सुलतान।
जिहि घटि विरह न संचरै, सो घट सदा मसांन।।"[3]

सूफियों ने इसी वेदना का प्रतिपादन 'प्रेम की पीर' नाम से किया है तो मीरा इसी दरद की दिवानी होकर बन'बन फिरती रही है।

वेदना के कई रूप हो सकते हैं – शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक। जब व्यक्ति के स्वयं के इष्ट की हानि होती है तो उसके मानस पटल पर वेदना का जन्म होता है। यही वेदना किसी सृजनशील कलाकार की अनुभूति को जागृत करने में समर्थ होती है। काव्य की जननी कहलाने की अधिकारिणी बनती है। महादेवी वर्मा इसी पीडा(वेदना) के सम्बन्ध में कहती है – "सृजन पीड़ा के बिना सम्भव नहीं।

सभी का जन्म किसी माता की पीड़ा का परिणाम है। बालू के कण को सीप के मुँह में जाकर मोती बनने के लिए पीड़ा सहनी पड़ती है। पीड़ा से संवेदना का जन्म होता है। प्राण संवेदना से ही ईश्वर को पाते हैं। अतः पीड़ा से मोह होना स्वाभाविक है।"[4] जर्मन कवि शैली वेदना के मार्मिक अघात से युक्त काव्य को ही मधुरतम गान की संज्ञा देते हैं। "Our Sweetest Songs are thous that tell of Saddest thought"[5] तो प्रकृति के सुकुमार कवि पंत वेदना को काव्य की जन्मदात्रि मानते हैं –

"वियोगी होगा पहला कवि/ आह से उपजा होगा गान,
उमडकर ऑखों से चुपचाप/ बही होगी कविता अनजान।"[6]

जयशंकर प्रसाद वेदना के स्वरूप के बारे में कह उठते है – "जो छनीभूत पीड़ा थी/मस्तक में स्मृति सी छाई/दुर्दिन में ऑसू बनकर/ वह आज बरसने आई।"[7] छायावाद की एकमात्र सर्वश्रेष्ठ कवयित्री, आधुनिक मीरा महादेवी वर्मा का काव्य तो वेदना का अजस्त्र स्त्रोत है। उनके प्रथम संकलन 'नीहार' की प्रथम कविता में ही वेदना के दर्शन होते हैं –

"गई यह अधरों की मुस्कान। मुझे मधुरमय पीड़ा में बोर।"[8]

निराला के काव्य में वेदनानुभूति :–

छायावादी कवियों ने विरह–वेदना और पीड़ा को बहुधा काव्य की प्रेरक शक्ति के रूप में स्वीकार किया है। व्यक्तिगत जीवन की वेदना उनकी रचनाशीलता का मूल स्त्रोत रही है। अन्तर्मन की पीड़ा ने उनके छन्दों को रूपायित किया है। फिर चाहे व्यक्तिगत जीवन का प्रणय सम्बन्ध रहा हो, चाहे आध्यात्मिक – अलौकिक प्रेम क्षेत्र; चाहे प्रकृति प्रेम की अनुभूति हो या मानव प्रेम की, इन कवियों ने सर्वत्र वेदना और करूणा को अपनाया है। ये कवि आत्मा से उन्मुक्त प्रेमी रहे हैं तथा हृदय से भावुक तथा संवेदनशील। सामाजिक जीवन की रूढ़ियों, वर्जनाओं तथा व्यक्तिगत जीवन की असफलताओं ने उनके प्रेम को अन्तर्मुखी और पीडामय बना दिया है।

महाप्राण निराला का जीवन अत्यन्त आपदाओं, विपत्तियों तथा विभिन्न दुःखों मे व्यतीत हुआ। उत्तर प्रदेश के उन्नाव जिले के गॉव गढ़ाकोला में एक अत्यन्त कर्मठ और अनुशासनप्रिय कान्यकुब्ज ब्राह्मण पं. रामसहाय त्रिपाठी के घर सन् 1896 में माघ मास की वसंत पंचमी के दिन निराला का जन्म हुआ। मात्र ढ़ाई वर्ष की अवस्था में उनकी माताजी का देहान्त हो गया। सन् 1917 में उनके पिता भी उन्हें अकेला छोड़कर संसार से विदा हो गये, तब निराला की आयु सिर्फ इक्कीस वर्ष थी। सन् 1911 में निराला जब हाईस्कूल की नवीं कक्षा में थे तब इनका विवाह डलमऊ के पं. रामदयाल की पुत्री मनोहरादेवी से हो गया था। विवाह के समय निराला की आयु केवल 15 वर्ष की थी और मनोहरादेवी की 12 वर्ष। सन् 1918 में देश में महामारी का प्रकोप फैला और त्रिपाठी परिवार पर मानो गाज गिरी। पिता पहले ही चल बसे थे। एक साल बाद इनके चाचा, भाई, भौजाई, भतीजी और पत्नी की भी मृत्यु हो गयी। मृत्यु के मुख में सब कुछ स्वाहा हो गया। बचे अकेले तेईस वर्षीय युवक निराला। पत्नी मनोहारादेवी की मृत्यु तो मायके में अपनी मॉ की गोद में ही हुई थी। निराला तब महिषादल में थे। जब डलमऊ पहुॅचे तब तक सब कुछ खाक हो गया था। पत्नी मनोहरादेवी एक तीन वर्ष के पुत्र और एक वर्ष की पुत्री को छोड़ गयी थी। चाचा की भी चार सन्तानें थी।। पत्नी की मृत्यु का बड़ा गहरा आघात निराला पर पड़ा। गंगा नदी के पानी पर निरंतर तैरने वाली और किनारे पर जलने वाली असंख्य लाशों को फटी–फटी ऑखो से निहारते हुए निराला तब घण्टों अवघूत पेले पर जड़वत बैठे रहते थे। वस्तुतः निराला का पूरा जीवन ही इस तरह तूफानों से घिरते, टकराते और अन्ततः दृढ़ता से उन पर विजय पाने की अमर गाथा है।

निराला का काव्य अपने आत्म को अधिकाधिक अभिव्यक्त करने का प्रयास है। अपनी हर अनुभूति को वे अभिव्यक्ति के स्तर पर लाना चाहते हैं। इसीकारण उनके बिम्बों मं उनके जीवन बिम्ब के कई जाने पहचाने सूत्र मिल जाते हैं – "हो गया व्यर्थ जीवन, मैं रण में गया हार।"[9]

वेदना का मूल भाव करूणा या शोक है, अतः वेदना को आत्मसात् करनेवाला व्यक्ति करूणावान होता है। 'परिमल' के प्रारम्भ से ही निराला के करूणालिप्त वीर मन की पुष्टि होने लगती है। निराला रामकृष्ण मिशन में कंगालों को भोजन करने के बाद अपनी करूणामय स्थिति को अभिव्यक्त करते हुए कहते हैं –

"मैंने मैं रौली अपनायी। देखा दुःखी एक निज भाई,
दुःख की छाया पड़ी हृदय में मेरे, झट उमड़ वेदना आई।"[10]

'परिमल' में कवि निराला ने अपनी वेदना का करूण विगलित चित्रण किया है। –

"हमारा डूब रहा दिनमान।
मास–मास, दिन–दिन प्रतिपल उगल रहे हो गरल अनल।।"[11]

प्रिय के प्रति' नामक कविता में कवि की अपनी पत्नी के प्रति वेदना हाहाकार कर उठी है –

"क्या तुम व्याकुल होती? मेरे पर रोती?
मेरे नयनों में न आश्रु प्रिय, आता मौन दृष्टि का मेरा चिर अपनाव,
अपना चिर निर्मल अन्तर दिखलाता।"[12]

निराला की पत्नी मनोहरादेवी सुन्दर थी, पण्डिता थी। विवाह के समय साहित्यिक ज्ञान में वह निराला से बीस ही थी। एक दिन झल्लाकर निराला ने पूछा– तुम हिन्दी –हिन्दी करती हो, हिन्दी में क्या है? जवाब मिला–'तुम्हें आती ही नहीं, तब कुछ नहीं.... बैसवाडी बोल लेते हो, तुलसीदास कृत रामायण पढी हैं, बस। पत्नी की बात निराला के मन पर गहरी चोट कर गयी। उन्होंने हिन्दी सीखने की ठानी और बिना किसी व्यक्ति की सहायता के रात भर जागकर 'सरस्वती' और 'मर्यादा' पत्रिकाओं के आधार से हिन्दी सीखी। पत्नी का यह ऋण निराला नहीं भूले। सन् 1936 में प्रकाशित अपने 'गीतिका' काव्य–संग्रह की अर्पण पत्रिका में पत्नी को याद करते हुए उन्होंने लिखा..... "जिसकी मैत्री की दृष्टि क्षणमात्र में मेरी रूक्षता को देखकर मुस्करा देती थी, जिसने अंत में अदृश्य होकर मुझसे मेरी पूर्ण–परिणीता की तरह मिलकर मेरे जड़ हाथ को अपने चेतन हाथ से उठाकर दिव्य श्रृन्गार की मूर्ति की, उस सुद्क्षिणी स्वर्गीया प्रिया प्रकृति–श्रीमती मनोहरादेवी को सादर।"[13]

निराला तेईस वर्ष की अवस्था तक, माता, पिता, पत्नी, चाचा, भाई, भौजाई और भतीजी को खो चुके थे। प्रियजनों के विछोह का गरल पी चुके थे। निराला अपने प्रियजनों का स्मरण करते हुए 'वृत्ति' में 'सबकी यही गति हैं' उक्ति का सहारा लेकर अपनी वेदना को व्यक्त करते हुए कहते हैं–

"मैं ही क्या सब ही तो ऐसे छले गये,
मेरे प्रिय सब बुरे गये, सब भले गये।"[14]

जीवन में एक ऐसा भी क्षण आता है जब निराला को लगता है कि अब जीवन स्वयं में एक पीड़ा बन गया है, जैसे उसकी सार्थकता समाप्त हो गई है –

"दुखता रहता है जीवन, / पतझड़ का नैसा वन–उपवन।"[15]

निराला को कभी सुख की सेज नशीब नहीं हुई। कंटकाकीर्ण झाड़ियों में उन्होंने अपना मार्ग स्वयं प्रशस्त किया। तब दुःख ही सुख का साथी बन गया–

"दुख ही सुख का बन्धु बना, / पहले ही बदली रचना।"[16]

वेदना को रोकने के लिए ही कवि निराला गीतों की सृष्टि करने लगते हैं–

"गीत गाने दो मुझे तो वेदना को रोकने को,
चोट खाकर राह चलते होश के भी होश छूटे
हाथ जो पाथेय ये, ठग ठाकुरों ने रात लूटे,
कंठ रूकता जा रहा है, आ रहा है काल देखो।"[17]

'सरोज—स्मृति' में महाकवि निराला की घनीभूत पीड़ा गीत का आकार पाकर उच्छ्वास के रूप में बह निकली है। एक मात्र पुत्री सरोज की असामायिक मृत्यु का दंश कवि की संवेदनाओं पर गहरा आघात करता है, उन्हें मर्मान्तक पीड़ा पहॅुचाता है, तो कवि का उच्छवास लयात्मक रूप धारण कर लेता है। वेदना संगीन बन जाती है। "अपने दुख भरे जीवन काल में निराला जिस व्यक्तिगत आघात से सर्वाधिक विचलित हुए हैं वह उनकी प्रिय कन्या सरोज का देहावसान है। पत्नी की मृत्यु के आघात को भी सह लेने वाला वज्र कठोर अन्ततः पुत्री की मृत्यु पर पानी—पानी हो गया। उनके सम्पूर्ण जीवन की विकरालता मानो उसी दिन उनके सामने मूर्तिमयी हो उठी। उस करूण हृदय मंथन ने ही सरोज—स्मृति का रूप ग्रहण किया, जिसमें निःस्व की असफल वत्सलता की हृदय भेदी टीस ही निहित है।"[18]

वियोग एवं बिछोह में करूणा सन्निहित होती है। विछोह की यह स्थिति 'सरोज—स्मृति' में पूर्ण मर्मस्पर्शी है। इस मर्मस्पर्शिता के अंतराल में निराला के निजी और आत्मीय भाव सन्निहित हैं। उनका विशिष्ट अनुभव अवसाद से भरा है और अवसाद की इस स्थिति में अभावों को तीखी अनुभूति सरोज स्मृति में चरम बिन्दु पर पहॅुच गयी है। इस रचना में कवि स्वयं दुःख का भोक्ता भी है और सृष्टा भी। पुत्री के लिए कुछ न कर पाने की अक्षमता के कारण निराला स्वयं के लिए 'निरर्थक' शब्द का प्रयोग करते हैं —

"धन्ये! मैं पिता निरर्थक था,
कुछ़ भी तेरे हित न कर सका!
जाना तो अर्थागमोपाय
पर रहा सदा संकुचित काय
लखकर अनर्थ आर्थिक पथ पर,
हारता रहा मैं स्वार्थ समर।"[19]

कवि निराला की आत्म पराजय की यह स्वीकृति पुत्री सरोज के प्रति समुचित दायित्व निर्वाह न किये जाने का प्रायश्चित है। सन् 1929 में अर्थाभाव की स्थिति में ही उन्होंने सरोज का विवाह किया था। उस विवाह ने कान्यकुब्ज ब्राह्मण समाज में तहलका मचा दिया था। विवाह में दान—दहेज कुछ' भी नहीं दिया गया था। नातेवार और रिश्तेदारों को न्योता तक नहीं। न बारात बुलाई गयी थी। श्रावण का महिना था, शायद शुक्रास्त भी था। पण्डितजी ने कहा था कि लग्न नहीं है, विवाह नहीं हो सकता। सभी गॉववालों ने विरोध किया कि श्रावण में और जबकि लग्न ही नहीं है, तो विवाह करना अनुचित है। परन्तु निराला रूढ़िग्रस्त समाज के समक्ष एक आदर्श रखना चाहते थे और दिखाना चाहते थे कि सामाजिक कुरीतियों को समाप्त करने तथा दहेज प्रथा को नष्ट किये बिना समाज का उत्कर्ष सम्भव नहीं है। किन्तु निराला स्वार्थ—समर हारते हैं और असमय पुत्री विहिन हो जाते हैं। 'सरोज स्मृति' की 'करूण' या त्रासद का सबसे बड़ा कारण सरोज का अकस्मिक देहावसान है। प्रत्येक सहृदय सामाजिक के हृदय में यह त्रासद अनुभूति जागृत करती है, लेकिन इससे भी अधिक त्रासद पूर्व पीढ़िका है निराला जैसे महाप्राण की पराजय की स्वीकृति —

'मुझ भाग्यहीन की तू सम्बल,
यूग वर्ष बाद जब हुई विकल,

दुख ही जीवन को कथा रही,
क्या कहूँ आज जो नहीं कहीं।"[20]

'सरोज–स्मृति' का संघर्ष घोषित रूप में वैयक्तिक स्तर पर है। "वह कवि की इकलौती बेटी की असामयिक मृत्यू पर लिखा गया शोक–काव्य है, हिन्दी में तो अपने ढंग का अकेला ही।..... इस कविता में रचनाकार ने शोक–निमग्न पिता की विविध मनःस्थितिओं को अंकित किया है।"[21] कविता में आत्मा–प्रताड़ना और आत्मधिक्कार की अभिव्यक्ति हुई है। इसका कारण यह है कि पुत्री सरोज के दुखद अन्त के लिए निराला खुद को दोषी मानते है। अपनी पुत्री सरोज की स्मृति को कुरेदने के क्रम में निराला अपने जीवन की सारी आर्थिक, साहित्यिक विफलताओं को उद्घाटित कर देते हैं। रूढ़िवादी और विरोधी शक्तियों से वे किस प्रकार जूझते रहे जिसकी कारूणिक परिणति पुत्री सरोज की मृत्यु से हुई। पूरी कविता में कवि की अनुभूति की स्मृति–परतें स्वचालित रूप से अबाध गति से परत –दर–परत खुलती जाती है। 'सरोज–स्मृति' में कवि ने अपने को 'शत–शर–जर्जर' कहा है। 'हारता रहा मैं स्वर्थ समर' लिखकर अपनी स्थिती स्पष्ट की है। अपना क्षोभ 'धन्ये, मैं पिता निरर्थक था, कुछ भी तेरे हित न कर सका' इन शब्दों में व्यक्त किया है। इसका अर्थ स्पष्ट न हुआ तो आगे लिखा है –

"अस्तु मैं, उपार्जन को अक्षम,
कर नहीं सका पोषण उत्तम,
कुछ दिन को, जब तू रही साथ।"[22]

निराला मस्तक झुकाकर अपने कर्म पर वज्रपात सहने के लिए तत्पर होते हैं। शीत से भ्रष्ट होते हुए शतदल के समान वह अपने विफल कार्यों से कन्या का तर्पण करते हैं –

"हो इसी कर्म पर वज्रपात/ यदि धर्म, रहे, नत सदा माथ
इस पथ पर, मेरे कार्य सकल/ हों भ्रष्ट शीत के से शतदल!
कन्ये, गत कर्मों का अर्पण, कर करता मैं तेरा तर्पण/"[23]

रामविलास शर्मा के अनुसार – "यथार्थ जीवन की यह एक नई और कटु अनुभूति थी जो निराला हिन्दी को दे रहे थे। यह एक ऐसा महानाटक था जो पाठक के ह्रदय में अपार करूणा और सहानुभूति की सृष्टि करता है।"[24]

अट्ठारह वर्ष पार करने पर सरोज पिता से विदा लेकर जीवन सिन्धु पार कर गई। पिता अक्षम था, मानों यही सोचकर उसे मार्ग दिखाने के लिए उसने पहले ही प्रयाण किया था। निराला की अंतःपीड़ा अक्षमता और पश्चताप प्रणहित हो जाती हैं –

"जीवित कविते, शत–शर–जर्जर/छोड़कर पिता को पृथ्वी पर
तू गई स्वर्ग, क्या यह विचार–'जब पिता करेंगे मार्ग पार
यह अक्षम अति, तब मैं सक्षम तारूँगी कर गह दुस्तर तम?"[25]

शुक्ल पक्ष की प्रथमा श्रावण का स्तब्ध अन्धकार पार गई। पिता को बार–बार यह स्मृति कचोटती रही–'कुछ भी तेरे हित न कर सका'। इसप्रकार सरोज की जीवन गाथा स्वयं कवि की दुःख गाथा बन जाती है। साहित्यिक जीवन में वापस की हुई रचनाओं से निराशा, अजिवीका के लिए अर्थोपार्जन न कर पाने से निराशा, और अन्त में रूग्ण कन्या की परिचर्या न कर पाने से निराशा, इस कविता की भाव–भूमि है। डॉ. सरोज सिन्हा के मतानुसार – "जीवन के महासमर में उन्होंने जो भी कटु अनुभूतियॉ की हैं उनके प्रति वे इस कविता में 'सजग, ईमानदार तथा कटु रहे हैं। यत्र–तत्र व्यंग्य का वार बहुत तीक्ष्ण होकर व्यक्त हुआ है, किन्तु उसमें व्यथा का चित्रण हमें सरोज की स्मृति से दूर कहीं नहीं ले गया है। लगता है जैसे सरोज बैठी है और भावुक मन पीड़ित कवि अपनी सारी कथा को जो उसे उसके बचपन

में भी नहीं सुना सका, अब सही–सही सुना रहा है। फिर भी कुछ अनकहा रह गया है – क्या कहूँ आज जो नहीं कही।"[26] 'राम की शक्ति पूजा' में भी सरोज स्मृति का जो दुःख था जो पीड़ा थी, उभरकर आया है –

"धिक् जीवन जो पाता ही आया विरोध,
धिक् साधन जिसके लिए व्यर्थ ही किया शोध,
जानकी हाय, उद्धार, प्रिया का हो न सका।"[27]

दोनों कविताओं में मौलिक अंतर यह है कि 'सरोज स्मृति' में वैयक्तिक वेदना प्रधान है और 'राम की शक्ति पूजा' में व्यापक मानवीय पीड़ा। इसीलिए सरोज स्मृति का अन्त अधु–जल के साथ–'कन्ये, गत कर्मो का अर्पण। कर करता मैं तेरा तर्पण' से होता है'। तो 'राम की शक्तिपूजा' का अन्त पूरे आश्वासन के साथ– 'होगी जय, होगी जय, हे पुरूषोत्तम नवीन!' से। एक भाग्यहीन की कथा है तो दूसरी मानवीय नियति की गाथा है।

निष्कर्ष :–

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि वेदनानुभूति छायावादी काव्य की विशेष उपलब्धि रही है। निराला ने वेदना को हृदय की गहराई से आत्मसात किया है और अपने करूणावान व्यक्तित्व का परिचय भी दिया है –

"स्नेह निर्झर बह गया है,
रेत ज्यों तन रह गया है।
आम की यह ड़ाल जो सूखी दिखी,
कह रही है – अब यहॉ पिक या शिखी,
नहीं आते, पंक्ति में वह हूँ लिखी।
नहीं जिसका अर्थ। जीवन दह गया है।"[28]

निराला की वेदनानुभूति पलायन को स्वीकार नहीं करती, वह सामाजिकता से जुड़ी रहती है। निराला संघर्ष के कवि हैं, इसीलिए वे निराशा में भी संघर्ष का महामंत्र देते हैं –

"वह एक और मन रहा राम का जो न धका,
जो नहीं जानता दैन्य, नहीं जानता विनय,
कर गया भेद वह मायावरण प्राप्त कर जय।"[29]

संदर्भ सन्केत :–

1. वाल्मीकि, वाल्मीकिय रामायण, गीता प्रेस, गोरखपुर, सं. 2023, बालकाण्ड, 2.15.
2. वर्मा रामचन्द्र(सं.) मानक हिन्दी कोश, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग, प्र.स.1966, पृ. 113.
3. तिवारी(डॉ.) पारसनाथ, कबीरवाणी सुधा राका प्रकाशन, इलाहाबाद, सप्तम सं. 1998, पृ. स. 188.
4. शर्मा (डॉ.) पुष्पलता, महादेवी वर्मा : व्यक्तिगत एवं काव्य चेतना का विकास, सूर्य भारती प्रकाशन दिल्ली सं. 1989, पृ. 195.
5. *Sholly, To a skylark shelly's poems, volume-1, oxford Linivarilty Edition 1998.*
6. पंत सुमित्रानन्दन, पल्लव, राका प्रकाशन, इलाहाबाद द्वि. सं. 1948, पृ. 68.
7. प्रसाद जय शंकर, ऑसू, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1925, पृ. 04.
8. वर्मा महादेवी, नीहार, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1928, पृ. 17.
9. निराला, अनामिका (वन–बेला), लोकभारती प्रकाशन इलाहाबाद प्र. सं. 1937, पृ. 66.
10. निराला, परिमल, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1930, पृ. 117.
11. उपरिवत्, पृ. 60.
12. निराला, परिमल (प्रिय के प्रति), पृ. 72.
13. निराला गीतिका, (अर्पण पत्रिका), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1936, पृ. 07.

14. निराला, परिमल(वृत्ति), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1930, पृ. 66.
15. निराला, आराधाना, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1953, पृ. 22.
16. उपरिवत्, पृ. 52.
17. निराला, अर्चना, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1950, पृ. 58.
18. गुप्त गयाप्रसाद(सं.) निराला की तीन लम्बी कविताएँ, जयभारती प्रकाशन, इलाहाबाद सं.2007, पृ.55.
19. शर्मा रामविलास, रागविराग, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद लोकभारती संस्करण 2011, पृ. 80.
20. उपरिवत् पृ. 84.
21. चतुर्वेदी रामस्वरूप, प्रसाद, निराला, अज्ञेय, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, दि. सं. 1993, पृ. 74.
22. निराला, अनामिका (सरोज स्मृति) लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1937, पृ. 118.
23. उपरिवत्, पृ. 120.
24. शर्मा रामविलास, निराला लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 19, पृ. .
25. निराला, अनामिका (सरोज स्मृति), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद प्र. सं. 1937, पृ. 122.
26. गुप्त गयाप्रसाद(सं.) निराला की तीन लम्बी कविताएँ, जयभारती प्रकाशन इलाहाबाद, सं.2007, पृ. 56.
27. निराला, अनामिका (राम की शक्ति पूजा), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, प्र. स. 1937, पृ. 167.
28. निराला रचनावली, भाग दो (स्नेह निर्झर बह गया), राजकमल प्रकाशन दिल्ली, सं. 1974, पृ. 84.
29. निराला रचनावली भाग (राम की शक्ति पूजा), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली प्र. सं. 1944, पृ. 318.

भाषांतर : संकल्पना व स्वरूप आणि मराठी भाषांतरे

डॉ. संजय चिताळकर

भाषांतर, रूपांतर आणि अनुवाद या संकल्पना अगदी प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. अव्वल इंग्रजी कालखंडात मुद्रण कलेचा शोध लागल्याने अनेक पुस्तके व ग्रंथ छापली जाऊ लागली. इतर भाषेतील अनेक ग्रंथ मराठी भाषेत आली. त्यामुळे या काळात 'भाषांतर' या संकल्पनेची अधिक चर्चा झाली व त्याचा शास्त्रीय विचार देखील झाला. भाषांतर या संकल्पनांचा व व्याख्यांचा अभ्यास करता, भाषांतर हे शास्त्र आहे आणि कला देखील आहे. सर्वसाधारण पणे 'एका भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत उतरविणे' असे ही म्हटले जाते. एकमेकांशी संपर्क साधण्याचे भाषा हे जसे माध्यम आहे, त्याचप्रमाणे अनेक विध भाषिकांना एकत्र जोडण्याचे भाषांतर एक साधन आहे. म्हणूनच 'Traslation is a bridge to join two gulf Streams' असे म्हटले गेले आहे.

सी. रेबीन यांनी भाषांतराची व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, 'भाषांतर अशी प्रक्रिया आहे आहे की, एखाद्या लिखित व मौखिक वाचनाला एका भाषेतून नेत असताना मूळ भाषेतील अर्थ जसाच्या तसे उतविरणे होय, '१ डॉ. जाॅन्सन यांनी अगदी समर्पक व्याख्या केलेली आहे, ते म्हणतात, 'भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ नेत असताना मूळ अर्थाला धक्का न लावणे' २

ए. एच. स्मिथ यांची व्याख्या थोडी वेगळी आहे, ते म्हणतात, 'भाषांतर करणे म्हणजे एका भाषेतील अर्थ दुसऱ्या भाषेत नेत असताना मूळ अर्थ ठेवण्याचा जास्तीत जास्त प्रयत्न करणे ' ३

अव्वल इंग्रजी कालखंडात मराठी मध्ये या संकल्पनेची बरीच चर्चा झालेली आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात, 'Traslation हा शब्द इंग्रजीतून बनवलेल्या नवीन शब्दांपैकी आहे. संस्कृत भाषेतून बोलभाषेत साहित्य आणण्याची प्रकिया फार जुनी असून त्यासाठी संस्कृत भाषेत 'छाया वा प्रतिबिंब' हा शब्द प्रयोग होता, हा शब्द कालांतराने प्राकृतात अर्थ आणणे या अर्थाने मराठी भाषेत वापरला जाऊ लागला.' ४ थोडक्यात भाषांतर करणे म्हणजे जो अर्थ एखाद्या विशिष्ट भाषेत असेल तो दुसऱ्या भाषेत उतरविणे, असे मत चिपळूणकर मांडतात.

मॅथ्यू अर्नोल्ड यांनी 'मूळ कलाकृतींचा जो परिणाम प्रारंभीच्या वाचकांवर झाला असेल तोच व तसाच परिणाम भाषांतरित कलाकृती मध्ये व्हावयास पाहिजे. मूळ ग्रंथातील सौंदर्याची परिणामकारकता भाषांतरित कलाकृती मध्ये प्रत्ययास आली पाहिजे ' ५ अशी व्याख्या केली आहे.

यासंदर्भात प्रा. न्यूमन म्हणतात, 'भाषांतर हे मुळाबर हुकूम असावे, ते स्वतंत्र रचनात्मक नसावे' ६ तर रूबेन ब्रोअर यांनी 'परकीय ग्रंथात जे अपरिचित आहे ते आपल्या परिचित शब्दात अशा कौशल्याने मांडावे की, प्रारंभी वाटणारी अपरिचित संकल्पना ही आपल्या नेहमीच्या शैलीत परिचयाची वाटावी,' ७ असे म्हटले आहे. तर एजरा पाऊंड यांनी म्हटले आहे की, 'मूळ कलाकृती सारखाच परिणाम भाषांतरित कलाकृतीने साधावा,' ८ तसेच आधुनिक भाषांतर विचारात याची चर्चा झाली आहे डॉ. कल्याण काळे यांनी म्हटले आहे की, 'भाषांतर म्हणजे एकूण भाषेतील मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच्या शैली वैशिष्ट्यांसह उतरविण्याची कला मूळ संहितेच्या वाचनाने मिळणारे ज्ञान, विचार, आनंद आणि अनुभव दुसऱ्या भाषेत बोलणाऱ्याला त्याच्या भाषेत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न म्हणजे भाषांतर होय,' ९ काळे यांची अधिक समर्पक वाटते, तर डॉ. वीणा मुळे म्हणतात, 'भाषेत बदल करून

केलेला पुनरूच्चार ती शब्दशः यथातथ्य म्हणजे थोडेफार स्वातंत्र्य घेऊन कधी कधी स्वैर म्हणजे फार स्वातंत्र्य घेऊन केलेल्या लेखनकृतीस भाषांतर म्हणतात, ' १० ही व्याख्या अगदी योग्य वाटते.

थोडक्यात स्वैर भाषांतर, रूपांतर यालाच अनुवाद असे म्हणतात. एकाच भाषेतील आशय किंवा भावार्थ दुसऱ्या भाषेत संक्रमण करणे म्हणजे भाषांतर होय, असेही म्हटले आहे. लेखिका आशा कर्दळे यांनी आपली भाषांतराची भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात, 'अनुवादात स्वतंत्र लेखनाचा आनंद असतो. ती एका अर्थाने साहित्यसेवा असते. मूळ लेखकाचे लेखन समर्पक पणे, कौशल्याने अनुवाद करणे ही लेखकाची भाषा स्वतंत्र असते, आशय व अभिव्यक्ती त्याची स्वत:ची असते, ' ११

अनुवाद ही प्रक्रिया अत्यंत अवघड असते, कारण विविध देश, प्रांतवाद, भाषावाद, सीमावाद व देश - विदेश राजकारण यांच्यापुढे जाऊन एकमेकाभाषिकांनी अगदी जवळ येऊन, सामंजस्य ठेवून शिष्टाचार सांभाळून संवाद व संभाषण पूल तसेच स्थैर्याची भावना ठेवून अनुवाद करणे आवश्यक आहे, अर्थात हे सर्व साहित्य वाचनीय असावे, ही देखील एक कसोटी व निकष आहे. 'अनुवाद हा मूळ साहित्यकृतीशी प्रामाणिक राहून त्या त्या भाषेतील संस्कृती आपल्या भाषेत आणणे, ती पण त्या सर्व विशेषासह व काही मर्यादा ठेवून' १२, असे डॉ. मृणालिनी गडकरी यांनी म्हटले आहे, हे विधान अनुवादाच्या संदर्भात रास्त वाटते.

भाषांतराचा विकास व मराठीतील विविध भाषांतरे

या पूर्वी मराठी साहित्यात रामायण, महाभारत व कालिदासांचे काही नाटके व ग्रंथाचेही भाषांतरे व अनुवाद झालेला आहे. दरम्यानच्या काळातील शंकराचार्यांच्या 'भगवद्गीता' वरील ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी (भावार्थ दिपिका) हा भाष्यग्रंथ लिहिला. याच ज्ञानेश्वरी ग्रंथावर नंतरच्या काळात दासोपंत यांनी 'गीतार्णव, वामन पंडित यांनी 'यथार्थ दिपिका', रविंद्रनाथ टागोर यांनी 'गीतांजली' त्यानंतर लोकमान्य टिळकांनी 'गीतारहस्य' नावाचा भाष्यग्रंथ लिहिला. आचार्य विनोबा भावे यांनीही 'गीताप्रवचने' (गीताई), तुकडोजी महाराज यांनी 'ग्रामगीता' लिहिली. तर सोनोपंत दांडेकर यांनी आधुनिक काळात ज्ञानेश्वरी वर विविध प्रकारे भाष्य व निरूपण केलेले आहे.

अव्वल इंग्रजी कालखंडातील चरित्र, आत्मचरित्रे ग्रंथ, कथा, कादंबऱ्या व कविता यांचीही भाषांतरे वा अनुवाद मोठ्या प्रमाणात झालेले आहेत. पाश्चात्य साहित्यातील 'गोल्डन टेझरी' हा कवितांचा संग्रह 'सुवर्णखाण' या नावाने भाषांतरित झाला आहे. या प्रेरणेने व अनुकरणाने मराठीत रवि किरण मंडळाची स्थापना झाली व ग्रामीण कविता लिहिल्या जाऊ लागल्या. याशिवाय मराठीत काही ग्रंथ निर्माण झाले. पंडिती परंपरेतील मुक्तेश्वर यांनी मूळ संस्कृत मधली महाभारताची १८ पर्वे मराठीत आणली. श्रीधर पंडितांनी रामायण, महाभारतावर आधारित हरिविजय, सिध्दांतबोध, भक्तिविजय, पांडवप्रताप व शिवलीलामृत ही आख्यानकाव्ये पोथीरूपाने मराठीत आणली. महदंबा, निरंजनमाधव व अन्य पंडित कविंनी मूळ 'रुक्मिणीस्वयंवर' या काव्याचे मराठीत अनुवाद केले आहे. आधुनिक काळात संत तुकाराम यांच्या मराठीतील 'अभंगगाथेचा' दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांनी 'सेज तुका' या नावाने इंग्रजीत भाषांतर केले आहे.

आचार्य प्र. के. अत्रे, पु. ल. देशपांडे, वि. वा. शिरवाडकर, विजय तेंडुलकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, सतिश आळेकर, किरण नगरकर, अरूण कोल्हटकर, व्यंकटेश माडगूळकर, ना. धो. महानोर व कवी अनिल या लेखक/ कविंनी देखील इंग्रजी नाटके, कथा, कादंबरी व कवितांची भाषांतरे केलीली आहे, शंकर पाटील यांनी 'शापित वास्तू' मिरासदार यांनी 'नावेतील तीन प्रवासी, सोनियाचा दिवस व ताजवा या नावांनी अनुवाद केला आहे. या सर्वांनी

भावार्थ व आशयाला अनुसरून शब्द व वाक्प्रचार, भाषेचे सौष्ठव, रूपबंध ठेऊन अनुवाद व भाषांतरे केलेले. पुयासंदर्भात प्रा. रा. ग. जाधव म्हणतात, 'साहित्य संस्कृती ची कृतीशीलता भाषांतरित साहित्यातून सूचित होते.' १३

वि. वा. शिरवाडकरांनी 'मॅकबेथ' चे राजमुकुट, ऑस्कर वाईल्ड चे 'आयडियल हसबंड' चे दूरचे दिवे या नावाने रूपांतर केले आहे. तसेच शेक्सपियरच्या 'किंग लियर' चे नटसम्राट या नावाने रूपांतर केलेले आहे. आरती हवालदार यांनी यार्गाचे 'चांगुणा' हे नाटक, अमृत बेगड यांचे 'सौंदर्य की नर्मदा' याचा अनुवाद मीनल फडणवीस यांनी 'सौंदर्यवती नर्मदा' या नावाने केला आहे. अनंत काणेकर यांनी इब्सेन च्या 'डा ॅल्स हाऊस' चे घरकुल या नावाने, सौमिनच्या 'अटेन्सन' चे फांस या नावाने अनुवाद केला आहे. दत्ता भगत यांनी कामुच्या 'Routs & Escape Ruouts' या नाटकाचे वाटा पळवाटा या नावाने अनुवाद केला आहे. सतिश आळेकर यांच्या 'महानिर्वाण' नाटकाचे भाषांतर गौरी देशपांडे यांनी 'The Dread Departure Mahanirwan' या नावाने केले आहे. पुरूषोत्तम दारव्हेकर यांनी 'कॅलिगुला' या नाटकाचा चंद्र नभीचा ढळला या नावाने अनुवाद केला आहे तर विंदा करंदीकर यांनी 'King Lear' चे राजा लिअर या नावाने भाषांतर केले आहे.

फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो यांनी अलिकडे 'बायबल' चे सुबोध बायबल या नावाने मराठीत भाषांतर केले आहे. फादर स्टिफन चे 'ख्रिस्तपूराण' नेल्सन फाल्कन यांनी इंग्रजी भाषांतर केले आहे. कृ. पां. कुलकर्णी यांनी जी. एफ. मूरच्या ग्रंथाचे 'धर्म : उद्गम आणि विकास' या नावाने अनुवाद केला आहे. केशवसुतांनी डायडनच्या 'पा ॅवर ऑफ म्युझिक' चे सतारीचे बोल या नावाने अनुवाद केला आहे. पु. ल. देशपांडे यांनी गोगोल च्या इन्स्पेक्टर जनरल चे अंमलदार तर शा ॅच्या पिग्मॅलियन या नाटकाचे तीन फुलराणी नावाने रूपांतर केले आहे. ब्रेख्त लिखित थ्री पेनी ऑपेरा चे रूपांतर तीन पैशाचा तमाशा या नावाने केले आहे. वसंत कानेटकर यांनी लुईस पिरांदलो चे सिक्स कॅरेक्टर्स सर्च ऑन □न ऑथर या नाटकाचे नाटककाराच्या शोधात सहा पात्रे या नावाने रूपांतर केले आहे. चिं. त्र्यं. खानोलकर यांनी का ॅकेशियन या ॅक सर्कल या नाटकाचे अजब न्याय वर्तुळाचा या नावाने रूपांतर केले आहे.

थोडक्यात भाषांतर वाङ्मयाचा कालखंड इ. स. १८०० ते १८७४ हा अव्वल इंग्रजी कालखंड मानला जातो. या कालखंडातील मराठी नाटक किंबहुना मराठी साहित्य हे इंग्रजी साहित्याच्या प्रेरणेने व अनुकरणाने निर्माण झालेले आहे. म्हणून या कालखंडाला भाषांतर युग असेही म्हटले गेले आहे.

यासंदर्भात डॉ. विलास सारंग म्हणतात, 'भाषांतर या प्रक्रियेस अधिकाधिक महत्त्व प्राप्त होत आहे. जागतिकीकरण जस जसे वाढत जाईल तस तसे जगातल्या भाषांचे ग्रहगोल एकमेकांना छेद देऊन जातील. मुख्य म्हणजे इंग्रजी - मराठी व मराठी - इंग्रजी या दोन्ही प्रकाराचे भाषांतर म्हणजे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.' १४ आज भाषांतर वाङ्मयाच्या बाबतीत हे विधान तंतोतंत लागू पडते.

संदर्भ टिपा -

१) भाषांतर शास्त्र की कला, पृ. ०९

२) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १०

३) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १०

४) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १०

५) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १३

६) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १३

७) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १३

८) भाषांतर शास्त्र की कला पृ. १३

९) भाषांतर चिकित्सा पृ. ०५

१०) भाषांतर चिकित्सा पृ. ०५

११) भाषांतर चिकित्सा पृ. ०६

१२) भाषांतर चिकित्सा पृ. ०८

१३) भाषांतर चिकित्सा पृ. ०८

१४) भाषा आणि भाषांतर पृ. ०७

संदर्भ ग्रंथ -

१) भाषांतर - सदा कऱ्हाडे (२०११)

२) भाषांतर चिकित्सा - मधुकर मोकाशी (२०१२)

३) भाषांतर शास्त्र की कला - म. वि. फाटक व रजनी ठकार (१९८७)

४) भाषा आणि भाषांतर - विलास सारंग (२०११)

भारत आणि अमेरिका: शीतयुध्दोत्तर कालखंडातील संबंध

प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री
राज्यशास्त्र विभाग, गोगटे वाळके कॉलेज बांदा, सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना:

अमेरिका आणि भारत, यातील एक लोकसंख्येच्या मानाने जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असणारे राष्ट्र आहे, तर दुसरी जगातील सगळयात शक्तिशाली लोकशाही व्यवस्था असणारे राष्ट्र आहे. अमेरिका आणि भारतामध्ये एक मोठी साम्य आहे. ती म्हणजे ही दोन्ही देश एकेकाळी ब्रिटिशांची वसाहत होते. दोन्ही देशाने ब्रिटिशांच्या विरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला आणि स्वातंत्र्य प्राप्त केले. भारताला दीर्घकालीन लढा द्यावा लागला आणि तो अधिक खडतर होता. जाता जाता ब्रिटिशांनी भारताच्या फाळणीला खतपाणी घातले. तसे काही त्यांना अमेरिकेच्या बाबतीत करता आले नाही. १७८१ पर्यंत चाललेल्या अमेरिकन युद्धात पराभूत झालेले लॉर्ड कॉर्नवालीस सारखे अधिकारी भारतात यशस्वी झाले आणि नावारुपाला आले. लॉर्ड कॉर्नवालीस भारताच्या प्रशासन यंत्रणेची घडी बसवून दिली. त्यानंतरचा अमेरिकेचा आणि भारताचा इतिहास वेगळा आहे. १९ व्या आणि २० साव्या शतकात अमेरिकेची ताकद वाढत गेली. विसाव्या शतकात तिचा महासत्ता म्हणून उदय झाला. भारत आज महासत्ता होण्याचा प्रयत्न करत आहे. भारत - अमेरिकेचे संबंध कसे विकसित होत गेले, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर म्हणजे भारत १९४७ नंतर शीतयुद्धाच्या दरम्यान भारत सोव्हिएत युनियनच्या अधिक जवळचा होता. भारत - अमेरिका संबंधावर त्याचा वाईट परिणाम झाला. परंतु १९९१ मध्ये सोव्हिएत युनियनचे अस्तित्व संपल्यानंतर भारत - अमेरिका संबंध सुधारण्याला वाव मिळाला आहे. शीतयुध्दोत्तर नंतरच्या बदलेल्या काळात भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात बरेच बदल केले आहे. त्यामुळे या प्रस्तूत शोधनिबंधात शीतयुध्दोत्तर कालखंडातील भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधाचे विश्लेषण केले आहे.

१९६२ भारत - चीन युद्धातील अमेरिकेची भूमिका:

१९६२ साली भारत आणि चीन दरम्यान युद्ध झाले. भारत आणि चीनमध्ये पहिल्यापासून सीमावाद होता. ब्रिटिशांनी आखून दिलेली सीमारेषा यांनी कधीच स्वीकारलेली नाही. अरुणाचल प्रदेशांमध्ये बराच भाग चीनचा आहे असा चीनचा दावा आहे. अरुणाचल प्रदेश भारताचे घटक राज्य म्हणून दाखवण्यासही चीन काही वेळा उघडपणे आक्षेप घेतला आहे किंवा त्याबद्दल नाराजी तरी व्यक्त केली आहे. चीनने तिबेट ताब्यात घेतला. १९६२ मध्ये भारतावर आक्रमण केले. या युद्धात अमेरिकेने भारताला पाठिंबा दिला. अलीकडेच प्रसिद्ध झालेल्या एका पुस्तकातील लेखाप्रमाणे या काळात अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष केनेडी यांनी एका गुप्त बैठकीत चीनवर अण्वस्त्राचा प्रयोग करण्याचा विचार मांडला होता. अर्थात भारतावरील प्रेमापेक्षा साम्यवादाचा प्रसार रोखणे हे या धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. अमेरिकेचा धोका ओळखून चीनने माघार घेतली आणि एकतर्फी युद्ध थांबवले. त्याआधी काही वर्षे केनेडीने पंतप्रधान नेहरूंना भारताचा अण्वस्त्र कार्यक्रम विकसित करण्यासाठी मदत करण्याचा प्रस्ताव मांडला, पण तो नेहरूंनी नाकारला. नेहरुने तो स्वीकारला असता तर कदाचित चीन बरोबरचे युद्ध आणि १९६५ चे पाकिस्तानचे युद्ध टाळले असते आणि भारत आशियामधील पहिला अण्वस्त्रधारी देश झाला असता असे प्रतिपादन भारताचे माजी परराष्ट्र सचिव महाराजकृष्ण रसगोत्रा यांनी जुलै २०१८ मध्ये एका पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या वेळी केले. चीनला रोखायचे कसे हा भारत आणि अमेरिकासमोरचा समान प्रश्न आहे.

१९६५ आणि १९७१ चे भारत-पाकिस्तान युध्द आणि अमेरिका:

भारताने अमेरिकेच्या गटात सामील व्हायला नकार दिल्यामुळे अमेरिकेने पाकिस्तानवर आपले लक्ष केंद्रित केले. पाकिस्तानला आपला मित्र राष्ट्र बनवले. पाकिस्ताननेही ही मैत्री स्वीकारली, त्यामुळे पाकिस्तानच्या विमानतळाचा आणि बंदराचा सरास वापर करण्यास अमेरिकेने सुरुवात केली. पाकिस्तानला त्यांनी लष्करी मदती देऊ केली ते १९४८ च्या काश्मीर प्रश्नावरून झालेल्या भारत पाकिस्तान युद्धामध्ये अमेरिकेने फारशी मध्यस्थी केलेली असली, तरी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानला पूरक अशी भूमिका घेतली. १९६५ च्या युद्धातही अमेरिकेची तीच भूमिका होती. १९७१ च्या बांगलादेश मुक्तिसंग्राम संदर्भात झालेल्या युद्धात अमेरिकन उघडपणे भारताविरोधी भूमिका घेतली. आपल्या आरमार आणि अण्वस्त्रावर चालवणारे मोठे विमानवाहू जहाज

भारताजवळ आणली. त्याचवेळी सोव्हिएत रशियाने भारताची बाजू घेऊन त्याच तोडीची युद्धनौका पाठवण्याची तयारी केली तेव्हा अमेरिकेने माघार घेतली. केनेडीच्या मृत्यूनंतर राष्ट्राध्यक्ष लिंडन जॉन्सन आणि निक्सन यांच्या प्रशासनाने भारताशी मैत्री वाढवण्याची कोणताही प्रयत्न केले नाहीत. इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारत सोव्हिएट रशियाकडे अधिक झुकला आहे अशी अमेरिकेची ठाम समजूत झाली होती. भारतीय उपखंडातील सोव्हिएट युनियनचा प्रभाव कमी करण्यासाठी निक्सन यांनी पाकिस्तानशी आणि चीनशी संबंध वाढवण्याचे धोरण स्वीकारले.

भारताच्या अण्वस्त्र चाचण्या आणि अमेरिकेची भूमिका:

भारताने पहिला अनुस्फोट १९७४ मध्ये केला. त्याची कोणतीही पूर्व कल्पना अमेरिकेला नव्हती. उलट अमेरिका १९६८ साली झालेल्या अण्वस्त्र प्रसारबंदी करारावर भारताने सही करावी याचा आग्रह धरत होती, अर्थात भारताने पहिल्यापासून त्याला नकार दिला होता. पाकिस्तान आणि चीन सारखे शेजारी असताना पाच अण्वस्त्रधारी राष्ट्रने तयार केलेल्या या करारावर सही करण्यास भारताने नकार दिला. १९७४ चे पोखरनमधील स्फोट हा अमेरिकेसाठी मोठा धक्का होता, परंतु असे असले तरी त्या वर्षात अमेरिकेने तारापूर अनुभट्टीसाठी समृद्ध युरेनियम आधी झालेल्या कराराप्रमाणे पाठवले. तेव्हापासून अमेरिकेने भारताला अणुक्षेत्रात प्रगती करता येणार नाही. त्यासाठी बरेच प्रयत्न केले तरी भारताने दुसऱ्यांदा १९९८ मध्ये अणुस्फोट घडवून आणले. आज भारताजवळ अण्वस्त्रेही आहेत.

शीयुध्दोत्तर नंतरचे भारत अमेरिका संबंध:

जॉब बुश (सीनियर) यांच्या काळात जगभरात बऱ्याच नाट्य घडामोडी घडल्या. ४५ वर्षे चाललेल्या शीतयुद्धाचा अंत झाला. साम्यवादी साम्राज्य उध्वस्त झाले, बर्लिनची भिंत पाडली, सोव्हीएत युनियन नष्ट झाले, सोव्हिएत युनियनचे सुधारणावादी अध्यक्ष मिखाईल गोर्बाचेव्ह, ज्यांना बुशने पाठिंबा दिला होता, यांनी राजीमा दिला, पनामामध्ये लष्करी कारवाई करून तेथील भ्रष्ट अध्यक्ष जनरल नोरीएगा यांना अंमली पदार्थाच्या व्यापारी म्हणून अटक करून त्याला अमेरिकेत आणण्यात आले. त्याच्यावर खटला भरून त्याला शिक्षा सुनावण्यात आली. १९९१ मध्ये इराकने कुवेतमध्ये घुसखोरी केली आणि कुवेत इराकचा १९ वा प्रांत म्हणून घोषित केले. पुढे सौदी अरेबियामध्ये घुसण्याची धमकी दिली, अमेरिका आपले लष्कर पाठवून मुक्त केले आणि इराकला माघार घेणे भाग पाडले. सद्दाम हुसेन आणि त्यांच्या इराकचे भारताशी संबंध चांगले असल्यामुळे, तसेच अमेरिका, कुवेत आणि सौदी अरेबियाशी चांगले संबंध असल्यामुळे भारताला कोणतीही स्पष्ट भूमिका घेणे अवघड गेले. शीतयुद्धानंतरच्या बदलत्या परिस्थितीत सुरुवातीला भारताने जगभरातील बऱ्याच घडामोडी बाबत फारशी स्पष्ट भूमिका घेतली नाही.

भारत - अमेरिका संबंधाच्या नव्या पर्वाला सुरवात:

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या अमेरिकन दौऱ्याकडे भारतासह जगाचे लक्ष लागून राहिले होते. या भेटीमध्ये मोदी यांनी अमेरिकेचे उद्योगपतींना, गुंतवणूकदारांना तेथे स्थायिक झालेल्या भारतीयांना भारतातील बदलत्या परिस्थितीची माहिती देऊन येथे गुंतवणूक करण्यासाठी, विकासामध्ये सहभागी होण्यासाठी आव्हान केले तसेच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेत पाकिस्तानवर प्रत्यक्ष टीका करणे टाळून दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी सर्व देशांनी एकत्र येण्याचे आवाहन केले. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेत पाकिस्तानवर प्रत्यक्ष टीका करणे टाळून मोदी आणि ओबामा यांच्या भेटीमध्ये संरक्षण सहकार्य करार, ऊर्जा सहकार्य यासारखे करार झाले. पण सामरिक भागीदारी आणि उत्तरदायित्व कररचना सुधारणा, परकीय गुंतवणूक, टीएफएवरील (ट्रेड फॅसिलेटेशन अॅग्रीमेंट), वरील स्वाक्षरीचा प्रश्न याबाबत किंवा घोषणा करण्यात आल्या. प्रत्यक्षात करार मात्र झाली नाहीत. ही नवीन सुरुवात असल्यामुळे ओबामा आणि मोदी या दोघांनी वादग्रस्त मुद्दे करार टाळण्याचे पसंत केल्याची दिसते. या योजना, ही आश्वासने मोदी कशा प्रकारे पूर्ण करतात ते पाहणे महत्वाचे ठरणार आहे.

अमेरिकेचा भारताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनातील बदल:

नरेंद्र मोदी यांचे सरकार केंद्रात आल्यापासून भारताने परराष्ट्र धोरणाकडे आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे. आशिया खंडातील आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील सर्व घडामोडीवर प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न भारताकडून केला जात आहे. भारताने दक्षिण आशियाच्या पुढे जाण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. शी झिनपिंग यांची भारत भेट, मोदीचा जपानचा दौरा आधीपासून याची प्रचिती येते. तसेच

ब्रिक्स बँकेची स्थापना ही अमेरिकेच्या प्रभूत्वाखाली असलेल्या आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँक या दोन्ही संस्थांना आव्हान देणारी आहे. या ब्रिक्स बँकेसाठी 100 अब्ज डॉलरचा निधी उभारला जाणार असल्याने आर्थिक मदतीसाठी भारताला अमेरिकेची गरज भासणार नाही. दुसरीकडे चीनने भारताला शांगाय सहकारी संघटना अपेकचे सदस्य बनण्यासाठी प्रस्ताव दिलेला आहे. त्याचबरोबर आशियांसारख्या संघटनेने भारताबरोबर म्यानमारमध्ये स्वतंत्र बैठक घेतली. या बैठकीत भारतासोबत मुक्त व्यापार क्षेत्र तयार करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच रस्ते विकासाचे प्रकल्प हाती घेतले गेले. याशिवाय भारत इस्ट आशिया समीट या शक्तिशाली समूहाचा सदस्य आहे. त्याचबरोबर जी-२० देशाच्या परिषदेमध्ये भारताने मांडलेल्या काळया पैशाच्या मुद्द्याला सर्व सदस्य राष्ट्रांनी संमती दर्शविली इतकेच नाही तर जपान आणि ऑस्ट्रेलियानेही भारताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे आणि आण्विक क्षेत्रामध्ये हे दोन्ही देश भारताला सहकार्य करण्यास तयार झाले आहेत. तसेच भारताचा अनेक ठिकाणी गुंतवणूक करू लागला आहे. या सर्व गोष्टी वरून आता असे दिसते आहे की, आंतरराष्ट्रीय पटलावर भारताचे महत्त्व वाढायला सुरुवात झाली आहे. या सर्वांचा परिणाम अमेरिकेचे भारताबाबतचे धोरण बदलण्यामध्ये झाला आहे. भारत नकाराधिकार वापरून संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय समुदायाला वेटीस धरू शकतो. हे ट्रेड फॅसिलेटेशन अॅग्रीमेंट कराराच्या निमित्ताने अमेरिकेच्या लक्षात आले आहे. त्यामुळेच नरेंद्र मोदी यांनी भारताच्या प्रजासत्ताक दिनानिमित्त निमंत्रण दिल्यानंतर काही तासांमध्येच अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा त्याने तात्काळ ते स्वीकारले आणि येण्याची तयारी दर्शवली. अमेरिका ही जगातील सर्वात मोठी महासत्ता आहे, त्यामुळे या राष्ट्राचा प्रमुख हा किती व्यस्त असे त्याची कल्पना सर्वांनाच आहे. अशा राष्ट्रप्रमुखाने भारताची ताकद वाढते आहे. एखाद्या एका मुद्द्यावरून भारताच्या निमंत्रणाला तात्काळ सकारात्मक प्रतिसाद दिला आहे असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही. जागतिक राजकारणाच्या दृष्टिकोनातून विचार केल्यास या तत्परतेची कारणमिमांसा लक्षात येऊ शकते.

अमेरिका - रशियामधील वाढता तणाव आणि भारताची भूमिका:

सध्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची समीकरणे झपाट्याने बदलत आहेत आणि अनेक अनपेक्षित घटना जागतिक स्तरावर घडत आहेत. त्यातून पुन्हा एकदा शीतयुद्धकालीन परिस्थिती निर्माण होतो की काय असे वातावरण निर्माण झालेले आहे. अमेरिका- रशिया यांच्यातील वाढत्या तणामुळे नवे शीतयुध्द होण्याची शक्यता वाढू लागली आहे. अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील तणाव पराकोटीला जाण्यामागे युक्रेन, क्रिमिया, जॉर्जिया आणि मलेशियन विमान पाडण्याची घटना ही चार प्रमुख कारणे आहेत. अमेरिका आणि युरोपियन महासंघाने रशियावर आर्थिक निर्बंध लादलेले असून रशिया देखील झुकण्यास तयार नाही. रशियाने चीनशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे शीतयुद्धाच्या काळात ज्याप्रमाणे दोन गट तयार झाले होते, तसे दोन गट आता अस्तित्वात येताना दिसत आहेत. अलीकडेच रशियाचे अध्यक्ष ब्लादिमीर पुतीन हे जी-२० राष्ट्रांच्या परिषदेतून मध्यातून निघून गेले. त्यासाठी त्यांनी वैयक्तिक हे कारण दिले असले, तरी एखाद्या राष्ट्राचा प्रमुख अशा प्रकारचे कारण देऊ शकत नाही पण या घटनेवरून संबंध किती तणावपूर्ण बनले आहेत याची कल्पना साऱ्या जगाला आली आहे. अमेरिका आणि रशिया यांच्यातील तणावाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा भारतावर काय परिणाम होणार हे पाहणे आवश्यक आहे. कारण भारत हा सुरुवातीपासूनच शीतयुद्धाच्या काळापासूनच मित्र होता. त्यामुळे भारत आणि रशियातील व्यापार हा मोठा होता. रशियावर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर निर्बंध लादायचे असतील तर अमेरिकेला भारताच्या मदतीची गरज भासणार आहे. शीतयुध्दाच्या काळाप्रमाणे भारत पुन्हा रशियाच्या बाजूने ओढला जाऊ नये यासाठी अमेरिका प्रयत्नशील आहे.

इसिसच्या मुकाबल्यासाठी भारताच्या मदतीची आवश्यकता:

दुसरी गोष्ट म्हणजे अमेरिका पश्चिम आशियामधून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करत होता. परंतु मूलतत्त्वादामुळे अमेरिकेची पूर्ण शक्ती पश्चिम आशियासाठी ओढली गेलेली आहे. इसिससारख्या संघटनांनी इराण, सिरीया या आधी राष्ट्रांमध्ये धुमाकूळ घातल्यामुळे अमेरिकेला इच्छा नसतानाही या भागात आपली शक्ती खर्च करावी लागत आहे. अमेरिकेने इसिसच्या विरोधात पश्चिम आशियामध्ये लष्करी मोहीम सुरू केली आहे. ही लष्करी मोहीम अमेरिकेला पुढे व्यापक बनवायचे आहे. तसेच या मोहिमेला आंतरराष्ट्रीय समुदायाची आदी मान्यता मिळवणे आवश्यक आहे. सध्या अमेरिका, इंग्लंड, फ्रॉन्स, ही तीनच राष्ट्रे लढत आहेत आणि इसिस त्यांच्याविरुद्ध कारवाया करत आहे. या युद्ध मोहिमेसाठी अमेरिकेला आता भारताची गरज आहे. याचे कारण भारतीय सैनिक गनिमा गावा तंत्रामध्ये पारंगत आहे. त्यामुळे भारताने शांती सैन्य तेथे पाठवावे असे अमेरिकेची इच्छा आहे. ते शक्य नसल्यास

भारताने उघडपणे या युद्ध मोहिमाला समर्थन द्यावे अशी अमेरिकेची मागणी आहे. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्न चालवले असल्याचे दिसते.

चीनकडून आशियामध्ये अमेरिकेच्या वर्चस्वाला दिले जाणारे तगडे आव्हान:

चीनने मागील वर्षापासून संपूर्ण आशिया खंडामध्ये अमेरिका विरुद्ध वातावरण निर्मिती करण्यास सुरुवात केली आहे. चीनचे राष्ट्राध्यक्ष शी झिनपिंग यांच्या मते आशिया हा आशियन लोकांसाठी आहे. शीतयुद्धकाळात आशिया खंडामध्ये सत्तासंतुलनची जी रचना होती ती अमेरिकेच्या प्रभावाखाली होती. ती रचना आपण मोडखळीस काढली पाहिजे आणि नवीन रचना संपूर्ण आशियासाठी तयार केली पाहिजे. या नव्या रचनेमध्ये आशियाई लोकांचे प्रश्न आशियातील लोकच सोडवतील. युरोपीय राष्ट्रांची त्यासाठी मदत घेतली जाणार नाही असे शी झिनपिंग यांचे म्हणणे आहे. यासाठी चीन आशियातील देशांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न करत आहे. त्यासाठी त्यांनी पंचशील धोरणाचा वापर करण्यास सुरुवात केली आहे. तसेच आशियातील देशांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मदत करण्यास सुरुवात केली आहे. यासाठी सागरी संरक्षण निधी या नावाने ४९५अब्ज डॉलर्स इतका प्रचंड निधी उभा केला असून या निधीच्या माध्यमातून आशियाई देशांच्या बंदराचा, साधन संपत्तीचा विकास केला जात आहे. नुकत्याच झालेल्या सार्क परिषदेमध्ये चीनने दक्षिण आशिया देशांना १५० अब्ज डॉलर्स देण्याची तयारी दर्शवली आहे. त्यापैकी यावर्षी ३० अब्ज डॉलर्स देण्याची चीनने मान्य केले आहे. भारतात ही मोठ्या प्रमाणावर साधन संपत्तीचा विकास करण्यासाठी चीनकडून गुंतवणूक करण्यास येणार आहे. एकूणच आशिया खंडातील अमेरिकेचे संपूर्ण अस्तित्व मिटवण्यासाठी चीनने प्रयत्न सुरू केले आहे. त्यातून चीन आणि अमेरिका मधील तणाव वाढू लागला आहे. याचे प्रतिबिंब नुकत्याच झालेल्या अपेक (आशिया पॅसिफिक इकॉनॉमिक कार्पोरेशन) परीषदेमध्ये पडल्याचे दिसून आले. या बैठकीमध्ये चीनने पुढाकार घेऊन अमेरिकेच्या हितसंबंधाच्या विरोधात जाणारे दोन ठराव मंजूर करून घेतले. त्यातील पहिला ठराव होता संपूर्ण आशिया खंडामध्ये मुक्त व्यापार क्षेत्र तयार करण्याचा, या मुक्त क्षेत्रामुळे चीनचा व्यापार वाढणार आहे. दुसरा ठराव तो भ्रष्टाचाराच्या विरोधात मोठी आंतरराष्ट्रीय फळी निर्माण करण्याचा. या दोन्ही ठरवाबाबतचे प्रस्ताव चीनकडून मांडण्यात आले आणि चीनने आपल्या राजनैतिक शक्तीच्या जोरावर ते मंजूर करून घेतले. ही बाब अमेरिकेसाठी नामुष्कीजनक होती. या पार्श्वभूमीवर चीनच्या या आशियामधील मोहिमेमध्ये भारत समाविष्ट होऊ नये अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. तसेच अमेरिकेने भारताला नेहमीच चीनच्या वाढत्या आक्रमकतावादाला विरोधात काउंटरवेट म्हणून उभे करण्यासाठी प्रयत्न केले आहे. पण भारत आता त्या मन:स्थितीत दिसत नाही. भारताला चीनशी संबंध सुधारायचे आहेत. त्यामुळे शी झिनपिंग भारतात येऊन गेले. त्यांनी भारतात गुंतवणुकीसंदर्भातील अनेक आश्वासने दिली आहेत. त्यातून भारत पुन्हा चीनकडे ओढला जातो की काय अशी अमेरिकेला धास्ती आहे, असे यावरून दिसून येते.

आशिया प्रशांत क्षेत्रातील युतीसाठी अमेरिकेला भारताची गरज:

सध्या अमेरिकेमध्ये आर्थिक मंदी आहे तसेच ते पूर्णपणे पश्चिम आशियामध्ये अडकून पडले आहेत. त्यामुळे अशा प्रशांत क्षेत्रात चीनचा आक्रमकतावाद आणि विस्तारवाद वाढतो आहे. या क्षेत्रातील फिलिपिन्स, दक्षिण कोरिया जपान आणि दक्षिण पूर्व आशिया राष्ट्रे ही चीनच्या आक्रमकवादामुळे असुरक्षित बनली आहेत आणि ते अमेरिकेची मदत मागत आहे. पण अमेरिकेला तिकडे लक्ष देणे शक्य होत नाही. त्यामुळे या क्षेत्रात चीनच्या आक्रमकवादाला विरोधात भारत आणि जपानची युती तयार व्हावी आणि त्यामध्ये ऑस्ट्रेलिया आणि इतर दक्षिणपूर्व आशिया राष्ट्रांनी समाविष्ट व्हावी अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. जेणेकरून चीनच्या आक्रमकवादावर नियंत्रण ठेवता येईल. थोडक्यात, आशियाई पॅसिफिक क्षेत्रातील राजकारणासाठीही अमेरिकेला भारताची गरज आहे, असे म्हणता येईल.

अफगाणिस्तानात लष्करी भूमिका बजावण्यासाठी भारताची आवश्यकता:

डिसेंबर २०१४ नंतर अमेरिका अफगाणिस्तानातून बाहेर पडणार आहे, यानंतरच्या काळात तिथे सुरक्षेसंदर्भात फार मोठे प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता आहे. भारताचे अफगाणिस्तानशी हीतसंबंध आहेत. भारताबरोबरच दहशतवादाची समस्या भेडसावणाऱ्या समविचारी राष्ट्रांनी अफगाणिस्तानातील परिस्थितीवर संयुक्त नियंत्रण राखण्यासाठी प्रयत्न करावे अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे अफगानिस्तानला आता आर्थिक मदतीची मोठी गरज आहे. सध्या अमेरिका एकटा पाच अब्ज डॉलर्स अफगाणिस्तानला देत आहे. यापुढील काळात अमेरिकेलाही मदत देणे कठीण जाणार आहे. त्यामुळे अफगाणिस्तानला मतीसाठी जपान, भारत इतर

युरोपियन राष्ट्राकडे मदतीच्या दृष्टीने पाहत आहे. तसेच भारत सध्या अफगाणिस्तानमध्ये विकासात्मक भूमिका बजावत आहे. लष्करी भूमिका बजावत नाहीये. ती बजावावी, अशी अमेरिकेची इच्छा आहे, असे यावरून दिसून येते.

भारताशी व्यापारसंबंधातून आर्थिक फायदा मिळवण्याचे उद्दिष्ट:

अमेरिकेमध्ये सध्या आर्थिक मंदीमुळे बेरोजगारी प्रचंड वाढली आहे अशा स्थितीत अमेरिकेला व्यापाराची संधी असणे फार आवश्यक आहे. भारतीय प्रचंड मोठी बाजारपेठ असल्याने तिथे अमेरिकेला व्यापाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात मिळू शकतात. २०१० मध्ये बराक ओबामा भारतात आले असताना त्यांनी १२ अब्ज डॉलरचे करार भारतासोबत केले. त्यातून अमेरिकेमध्ये जवळपास ५० हजार नोकऱ्या निर्माण झाल्या. म्हणजेच भारतासोबत व्यापार करून अमेरिकेत रोजगारासंधी निर्माण होत आहेत. त्यामुळे ओबामा यांना भारतासोबत व्यापार वाढवायचा आहे. यासाठी चार क्षेत्रे अमेरिकने निवडले आहेत. त्यातील पहिला क्षेत्र आहे तो अणुऊर्जेचे भारताला सध्या विजेची प्रचंड गरज असून ती पूर्ण करण्यासाठी आगामी काळात अणुऊर्जेवर भर देण्यात येणार आहे. त्यासाठी अणुप्रकल्पाची संख्या वाढविण्यात येणार आहे. अणुऊर्जेच्या आणि अणुतंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये अमेरिका हा मोठा निर्यातदार देश मानला जातो. विशेषता अणुइंदन पुरवठांदार म्हणून अमेरिकेची ओळख आहे. त्यामुळे भारतात अणुऊर्जेच्या क्षेत्रातून अमेरिकेला व्यापार वाढीच्या संधी आहेत. पण भारतीय संसदेत आण्विक उत्तरदयित्वाची विधेयक अद्याप मंजूर झालेले नाही. त्यामुळे अमेरिकेच्या गुंतवणुकीच्या संधीवर मर्यादा आली आहे. दुसरे क्षेत्र आहे विम्याचे, विमा सुधारणा विधेयकही अद्याप प्रलंबित असून, यंदाच्या हिवाळी अधिवेशनामध्ये ते मांडण्यात आले आहे. विमा क्षेत्रामध्ये परकीय गुंतवणुकीचा मर्यादा ४९% पर्यंत नेण्यासाठी शासनाचा प्रयत्न आहे. त्यातून अमेरिकेला गुंतवणुकीच्या संधी उपलब्ध होणार आहेत. अशाच प्रकारे रिटेल मार्केटिंगच्या क्षेत्रातील अमेरिकेला भारतात व्यापाराच्या संधी आहेत, पण त्याबाबतची विधेयकही संसदेत प्रलंबित आहे. चौथे क्षेत्र ते शस्त्रास्त्राचे, अमेरिका शस्त्रास्त्र निर्यातदार देश म्हणून ओळखला जातो. अमेरिकेच्या एकूण अर्थव्यवस्थेमध्ये शस्त्रास्त्र निर्यातीतून मिळणाऱ्या पैशाचा वाटा मोठा आहे. पण अलीकडील काळात या क्षेत्रात प्रचंड स्पर्धा निर्माण झाली आहे. या क्षेत्रात आता अमेरिकेबरोबरच इस्राइल, फ्रांन्स, रशिया आणि चीन हे देशीही सहभागी झालेले आहेत. त्यामुळे अमेरिकेला याबाबतचे कंत्राट मिळण्यासाठी बरेच प्रयत्न करावे लागत आहे. भारताची आर्थिक स्थिती सुधारल्यामुळे भारत आता लष्कराच्या आधुनिकीकरणावर भर देण्यास सुरुवात केली आहे. यासाठी सरकारकडून ६० हजार कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच भारताने संरक्षण क्षेत्रातील परकीय गुंतवणुकीची मर्यादा २६ टक्क्यावरून ४९% पर्यंत वाढवले आहे. त्यातून अमेरिकेला मोठ्या व्यापारसंधी मिळणार आहेत. भारत रशियाकडून सर्वाधिक प्रमाणात शस्त्रास्त्रांची आयात करत आला आहे. त्या खालोखाल इस्राइल आणि फ्रान्सचा क्रमांक आहे. पण अमेरिकेकडून भारत फारशी शस्त्रास्त्र खरेदी करत नाही. आता भारताने या क्षेत्रात आम्हाला संधी द्यावी अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. नरेंद्र मोदी यांनी अमेरिका दौऱ्यामध्ये तीन अब्ज डॉलरच्या करारावर स्वाक्षरी केली. त्याअंतर्गत भारत आणि अमेरिका 'जॅव्हलीन' नावाचे मानवरहित विमान संयुक्तरीत्या विकसित करणार आहे. यातून अमेरिकेला खूप मोठ्या प्रमाणात नफा मिळणार आहे. थोडक्यात आर्थिक कारणामुळेही अमेरिका भारताच्या जवळ येण्याचा प्रयत्न करत आहे, यावरून असे दिसते.

सारांश:

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये भारत आणि अमेरिका यांच्या संबंधाचे विश्लेषण केले असता, भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सुरवातीच्या काळात भारत आणि अमेरिका यांचे सबंध फारसे सलोख्याचे नसले तरी वितुष्टतेचे नव्हते. मात्र १९६२ मध्ये चीनने भारतावर आक्रमण केले होते तेंव्हा या युद्धात अमेरिकेने भारताला पाठिंबा दिला होता. यानंतर भारताने सोव्हिएत रशिया आणि अमेरिका या दोन्ही राष्ट्रगटापासून अलिप्त राहण्याचा निर्णय घेतला होता. भारताने अमेरिकेच्या गटात सामील व्हायला नकार दिल्यामुळे अमेरिकेने पाकिस्तानवर आपले लक्ष केंद्रित केले. पाकिस्तानला आपला मित्र राष्ट्र बनवले. १९४८ च्या काश्मीर प्रश्नावरून झालेल्या भारत - पाकिस्तान युद्धामध्ये अमेरिकेने फारशी मध्यस्थी केलेली असली, तरी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पाकिस्तानला पूरक अशी भूमिका घेतली होती. १९६५ च्या युद्धातही अमेरिकेची तीच भूमिका होती. १९७१ च्या बांगलादेश मुक्तिसंग्राम संदर्भात झालेल्या युद्धात अमेरिका उघडपणे भारताविरोधी भूमिका घेतली. या घटनामुळे भारत आणि अमेरिका या दोन

देशातील संबंध दुरावले होते. यानंतरच्या काळात इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली भारत सोव्हिएट रशियाकडे अधिक झुकला आहे अशी अमेरिकेची ठाम समजूत झाली होती. यामुळे भारतीय उपखंडातील सोव्हिएट युनियनचा प्रभाव कमी करण्यासाठी निक्सन यांनी पाकिस्तानशी आणि चीनशी संबंध वाढवण्याचे धोरण स्वीकारले होते. शीतयुद्धानंतरच्या काळात बदलत्या परिस्थितीत सुरुवातीला भारताने जगभरातील बऱ्याच घडामोडी बाबत फारशी स्पष्ट भूमिका घेतली नाही. मात्र नरेंद्र मोदी यांचे सरकार केंद्रात आल्यापासून भारताने परराष्ट्र

धोरणाकडे आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे. इतकेच नाही तर जपान आणि ऑस्ट्रेलियानेही भारताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे आणि आण्विक क्षेत्रामध्ये हे दोन्ही देश भारताला सहकार्य करण्यास तयार झाले आहेत. तसेच भारत अनेक ठिकाणी गुंतवणूक करू लागला आहे. या सर्व घटनावरून आता असे दिसते आहे की, आंतरराष्ट्रीय पटलावर भारताचे महत्त्व वाढायला सुरुवात झाली आहे. या सर्वांचा परिणाम अमेरिकेचे भारताकडे पाहण्याचे धोरण बदलेला आहे. अमेरिकेने इसिसच्या विरोधात पश्चिम आशियामध्ये लष्करी मोहीम सुरू केली आहे. त्यामुळे भारताने शांती सैन्य तेथे पाठवावे असे अमेरिकेची इच्छा आहे. ते शक्य नसल्यास भारताने उघडपणे या युद्ध मोहिमाला समर्थन द्यावे अशी अमेरिकेची मागणी आहे. त्यासाठी त्यांनी प्रयत्न चालवले आहे.

चीनने चालवलेल्या या आशिया खंडातील मोहिमेमध्ये भारत समाविष्ट होऊ नये अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. भारताला चीनशी संबंध सुधारायचे आहेत. त्यामुळे शी झिनपिंग भारतात येऊन गेले. त्यांनी भारतात गुंतवणुकीसंदर्भातील अनेक आश्वासने दिली आहेत. त्यातून भारत पुन्हा चीनकडे ओढला जातो की काय अशी अमेरिकेला धास्ती आहे, यामुळे अमेरिका भारताबरोबर आपले घनिष्ट संबंध निर्माण करू पाहतो आहे. तसेच चीनच्या आशियाई पॅसिफिक क्षेत्रात होणाऱ्या आक्रमकनवादाला विरोधात करण्याकरिता भारत आणि जपानची युती तयार व्हावी आणि त्यामध्ये ऑस्ट्रेलिया आणि इतर दक्षिणपूर्व आशिया राष्ट्रांनी समाविष्ट व्हावी अशी अमेरिकेची इच्छा आहे. जेणेकरून चीनच्या आक्रमकनवादावर नियंत्रण ठेवता येईल. थोडक्यात, आशियाई पॅसिफिक क्षेत्रातील राजकारणासाठीही अमेरिकेला भारताची गरज आहे, असे म्हणता येईल.

एकंदरीत वरील घटनांच्या आधारे असे म्हणता येईल की, आजच्या स्थितीत भारताचे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात प्रभाव वाढल्याने अमेरिकेला भारताबरोबर सलोख्याचे आणि घनिष्ठ मित्रत्वाचे संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात असल्याचे दिसते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.

२. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी- आंतरराष्ट्रीय संबंध, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

३. डॉ. डी. ए. मांढरे, डॉ. पी. आर. पाटील व प्रा. बी. डी.तोडकर- भारताचे परराष्ट्र धोरण व राष्ट्रीय सुरक्षितता, प्रतिमा पब्लिकेशन, अहमदनगर.

४. डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर- भारताचे परराष्ट्रीय धोरण –सातत्य आणि स्थित्यंतर, सकाळ प्रकाशन पुणे, नोव्हेंबर २०१६.

५. हर्षद भोसले व शुभाराज बुवा - आंतरराष्ट्रीय संबंध , शेठ प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी २०१९.

६. वसंत र. रायपुरकर- आंतरराष्ट्रीय संबंध, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

७. डॉ.पंदित नलावडे - आंतरराष्ट्रीय संबंध, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा औरंगाबाद.

इ.स. 1907 ते इ.स. 1935 भारतातील ब्रिटिश सरकारचे संस्थानविषयक धोरण :

प्रा. डॉ. संतोष शंकरराव इंगोले

सहयोगी प्राध्यापक श्री. तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय वाशीम.

भारतातील ब्रिटिश सरकारचे संस्थानविषयक धोरण भारतातील ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी धोरणाचाच एक भाग आहे. आपल्या फोडा आणि राज्य करा या धोरणावर आधारीत धोरणच ब्रिटिशांचे भारतातील संस्थान विषयक धोरण बनले. इ.स. 1857 च्या उठावात संस्थानानी ब्रिटिश शासनाच्या बाजूने मदतीची भूमिका घेतल्याने ब्रिटिशांनी संस्थानांचे अस्तित्व कायम ठेवले. संस्थानावर देखरेख ठेवण्यासाठी व्हाईसरायंच्या अधिकारामध्ये राजकीय विभाग स्थापन करण्यात आला. त्यामुळे हळुहळू संस्थानांचे सार्वभौमत्व संपुष्टात आले. इ.स.1885 मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाल्यावर तिला शह देण्यासाठी ब्रिटिशांच्या संस्थान विषयक धोरणात बदल घडून आला. इ.स.1919 च्या कायद्याने संस्थानाचे स्थायी मंडळ स्थापण्याची शिफारस करण्यात आली. त्यानुसार इ.स.1921 मध्ये नरेश मंडळाची स्थापना झाली. नरेश मंडळाच्या माध्यमातून संस्थानिकांना आपल्याशी सहमत करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

संस्थानिकांना इतर प्रदेशापासून विलग ठेवण्याचा ब्रिटिशांचा प्रयत्न :

1907 ते 1927 हा कालखंड आधुनिक भारताच्या इतिहासात संस्थांनाच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे. या कालखंडात भारताचे भविष्य ठरल्या गेले. त्यामुळे संस्थांनाचा प्रश्न निर्माण झाला. कारण ‘‘भारतात 560 संस्थाने असून भारताचा मोठा भूपद्रेश त्यांनी व्यापला होता, तर एकूण लोकसंख्येच्या 1/4 लोक संस्थानामध्ये राहत होते.’’[1] इ.स. 1958 नंतर संस्थाने खालसा करणे बंद झाले. त्यामुळे ब्रिटिशांचे संस्थान विषयक धोरण कोणत्याही तत्त्वावर आधारलेले नसून राजकीय गरजेतून निर्माण झाले होते. इ.स. 1907 नंतर या धोरणामध्ये प्रकर्षाने बदल घडून आला. ब्रिटिशांचा संस्थानावरील रोष कमी होवून त्यांच्यावर कृपादृष्टीची भावना वाढली. याला कारण म्हणजे काँग्रेसने निर्माण केलेली ऐक्याची व राष्ट्रवादाची भावना, कर्झनच्या सहानुभूतीशून्य धोरणाविषयीचा असंतोष व त्यामधून निर्माण झालेली बहिष्काराची चळवळ व क्रांतीकारी चळवळी या आहे. यामुळे संस्थानिकांचा पाठींबा मिळविण्याची गरज ब्रिटिशांना वाटत होती.

या बाबी लॉर्ड मिंटो यांनी हेरल्या आणि मुस्लीमांप्रमाणेच संस्थानिकाचे हितसंवर्धन करून त्यांचा स्वार्थ जोपासून त्यांना खुष करण्याचा प्रयत्न मिंटोने केला. या बदलेल्या धोरणाची अभिव्यक्ती अधिकृतपणे इ.स. 1909 च्या उदयपूर येथील भाषणात केली. यावेळी मिंटोने म्हटले की, ‘‘संस्थानिकांना सरसकट सूचना देण्याचे शासन टाळेल, संस्थानिकांच्या संबंधात निर्माण होणाऱ्या प्रत्येक समस्येचा त्या प्रश्नाचे स्वरूप व पूर्वपीठिका, झालेले करार व स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेवून स्वतंत्रपणे व सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्यात येईल.’’[2] यामुळे संस्थानिकांनी ब्रिटिशांना सर्वोतपरी मदत केली. पहिल्या महायुध्दातील मदतीमुळे लॉर्ड हार्डीगने ब्रिटिश सरकारचे सहाय्यक व साथीदार असे म्हटले.

पहिल्या महायुध्दापासून भारतीय राज्य व संस्थाने यांचे मार्ग वेगवेगळे झाले. इ.स. 1917 च्या घोषणेनुसार जबाबदार शासनपध्दतीचा विकास आणि भारताला स्वयंशासन देण्याला ब्रिटीश सरकार वचनबंध झाले. त्यामुळे संस्थाने काँग्रेसच्या धोराणाविरोधी शासनाच्या जवळ गेले, आणि झालेल्या करारानुसार अधिकारांची मागणी करीत राहिले.

आपल्या घोषणेनुसार भारतीयांशी चर्चा करण्यास मॉन्टेग्यू भारतात आला. त्यावेळी संस्थानांनी आपल्या समस्या मांडल्या. या समस्येवर मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड अहवालामध्ये सहानुभूतीपूर्वक विचार करण्यात आला. त्यानुसार ‘‘संस्थानिकाचे वर्गीकरण करण्यात आले. ज्यामध्ये अंतर्गत प्रशासनात पूर्ण स्वतंत्र असलेले, आणि दुसरे ज्यांना विशेषाधिकारी नाहीत असे, तसेच संस्थानिकामध्ये व ब्रिटीश शासक व संस्थानिक यांच्यातील संघर्षात पक्षपात राहील, न्यायदान असावे याकरीता प्रत्येक पक्षाचा एक प्रतिनिधी असून त्या समितीचा अध्यक्ष उच्च न्यायालयाचा न्यायाधीश असावा. त्याचप्रमाणे नरेंद्र मंडळाची स्थापना करण्यात यावी.’’[3] ब्रिटीश शासनाची संस्थानाप्रती ही बदललेली नीती होती.

"ब्रिटिश भारतातील राष्ट्रीय चळवळीचा परिणाम शेकडो वर्षापासून संस्थानात पिळवणूक होणाऱ्या जनतेवर झाला. त्यामधून लोकशाही, जबाबदार शासन, जनतेमध्ये राजकीय अधिकाराची जाणीव निर्माण झाली. इ.स. 1920 पासून सुरू झालेले असहकार व खिलाफत आंदोलनाच्या प्रभावाने संस्थानी प्रजाजनाच्या स्थानिक संघटना स्थापण झाल्या. म्हैसूर, हैद्राबाद, बडोदा, काठेवाड, जामनगर, इंदूर, नवानगर, याठिकाणी प्रजामंडळे स्थापण करण्यात आली. याची परिणीती म्हणजे. डिसेंबर 1927 मध्ये अखिल भारतीय संस्थानी प्रजापरीषदेचे आयोजन करण्यात आले."[4] या प्रजापरिषदेला दडपण्यासाठी शासनाने संस्थानिकांना मदत केली. भारताच्या राजकीय सुधारण्याच्यावेळी प्रजापरिषदेला कोणत्याच प्रकारचे महत्त्व दिले नाही.

नरेंद्र मंडळाची स्थापणा :

संस्थानाच्या संदर्भात बदललेल्या धोरणाने "8 फेब्रुवारी 1921 मध्ये दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात दिवान–ए-आम मध्ये डयूॅक ऑफ कॅनाट यांच्या हस्ते नरेश मंडळाच्या स्थापणेचे उद्घाटन करण्यात आले."[5] यापूर्वी लॉर्ड लिटनने प्रीव्ही कॉन्सील निर्मीतीचा सल्ला दिला होता. तसेच लॉर्ड कर्झन व मिंटो यांनी नरेशांची परिषद निर्मितीचा प्रस्ताव सादर केला होता. परंतू त्याला मूर्त स्वरूप इ.स. 1921 मध्ये आले.

नरेश मंडळात 120 सदस्य असून यापैकी 108 सदस्य संस्थानिक होते. तर 12 सदस्य 127 स्थानिकांचे प्रतिनिधी होते. यामध्ये 327 संस्थानाला प्रतिनिधीत्व मिळाले नाही तर म्हैसूर व हैद्राबाद सारखी संस्थाने नरेश मंडळात सहभागी झाली नाहीत.

भारताचा व्हॉईसरॅाय नरेश मंडळाचा अध्यक्ष होता. सदस्यांनी निर्वाचीत केलेला उपाध्यक्ष मंडळाचे काम पाहणार होता. उपाध्यक्षाकडे कार्यकारी समितीचे अध्यक्ष पद होते. मंडळाची बैठक वर्षातून एकदा व कार्यकारणीची बैठक वर्षातून दोनदा दिल्लीला आयोजित करण्याचे ठरले. कार्यकारी परिषदेने बैठकीत समान हितसंबंधावर चर्चा करून तो अहवाल मंडळाला सादर करावा. संस्थानिकांना आपसात चर्चा करण्यास यामुळे व्यासपीठ तयार झाले. यामध्ये ब्रिटीश सरकारशी झालेले करारावर चर्चा करण्याचा अधिकार त्यांना नव्हता. या मंडळाला अधिकार जरी कमी होते तरी तो ब्रिटीश शासनाच्या धोरणाचा महत्त्वाचा भाग होता.

सर हारकॉर्ट बटलर समिती :

"इ.स.1919 च्या कायद्याने प्रांताच्या शासकीय यंत्रनेत भारतीय प्रतिनिधीचा शासकिय यंत्रणेत सहभाग झाला. याचा परिणाम म्हणून संस्थानातील प्रजेत राजकीय जागृती घडून येत होती. त्यामुळे राजकीय अधिकाराची मागणी संस्थानातील जनता करू लागली. भारतातील राष्ट्रीय चळवळ, तिची लोकशाहीची धोरणे, असहकार आंदोलन यामुळे संस्थानामध्ये लोकशाही तत्त्वाची मागणी वाढली. त्यामधून संस्थानी प्रजेच्या प्रजापरिषद स्थापन झाल्या."[6] या प्रजापरीषदांची 'ऑल इंडिया स्टेटस् पिपल्स कॉन्फरन्स' इ.स.1927 मध्ये स्थापन करण्यात आली. यामध्ये बलवंतराय मेहता, माणिक कोठारी, जी. आर. अभ्यंकर यांनी पुढाकार घेतला. डिसेंबर 1927 मध्ये प्रजापरिषदेचे पहिले अधिवेशन आयोजित केले. येथे 700 प्रतिनिधींनी उपस्थिती दर्शविली. प्रजापरिषदेचे एक प्रतिनिधीमंडळ 1928 मध्ये दिवान बहादुर रामचंद्र राव यांच्या अध्यक्षतेखाली आपल्या मागण्या मांडण्यासाठी लंडनला गेले. अशाप्रकारे संस्थानी प्रजेला भारतातील इतर प्रांतातील प्रजेप्रमाणे अधिकार पाहिजे होते.

याच दरम्यान नरेश मंडळाने केलेल्या मागण्याच्या आधारावर 16 डिसेंबर 1927 रोजी इंडियन स्टेटस कमिटिची स्थापना सर हरकोर्ट बटलर यांच्या अध्यक्षेतेखाली स्थापन केली. त्यांना मदत करण्यासाठी प्रो. होल्डर्स व पील याची निवड करण्यात आली. या समितीने सोळा संस्थानाचा दौरा केला. आणि नरेश मंडळांशी चर्चा केली परंतु प्रजापरीषदेशी विचारविनिमय करण्यास नकार दिला. या समितीने प्रजापरीषदेच्या मताला समजून न घेणे म्हणजे लोकशाहीच्या तत्वाला विरोध करणे होय. नरेश मंडळाची भूमिका सर लेस्ली स्कॉट या कायदेपंडिताने मांडली. त्यामध्ये त्याने, "ब्रिटीश सरकार व संस्थानिक यांच्यातील करार सार्वभौम सत्तेचे आहेत. ब्रिटिश राजसत्तेने संस्थानाच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेतलेली आहे. त्यामुळे संस्थानिकांचा विचार न घेता त्यांना कोणत्याही सत्तेच्या हाती सोपविण्याचा अधिकार ब्रिटिश राजसत्तेला नाही.'[7] म्हणजेच संस्थान हे स्वतंत्र आहेत आणि त्यांच्या सार्वभौमत्वाचा निर्णय तेच घेवू शकतात असा लेस्ली स्कॉटचा युक्तिवाद होता. हा युक्तिवाद जरी व्यावहारीक असला तरी 20 व्या शतकात बदललेल्या स्थितीमध्ये अनुकूल नव्हता.

इ.स.1929 मध्ये बटलर समितीने सादर केलेल्या अहवालात ''संस्थानिकांना केंद्रीय महसूलात वाटा मिळणार नाही. संस्थान स्वतंत्र व सार्वभौम नसून ब्रिटिश सरकारच्या राजकीय वर्चस्वात आहेत. संस्थानिकांचे संबंध कराराद्वारे राजसत्तेशी निगडीत आहेत. राजाचा प्रतिनिधी म्हणून व्हाईसराय संस्थानाशी संबंध ठेवील.''[8] अशी भूमिका स्पष्ट केली.

या अहवालामध्ये संस्थानाच्या मागण्या धुडकावून ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी भूमिकेचे प्रचिती दिसून आली. तसेच संस्थानाचा संबंध ब्रिटिश राजसत्तेशी आहे, असे म्हणून भारताच्या इतर प्रांतापासून संस्थाने यांच्यामध्ये मोठी भिंत निर्माण केली. त्याचप्रमाणे प्रांतासारख्या सुधारणा संस्थानात लागू करण्यात येणार नाहीत. असे स्पष्ट झाले. बटलर समितीच्या अहवालात संस्थानामधील प्रजेच्या भावना समजून घेतल्या नाहीत. त्यामुळे प्रजापीरषदेने बटलर समितीचा तीव्र निषेध केला. 1929 मध्ये लाहोर येथील कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात पंडित नेहरूनी ''भारतीय संस्थाने उर्वरित देशापासून वेगळी राहू शकत नाही. या संस्थानातील प्रजाजनांनाच फक्त संस्थानाचे भविष्य ठरविण्याचा अधिकार आहे.''[9] असे म्हटले त्यामुळे ब्रिटिश भारत सोडून गेल्यावर कॉंग्रेस संस्थानाचे अस्तित्व मान्य करणार नाही. अशी भूमिका कॉंग्रेसची असल्याने संस्थाने त्याच्यापासून दूर गेली.

गोलमेज परिषदामध्ये संस्थानिकांचे धोरण :

भारतामध्ये घटनात्मक सुधारणा करण्यासाठी भारतीयांनी ब्रिटिश सरकारला अनेक माध्यमातून आपल्या भावना व्यक्त केल्या. त्यामुळे भारतात घटनात्मक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आवश्यक मुद्यावर चर्चा करण्यासाठी भारतातील प्रतिनिधीची सभा लंडन येथे आयोजित करण्यात आली. या परिषदेला संस्थानिकांचे 16 प्रतिनिधी बोलविण्यात आले. दुसऱ्या परिषदेला व तिसऱ्या परिषदेला 12 प्रतिनिधी उपस्थित होते. पहिल्या परिषदेस संस्थानिक व ब्रिटिश यांच्यात एकजूट झाली होती. त्यामुळे संस्थानिकाचा उपयोग आघात प्रतिबंधक म्हणून ब्रिटिशांनी केला. याविषयी संस्थानिकाचे मार्गदर्शन प्रा. रशब्रुक विलीयम यांनी इ.स.1930 मध्ये म्हटले, ''स्थानिक संस्थानिकाचे शासक आपल्या इंग्रजी मित्राप्रती पूर्णतः राजभक्त होते. अधिनराज्य संपूर्ण भारतात एक रक्षात्मक भिंत आहे. अशा शक्तीशाली राजभक्त संस्थाने असतांना ब्रिटिशांच्या विरूध्द एक लहानसा संघर्ष होणे असंभव आहे.''[10] अशाही स्थितीमध्ये संस्थानिकांनी आपले अधिकार अबाधित ठेवून संघराज्याला मान्यता दिली. परंतु पहिल्या गोलमेज परिषदेत कॉंग्रेस सामील न झाल्याने परिषदेच्या निर्णयाला अर्थ उरला नव्हता. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेमध्ये भारतीय घटना व संघराज्य याबाबतीत एकमत झाले नाही. त्यामुळे संस्थानिकांनी तिसऱ्या परिषदेत इ.स.1932 मध्ये संघराज्यात सामील होणे संस्थानिकावर ऐच्छिक करावे असे म्हटले. अशाप्रकारे गोलमेज परिषदातून कोणताच ठाम निर्णय न झाल्याने भारताच्या संघराज्याविषयी व घटनेविषयी धोरण ठरविण्याचे ब्रिटिश सरकारने आपले कर्तव्य मानले. त्यानुसार इ.स.1935 चा कायदा करण्यात आला.

1935 चा कायदा व संस्थानिक :

या कायद्याने संघराज्याची कल्पना समोर आली. त्यामुळे भारतीय संस्थाने आणि संघराज्य यांच्यात घटनात्मक संबंध निर्माण झाला. या कायद्यानुसार ''संघराज्यात सहभागी होण्यास इच्छुक संस्थानाचे व प्रांताचे मिळून संघराज्य निर्माण कण्यात येईल. ज्या संस्थानांना संघराज्यात सहभागी व्हायचे त्यांनी ब्रिटिश शासनाशी करार करावा. त्यानुसार संघराज्याकडे कोणती खाती सोपवयाची हा निर्णय संस्थानाने घ्यावा. एकदा सोपविलेली खाती परत मिळणार नसून संघराज्यात सामील झाल्यावर बाहेर पडता येणार नाही. तसेच संस्थानातील एकूण लोकसंख्येच्या अर्ध्या लोकसंख्या असलेल्या संस्थानांनी संघराज्यात सामील झाल्यावरच संघराज्य निर्माण होणार. संघराज्यात सामील होण्यासाठी 20 वर्षाची मुदत असेल आणि संघराज्याचे भारताच्या कौन्सील ऑफ स्टेट मध्ये 104 व फेडरल असेंब्लीत 125 जागा संस्थानिकांना राखीव असतील.''[11]

अशारीतीने या कायद्यात संस्थानिकाच्या इच्छेवर भारताच्या संघराज्याची निर्मिती अवलंबून ठेवली. संघराज्यातील संस्थानाचे प्रतिनिधी संस्थानिकांनी निवडलेले राहणार होते. संघराज्यात सामील होण्यास संस्थानिक तयार नव्हते. कारण एकदा समाविष्ट झाले की बाहेर पडण्याचा अधिकार नव्हता. तसेच त्यांना त्यांच्या लोकसंख्येपेक्षाही अवाजवी प्रतिनिधित्व देण्यात आले. हा ''ब्रिटिशांचा कुटील प्रयत्न होता. संस्थानाचे प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार राजे महाराज्यांना दिला जावा, कारण त्यांच्या प्रतिनिधीमार्फत राष्ट्रीय स्वतंत्रता चळवळीच्या विरूध्द वापर करता यावा.''[12] ही आघात प्रतिबंधक व सहकार्याची भूमिका संस्थानाविषयी ठरविण्यात आली.

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येते की, ब्रिटिशांनी 1857 नंतर संस्थानिकांना एक आघात प्रतिबंधक म्हणून पाहिले त्यासाठी त्यांचे अस्तित्व कायम ठेवण्यात आले. त्यांना सहकार्याबद्दल अनेक सुविधा देण्यात आल्या. त्यामुळे भारताचे अनेक भागात विभाजन होवून राष्ट्रवाद नष्ट होईल. याचा यत्किंचिंतही विचार ब्रिटिश शासनाने केला नाही. त्यांच्या या धोरणाने संस्थानिकात इतर भारतीयापेक्षा वेगळेपण जपण्यात आले. संस्थानांना ब्रिटिश सरकार आपल्या मदतीसाठी धडपडीत आहे याची जाणीव झाली. त्यामुळे ते आपल्या मदतीच्या मोबदल्यात अनेक अधिकार बहाल करतील अशी अपेक्षा संस्थानिकांना होती आणि ती खरी होती. त्यामुळे संस्थानांनी ब्रिटिशांनी भारत सोडतेवेळी स्वतंत्र अस्तित्वाची मागणी केली होती.

सारांश :

वरील विवेचनावरून असे दिसून येते की, या कालखंडामध्ये एकीकडे ब्रिटिश सरकार हुकूमशाही विरोधी लढत असले तरी भारतात त्यांच्या भूमिकेत तफावत दिसून येते. जागतिक शांतीसाठी राष्ट्रसंघाच्या निर्मितीस पुढाकार घेणाऱ्या इंग्लंडने भारतीयांच्या स्वनिर्णयाच्या मागण्यांना दुर्लक्षीत करण्याचे काम केले. विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीला निर्माण झालेल्या विशिष्ट परिस्थितीने ब्रिटिशांच्या संस्थानविषयक धोरणात बदल झाला. ज्याप्रमाणे इ.स. 1871 पासून मुस्लीमांना खुष करून राष्ट्रवादाला शह देण्यात आला. त्याचप्रमाणे संस्थानिकांच्या हिताचे रक्षण करून त्यांना राष्ट्रवादाच्या व राजकीय जागृतीच्या प्रवाहापासुन दूर ठेवून सरकारशी बांधून ठेवण्यात आले. त्याप्रमाणे संस्थानिकानाही सरकारला सर्वोतपरी मदत केली. त्यामुळेच भारताच्या स्वातंत्र्यावेळी संस्थानिकांच्या मदतीचा मोबदला म्हणून त्यांना राष्ट्रीय ऐक्याच्या विरूध्द विभक्त राहण्याचे स्वातंत्र देण्यात आले. अशा स्थीतीत विसाव्या शतकामध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन जगात घेडून आले परंतु ते भारतीयाच्या बाबतीत स्विकारण्यास ब्रिटिशांनी टाळाटाळ केली. इ.स.1935 मध्ये सुध्दा भारतीयांचा स्वनिर्णयाचा अधिकार फेटाळण्यात आला. भारत एक देश नसुन अनेक लहान लहान देश असलेला खंड आहे. या मताला वेळोवेळी महत्त्व देण्यात आले. म्हणजेच भारतीयांच्या इतिहास, परंपरा, याला मुठमाती देण्याचे काम ब्रिटिशांनी केले. त्यामुळेच भारताच्या विभाजनाचा पाया मजबूत करण्याचे कार्य ब्रिटिश साम्राज्यवादी शासनाच्या माध्यमातून झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

1) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता., ‘आधुनिक भारताचा इतिहास’, साईनाथ प्रकाशन नागपुर, खंड 3 रा. 1993, पृ. 253.
2) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता., खंड 3 रा, पुर्वोक्त, पृ .347.
3) महाजन. व्ही.डी., पुर्वोक्त, पृ. 706.
4) चंद्र विपीन.,‘इंडियाज् स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स’,मराठी अनूवाद. डॉ. काळे. व्ही. एम., के सागर प्रकाशन. पुणे. 2003., पृ. 423-424
5) महाजन. व्ही.डी., पुर्वोक्त., पृ. 706-707.
6) Chandra. Bipin., 'Indias struggle for Independence,' Penguin books publication 1988, P. 356.
7) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, ‘आधुनिक भारताचा इतिहास’, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, खंड 3 रा, 1993,पृ. 255.
8) Grover. B.L., Grover. S., 'A New Look at Modern Indian History', S.Chand and Company New Delhi, P. P. 365.
9) शुक्ल आर.एल. (संपा) ‘आधुनिक भारत का इतिहास’, बी.आर.ओ. दिल्ली विश्वविद्यालय दिल्ली, हिन्दी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय, पृ. 750.
10) ग्रोव्हर बी.एल., ग्रोव्हर एस., यशपाल., ‘आधुनिक भारत का इतिहास एक नवीन मुल्यांकन’, एस.चंद. प्रकाशन नई दिल्ली., 7 वे संस्करण, 2003, पृ. 251.
11) वैद्य सुमन, कोठेकर शांता, पूर्वोक्त, खंड 3 रा, पृ. 271.
12) शुक्ल आर.एल. पूर्वोक्त पृ. 754.

महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान

प्रा. डॉ. महेशकुमार पांडुरंग सोनावणे
सहा.प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग फ. ए. सोसायटीचे,श्रीमंत भैय्यासाहेब राजेमाने महाविद्यालय,म्हसवड ता.माण
जि. सातारा पिन– 415509

प्रस्तावना :–

मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रात विविध धर्म, पंथ व भक्तिपरंपरांचा उदय झाला. कारण या कालखंडातील समाजावर मोठया प्रमाणात धार्मिक पगडा होता. त्यामुळे विशिष्ट धार्मिक विचारसरणीच्या प्रवाहाचा स्वीकार करून त्यानुसार आचरण करणा–या काही व्यक्तींचे गट तयार झाले. पुढे त्या गटांचे रूपांतर धर्म. पंथ–संप्रदायात झाले. ″महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडण–घडणीत संप्रदायांचा फार मोठा वाटा आहे.″[1]

“महाराष्ट्रातील संप्रदायात नाथ संप्रदाय ,महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय व समर्थ संप्रदाय, हे पाच संप्रदाय प्रामुख्याने आपल्या नजरेत भरतात.″[2] पण याबरोबरच इतर संप्रदायानीसुध्दा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय कार्यातून महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. परंतु महाराष्ट्रात असे अनेक संप्रदाय उदयाला आले असले तरी त्यांनी,'प्रत्येकाने जमेल त्या मार्गाने,रीतीने परमार्थ साधावा' अशी एकच शिकवण समाजाला वेळोवेळी दिली. प्रत्येक संप्रदायाने आपल्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाच्या माध्यमातून समाजाला एकत्र आणून त्यांच्यात जसा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला, तसाच प्रयत्न आपल्या आचारधर्मातून, साहित्यविचारातून आपापल्या संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान जनमाणसात रूजविण्यासाठीही प्रयत्न केला. या भूमिकेतून प्रस्तुत शोधनिबंधात मध्ययुगीन कालखंडातील "महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान" या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

2. महानुभाव संप्रदायाचे तत्वज्ञान :–

महाराष्ट्रात तेराव्या शतकाच्या अखेरीस उदयाला आलेला प्राचीन आणि वैशिष्टयपूर्ण संप्रदाय म्हणजे महानुभाव संप्रदाय होय. चक्रधर स्वामींनी हा संप्रदाय प्रवर्तित केला. (चक्रधरांचा कालखंड : इ. स. 1194 ते 1272) तर नागदेवाचार्यानी या संप्रदायाचे व्यवस्थापन केले. चक्रधरांचा 'सूत्रपाठ' हा वचनांचा संग्रह या संप्रदायाचा प्रमाण ग्रंथ होय. 'सूत्रपाठ' या ग्रंथास महानुभावांचा वेद असे संबोधले जाते.″[3] कारण त्यातून महानुभावांचे सारे तत्त्वज्ञान प्रकट झालेले आहे.

"चक्रधरांनी अनेक शास्त्रांचा मथितार्थ आपल्या वचनातून व्यक्त केला आहे. तरीपण त्यांच्या पंथाचे तत्त्वज्ञान इतरांपेक्षा वेगळे आहे.″[4] "सकळ ही शास्त्रे या शास्त्रासी मिळेती : परि हे कव्हणाहि न मिळे″ असा विश्वास चक्रधर व्यक्त करतात. कारण चक्रधर हे सकल शास्त्रांचे मथितार्थ जाणणारे सर्वज्ञ होते. यामुळेच "सर्व शास्त्रे या शास्त्राला मिळतात पण हे शास्त्र कोणासही मिळत नाही, असे त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाचे जे वर्णन केले आहे ते अचूक आहे.″[5]

महानुभाव संप्रदाय हा व्दैती मताचा आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानात जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार वस्तू मुख्य व नित्य मानलेल्या आहेत. त्यांच्या मते, 'या चार वस्तू स्वतंत्र व नित्य (अनादि व अनंत) आहेत. देवता या नित्यबध्द आहेत. जीव बध्दमुक्त आहे. परमेश्वर नित्यमुक्त आहे व प्रपंच अनित्य आहे.' असे या तत्त्वज्ञानाचे सूत्र आहे.

त्यांच्या मते, कार्यरूप प्रपंच जड, अनित्य असल्याने तर देवता या नित्यबध्द असल्याने तेथे जीवाच्या मुक्तीला मार्ग नाही. मात्र जीव हा बध्द असूनही मुक्ततेची पात्रता असणारा आहे. परमेश्वर हा नित्यमुक्त असल्याने तो जीवाचा उध्दार करू शकतो. □चहुं युगी परमेश्वरू : जीवाते उध्दरीति" – म्हणजे परमेश्वराच्या ज्ञानाने वा भक्तीने जीवाला मोक्ष मिळू शकतो. मात्र देवता हया शुभाशुभ कर्माची अनित्य फळे देत असतात. त्यामुळे त्या मोक्षदायक ठरत नाहीत. म्हणून शाश्वत आनंद देणा–या मोक्षासाठी जीवांनी परमेश्वराचीच उपासना करायला हवी. 'परमेश्वरू सेव्यो : जीव सेवकु' – परमेश्वराचे ज्ञान झाले अथवा परमेश्वराची भक्ती केली म्हणजे जीवाला मोक्ष मिळतो,' असे चक्रधर सांगतात.

प्रपंचात राहून परमार्थ साधणा–या जीवांना चक्रधर स्वामी तात्त्विक उपदेश करतात. प्रपंचाला ते अनित्य मानतात. चक्रधरांनी वर्णिलेला प्रपंच म्हणजे 'कार्यप्रपंच' होय. कार्यप्रपंचाची निर्मिती पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश (ही पंचमहाभूते) व सत्व, रज ,तम (हे त्रिगुण) यांच्यातून झाली आहे. यांच्यापासून निर्माण झालेली अष्टभैरवस्थित सृष्टी म्हणजे प्रपंच. तो 'जीव' , 'देवता' व 'परमेश्वर'या तिन्हीपासून अगदी वेगळा आहे. हा कार्यप्रपंच गंधर्वनगरीच्या हत्तीप्रमाणे सृष्टिकाळी दिसतो आणि संहारकाळी पुन्हा अदृश्य होतो. जन्मानंतर जीव ज्या क्रिया करू लागतो त्या दोन प्रकारच्या असतात. एक कर्मरहाटीतील आणि दुसरी दैवरहाटीतील. पहिलीने तो स्वर्ग नरकाची सुखदुःखे भोगीत जन्ममृत्यूच्या फे–यात अडकतो तर दुसरीने तो मुक्त होतो.

महानुभावांनी देवतांना गौण मानले आहे. त्यांच्या तत्वज्ञानाप्रमाणे प्रत्येक ब्रम्हांडात एकूण 81 कोटी सव्वालक्ष देवता आहेत. त्यातही निरनिराळया प्रकारचे नऊ थोवे आहेत. 1. कर्मभूमीच्या देवता 13 कोटी 2. अष्टौदेवयोनीच्या 13 कोटी 3. अंतराळीच्या 13 कोटी 4. स्वर्गीच्या 33 कोटी 5. सत्य कैलास वैकुंठीच्या 9 कोटी 6. क्षीराब्धीच्या सव्वा लक्ष असे देवतांचे वर्ग आहेत. त्यांच्यातही उच्चनीचपणा आहे. सर्वात नीच देवता कर्मभूमीच्या आहेत. त्या नित्यबध्द आहेत. त्यांच्या ठिकाणी ज्ञान, आनंद, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश यांची विशेष समृध्दी असते. परंतु त्या जीवांशी कधीच एकरूप होत नाहीत. देवतांचे मुख्य कार्य हे सृष्टीतील जीवांना त्यांच्या कर्माची सुखदुःखात्मक फळे देणे हे असते. त्यामुळे त्या परमेश्वर होऊ शकत नाहीत. अशा देवतांकडून मोक्ष मिळत नाही तो परमेश्वरांकडून मिळू शकतो म्हणून देवतांची पूजा व उपासना यांना महानुभाव कमी लेखतात. "देवतांचा स्वतंत्र वर्ग मानणे हे महानुभावीय तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्टय आहे."[6]

महानुभावीय तत्त्वज्ञानात ईश्वरास प्रमुख स्थान दिले आहे. त्यांच्या मते, ईश्वर हा अनादि, नित्य, अव्यक्त, स्वयंप्रकाशी, सर्वव्यापक, ज्ञानमय, आनंदमय, सर्वसाक्षी व सर्वकर्ता असा आहे. जीवांच्या उध्दारांसाठी ईश्वर मनुष्यदेह धारण करून अवतार घेतो. त्यामुळे महानुभाव तत्त्वविचारात चार युगांचे चार अवतार मानले आहेत. 1. कृतयुगात हंसावतार 2. त्रेतायुगात दत्तावतार 3. व्दापारयुगात कृष्णावतार आणि 4. कलियुगात चक्रधरावतार असे हे अवतार आहेत. चार अवताराप्रमाणेच महानुभाव संप्रदायाने पाच मूर्ती मानून त्यांची पूजा केली. श्रीकृष्ण, दत्त, चांगदेव राऊळ, गुंडम राऊळ व चक्रधर हे पंचकृष्ण असून ते परमेश्वराचे अवतार आहेत. स्वतः चक्रधरांनी स्वतःला 'परमेश्वर' समजले आहे.जीवांच्या उध्दारासाठी परमेश्वर मनुष्यदेह धारण करून अवतार घेत असतात. परंतु जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर यांचे परस्परांशी किंवा सर्वांशी कधीच ऐक्य साधले जात नाही असे या संप्रदायाचे मत आहे. म्हणून त्यास द्वैती पंथ' असे म्हणतात.

महानुभाव तत्त्वविचारात आत्मज्ञान, भक्ती आणि गुरूकृपा यांना विशेष महत्त्व दिसून येते. ईश्वराचे स्वरूप ज्ञानामुळे ओळखता येते असे त्यांचे मत आहे. संपत्तीचा मोह, आप्तांचे प्रेम यांचा सर्वसंगपरित्याग करून जीवाने परमेश्वरास अनुसरावे असे त्यांचे भक्तीतत्त्व आहे. वृध्दत्वात केलेल्या अनुसरणाला महानुभाव तत्त्वज्ञानात विशेष महत्त्व नाही. ज्ञानमार्ग व भक्तीमार्ग ही मोक्षप्राप्तीची दोन साधने त्यांना महत्त्वाची

वाटतात. कारण ज्ञानाने भक्ती मिळते व भक्तीने ज्ञान प्राप्त होते. महानुभावात गुरूला महत्त्व असते. पण गुरूचे स्तोम माजविले जात नाही. गुरूवर प्रेम करावे पण त्यास परमेश्वर समजू नये असे त्यांचे तत्त्व आहे.

महानुभाव संप्रदाय साधकांचा संप्रदाय आहे. स्त्री पुरूष भेद, स्पृशास्पृश्य, पवित्रापवित्र, विटाळ अशा गोष्टींना तो थारा देत नाही. त्यामुळे या संप्रदायात सर्व जातीधर्मातील व्यक्तींना अधिकार प्राप्त झाला. याचमुळे सर्व संप्रदायात महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान वैविध्यपूर्ण व विचारसंपन्न वाटते.

3. समारोप :–

उपरोक्त विचारातून आपणास महानुभाव संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाची ओळख पटते. त्यांच्या आगळयावेगळया तत्त्वज्ञानाबद्दल डॉ. वि. भि. कोलते सांगतात–'चक्रधर स्वामींच्या काळी महाराष्ट्रात क्षुद्र देवतांच्या भक्तीचे बंड खूपच माजले होते. ते मोडून सर्वसाधारण जनतेला ख–या परमेश्वर मार्गाकडे लावण्याची त्यांना आत्यंतिक आवश्यकता वाटली. यासाठी त्यांनी आपल्या आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा जनतेला उपदेश करण्याला सुरूवात केली.' त्यांच्या या तत्त्वज्ञानाचे मर्म संप्रदायाच्या द्वैतविचारात आहे हे अधोरेखित होते.

सारांश; महानुभाव संप्रदायाने आपल्या तत्त्वज्ञानाधारे अज्ञानामुळे जीवांच्या निष्ठा अनेक ठिकाणी विभागलेल्या होत्या. त्या क्षुद्र देवतांचे महत्त्व जाणीवपूर्वक कमी केले. यात्रा, व्रतवैकल्ये यातला फोलपणा दाखवून दिला. तसेच परंपरागत धर्म नाकारून धर्माच्या आधारावर उभी असलेली विषमताप्रधान व्यवस्था नाकारली. हिंसक यज्ञ यागांचा निषेध केला. वेदांचे प्रमाण नाकारले आणि केवळ माणूस आणि माणुसकी यांच्याच श्रेष्ठ धर्माला अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. महानुभाव संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान त्यांच्या आचारधर्मातही प्रकट झालेले दिसून येते.

संदर्भ :–

1. सरदार गं. बा.:"संत वाङ्.मयाची सामाजिक फलश्रुती," म. सा. परिषद प्रकाशन, पुणे, प. आ. 1950, पृ. 1
2. मोकाशी पं. रा. :"महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय," प्रसाद प्रकाशन, पुणे, दु. आ. 1975, पृ. 9
3. नसिराबादकरी ल. रा.:"प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचा इतिहास," फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सहावी सुधारित आवृत्ती,1997, पृ. 15
4. शेणोलीकर ह. श्री.:"प्राचीन मराठी वाङ्.मयाचे स्वरूप," डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्र. आ. 2011, पृ. 18
5. मंचरकर र. बा.:"धर्मसंप्रदाय आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्.मय," प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 2000, पृ. 148
6. उनि., शेणोलीकर ह. श्री. पृ. 17

रंगाच्या मानवि जिवनावर प्रभाव

डॉ. गणेश मस्के
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, ता.आर्वी, जि. वर्धा

प्रस्तावना :–

निसर्गाचे सौंदर्य व्दिगुणीत करणारा महत्वपूर्ण घटक म्हणजे रंग रंगाच्या साहयाने निसर्गातील सौंदर्य वाढते मानवि मन निसर्गाकडे आकर्षित होते आणि विविध रंगामुळे कलाकृती आणि सजावटीत चैतन्य निर्माण होते. सभोवताली असलेल्या निसर्गात सौंदर्याची भर घालणारे रंगच होय सृष्टी सौंदर्यातील रंगामुळे सर्वच मोहीत होतात, रंगामुळे निसर्गाचे सौंदर्य वाढते. सजावट आणि कलाकृती घरातील अत्यंत महत्वपूर्ण घटक म्हणजे रंगच होय.

व्याख्या :–

कोणत्याही पृष्ठभागाने प्रकाशवर्ग पटलातील इतर किरणे शोषण करुन परावर्तीत केलेले दृश्य म्हणजे रंग होय."

रंगाची ओळख :–

रंग मानवी जिवनाला अविभाज्य भाग आहे. मानवाच्या विकासाबरोबर रंगशास्त्र देखील तीतकेच विकसीत झालेली आहे. उदा. रंगीत टी. व्ही. बघतांना डोळयांना संतोष मिळते. रंगाना लुक कलाकृतीचे रंगीत टी.व्ही. बघतांना डोळयांना संतोष मिळतो. रंगाना लुक कलाकृतीचे संगित असे म्हटले आहे. एखादी भव्य आणि प्रसिध्द कलाकृती तयार करण्यासाठी रंग हवेतच असे नाही, परंतु रंगामुळे कलाकृतीत विशिष्ट चित्तवृत्ती आणि गहीरेपणा येतो हे केवळ अनुभवाने कळते. मानवी भाव व रेषांप्रमाणे रंगही अनेक प्रकारचे असतात, त्याच्या अभिन्न निर्मितीची शक्ती असते, बाहय आणि भावनिक दोन्ही प्रकार व्यक्तीस प्रभावीत करण्याचे सामर्थ्य त्यात असते. म्हणून कलाकाराने एक प्रभावी साधन म्हणजेच रंग होय.

रंगाचे उगमस्थान :–

रंगाचे उगमस्थान प्रकाश आहे, प्रकाशाशिवाय रंग नसतो प्रकाश किरणातील विविध रंग किरणाचे अस्तित्व व त्यामुळे आपल्यात होणारे रंगशास्त्र म्हणजे लाल, हिरवा, निळा आणि नारिंगी रंगाचा शोध शारिरीक व मज्जातंतु या दोन्हीच्या साहयाने आढळते सर्व रंगाचे मुळे रचनेत प्रकाश किरणाच आहे. असे आयझॅक न्युटनने सर्वप्रथम जगाच्या निदर्शनास आणुन दिले. सुर्यकिरणाची बारीक रेशा एका त्रिपार्श्व लोलकातुन पलीकडे नेण्यास आली त्यातून सात रंग दिसते. हया सात रंग किरणांना एकत्र केल्यास पांढरा रंग तयार होतो. लाल, नारिंगी, पिवळा, हिरवा, निळा, अंजिरी व जांभळा असा सात रंगाचा पट्टा तयार होतो हयाला वर्णपट म्हणतात.

रंगाचे ज्ञान आपणास शारिरीक व मानसिक अशा दोन प्रकाराने होते ही प्रक्रिया म्हणजे वस्तुतुन परावर्तीत होऊन आलेले किरण डोळयांचे बाहुलीमधून आतील भागात शिरतात व बबुळामागे असलेल्या बर्हीगोल भिंगातुन आत जाऊन नेत्रपटलावर वस्तुची प्रतिमा पाडतात नेत्रपटलांचा पृष्ठभागावर शंकु मोडीच्या अतिसुक्ष्म संवेदना पेशी असतात, त्यावर वेगवेगळया लांबीच्या प्रकाशकिरण लहरीचा प्रभाव पडतो.

रंगाचे वर्गीकरण :–

1. प्राथमिक रंग
2. व्दितीय श्रेणीचे रंग
3. माध्यमिक रंग
4. तृतीय श्रेणीचे रंग
5. चतुर्थ श्रेणीचे रंग

1. प्राथमिक रंग

लाल, पिवळा व निळा हे तीन रंग प्राथमिक रंग समजले जातात हयाला मुलभूत रंग म्हणून संबोधले जाते. निरनिराळया प्रमाणात हे मुलमंत्र रंग मिश्रित होवून इतर सर्व रंग तयार होतात. मिश्रीत होवून इतर सर्व रंग तयार होतात. विविध प्रकारचे रंगद्रव्य तयार करण्याकरीता ही तीन मुळ रंगतत्वे वापरली जातात.

2. व्दितीय श्रेणीचे रंग :–

दोन प्राथमिक रंगाच्या समप्रमाणातील मिश्रणाचा तिसरा विशिष्ट रंग तयार होता. हयात व्दितीय श्रेणीचे रंग म्हणतात.

3. माध्यमिक रंग :–

प्रथम श्रेणीचा एक रंग व्दितीय श्रेणीस एक रंग हे समप्रमाणात मिसळल्यास त्यापासून तयार होणार रंग हा माध्यमिक श्रेणीचा रंग असते. हयात माध्यमिक रंगाची छटा ही रंगापासून तो तयार होतो.

4. तृतीय श्रेणीचे रंग :–

दोन व्दितीय श्रेणीचे रंग समप्रमाणात मिसळल्याने तृतीय श्रेणीचे रंग तयार होता हे रंग उदसमि व मातकट असतात. त्यांना प्रथम श्रेणीच्या रंगाच्या नावावरुन नाव दिली जातात.

5. चतुर्थ श्रेणीचे रंग :–

तृतीय श्रेणीचे दोन रंग समप्रमाणात मिश्रीत केलेत तर चतुर्थ श्रेणीचे रंग तयार होतात हयाची नावे व्दितीय श्रेणीच्या रंगावरुन दिली जाते.

रंगाचे गुणधर्म :–

रंगाचे गुणधर्म प्रॅग या शास्त्रज्ञाने संशोधनाव्दारे शोधून काढलेत रंगाची विविध गुण असतात काही गुण भौतिकदृष्टया दिसतात काही गुण मनावर विशिष्ट प्रकारे परीणाम करणारे असतात.

1. भौतिक गुण 2. मनोवैज्ञानिक गुण 3. रंगातून उद्‌भवलेले गुण

1. भौतिक गुण :–

प्रामुख्याने रंग दोन प्रकारचे असतात काही रंग चटकदार, चमकदार आणि आर्वपिक असतात हे रंग रंगचक्राच्या उजव्या बाजुस पाहण्याचा डाव्या बाजूस दिसतात हयान उबदार उष्ण रंग असेही म्हणतात. रंगचक्राच्या डाव्या बाजूस शांत आणि प्रसन्न करणारे रंग असतात त्यांना शीस रंग असे म्हणतात.

2. **मनोवैज्ञानिक गुण** :–

रंगाची मनाला आणि शरीराला आकर्षित करण्याची नैसर्गीक शक्ती असते मनोवैज्ञानिकांनी विशीष्ट रंगाचा होणारा परिणाम सिध्द करुन दाखविला आहे. उबदार रंग मनुष्याच्या मानसिकतेत बदल करुन त्यात काम करण्याकरिता उद्‌दिपन करतात. विशिष्ट रंग एखादया व्यक्तीस आकर्षक वाटेल तर दुसऱ्या व्यक्तिस अनाकर्षन वाटू शकतो.

3. **रंगातून उद्‌भवलेले गुण** :–

रंगातून उद्‌भवलेले गुण तीन प्रकारचे असतात ते पुढील प्रमाणे.

अ) रंगभाव, रंगनाश किंवा वर्ण
ब) रंगमुल्य किंवा रंगछटा
क) रंगतीवृत्ता किंवा रंगक्रांती

अ) **रंगभाव, रंगनाश किंवा वर्ण :–**

ज्या रंगामुळे रंगाचे इतर रंगापासुन वेगळेपण तो रंगगुण म्हणजे रंगभाव अर्थात रंगाची ओळख होऊन त्या रंगास आपण ज्या नावानी ओळखतो त्यास रंगभाव असे म्हणतात. रंगात दुसऱ्या रंगाचे मिश्रण न करता किंवा त्याचा मुळरंग न बदलता तो रंग दिसतो.

ब) **रंगमुल्य किंवा रंगछटा :–**

रंगाचे उठाव मुल्य सांगणाऱ्या गुणाला रंगमुल्य असे म्हणतात. रंगाची गडपणा आणि फिकटपणा यालाच रंगाचे मुल्य म्हणतात याची सुध्दा प्रभाव मानवावर पडतो प्रत्येक रंगाचा विविध छटा आहेत.

1. मध्यम छटा ही रंगचक्रातील छटा असते.
2. पांढऱ्या रंगाचे मुल्य सर्वात अधिक असते.
3. काळया रंगाचे मुल्य सर्वात कमी असते.

रंगाचा वापर करतांना रंगमुल्याचे महत्वाचे स्थान आहे.

क) **रंगतीवृत्ता किंवा रंगक्रांती** :–

रंगतीव्रतेत रंगशुध्दता किंवा रंगाचा गडदपणा हया नावानेही ओळखले जाते ही तीन गुण सामर्थ्य दर्शवितात. रंगामध्ये काळा, पांढरा किंवा करडा रंग मिसळून रंगाची निशुध्दता, गडदपणा आणि तिव्रता कमी अधिक करता येते. लाल रंग तेजस्वीता दाखवितो कमी करडा तटस्थ, मध्यम करडा तर स्थापना दाखवितो करडा, नारिंगी मंदपणा दाखवितो.

या सगळया रंगाचे मिळून एकूण बारा रंग तयार होतात. या सगळया रंगाचे मुळ रंगचक्र तयार होते. यामध्ये डावीकडील रंग हे उष्ण रंग असुन उजवीकडील रंग शीत रंग असतात. उष्णरंगामुळे प्रखरता, चिडचिड, थकवा जाणवतो तर शीत रंगामुळे सौम्य, शांत, उल्हादकारक वाटते. अश्याप्रकारे मानवी जिवणावर रंगाचा प्रभाव दिसून येतो.

संदर्भग्रंथ :–

1. मुख्यव्यवस्थापन आणि आंतरिक सजावट – डॉ.सुनंदा वसु, डॉ. रजनी मेहरे, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. गृहव्यवस्थापन आणि गृहकला – डॉ. क्षमा लिमये
3. कौटूंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन – डॉ.मिना कळंबे
4. गृहव्यवस्थापन – डॉ. मुनशी, डॉ.जठार, मनोहर चिपळाफे पब्लिशर्स, नागपूर
5. गृहअर्थशास्त्र
6. आधुनिक गृहव्यवस्थापन आणि गृहसजावट – डॉ. विद्या कोल्हटकर पब्लिशर्स, नागपुर
7. कौटूंबिक संसाधनाची संकल्पना – डॉ. लिला कांडलकर, विद्या प्रकाशन, नागपूर
8. कौटूंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट– त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोणे, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपुर
9. कौटूंबिक संसाधनाचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट– त्रिवेणी फरकाडे, सुलभा गोणे, पिंपळा

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य

डॉ. स्नेहल संजय मराठे

मराठी विभाग प्रमुख,महिलारत्न पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय, मालेगाव कॅम्प, जि. नाशिक

जागतिकीकरण :

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी उदयास आलेल्या जागतिकीकरण या संकल्पनेचा सध्या फारच बोलबाला असलेला आपण पाहतो. गल्ली ते दिल्लीच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवरून जागतिकीकरणाविषयीच्या चर्चांविषयी देखील आपण ऐकतो पाहतो. १९८० च्या सुमारास औद्योगिकरण आणि अर्थकारणाशी संबंधित असणारी जागतिकीकरण ही संज्ञा आता अधिक व्यापक झाली आहे. राजकारण, समाजकारणासह साहित्य, संस्कृती, भाषा आदि एकुणच मानवी जीवनाची विभिन्न अंगे जागतिकीकरणामुळे ढवळून निघाली आहेत. सध्याच्या काळातील एक ज्वलंत विषय म्हणून आज जागतिकीकरणाकडे पाहिले जात आहे.

जागतिकीकरण ही खाजगीकरण आणि उदारीकरण यांच्यापुढे जाऊन व्यापणारी प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण ही अर्थशास्त्राशी संबंधित संकल्पना आहे. अर्थाच्या बाबतीत विचार केलास माल आणि भांडवल यांच्या विनिमयामुळे जागतिक बाजारपेठ निर्माण झाली. पर्यायाने गरजू व्यापारांचा जगभरातील वित्तीय बाजारपेठांकडे ओघ वाढला. त्यानिमित्ताने देशाबाहेरच्या वस्तू उपभोक्ता वर्गास मिळू लागल्या. औद्योगिक प्रगतीचे दूरगामी परिणाम म्हणून नैसर्गिक साधन संपत्तीचे शोषण हे अटळ होत गेले. तसेच पर्यावरणाची हानी होते. पर्यटन, शिक्षण यामुळे भिन्न-भिन्न देशातील संस्कृतीचा परिचय होतो. माहितीचा प्रवाह हा सर्व स्तरावर जाऊन पोहोचतो. एकूणच आर्थिक सुधारणा, माहिती तंत्रज्ञानाचा स्फोट, बाजारपेठा, संपत्तीचे विकेंद्रीकरण, वस्तूंचा सहज-सोपा प्रवाह, भांडवलवाढ, प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव, गरजांचे बदलते स्वरूप या सर्व गोष्टी घेऊन जागतिकीकरणाने मानवी जीवनाला व्यापले आहे.

जागतिकीकरण एका विशिष्ट क्षेत्रापूर्ती मर्यादित अशी प्रक्रिया नसून जीवनाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, वाङ्मयीन, सांस्कृतिक,धार्मिक, कृषी अशा सर्वच क्षेत्रांवर परिणाम करणारी प्रक्रिया आहे. त्या अनुषंगाने आज उद्भवणाऱ्या समस्या या मानवापुढे आव्हान म्हणून असल्यामुळे मनुष्य हा संभ्रमात जगतो आहे. जागतिकीकरणामुळे जीवनव्यापी संबंधित सर्वच क्षेत्रांवर गंभीर व दुरगामी परिणाम दिसत असून वैश्विकतेचे स्वप्न, महत्त्वकांक्षा किती प्रमाणावर व कसे साकार होणार हा विचार महत्वपूर्ण ठरतो.

ग्रामीण साहित्य :

मराठी साहित्याचा विचार करता या साहित्यामध्ये विविध कालखंडात अनेक स्वरूपात बदल झालेले पहावयास मिळतात. आज मराठीमध्ये निर्माण होणारे साहित्य हे अनेक बदल, स्थित्यंतरे व प्रभाव पटवून आलेले पाहावयास मिळते. जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थिती ही साहित्याच्या बदलावर परिणाम करीत असते. म्हणजे साहित्यातून होणारा बदल हा केवळ परिस्थितीनुरूप असतो तर अनेक घटकांनी युक्त करतो. सर्वसामान्य माणसाप्रमाणे साहित्याची निर्मिती करणारा संवेदनशील मनाचा सर्जनशील साहित्यिक हाही त्या त्या काळाचा, त्या त्या घडणाऱ्या घटनांचा प्रसंगांचा साक्षीदार असतो. त्याचप्रमाणे ग्रामीण साहित्य सुद्धा

मानवीजीवन निसर्गाशी, शेतीशी, कृषी जीवनाशी वेगवेगळ्या घटकांनी कसा जोडलेला आहे ते ग्रामीण साहित्य दाखवीत आहे.

आज २१ व्या शतकात ग्रामीण भागातील जागतिकीकरणाने व आधुनिकीकरणाने जागृत झालेले ग्रामीण भागातील नवतरुण साहित्यिकांची पिढी आज कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र, ललित गद्य या वांग्मय प्रकाराच्या माध्यमातून लिहितांना दिसून येतो. ग्रामीण साहित्यात ग्राम जीवनाशी निगडित असलेले विषय साहित्यिक आजही त्या परिस्थितीला धरून लिहिताना दिसतो. १९६० नंतर ग्रामीण साहित्यात नवसाहित्यिक यांनी नवीन अशा साहित्यकृती निर्माण केलेल्या दिसून येतात. जागतिकीकरणाच्या सोबतीला मराठी ग्रामीण साहित्याची वाटचाल संभ्रमित अवस्थेत आहे. १९९१ साली खुली अर्थव्यवस्था आली. गॅट, डंकेल, नाणेनिधी, वर्ल्ड बँक, डब्ल्यू.टी.ओ. हे शब्द नवे वाटू लागले. जागतिकीकरणाचा प्रभाव ग्रामीण साहित्यावरही जाणवू लागला व त्याचा विद्रोह आपल्याला अनेक लेखकांच्या लेखनातून पाहायला मिळतो.

ग्रामीण कादंबरी :

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. शेतकरी हा कृषी अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. जागतिकीकरणामुळे ग्रामजीवनात आमुलाग्र बदल झाला. त्यात काही विधायक व काही विघातक अशा गोष्टींचा समावेश होतो. उदाहरणार्थ शहरी जीवनाच्या, सुखपभोगाच्या आकर्षणामुळे, चंगळवादाच्या आकर्षणामुळे खेड्यातला मानव शहराकडे धाव घ्यायला लागला. साहजिकच खेडी ओस पडली आणि शहरे प्रचंड वाढली. मजूर वर्गाचे शहराकडे होणारे प्रयाण वाढले. शेतात मजुरांची कमतरता जाणवु लागली. यंत्राचा, रासायनिक खते, बी - बियाणांचा अतिवापरामुळे शेतीवरील उत्पादित वस्तूंच्या किमतीपेक्षा उत्पादन खर्च वाढला. असे असले तरी खेड्यातल्या मानवाचा शहराशी संपर्क झाल्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण वाढले. शहरात कमी श्रमात जास्त रोजगार मिळू लागला. एकंदरीतच जागतिकीकरणामुळे ज्या वेगाने ग्रामीण व्यवस्थेत बदल, स्थित्यंतर घडत आहेत त्या प्रमाणात सर्व स्थित्यंतराचे तपशीलवार वर्णन, चांगले- वाईट परिणामांसह ग्रामीण कादंबरीकारांनी विशेषतः १९९० नंतरच्या कादंबऱ्यातून केलेले आहे. या संदर्भातील महत्त्वाच्या कादंबऱ्यात विश्वास पाटील यांची पांगीरा, सदानंद देशमुख यांच्या तहान, बारोमास, राजेंद्र गवस यांची भंडारभोग, तणकट, रविंद्र शोभणे यांची पांचर, रमेश अंधारे यांची सर्व प्रश्न अनिवार्य, बाबाराव मुसळे यांची हाल्या हाल्या दुध दे, पगार, विठ्ठल वाघांची ढेबु, शंकर सखाराम यांची सेझ, प्रतिमा इंगोलेंची बुढाई इत्यादी कादंबऱ्यांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणामुळे ग्रामजीवनात झालेल्या बदलांचे चित्रण करण्याच्या संदर्भात १९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यांची भूमिका महत्त्वाची व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

भा.वि. वरेरकर, वि.स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, ना. वि. कुलकर्णी यांच्या साहित्यातून गांधीजींना अपेक्षित असलेल्या खेड्याचे वर्णन विस्तृतपणे आले आहे. त्यांनी निर्माण केलेल्या साहित्यातून ग्रामीण समस्यांची उकल होण्यास मदत होत आहे. रा. रं. बोराडे, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, आनंद यादव, भास्कर चंदनशिव, द.ता. भोसले, वासुदेव मुलाटे, विठ्ठल वाघ, चंद्रकुमार नलगे, इंद्रजीत भालेराव, व्यंकटेश माडगूळकर, सदानंद देशमुख या आणि अशा अनेक ग्रामीण साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून ग्रामीण जीवन चित्रीत केले आहे. मराठवाड्यातील दुष्काळग्रस्त शेतकरी, शेतमजूर यांचे यथार्थ दर्शन रा.रं. बोराडे यांच्या मळणी, पाचोळा, पेरणी यातून तर शेतीसाठी येणारे प्रगत तंत्रज्ञान ग्रामीण जीवनावर कसे परिणाम करतो याची चित्रण आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' या कादंबरीतून येताना दिसते. शंकर पाटील यांच्या कथांमधून विनोदातून विसंगतीचे दर्शन घडले आहे.

मात्र अशा दर्जेदार साहित्यावर जागतिकीकरणाचा एक वेगळा प्रभाव जाणवताना दिसतो.

ग्रामीण कविता :

कविता या वांग्मय प्रकारात सभोवतालच्या परिस्थितीचा, स्थितीलगतचा प्रभाव जाणवतो. प्रवीण बांदेकर, अजय कांडर, संतोष पवार, श्रीकांत देशमुख (आषाढमाती), वीरधवल परब, दासू वैद्य इत्यादी कवींच्या काव्यातून जागतिकीकरणाच्या बदलत्या वास्तवाचा आविष्कार घडतो. गणेश वसईकर, वर्जेश सोळंकी असे कवी महानगरीय वास्तवावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव चित्रित करतात. २१ व्या शतकात ग्रामजीवनात झालेली प्रचंड उलथा-पालथ, विज्ञान व तंत्रज्ञानाने केलेली प्रगती, पाश्चात संस्कृतीचे अंधानुकरण, त्यातूनच निर्माण झालेला चंगळवाद, सततच्या नापिकीमुळे हैराण झालेला शेतकरी वर्ग, ग्रामजीवनातील पाणीटंचाईचा गंभीर प्रश्न, पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास, दुष्काळ, ग्रामजीवनातील निवडणुकांच्या निमित्ताने निर्माण झालेला संघर्ष, श्रम प्रतिष्ठेचे झालेले अवमूल्यन, शेतकरी आत्महत्या यासारख्या गंभीर विषयावर असंख्य कवी भाष्य करत आहेत. एकविसाव्या शतकातील कृषी जीवनाचे वास्तववादी वर्णन ना.धों. महानोर, विठ्ठल वाघ, इंद्रजीत भालेराव, प्रमोद माने, संतोष पवार, सदानंद देशमुख, जगदीश कदम (नामदेव शेतकरी), नारायण सुमंत यांच्यासारखे असंख्य ग्रामीण जीवनातून आलेले कवी करत आहेत. तसेच एकनाथ पाटील, लक्ष्मण महाडिक (कुणब्याची कविता), प्रकाश किनगावकर (गावाच्या आकाभोवती), उत्तम कोळगावकर, (जंगल झाडी, तळपाणी) यांच्या कवितेने समाजाच्या पोटातील वेदनेची, दुःखाची कळ व्यक्त केली आहे. ग्रामीण समाजवास्तवातील भीषणतेला शब्दबद्ध केले आहे.

समारोप :

जागतिकीकरणासमोर उभे राहण्यासाठी, आव्हानांना तोंड देण्यासाठी, वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध असणे आवश्यक आहे. साहित्य हे काम करीत असते. महागाई, भ्रष्टाचार, बेकारी, आत्महत्या, लाचखोरी यांचे मूळ जागतिकीकरणातील जीवघेण्या स्पर्धेत आहे. ग्रामीण साहित्यातून बंडखोरीची तीव्र भावना, शोषणाविरोधी प्रखर जाणीव प्रकट होत आहे. माणसाला माणूस म्हणून ओळख देण्याची क्षमता ग्रामीण साहित्यात आहे. जागतिकीकरणाचा परिणाम शेती, शेतकरी आणि कृषीनिष्ठ संस्कृतीवर आहे. श्रीमंत वर्गांकडून गरीब, शेतकरी, श्रमिक, भूमिहीन मजूर इत्यादींचे शोषण झाले. जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागात परिवर्तन झाले तरी ग्रामीण भागातील सामाजिक जीवन उध्वस्त झाले. ग्रामजीवनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास ग्रामीण साहित्याद्वारे करता येतो. जागतिकीकरणाशी मुक्त संवाद साहित्य करू शकते. त्याचे योग्य आकलन, अनुकरण झाल्यास जग सुंदर बनविण्याची मानवाची धडपडी व्यर्थ ठरणार नाही.

संदर्भसूची :

१) नेमाडे भालचंद्र - साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण

२) शोभणे रवींद्र (डॉ.) संपा. - जागतिकीकरण, समाज आणि मराठी साहित्य

३) मुलाटे वासुदेव - ग्रामीण साहित्य: चिंतन आणि चर्चा

४) यादव आनंद - ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या

भारतीय मानवी हक्क : महिला, अनुसूचीत जाती व जमाती विषयक समस्या व उपाययोजना

डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापुर जि.जालना.

प्रास्ताविक:

जागतिकीकरणाच्या व उदारीकरणाच्या काळात जगातील सर्वच राष्ट्रे आज मानवी हक्काच्या संदर्भात सजग झालेली आहेत. मानवी हक्कांचे संगोपन व संर्वधन करण्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र कसोशिने प्रयत्न करताना दिसतात. असे जरी असले तरी भारतासारख्याविकसनशिल देशात मोठया प्रमाणात मानवी हक्कांचे उल्लखन होणाऱ्या घटना दिवसेंदिवस वाढ होत असताना दिसून येत आहे. या घटनांमध्ये प्रामुख्याने महिला, बालक, अनुसूचीत जाती व जमाती या मोठया प्रमाणात भरडल्या जात आहे. आपल्या राज्यघटनेने स्वातंत्र्यानंतर भारतीय नागरिकांना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम नं.12 ते 32 पर्यंत मुलभूत हक्काचे विवरण करुन भारतातील सर्व नागरिकांना बहाल केलेले आढळून येतात. यावरून भारत हे मानवी हक्कांच्या बाबतीत एक संवेदनशिल राष्ट्रे असल्याचे आपणांस दिसून येते. तसे जर बघितले तर गौतम बूध्दापासून महात्मा गांधी पर्यंत मानवी हक्कांच्या तत्वचा प्रचार व प्रसार करण्यात आला. 'जगा आणि जगू दया' हे ब्रिद भारताने जोपसलेले दिसून येते. भारताचा स्वातंत्र्य लढा देखील सत्य व अहिंसा या तत्वाच्या आधारे लढला गेला. यावरून आपणांस असे दिसून येते की, भारतीय तत्वज्ञानात देखील मानवी हक्क जोपासण्यात आलेले आहे. परंतू पुरुष प्रधान संस्कृतीतमहिलांचे हक्क मोठया प्रमाणात हिरावून घेण्यात आले तर मानवाच्या मनुवादीवृत्ती मूळे जातींच्या उतरंडीमध्ये काही जाती या श्रेष्ठ ठराल्या गेल्या तर काही जातीं या कनिष्ठ ठरल्या. ज्या जाती या कनिष्ठ ठरल्या गेल्या त्यांच्या वर वरिष्ठ जातीच्या लोकांनी अन्याय, अत्याचार केले मानवी हक्कांचे शोषन करण्यात आले.

मानवी हक्काचा अर्थ :

मानवी हक्क म्हणजे असे नैसर्गिक अधिकार की, जे व्यक्तीला माणूस म्हणून जन्माने प्राप्त झाले. हे अधिकार व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी आवश्यक असतात. याअधिकारांचे स्वरूप वैश्विक आहेत, मुलभूत आणि निरंकूश आहेत. कारण हे अधिकार जात, धर्म, वंश, भाषा, राष्ट्र या कृत्रिम बंधना शिवाय व्यक्ती हा एक मानव आहे या भूमिकेतून मिळालेले असतात. हे अधिकार कोणत्याही परिस्थितीत हिराहून घेतले जात नाही. या अधिकाराचे स्वरूप हे निरंकूश असतात.(1) या अधिकाराचे इतर कोणत्याही अधिकारांशी बरोबरी होत नाही.

भारतीय मानवी हक्क :

भारताने स्वातंत्रयानंतर संसदीय लोकशाहीचा स्विकार केला. या लोकशाही प्रणालीमध्ये मानवतावादी मूल्य समता, न्याय, बंधूता या लोकशाही मुल्यांचा समावेश मानवी हक्कांमध्ये होतो. भारतीय राज्यघटनेच्या प्रकरण तिसऱ्यांमध्ये कलम 12 ते 35 पर्यंत नागरिकांना मूलभूत अधिकार बहाल करण्यात आलेले आहे. या मूलभूत अधिकारांमध्ये समान न्याय हक्क, अस्पृश्यता नष्ट करणे, तसेच कलम 19 ते 22 मध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्यचा अधिकार देण्यात आला आहे. कलम 23 व 24 मध्ये शोषनाविरुध्द दाद मागण्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला आहे. तसेच कलम 25 ते 28 मध्ये धर्मिकस्वातंत्रयाचा अधिकार बहाल करण्यात आला आहे. जेणेकरुन नागरिकांना आपल्या धर्माचे पालन व संवर्धन करता येईल. नागकांना आपल्या मर्जीप्रमाणे शिक्षण घेण्याचा संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी कलम 29 ते 30 मध्ये राज्य घटनेमध्ये तशी तरतूद करण्यात आली आहे. याशिवाय राज्य घटनेने नागरिकांना बहाल केलेले मुलभूत अधिकारांचे पालन होते किंवा नाही हे बघण्यासाठी व नागरिकांना न्यायालयात न्याय मागण्यासाठी या मुलभूत अधिकारासंबंधी राज्य घटनेत कलम 32 ते 35 मध्ये तरतूद करण्यात आली आहे. नागरिकांना राज्यघटनेने बहाल केलेले अधिकार म्हणजे मानवी अधिकार होय. या अधिकारांशिवाय व्यक्तीची समाजाची, राष्ट्राची प्रगती शक्य नाही. ग्रीन या लेखकाने आंतरिक विकासासाठी हे अधिकार आवश्यक असतात असे म्हटले आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या अंमलबजावणी नंतरच्या काळात देखील महीला बालक, अनुसूचित जाती व जमातीसाठी त्याची प्रगती व विकास घडवून आण्ण्यासाठी वेळोवेळी अनेक कायदे, सवलती देवून या वंचित घटकांना मुळ प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न देखील करण्यात आले.

10 डिसेंबर 1948 ला यूनो ने मानवी हक्कांचा जाहीरनामा स्विकारला या जाहीरनाम्यानूसार भारतासह जगातील 192 राष्ट्रांनी मानवी हक्काच्या जाहीरनाम्यालापरवानगी दिली व तो जाहीरनामा स्विकाण्यात आला. मानव अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर युनोकडून जे कायदे, करार करण्यात येतात या सर्व करारांना भारताने मान्यता देखील दिलेली आहे. या ठरावानूसार मानव अधिकारांचे संरक्षण होते किंवा नाही हे पाहण्याची जबाबदारी भारतीय न्यायलय पार पाडत असते.

मानव अधिकार आणि महिला

स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधी त्याच्या मानवी हक्कांसंबंधी प्रथम आवाज उठवला तो मा. ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रथमत: पुढाकार घेतला. राजा राम मोहन रॉय यांनी सतीप्रथा, केशवपन या साररख्या कर्मठ पध्दतीला विरोध करुन स्त्री सुधारणेचा पूढाकार घेतला. महर्षी कर्वे , विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी पूढाकार घेतला. या सर्व भारतीय समाज सुधारकांनी इंग्रजीराजवटीमध्ये इंग्रजाच्या मदतीने पूढाकार घेण्यास सुरवात केली. स्वातंत्र्यानंतर आपण संसदीय लोकशाही स्विकारली. राज्य घटनेबरोबर स्त्री विकासासाठी अनेक कायदे तयार करण्यात आले. तरी देखील आज भारतीय स्त्रीयांची म्हणावी तशी प्रगती, विकास झालेला दिसून येत नाही. आज भारतात पितृसत्ताक व्यवस्थेमूळे आजही मूलीच्या जन्मापेक्षा मुलाच्या जन्मास प्राधान्यदिल्या जाते. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण देखील पुरुषांच्या तुलनेत कमी दिसते. जातीवार जर आपण बघीतले तर ब्राहम्ण, ख्रिश्चन, पारसी, जैन इ समाज घटकात स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण इतर समाजाच्या तुलनेत ते अधिक दिसते. राज्यप्रदेशा नुसार जर बघितले तर स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण हे केरळ या राज्यात पुरुषाच्या तुलनेत 70-80 टक्के दिसते तर राजस्थान, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश,बिहार याविशालकाय राज्यांमध्ये ते 30 टक्के देखील दिसून येत नाही. यावरून आपल्या लक्षात येते की स्त्रीया या आज देखील शिक्षणाच्या बाबतीत पुरुषांच्या तुलनेत मागासलेल्या दिसून येतात. ग्रामिण भागातील पालक आज स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत संवेदनशिल दिसून येत नाही.

आजही मोठया प्रमाणात स्त्रीयांचे आरोग्यकडे पूर्ण लक्ष दिसून येत नाही. उपवास-तपवास धरण्याचे प्रमाण ग्रामिण भागात मोठया प्रमाण दिसून येते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीयांच्या आरोग्याची पूर्णत: काळजी घेतली जात नाही. कमी वयात लग्न झाल्यामुळे तसेच कमी वयात मुले झाल्यामुळे स्त्रीयांच्या आरोग्यावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. ग्रामीण भागात हालाखी, गरीबी असल्यामुळे त्यांना योग्य त्या प्रमाणात सकस आहार मिळत नाही. आर्थिक बाबतीत तर स्त्रीया आजही पुरुषावरच मोठया प्रमाणात अवलंबून असतात. त्यांना आर्थिक स्वांतंत्र्य मिळत नाही. एवढेच नव्हे तर नोकरदार महीला देखील आपल्या पतीवरच बऱ्याचदा अवलंबूनदिसून येतात. अनेकदा महीलांना घरगुती हिंसांचार, हुंडाबळी, बलात्कार यासारख्या प्रसंगांना तोंड दयावे लागते. या सर्व गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या मानसिकतेवर देखील होताना दिसतो.

राजकारणातदेखील महीलांचा वावर हा पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. राजकारणात धनबळ, शक्तीबळ या बळांचा वापर मोठया प्रमाणात होत असल्यामूळे महिला या राजकारणापासून दुरच राहणे पसंद करतात. 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार महिलांनी राजकीय प्रकियेत सहभाग वाढवावा. म्हणून 33 टक्के आरक्षण स्थानिक स्वराज्य संस्थेत देण्यात आले. तरी देखील महिला या निवडून आल्यावर प्रत्यक्षात त्याच्या पदाचा कारभार हा त्याचे पती, मुलगा किंवा इतर नातेवाईक करत असताना दिसून येतात.[(2)]आजही त्या राजकीय निर्णय प्रक्रिया पार पाडताना दिसून येत नाही. 2009 मध्ये तर स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना 50 टक्के आरक्षण दिले. मात्र लोकसभा व विधानसभेमध्ये महीला विधेयक1998 पासून आजपर्यंत धूळ खात पडलेले दिसून येते. कोणताही राजकीय पक्ष त्यासाठी पूढाकार घेतानादिसून येत नाही. त्यासाठी अनेक सबबी पूढे करताना दिसतात.भारतामध्ये अलिकडील काळात महिला मानवी हक्कांचे संरक्षणाला संस्थात्मक रुप देण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना 31 जानेवारी 1992 ला करण्यात आली आहे.

अनुसूचीत जातींचे मानवी हक्क :

भारतीय राज्यघटनेनूसार भारतात संसदीय लोकशाहीचा स्विकार करण्यात आला. सर्व जनतेला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले. तरी आजही भारतीय समाजात मोठया प्रमाणातविषमता आढळून येते. मूळातच भारतीय समाज हा वर्णव्यवस्थेतून निर्माण झाली आहे. वर्णव्यवस्थेचे रुपांतर जाती व्यवस्थेत झाले आहे. या जाती व्यवस्थेची रचना आपणांस उतरंडवजा दिसून येते यामध्ये आजही अनेक जाती या मागासलेल्या उच्च जातीच्या अत्याचाराच्या शिकार झालेल्या आपणांस दिसून येतात. त्यांचे न्याय

हक्क अनेकदा पायदळी तूडवल्या जातात. मानवी हक्कांपासून वंचित असलेल्या जातीचा समावेश अनूसूचीत जातींमध्ये समावेश राज्य घटनेनूसार करण्यात आला आहे.

या अनुसूची जातीतील अत्याचाराचा अभ्यास करण्यासाठी खासदार लिया पेरुमल यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास गट स्थापन करण्यात आला होता. या अभ्यास गटाने 10 एप्रिल 1970 रोजी आपला अहवाल संसदेसमोर मांडला होता. या अहवालातील अनेक क्रौर्याच्या कहाण्या भयानक होत्या. 1960 नंतर दलीतांवर अनेक अन्याय, अत्याचारांमध्ये कमालीचीवाढझाली होती. या अहवाल वर्षभर देशात 1177 दलितांचे खून झाल्याचे नोंदवण्यात आले. प्रत्यक्षात ही संख्या अकरा हजारांपेक्षा जास्त होती. अनूसूचीत स्त्रीयांवर बलात्कार झाल्याचे, त्यांची नग्न धिंड काढण्याचे, पाणवठे बाटविले म्हणून बेदम मारहाण करणारे, पाटलांसमोर नवे कपडे घालून वावरला म्हणून चाबकाचे फटके खाणारे, दलितांना पाणावठ्यावर पाणी न भरू देणे, मजूरांना कायमचे दास्यत्व स्विकरणारे असे अनेक प्रकार या अहवालात नोंदविण्यात आले. आजही रोटी व बेटी व्यवहार या बाबत देखील अस्पृष्य गणल्या गेले यावरूनच दलीतांचे मानवी हक्क हिरावले गेले हे दिसून येते. यासाठी मानवी मनातील सामाजिक विषमता कमी झाली पाहिजे.सामाजिक समतेबरोबरच आर्थिक समता देखील समाजात निर्माण झाली पाहीजे.(3) यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले गेले पाहीजे.

अनुसूचित जमाती व मानवी हक्क:

अनुसूचित जमातीचे भटक्या, विमुक्त रानावनात हिंडणाऱ्या, दारोदार फिरणाऱ्या, कोणताही कसलाही प्रकरचा निवारा नसलेल्या जमातींचा यामध्ये समावेश होतो. या जमातीकडे कोणतेही उदरनिर्वाहाचे साधन दिसून येत नाही. तसेच कायद्याने व शासनाच्या लाभापासून वंचित राहत असलेला हा घटक आहे. आजच्या आधुनिक काळात उपजिविकेचे कोणतेही साधन या समाजाकडे दिसून येत नाही. कोणत्याही प्रकारची शैक्षणिक कुशलता या समाजाकडे दिसून येत नाही. या समाजाकडे कोणत्याही प्रकारची साधनसंपत्ती नसल्यामुळे ते आज भिक्षा मागून जगतात. गावोगाव फिरून क्रॉकरी कटलरीचे सामान विकणे, लपून-छपून शिकार करणे, ससे, कबूतर, तितर यांची शिकार करुन ते जिवन जगतात.

आजही या आदिवासी जमातीत मोठ्या प्रमाणात निरक्षरता असल्यामुळे जात पंचायत आढळून येते.(4) जात पंचायतीचा शब्द आजही प्रमाण मानला जातो. या जात पंचायती कठोर शिक्षा करतात. या जात पंचायती कठोर शिक्षा करतात या समाजाच्या जात पंचायती बाबत या समाजातील विचारवंतामध्ये दोन प्रवाह आढळून येतात. एक म्हणजे जात पंचायती बंद कराव्या असा म्हणणारा एक वर्ग तर दुसरा म्हणजे जात पंचायती या आवश्यक व समाजाला परंपरागत न्याय मिळून देतात म्हणून आवश्यक समजणारा एक वर्ग होय.(5) एकुणच या दुर्बल घटकातील वर्ग साधन विहिन असुरक्षित दुर्लक्षित आणि सर्व सोयीपासून वंचित आहेत. त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा अत्यंत खालावलेला आहे. त्यांची जिवन जगण्याची रीत त्यांच्या सवयी त्यांच्या जवळ असलेले परंपरागत ज्ञान कौशल्य व त्यांची मानसिकता लक्षात घेऊन त्यांना सन्मानाने कसे जगता येईल. यासाठी प्रयत्न करण्याची जबाबदारी शासन व आपल्या समाजाची आहे.

निष्कर्ष :-

1) मानवी हक्काच्या सुरक्षिततेसाठी आणि अंमलबजावणीसाठी भारतीय राज्यघटना, संसदेने अनेक प्रयत्न केले आहेत.
2) भारतीय समाजात मानवी हक्कांविषयी फारशी जाणिव जागृती झालेली नाही.
3) महिला, अनुसूचित जाती व जमाती यांच्या मानवी हक्कांची सातत्याने पायमल्ली होताना दिसते.
4) महिला अनुसूचित जाती व जमाती या विकासाच्या सर्वच प्रक्रियेत सहभागी होताना दिसून येत नाही.
5) जागतिकीकरणाच्या व उदारीकरणाच्या युगात मानवी हक्कांची पायमल्ली कमी होतांना दिसून येत नाही.

उपाययोजना :-

1) आपल्याकडे मानवी हक्कांबद्दल जागृती करण्यासाठी सर्वांना गुणवत्तापुर्ण शिक्षण हाच महत्वाचा घटक ठरणार आहे.

2) स्वातंत्र्य, समता बंधूता ही लोकशाही मूल्ये आपल्या जिवनामध्ये प्रत्येक भारतीय नागरिकाला रुजवावी लागेल.
3) आपल्या भारतीय लोकशाहीचे रुपांतर हे केवळ राजकिय न राहता ते आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीत करावे लागेल.
4) आपणांस महिला व तत्सम वंचित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणावे लागेल.
5) केवळ कायदे करुन घटनात्मक स्थान देऊन हा मानवी हक्कांचा प्रश्न सुटणार नाही. यासाठी व्यावहारिक पातळीवर देखील आपणांस भारतीय समाजमन तयार करावे लागेल.

संदर्भ सूची

1) डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी : मानव अधिकार (सिध्दांत आणि व्यवहार) पराग प्रकाशन कानपूर
2) सविता रस्तोगी : समसामाईक भारतीय राजनिती के आयाम, कॉलेज बुक डेपो, पृ. 12
3) महाराष्ट्र टाईम्स : 3 नोव्हेंबर 2021
4) डॉ. अलका देशमुख : 'एकविसाव्या शतकातील बदलते समाजकारण आणि राजकारण श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर पृ.05
5) दै लोकसत्ता चतुरंग पुरवणी : 31 जानेवारी 2015

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे महिला सक्षमीकरणासाठी योगदान

प्रा.डॉ.प्रकाश संभाजी वाघमारे
ना.वा.महाविद्यालय, आखाडा बाळापुर जि. हिंगोली

भारताच्या एकुण लोकसंख्येत जवळपास 50% लोकसंख्या हि महिलांची आहे. परंतु प्राचीन काळातील सिंधु संस्कृती वगळता भारतीय समाजव्यवस्थित स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे. “सिंधु संस्कृतीत मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती होती या काळात लोक मातृदेवीची पुजा करत होते. कारण या सृष्टीची जननी स्त्री होती त्यामुळे तीला सन्मानाचे स्थान होते”[1]. जगातील असा एक ही पुरुष नाही ज्यानी महिला बाबतीत गंभीर विचार केला नाह्र मग ती महिला आई,बहीण, पत्नी, मुलगी व मैत्रीन या संबंधाने प्रत्येक पुरुषाचे हितसंबंध जुळलेले असतात.स्त्रीयांचा सन्मान राखवणारी सिंधु संस्कृती कालांतराने नष्ट झाली. भारतावर नंतर आर्यांची आक्रमणे झाली. आर्य हे भारतीय नव्हते ते परदेशातुन भारतात आले होते. असे अनेक भारतीय व पाश्चात्य विदवानांनी मान्य केले आहे. “लोकमान्य टिळकांनी The Article home of the Vedas या ग्रथांत उत्तर ध्रुव हे आर्याचे मुळ वस्तीस्थान होय असे म्हटले आहे. तर जर्मन विदद्वान मॅक्समुलरच्या मते “आर्यांचे मुळ वस्तीस्थान मध्य आशिया असावे.” असे म्हटले आह्र तर प्रामायर्स व चाईल्ड यांच्या मते दक्षिण रशिया हे आर्याचे मुळ ठिकाण असावे”[2] असे म्हटले आहे. आर्य हे भारतीय असल्याचे अनेक विद्वानांनी सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु “ आर्याचे मुळ स्थान भारत नाही, ते भारताबाहेरुन भारतात आले, मध्य आशिया हेच त्यांचे मुळ स्थान आहे हेच मत आज ही ग्राहय धरतात.”[3] या वरुन आर्यांचे मुळ वस्तीस्थान भारत नाही हे स्पष्ट होते. आर्यांनी आपली सत्ता भारतात स्थीर केल्यानंतर सर्व प्रथम त्यांनी सिंधुकालीन मातृसत्ता नष्ट करुन पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीचा आवलंब केला व स्त्रीयांना दुय्यम दर्जा दिला तिच्यावर अनेक बंधने लादली. सिंधु काळात जी स्त्री मुक्त होती ती आर्य काळात अनेक बंधनात आडकली. आर्यांनी निर्माण केलेल्या धार्मिक ग्रंथानुसार प्रत्येक स्त्रीला आचरण करावे लागत होते. यावेळचा स्त्रीयांवर कठोर बंधने लादणारा प्रमुख ग्रंथ म्हणजे मनुस्मृती हा होता.भारत स्वातंत्र्य होईपर्यंत स्त्रीयांना धार्मीक ग्रंथानुसारच आचरण करावे लागत होते. स्त्रीला चुल आणि मुल हया दोनच गोष्टीमध्ये गुंतवून ठेवले होते. तीला स्वतंत्रपणे कोणतेही काम करता येत नव्हते. हजारो वर्षापासुन मनुस्मृतीच्या नियमानुसार स्त्रीला गुलामीत जीवन जगावे लागत होते. स्त्रीयांबदल मनुस्मृतीत असे म्हटले आहे की,” बाल्यावस्थेतील मुलीने, तरुण स्त्रीने किंवा वृध्द स्त्रिने घरातील एखादे छोटेसे काम सुध्दा स्वतंत्रपणे करु नये तीने बाल्यावस्थेत वडिलांच्या आधीन रहावे, तारुण्यात पतीच्या आधीन रहावे व पती निधनानंतर मुलांच्या संमतीने राहिले पाहिज. परंतु स्त्रिने कधीही स्वतंत्र रहाण्याची इच्छाही तीने मनात आणू नये. कारण यांच्या पासून वेगळे रहाणारी स्त्री दुष्ट होऊन ती आपल्या दोन्ही कुळाला बदनाम करेल”[4] अशा पशुप्रमाणे जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांना सर्वप्रथम भगवान बुध्दांनी समानतेचा दर्जा बहाल केला. स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात पुरुषाबरोबर समान दर्जा देणारे पहिले महामानव तथागत गौतम बुध्द होते. त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेद्वारे ब्राहमणी धर्मास सर्व प्रथम आव्हान दिले. त्यामुळे बौध्द कालखंडात स्त्रियांना शिक्षण. धर्म व समाजात पुरुषाबरोबर स्थान प्राप्त झाले. या बदल डॉ.कुसुम मेघवाल म्हणतात की “भगवान बुध्द दुनिया के

पहले महापुरुष है, जिन्होने स्त्रियों से संबंधीत सम्मान और समानता की भावना प्रकट की. भिक्खुणी संघ की स्थापना की"[5] बुध्दाच्या या समतावादी विचारसरणी मुळेच "स्त्रियांना धार्मिक क्षेत्रात प्रवेश मिळाला. शिक्षण घेणे, उपदेश देणे, शांती प्रस्थापित करणे हे अधिकार स्त्रियांना दिले गेले"[6] या मुळे स्त्रीयांना आपले गुण कौशल्य दाखवीण्याची व त्याचा विकास करण्याची संधी प्राप्त झाली. त्यांनी या कालखंडात स्वत:चा विकास मोठया प्रमाणात केल्याचे प्राप्त पुराव्या वरुन पहावयास मिळेल.

बौध्द धर्माच्या अस्तानंतर परत स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादली गेली. परंतु 19 व्या शतकाच्या मध्यांत क्रांतीचे वादळ घेऊन आलेल्या ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रिला प्रतिष्ठेची व स्वातत्र्याची भाषा दिली. या उभतांना स्त्री उध्दाराचे सर्वात मोठे हत्यार म्हणजे शिक्षण आहे, यांची जाणीव झाली कारण जोपर्यंत स्त्रीयांमधील अज्ञान दुर होणार नाही तो पर्यंत ती प्रस्थापीत व्यवस्थेला विरोध करुन आपले हक्क मिळऊ शकरणार नाही यांची जाणीव महात्मा फुले यांना झाली. म्हणून त्यांनी प्रस्थापीत समाज व्यवस्थेशी संघर्ष करुन स्त्रीयांना स्वाभिमानाने जगण्याचा अधिकार प्राप्त करुन दिला. आजची स्त्री बुध्दानंतर स्वावलंबी व स्वाभिमानाने जीवन जगत आहे. त्याचे श्रेय महात्मा फुले यांना द्यावे लागते. महात्मा फुलेनी केलेल्या महिला विकासाचे रुपांतर स्वातंत्र्यानंतर कायद्यात करण्याचे कार्य डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले. महात्मा फुले यांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

महात्मा फुलेंच्या काळात स्त्रियांची समाजातील स्थिती अत्यंत वाईट होती. स्त्री ही सुखाची व उपयोगाची वस्तू आहे अशी समजूत तत्कालीन समाजात रुढ होती "स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता त्यांनी शिक्षण घेतल्यास त्या आणि शिक्षण सुध्दा भ्रष्ट होते अशी कल्पना समाजात रुढ होती"[7] म्हणून शिक्षणा शिवाय स्त्रियांचा उध्दार होणार नाही ही बाब महात्मा फुले यांच्या लक्षात आली. शिक्षण हेच स्त्री उध्दाराचे एकमेव हत्यार आहे म्हणून महात्मा फुलेनी स्त्रीयांसाठी शाळा काढण्याचे ठरवीले त्यातुनच पुढे "ऑगष्ट 1948 मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत असलेल्या तात्यासाहेब भिंडे यांच्या वाडयात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली"[8] या शाळेत शुद्रातिशुद्रातील स्त्रीयांना शिक्षण दिले जाऊ लागले. शुद्रातीशुद्रांतील स्त्रियांना शिक्षण देणारी महात्मा फुले यांची ही शाळा भारतातील पहिलीच शाळा ठरते. त्यामुळेच म.फुले स्त्री शिक्षणाचे जनक व शिक्षण महर्षी ठरतात. या शाळेत म.फुले नी आपली पत्नी सावित्रीबाई यांना स्वत:घरी अगोदर शिकवून नंतर शिक्षीका म्हणून काम करण्यास प्रेरणा दिली. हे काम पुढे आयुष्यभर सावित्रीबाईनी प्रतिगाम्यांचा मोठा विरोध व त्रास सहन करुन अविरत पणे केले या उभयतांच्या या कामगीरीमुळे प्रतिगाम्यांचे पित्त खवळले व त्यांनी या फुले दांपत्या विरुध्द मोठा संघर्ष उभा केला. महात्मा फुलेंच्या वडीलांवर सामाजीक बहिष्कार टाकण्याची धमकी दिले. शेवटी महात्मा फुले व सावित्रीबाई यांना घर सोडण्यास प्रतिवादयांनी भाग पाडले यामुळे या दांपत्याने सुरु केलेली शाळा बंद पडली परंतु म.फुलेनी आपले ध्येय सोडले नाही. त्यांनी पुन्हा आपला संसार उभा केला." पिता का घर छोडकर जोतीराव बाहर चले आये, तो पेटकी चिंता उत्पन्न हुई कपडो के सिवा वे पिता के घर से कोई भी वस्तू नही ले आये थे. ऐसे संकट के समय मुन्शी गफ्फार् बेग ने उनकी सहायता की, मुन्शी की बेटी

फातिमा आगे चलकर जोतीराव के पाठशाळा मे सहाय्यक बनी"[9] ध्येयवेडया म.फुलेनी पुन्हा "पुणे येथेच सदाशिव बल्लाळ गोवंडे यांनी जुनागंज पेठेत दिलेल्या जागेत बंद पडलेली शाळा पुन्हा सुरु केली. 3 जुलै 1851 रोजी जोतीरावांनी बुधवार पेठेत आण्णासाहेब चिपळुनकरांच्या वाडयात मुलींची शाळा काढली"[10] यानंतर म.फुलेनी आपले स्त्री शिक्षणाचे काम जोमाने सुरु केले. फुले दांपत्य दलितांच्या घरोघरी फिरुन स्त्री शिक्षणाचे महत्व पटवुन देऊ लागले. त्यामुळे समाजातुन मोठा प्रतिसाद या दांपत्यास मिळु लागला. त्यातुनच पुढे. त्यांनी "17 सप्टे 1851 रोजी रास्तापेठेत मुलींची दुसरी शाळा काढली. तर 15 मार्च 1852 रोजी वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली"[11] म.फुलेच्या या शैक्षणीक कामात त्यांना अनेकांनी सहकार्य व मदत केली. पुरोगामी विचारांच्या अनेक ब्राम्हण व्यक्तिनी ही फुले दांपत्यास सहकार्य केले. म.फुलेच्या स्त्रीशिक्षणाचे फलित म्हणजे त्यांच्याच शाळेतील 14 वर्षाच्या मुक्ता साळवे नावाच्या एका मांग मुलीने लिहीलेला निबंध होय. ज्या निबंधातुन तीने तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर सडकून टिका केल्याचे दिसते. ती म्हणते, "ब्राम्हण लोक असे म्हणतात की, वेद तर आमचीच मत्ता आहे. आम्हीच त्याचे अवलोकन करावे. तर यावरुन उघड दिसते की, आम्हाला धर्मपुस्तक नाही जर वेद ब्राम्हणासाठी आहेत तर वेदाप्रमाणे वर्तनकरणे हा ब्राम्हणाचा धर्म होय. जर आम्हास धर्मसंबधी पुस्तक पहाण्याची मोकळीक नाही तर आम्ही धर्म रहित आहो असे साफ दिसते की नाही बरे ? तर हे भगवान, तुजकडुन आलेला कोणता धर्म तो आम्हास कळीव, म्हणजे आम्ही सर्व त्यांच्यासारख्या रीतीने अनुभव घेऊ"[12] यावरुन महात्मा फुले यांच्या स्त्री शिक्षणाचा किती मोठा परीणाम स्त्री मनावर झाला होता हे दिसून येते म्हणून आजची स्त्री जे स्वाभिमानाचे जिवन जगते त्याचे सर्व श्रेय फुले दांपत्याना दयावे लागेल.

महात्मा फुलेनी स्त्री शिक्षणाबरोबरच तत्कालीन समाज व्यवस्थेने स्त्रीयांवर लादलेल्या अनेक वाईट प्रथा व परंपरे विरुध्द ही मोठा संघर्ष केला. त्यात विधवांचा पुनर्विवाह करणे हि बाब महत्वपुर्ण होती. पती निधनानंतर त्या स्त्रीला सतीजावे लागत असे. या प्रथेला म.फुलेनी तिवृ विरोध केला ते म्हणतात, "पतीच्या निधना त्यांच्या पत्नीला सती जाण्यास भाग पाडले जाते, मग पत्नीच्या निधना नंरत पतीने ही सती गेले पाहिजे पण असे का होत नाही?"[13] पती निधना नंतर जशी पत्नी सती जाते त्या प्रमाणेच पत्नीनिधना नंतर पतीने "सता" गेले पाहिजे परंतु असे त्या काळी होत नव्हते. तर लागलीच त्या पुरुषांचा पुनर्विवाह होत असे म्हणून म.फुले म्हणत की, ज्या पध्दतीने पती पुनर्विवाह करु शकतो तोच अधिकार स्त्रीयांना देखील मिळाला पाहिजे व त्यांचा देखील पुनर्विवाह झाला पाहिजे.

म.फुले फक्त बोलुनच थांबले नाहीत तर त्यांनी "इ,स,1864 मध्ये पुण्यातील गोरवल्यांच्या सारस बागेत एक विधवा पुर्नविवाह घडवून आलणा"[14] तसेच त्या काळात विधवा पत्नीचे केशवपन केले जाई. या प्रथेला देखील म.फुलेनी कडाडुन विरोध केला व त्यांनी विधवांचे केशवपन करु नये असा प्रचार केला. एवेढेच नाही तर त्यांनी, "मुंबईत न्हाव्याच्या परिषदेत केशवपन न करण्याचा ठराव त्यांनी पास करुन घेतला"[15] या बरोबरच म.फुलेनी बहुपत्नीत्व या पध्दतीवर देखील कडाडुन टिका केली. ज्या पध्दतीने पुरुष एका पेक्षा जास्त लग्न करुन आपल्या पत्नीला सवत आणतात त्याच पध्दतीने "पत्नीने आपल्या पतीचा सवता का आणू नये?"[16] असा प्रश्न ते करतात.

म.फुलेनी अनेक स्त्री उध्दाराची कामे केली त्यात बालहत्या हा एक भाग होता.विधवापुनविवाह पध्दत तत्कालीन समाज व्यवस्थेला पचणी पडणे कठीण होते. एखादया विधवेचे चुकुन वाकडे पाऊल पडले तर तिची वाईट अवस्था होई. अशा विधवा पतितांना त्याकाळी भ्रुणहत्या, आत्महत्या याशिवाय गत्यंतर नव्हते. अशा संकटातुन विधवांची सुटका व्हावी म्हणून "म.फुलेनी विधवांना गुप्तपणे येऊन बांळत होण्यासाठी व आपले मुल तेथे ठेवण्यासाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह आपल्या घरा शेजारी इ.स.1863 मध्ये उघडले"[17] हिबाब सर्वांना कळावी म्हणून म.फुलेंनी सर्वत्र पत्रके वाटली व त्या पत्रकांवर असे म्हटले होते की, "विधवांनो इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बांळांत व्हा. तुम्ही आपले मुल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबुन आहे. त्या मुलांची काळजी हा अनाथाश्रम घेईल."[18] म.फुलेनी सुरु केलेले हे बालहत्या प्रतिबंधक गृह भारतातील पहिलेच होते. या वरुन फुले दांपत्य किती दुरदृष्टीचे होते याची प्रचीती येते. यावेळी फुले दापत्यास मुलबाळ नव्हते म्हणून जोतीबांनी दुसरे लग्न करावे अशी इच्छा त्यांचे वडील, नातेवाईक व इतर मित्रांची होती. परंतु याला जोतीबांनी स्पष्ट नकार दिला ते म्हणत दुसरे लग्न करावे ही अत्यंत निष्ठुर चाल आहे त्यानी दुसरे लग्न केले नाहीच उलट हया दांपत्याने "काशीबाई या ब्राम्हण विधवेचा बालहत्या प्रतिबंधक गृहातील मुलगा दत्तक घेतला. यशवंत असे त्याचे नाव होते"[19] यावरुन एकबाब स्पष्ट होते की फुले दांपत्य जातीभेद देखील मानत नव्हते. ज्या ब्राम्हणी व्यवस्थेने त्यांना अतोनात छळले त्याच ब्राम्हण समाजच्या विधवा काशीबाईला आपल्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहात मुलाल जन्म देण्यास परवानगी दिली व तेच मुल स्वत: दत्तक घेतले केवढा हा उदात्तपणा या दांपत्यात होता हे यावरुन सिध्द होते.

महात्मा फुलेंच्या काळामध्ये भारतीय समाजव्यस्थेत अनेक अनिष्ट प्रथा परंपरा प्रचलित होत्या. त्यापैकीच एक म्हणजे वाघ्या व मुरळी ही प्रथा होती. खंडोबा हे भारतातील प्राचिन ग्राम दैवत आहे, "खंडोबा हा मुळचा कर्नाटकातला लोकदेव असून तो कर्नाटकात "मैलार' या नावाने प्रसिध्द आहे,"[20] महाराष्ट्रात या देवतेला मोठया प्रमाणात मानले जाते या देवतेचे अस्पृश्यापासून ब्राम्हणापर्यंचे लोक व मुस्लिम लोक ही उपासक आहेत. या देवतेस लोक इच्छापुर्तीसाठी नवस करतात यात बहुतांश संतती प्राप्तीसाठी नवस केला जात असे. अशावेळी "मुलगा किंवा मुलगी जन्माला आल्यास त्याला खंडोबाला वाहिले (अर्पण) जात असे. खंडोबाला सोडलेल्या किंवा वाहिलेल्या मुलाला वाघ्या व मुलीला मुरळी म्हणत असत"[21] यातील मुरळीला समाजात जीवन जगणे मोठे कठीण होते. या मुरळीसच देवदासी म्हणत तीचे काम मंदिराची साफसफाई करणे व खंडोबाची सेवा करण्याचे होते. त्या मुरळीचा विवाह खंडोबाशी लावला असल्यामुळे तिला लग्न करता येत नसे. अशा मुरळीला गावातील लोकांच्या अनेक त्रासाला बळी पडावे लागत असे "गावातील पाटील, कुलकर्णी, वतनदार व श्रीमंत लोक मात्र त्यांचा शारिरीक उपभोग घेत असत"[22] म्हणूनच म.फुलेनी मुरळी सोडण्याच्या पध्दतीस कडाडून विरोध केला व यासाठी गावोगावी जाऊन समाज प्रबोधन करुन सोडलेल्या मुरळीच्या जीवनात सुधारणा घडवुन आणण्याचा मोठा प्रयत्न केला.

महात्मा फुलेंच्या काळात जरठ विवाह प्रथा प्रचलित होती. अशा प्रकारच्या विवाहात नवरी मुलीचे वय आठ-नऊ वर्षे व नवऱ्या मुलाचे वय साठ-सत्तर वर्ष असे. पती-पत्नीत किमान चाळीस पन्नास वर्षाचा फरक असे. जरठ विवाहात पती वयस्क असल्यामुळे त्याचे लवकरच निधन होत असे त्यामुळे त्याची बायको लहान वयातच विधवा होत असे. या प्रथेमुळे विधवांचे प्रमाण मोठया

प्रमाणावर वाढले. या विधवांना पुनर्विवाह करता येत नसल्यामुळे गावातील वासणांद लोकांच्या त्या बळी पडत. म.फुले या प्रथे बददल म्हणत कि, "साठ-सत्तर वर्षाच्या जराजर झालेल्या बोथऱ्या खल्लड जरठाशी आर्य भट्टानी पुर्वी लग्न लाविलेल्या स्त्रीया मरताच त्यांनी लावण्यवती अशा अज्ञानी मुलीबरोबर पुन:संबंध करुन त्या आबलांचे तारुण्यात माती कालवितात परंतु बालपणी वैधव्य आलेल्या अज्ञानी मुलीने मात्र पुन्हा व्दितीय संबंध करु नये म्हणुन कडकोट प्रतिबंध करुन प्रचारात आणिला आहे. हयाचे कारण स्त्रीजातीस नीच माणण्याचा त्यांचा प्रघात पडल्याने व त्यास अनेक धुर्त व कावेबाज ऋषींनी केलेल्या संहिता स्मृती वगेरे बळकट आधार मिळाल्यामुळे त्यांनी आजपावेतो हा दुष्ट चाल चालू ठेवीली आहे."[23]

स्त्री स्वातंत्र्याचा केवळ पुरस्कार करुन महात्मा फुले थांबले नाहीत, तर त्यांनी स्त्रीला पुरुषाहुन श्रेष्ठ दर्जाची ठरवून तिचा गौरव केला आहे. ते म्हणतात " सर्व प्राणिमात्रात मानवप्राणी श्रेष्ठ आहे व त्यामध्ये स्त्री आणि पुरुष असे दोन भेद आहेत. या उभयतात जास्त श्रेष्ठ स्त्री आहे, कारण तीच आपल्या सर्वांना जन्म देणारी होय. आपले मलमुत्र काढुन आपल्या सर्वांचे लालन पालन करुन आपल्या सर्वांचा परामर्ष करणारी होय"[24] पुढे महात्मा फुले म्हणतात की, स्त्रीयांच्या ठिकाणी सहनशीलता, प्रेमळपणा, त्यागीवृत्ती कर्तव्यदक्षता व परहितपारायणता असल्याने ती पुरुषाहुन श्रेष्ठ आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1) शर्मा रिता, प्राचिन भारत का इतिहास, बोहरा प्रकाशन, जयपुर, व्दि.आ.1996 पृ.41
2) डॉ.गाठाळ एस.एस.भारताचा इतिहास 650 पर्यंत, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, प्र.आ.2002 पृ.93
3) कित्ता पृ.94
4) बापट विष्णुशास्त्री, सार्थ मनुस्मृती प्रकाशक गजेंद्र. विठ्ठल सुर्यवंशी, 242 (ब) शुक्रवार पेठ, पुणे 02 पृ.134
5) डॉ.मेघवाल कुसूम, भारत मे स्त्री दास्य, मुलनिवासी प्रकाशन, उद्यपुर (राजस्थान) 2007 पृ 86,87.
6) डॉ.साळुंखे आ.ह.,सर्वोत्तंम भुमिपुत्र : गौतम बुध्दं, लोकायत प्रकाशन, सातारा, प्र.आ.मे 2007 पृ.445
7) डॉ.कठारे अनिल, अधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (इ.स.1818 ते 1960), विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद, दु.आ.जून 2013 पृ 146
8) कित्ता पृ 148
9) जगताप मुरलीधर, निर्माण प्रबंध हरी नरके, युग पुरुष महात्मा फुले, म.फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई-32, प्र.आ.11-5-1993 पृ 41
10) डॉ.कठारे अनिल, उपरोक्तं पृ.149
11) कित्ता पृ 149
12) कीर धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण -1917 पृ 47
13) डॉ.कठारे अनिल, उपरोक्तं पृ 153
14) भिंडे जी एल/पाटील एन.डी, महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तेविसावी आवृत्ती डिसे 2014 पृ74
15) डॉ.गाठाळ एस.एस.भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, कैलास पब्लिकेशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद,सु.आ.जाने 2017 पृ.241
16) कित्ता पृ 241.

17) जी.एल. भिडे / एन.डी.पाटील, उपरोक्त, पृ.74
18) कित्ता पृ 74
19) कित्ता पृ74
20) डॉ.अनिल कठारे, उपरोक्त पृ.153
21) कित्ता पृ.153
22) कित्ता पृ.153
23) डॉ.जयसिंगराव पवार / सौ.सुधा पवार, आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, विद्या प्रकाशन,नागपुर-02, व्दितीयावृती पृ.259
24) कित्ता पृ.260.

प्रबळ ईच्छा शक्तीने घडवून आणला प्रबळगड व कलावंतीण दुर्ग

लेखक
शंकर देवराव लेकुळे
मु. पुयना पोस्ट सांडस ता. कळमनुरी जि. हिंगोली पिनकोंड - 431702

दरवर्षी एक जानेवारी रोजी कळसुआई शिखर मोहीम फत्ते करून शिवुर्जा प्रतिष्ठान कडून दर महिन्याला एका दुर्गाची भटकंती करतच असते परंतु फेब्रुवारीत काही ना काही अडचण येऊन एकही दुर्ग भटकंती होऊ शकली नाही. किल्ला होऊ न शकल्याची मनात खंत होती. मार्चमध्ये मात्र किल्ला झालाच पाहिजे या निर्धाराने पहिल्याच रविवारी प्रबळगड व कलावंतीण दुर्ग करण्याचे निश्चित केले.

प्रबळगड व कलावंतीण दुर्ग पनवेल पासून खूप जवळ आहे.प्रबळगड हा प्राचीन किल्ला आहे.शिलाहार,यादव या प्राचीन राजवटींनी येथे राज्य केलेले आहे. उंच कातळात, जिथं फक्त पावसाचे पाणी व पक्षी पोहचू शकतं तिथं बौद्ध लेणी समुह आहे.किल्ल्याच्या प्राचीनत्वाची साक्ष लेणीमुळे मिळते. बहामनी राजवटीनंतर आदिलशाही व निजामशाहीने हा किल्ला ताब्यात ठेवला होता. शहाजीराजे भोसले यांनी निजामशाहीकडून लढताना काही काळ हा किल्ला निजामशाहीत राखला होता पण तो नंतर आदिलशाहीकडे गेला. छत्रपती शिवरायांनी तोरणा, रोहिडा, राजगड घेत स्वराज्य परिक्रमा सुरू केली. बलाढ्य रायरी जिंकली त्याच साली विजयी तलवार कोकण प्रांती मजल मारत कल्याण पनवेलपर्यंत आली. महाराजांनी प्रबळगड स्वराज्यात आणला.किल्ला बेलाग आहे, सर्वोच्च उंचीवर गेलं की तिथं मोठी सपाटी आहे.या किल्ल्याचे नाव होते मुरंजन पण घनदाट अरण्य व काळ्याभोर उभ्या खडकावर असलेली बैठक पाहता राजे बेहद खुश झाले होते. रयतेच्या नरकेसरीने मुरंजनचे नाव ठेवले प्रबळगड. पुरंदरच्या तहावेळी जे 23 किल्ले महाराजांनी औरंगजेबाला दिले, त्या यादीत प्रबळगड होता. पण 1670-72 या दोन वर्षांत महाराजांनी तहात दिलेले सर्व किल्ले व भोवतालचा सर्व मुलुख पुन्हा ताब्यात घेतला. जसा कोंढाण्यावर उदेभान हा राजपूत किल्लेदार होता तसा प्रबळगडावर केशरसिंह हाडा किल्लेदार होता. तिकडे उदेभान पडला अन् इकडे केशरसिंह हाडा पडला. लढाईच्या धांदलीत कड्यावरून कोसळून कैकजण पडले. किल्ला चहूबाजूंनी खोल दरी व किर्र जंगलाने वेढलेला असल्यामुळे किल्ल्यावरून कोसळणारास मृत्यू शिवाय अन्य कोणी भेटण्याची सुतराम शक्यता नाही.महाराजांचे शिलेदार आबाजी सोनदेव यांनी प्रबळगड जिंकला तेव्हा केशरसिंहाची आई, मुले व काही सैनिकांना पकडून कैद केले. मोगलाईसाठी केशरसिंहाने शर्थ केली असली तरी ती शर्थ एका वीर मरणाची होती. महाराजांनी केशरसिंहाच्या आईला व मुलांना सुखरूपपणे मोगली छावणीत नेऊन सोडले. लढाईनंतरची लढाई जिंकण्यात कशी जिंकावी याचं उदाहरण होते राजा शिवछत्रपती.

स्वराज्य संकल्पक शहाजीराजे व निर्मिक शिवाजीराजे यांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या प्रबळगडावर जाण्याची भटकंती नियोजित केली. तारीख ठरवली पाच मार्च रविवार. दहा जण सामील होणार होते व पनवेलला पहाटे पाच वाजेपर्यंत पोहचणार होते.

शनिवारी रात्री सहाच्या बीड मुंबई गाडीने मी व माझा दुर्ग भटका सहकारी गुरूजी मित्र कल्याणराव घोलपने बीड सोडले. डोळा लागला की झोपणे व उघडला की गप्पा मारणे असं करत आमचा प्रवास चालू होता. एरवी जामखेडला पोहचायला दीड तास लागतो पण आज दोन तास लागले त्यामुळे गाडी पनवेलला उशिरा पोहचेल की काय अशी शंका आली पण ही समस्या गाडी व चालकाची नव्हतीच ती होती रस्त्याची. रस्ता जसा

चांगला लागला तशी कात बदलून गाडी सुसाट धावत निघाली.पुण्यातून याच गाडीत अकोलेहून आलेले केशव दादा भांगरे व सोलापूरहून आलेला विवेक गुंड चढले. आता आम्ही दोनाचे चार झालो. दोनाचे चार होणे म्हणजे वेल वाढीला लागणे. आता चोघांच्या गप्पा सुरू झाल्या पण काही वेळातच थांबल्या कारण बंद डोळयांनी तोंड बंद करायला लावलं होतं. महामार्गावर वाहनांच्या प्रकाशझोत लांबवर पसरत होते. पौर्णिमेस दोन दिवस बाकी असल्यामुळे मोठा आकाशात स्थिर दिसत होता. जणूकाही तो वाहनांच्या प्रकाशझोतांचे निरिक्षण करत धावत्या प्रकाशाचा सिद्धांत मांडण्याचा अभ्यास करत असावा. खूप वेळ मी चंद्राकडे पाहत होतो. शेवटी केव्हातरी झोप लागली. पनवेलला उतरलो तेव्हा रविवार पहाटेचे चार वाजले होते. बसस्थानकावर राजगुरुनगरहून आलेला जीवन टोपे सामील झाला व आता आम्ही पाच जण झालो. बसस्थानकावर फ्रेश होण्याची सोय नसल्यामुळे आम्ही पनवेल रेल्वे स्टेशनवर पायीच आलो. या दहा मिनिटांच्या चालण्यामुळे आखडलेले पाय बऱ्यापैकी सैल झाले. स्टेशनवर मस्त थंड पाण्याने अंघोळ केली. तोपर्यंत आमचे आयकॉन शिवाजीआण्णा गाडे साहेब व ठाण्याहून जगन्नाथ चौरे साहेब आले. यावेळी चौरे साहेबांनी आपल्या युवा पुत्रास दर्शनला सोबत आणले होते. मच्छिंद्र थोरात काही मिनिटांत पोहचला व मग आम्ही नऊजण खाजगी वाहनाने प्रबळगडाकडे मार्गस्थ झालो.

पनवेल ते ठाकरवाडी हा अंदाजे अठरा वीस किमीचा प्रवास आहे. ठाकरवाडी हे गाव प्रबळगडाच्या पायथ्याशी येते. आणखी सूर्योदय झालेला नव्हता पण आकाशी पसरलेल्या लालीने अवकाशातील तारकामंडळाचा सर्वोच्च बॉस लवकरच येण्याचे सुतोवाच केले होते. धुक्याचा व ढगाळ वातावरणाचा थोडा अडथळा होता. अंधुकशा प्रकाशात अवाढव्य पसरलेला प्रबळगड व आकाशात घुसू पाहत असलेला कलावंतीण दुर्ग सुळका दिसू लागले. त्यांचं दिसणं म्हणजे ही भटकंती सोपी नाही हे सांगणं होतं.

चहाचे एक हॉटेल नेमके च सुरू झाले होते.पोटात चहा जाऊ देण्यापेक्षा पाठीवरचं ओझं काढून टाकणं महत्त्वाचे होते. चहा हे निमित्त होते. पण नुकत्याच पेटलेल्या भट्टीने व वडापावसाठी तयार असलेल्या साधनसामुग्रीने आम्हाला वडापाव खायला बाध्य केलं. वडापाव तळण्याचा आनंद घेतला. गरम गरम वडापाव, चहा घेऊन मार्गस्थ झालो. दोन तीन किमी पर्यंत धुळीने भरलेली रूंद पायवाट आहे. भविष्यात हा सडकमार्ग करायचा असावा. अर्धा तास चालून आल्यावर एक मंदिर लागते. इथूनच गड चढाईला सुरुवात होते. ढगाळ वातावरणामुळे सूर्य आम्हाला पाहू शकणार नव्हता अन् त्याने तीन चार तास आमच्याकडे पाहूही नये असं वाटत होतं. खडी चढण चढत असताना सूर्याने आमच्याकडे पाहणं म्हणजे वैरदावेदाराने पाहून घेतल्यासारखे आहे. घनदाट जंगल व अरूंद पायवाट प्रबळगडाकडे नेत होते. वाटेतल्या छोट्या छोट्या चहापान हॉटेल चालकांनी झाडांना झोके बांधलेले आहेत. या झोक्यावर झुले बाई झुले ही कविता गात आनंद घेत गुणगुणणे म्हणजे श्रम परिहार करणे होय. सकाळी रस्ता खूप लवकर लवकर उरकत होता. पण सगळी चढणच आहे.पायाला आराम पडेल अशी सपाट वाट मिळत नाही. दोन तासात प्रबळ माची गावात पोहचलो. या गावातून एक पायवाट प्रबळगडाकडे जाते व दुसरी पायवाट कलावंतीण दुर्ग सुळक्याकडे जाते. कलावंतीन सुळका कठीण श्रेणीतली चढाई समजला जातो म्हणून आम्ही आधी कलावंतीण दुर्ग करायचे ठरवले. वाट अजून कठीण अजून कठीण होत जाते. दगडधोंड्याचा खच असलेली ही पायवाट अखंड घाम गाळायला लावते. जंगल पायवाट संपली की प्रबळगड प्रवासाचा दुसरा अंक सुरू होतो. इथं आपण सरळसोट काळाकभिन्न उभ्या कातळाच्या पायथ्याशी पोहोचतो. जो प्रवास झाला आहे ती एक जंगली पायवाट असते व दाट झाडीने वेढलेली असल्यामुळे खोलदरीवरचं आच्छादन लक्षात येत नाही. पण आता पुरता अंदाज येतो की आपण डेंजर वाटेने आलोय पण हे डेंजरत्व इथं संपत नाही उलट ते अधिक गहिरं होऊन आपली परीक्षा घेतं. ठाकरवाडी पायथ्यापासून प्रबळगड व कलावंतीण दुर्ग यांच्यात V आकार दिसतो, आता त्या V च्या केंद्रबिंदू पर्यंत आम्ही पोहचलो. डोंगराच्या ऐन गर्भात ताशीव पायऱ्या कोरलेल्या आहेत. इथून पुढचा रस्ता रोमांचकारी आहे. चुकीला माफी नसलेला आहे. आकाशात घुसू पाहणाऱ्या सुळक्याकडे जाताना, आपणच आकाशात

जाऊ अशी ही वाट आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज की जय, हरहर महादेव असा जयघोष केला की स्फुरण चढते. पुढच्या पायरीवर हात टेकवत संपूर्ण आधाराची खात्री पटल्याशिवाय पाय उचलू नये. सरळसोट सुळका पार करून आता आम्ही शेवटच्या टप्प्यात आलो. इथं मात्र दोरीचा आधार घेऊनच चढावे लागते. धाडस व साहस असणारे चढून जातात बरेच तिथंच रेंगाळतात. आम्हा दिव्यांगाच्या चढाईला दुर्ग भटक्या मित्रांनी टाळयांचा गजर करून दाद दिली. जीवन टोपेला कोपरापासून एक हात नसल्यामुळे आधार घेताना खूप अडचण आली पण पट्टयाने शेवटचा टप्पा सर केलाच. कलावंतीण दुर्ग सुळक्यावर छत्रपती शिवरायांची मूर्ती बसविलेली आहे. महाराजांचे दर्शन घेतले. सर्वोच्च उंचीवर असल्यामुळे भोवतालचे किल्ले, सुळके, जंगल झाडी खूप छान दिसते. अमर्याद रांगडं सौंदर्य इवल्या इवल्या डोळयात साठविणं कठीण आहे पण परमोच्च आनंद तिथंच असतो. अकरा वाजता सुळका उतरायला सुरुवात केली.

जिथं V शेप सुरू होतो तिथूनच एक पायवाट प्रबळगडाकडे जाते. ही वाट जेमतेम दोन फुटाची आहे. एका बाजूला हजारो फुट उंचीचा अजस्त्र काळा कातळ कडा, या कड्यास चिकटलेले हजारो आग्या मोहोळ, दरड कोसळून तयार झालेल्या त्रिकोणी गुहा, दगडगोटे पायवाट व दुसऱ्या बाजूला जंगलाने वेढलेली खोल खोल दरी. दरीकडची बाजू झाडाझुडपांनी झाकलेली असल्यामुळे तिची भयानकता लक्षात येत नाही, नाहीतर आपलेच डोळे गरगर फिरून आपल्या विरोधात चक्काजाम आंदोलन करतील. दीड तास चालून झाल्यावर आम्ही प्रबळगडाच्या मुख्य वाटेवर आलो. आता खड्या चढणीची व मोठ्या मोठ्या दगडांची तासाभराची वाट शिल्लक राहिली होती परंतु वेळेत परतणं शक्य होणार नाही म्हणून आम्ही शेवटच्या टप्प्यात माघार घेतली. तरीही आमच्यातले दोघे कैलास दुरगुडे व दुर्गेश कोंगे हे पिंपरी-चिंचवड येथील असल्यामुळे त्यांना उशीर झाला तरीही हरकत नव्हती म्हणून ते दोघे प्रबळगडाच्या मुख्य माचीवर गेले. आम्ही मात्र परतलो.

माची गावात दुपारी तीन वाजता मनमुराद जेवणाचा आस्वाद घेतला. खूप भूक लागली होती. आता खूप तृप्त वाटत होते पण खूप जेवल्यामुळे परतीच्या प्रवासात चाल पूर्णतः मंदावली होती. गड उतरून वाहनाजवळ आलो तेव्हा चक्क पावणेपाच वाजले होते. अवघ्या अर्ध्या तासात पनवेलला आलो. गाडीला गाडी मिळत गेल्यामुळे परतीचा प्रवासही खूप सोपा व सहज आनंददायी झाला. सोमवारी पहाटे सहा वाजता घरी पोहचलो.

प्रबळ बळ व आनंद देणारी आमची मोहीम यशस्वीपणे पार पडली. गडकोट चढाईचे श्रेय माझ्या पत्नीस व मुलींस समर्पित. त्यांच्या पाठबळावरच मला उंबरठा ओलांडता येतो.

वृध्दांची काळजी व देखभाल

मार्गदर्शक
डॉ. अविनाश गोरे
समाजकार्य विभाग प्रमुख
महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ,
सिडको, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

संशोधक विद्यार्थी
नंदुराम अभानराव गायकवाड
समाजकार्य विभाग
महात्मा गांधी मिशन विद्यापीठ,
सिडको, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

गोषवारा :—

भारत देशातील सर्वाधिक भेडसावणारी सध्य परिस्थितीतील समस्या म्हणून वृध्दांच्या देखभालीकडे प्रामुख्याने लक्ष वेधने समाजाची गरज झाली आहे. आपले वृध्द पालक आपल्यासोबत वास्तव्यास असोत व नसोत त्यांची काळजी वाटणे साहजिक आहे. आपल्या माता—पित्यांना, सासू—सासऱ्यांना, नातेवाईकांना त्यांच्या आयुष्याच्या उतारवयात हे विनासायास, विनाकष्टप्रद, आनंदाने व सुखाने, निरोगी आरोग्याने, आत्मसम्मानाने व्यतीत करता यावा असे वृध्दांसह कुटुंबातील व समाजातील सर्वच व्यक्तींना वाटत असणार. परंतु असे वाटणे आणि कृती करणे यात फरक आहे. व्यवसाय आणि नोकरीतून सेवानिवृत्त होऊन आपला वेळ आनंदाने आणि उत्तम प्रकारे व्यतीत करणारे बरेच जेष्ठ नागरिक आहेत, परंतु वृध्दावस्थेतील अनेक विविध व्याधी अथवा अन्य काळजी जसे —मुलांचे शिक्षण, मुलांचे लग्न, नोकरी व्यवसाय, अंतर्गत कौटुंबिक कलह, यासारख्या अनेक चिंतांमुळे वृध्दांना आयुष्याचा शेवट आनंदाने न घालवणारे वृध्दांची संख्याही मोठी आहे.

भविष्यातील आपल्या वृध्दापकाळाचे नियोजन आणि तजवीज आपणच केली पाहिजे, जसे की — आर्थिक नियोजन, व्यवहारिक नियोजन, शारीरिक तंदुरूस्ती, मानसिक स्वास्थ्य अशा सर्व बाबींसाठी कोणावरही अवलंबून न राहता यासाठीचे नियोजन करणारे अने वृध्द आपल्याला समाजात दिसून येतात. काही जेष्ठ नागरिक होम केअर, डे केअर, वृध्दाश्रम, पे केअर टेकर असे प्र्याय निवडतात. परंतु सर्वांना हया गोष्टी शक्य होताना दिसून नाही. अशा वेळी त्यांच्या आर्थिक, व्यावहारिक, आरोग्याच्या व देखभालीच्या गोष्टींकडे त्यांचे जवळचे नातेवाईक, मुलगा—सून, मुलगी—जावई, बंधू—भगिनी, जिवलग मित्र लक्ष देतांना दिसतात. काही प्रमुख बाबींचे योग्य पध्दतीने नियोजन केल्यास ते वृध्दांसाठी, नातेवाईकांसाठी आणि समाजातील जागरूक नागरिकांसाठी सोईचे जाईल. जेष्ठ नागरिकांशी व्यवस्थित संवाद साधून, त्यांच्याकडे शांतपणे आपली बाजू मांडून व त्यांच्या आत्मसम्मानाला व निर्णय स्वातंत्र्याला कोठेही धक्का लागणार नाही याची काळजी घेत पावले उचलली तर बऱ्याच गोष्टी साध्य होणाऱ्या आहेत. वृध्दांचे योग्य पध्दतीने संगोपन व्हावे, त्यांना मानसम्मान मिळावा या उद्देशाने संशोधकाचा प्रयत्न आहे.

मूळ शब्द :— वृध्द, आत्मसम्मान देखभाल, आरोग्य, निर्णय स्वातं¡य, व्यवहारिकता, वृध्दाश्रम इत्यादी.

जेष्ठ नागरिक म्हणजे कोण?

जेष्ठ नागरिक कायदा २००७ नुसार, जेष्ठ नागरिक म्हणजे 'ज्यांचे वय (स्त्री किंवा पुरूष) साठ (६०) वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे ते जेष्ठ नागरिक समजण्यात येतात.' जेष्ठ नागरिकांचा पाल्य म्हणजे या कायद्यानुसार रक्तसंबंधातील मुले—मुली, नातू व नात यांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. जेष्ठ नागरिकांच्या तक्रारीची दखल घेण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने एक 'जेष्ठ नागरिक न्यायाधिकरण' स्थापन केले आहे. जेष्ठ नागरिक यांना त्यांचे परिपोषणाबद्दल अथवा निर्वाहभत्याबाबत काही तक्रारी असल्यास, ती प्रत्येक संबंधित जिल्हयाचे सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण किंवा संबंधित जिल्हयाचे उपविभागी अधिकारी (महसूल) तसेच जेष्ठ नागरिक न्यायाधिकरण यांच्याकडे अर्जाद्वारे ती तक्रार दाखल करता येते. प्रत्येक जिल्हयाचे सहाय्यक आयुक्त समाजकल्याण विभाग हे पदसिध्द निर्वाह अधिकारी असतात. याबाबत पाल्यांनी पालकांचा

सांभाळ करण्यात न केल्यास पाल्यांना ३ महिने तुरूंगवास किंवा रू. ५००० इतका दंड होऊ शकतो. अथवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात. आणि याद्वारे घडणारा गुन्हा हा दखलपात्र गुन्हा आहे. इत्यादी कार्य वृध्दांच्या सहाय्यासाठी या कायद्यात तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

ज्येष्ठ नागरिकांची भयावाह स्थिती :—

जसजसी वृध्दांची संख्या वाढत आहे तसतशा त्यांच्या समस्याही वाढत आहेत. मुलगा सांभाळत नाही, सून लक्ष देत नाही, मुलाने घरातून हाकलून दिले. मुलाने वृध्द आई— बापाला वृध्दाश्रमात टाकून दिले. मुलगा रातोरात घर सोडून आजरी आई—बापाला सोडून परदेशात निघून गेला. मुलाने आई—बापाने फसवून घर प्रॉपर्टी स्वत:च्या नावावर करून घेतली. तो आई—बापाला घर सोडायला सांगतो अशा बातम्या आपण रोज समाजात ऐकत असतो. अनेकदा पालकांना स्वत:च्या मुलांवर पोलीस केस करण्याची सुध्दा वेळ येते. म्हातारपणी जळ साठवलेली पुंजी पोटच्या पोरांनी हडप करून रहायला जागा सुध्दा देत नाहीत हे ऐकणे, सोसणे आणि पाहणे तितकेच वेदनादाई ठरते शिवाय मुलांविरूध्द लढण्याचा ताकद आणि इच्छा दोन्हीही उरलेली नसते. त्यांना मानसम्मान दिल्या जात नाही. निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घेऊ देत नाहीत, त्यांच्या मतांचा आदर केल्या जात नाही. अशा एक ना अनेक समस्या वृध्दांना भेडसावतांना आपण अनुभवतो.

ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्येची कारणे :—

वृध्दाश्रम : विभक्त कुटुंब पध्दती, व्यक्तीदोष, आर्थिक अडचणी अशा विचारणीमुळे वृध्दाश्रम ही एका दृष्टीने चिंतेची बाब बनली आहे. या वयात जेष्ठ नागरिकांना प्रेम, माया आपुलकीची आवश्यकता आहे ते मिळत नाही.

एकत्र आणि विभक्त कुटुंबपध्दती यामुळे समाजाचे विघटन होऊ लागणे जेष्ठ नागरिकांच्या सामाजिक जाणिवेचा अविष्कार या विषयाचा विचार करण्यापूर्वी सामाजिक जाणिवा पालटत गेल्या. समाज व्यवस्थेमध्ये जोपर्यंत एकत्र कुटुंब पध्दत होती, तोपर्यंत घरातील सर्व निकडी परस्पर सहकार्याने भागत असत. घरात थोडया प्रमाणात का होईना, सुबत्ता नांदत असे प्रत्येक जण दुसऱ्याचा विचार करत होते. तसेच विभक्त कुटुंबपध्दतीमुळे 'मी माझा' ही भावना बळावत गेली. त्याला आर्थिक कारणही कदाचित असू शकेल, म्हणून एकमेकांमध्ये दुरावा वाढत गेला आणि परस्पर सहकार्याने होणारी घरगुती कामे ही होणे कठीण झाले आहे. अशा प्रकारे समाजाचे विघटन गेल्या काही वर्षात वाढू लागले.

बहुतेक सुशिक्षित कुटुंबात आर्थिक सुरक्षिततेसाठी एकच मुलगा किंवा मुलगी ही भावना रूजणे आणि पाश्चात्त्यांची अंधनुकरणामुळे 'अंकल', 'आन्टी' यांसारखी दिखाऊ नातीच कळू लागणे, यासर्व गोष्टींमुळे समाज घडी विस्कटणे, बहुतेक सुशिक्षित कुटुंबात आर्थिक सुरक्षिततेसाठी 'हम दो हमारे दो' वरून 'बच्चे एक ही अच्छा' ही भावना रूजली आहे. एकच मुलगा किंवा एकच मुलगी यांना योग्य शिक्षण देऊन मोठे करणे, हाच ध्यास प्रत्येक घरात दिसून लागला आहे. यात काही चूक नाही, पण एकमेकांना जोडणारे नातेसंबंध दुरावत गेले. याही पुढे जाऊन एकमेकांचे नाते कोणते, याचाही विसर पडला. त्यातच पाश्चात्त्यांच्या अंधानुकरणामुळे 'अंकल', 'आंटी' यासारखे दिखाऊ नातीच मुलांना कळू लागली. कझिन ब्रदर या नात्याने मावस आणि मामे भाऊ, चुलत भाऊ आणि आतेभाऊ ही नाती पार विसरून गेली आणि त्यामुळे समाजघडी विस्कटली.

ज्यांची मुले विदेशात चाकरी करत आहेत, अशा जेष्ठ नागरिकांची व्यथा : आज असे अनेक जेष्ठ नागरिक आहेत की, त्यातील काही जेष्ठ नागरिकांची मुले विदेशात चाकरी करत असतात. अशा वेळी अनेकांच्या मनात एकटेपणाची भावना रूजायला लागते. त्यांना तो एकटेपणा वाटायला लागला की, आपला विदेशातील नातवंडांना बोबडा स्वर केवळ दूरध्वनीवर ऐकता येतात. त्यांची वाट पाहण्याचा काळ सरता सरत नाही. या दिवसांतही ज्येष्ठांना स्वत:च्या आयुष्याचा जमाखर्च पुन:पुन्हा मांडावा लागतो. ज्येष्ठांना त्यांच्या तरूण वयातील रग आठवली की, त्यांना आपल्यासाठी वेळ नाही, ही बोचरी बोच बोथट होत जाते. आपला जोडीदारही आपल्यासोबत थकत चाललेला असतो, हे भानही ज्येष्ठांनी ठेवली पाहिजे. आज सभोवताली पाहिले, तर लक्षात

येते की, समाज पालटला, सिनेमा—नाटक पालटले, त्यातील नात्यांचे संदर्भही पालटले. हे सार काय आहे? ज्या वेळी जेष्ठ समाजात वावरतो, तेव्हा त्याने या वयास थोडीशी मुरड घातली, तर हे सगळे आपल्यासाठीही आहे, असे त्यांना वाटेल.

बहुतांश वृध्दांचा प्रश्न : वृध्दांसाठी ज्या स्वयंसेवी संस्था काम करतात. त्यांच्याकडे साह्य मागणा—या वृध्दांचा प्रश्न बहुतांशी कौटुंबिक अवहेलना हा असतो. याबाबत सांगावयाचे झाल्यास,आई—वडील मुलांच्या घरात राहतात की मुले आई—वडीलांच्या घरात राहतात? हे बहुतेक कुटुंबात अतिशय ज्वालाग्राही सुत्र असते. त्याचे दुस—या पक्षावर प्रचंड मानसिक दडपण असते. ब—याच कुटुंबामधून आई—वडीलांनी घर स्वत:च्या नावावर करुन घ्यावे. म्हणून मुलगा त्याच्यांवर दडपण आणत राहतो. छळही करतो. वृध्द आई—वडीलांना जगणे नकोसे करणारी मुल असतात.

वृध्दांचे स्वत:चे वागणे काही अंशी अवहेलनेला कारणीभूत असते: वृध्दांना घरात असे वागावे की, ते कुटुंबात प्रेमाणे समावून घेतले जातील. यात तरुण पिढिची बाजू अंध असते की, त्यांना आपापले प्रश्न असतात. प्रत्येकाला दैनंदिन जीवनात आपपल्या कामाचे ताणतणाव असतात. वृध्द लोकांच्या ते लक्षात येत नाहीत किंवा ते समजावून घेत नाहीत. मुलांजवळ आजिबात वेळ नसतो आणि वृध्द मंडळी त्यांचकडे एकटेपणा घालवण्यासाठी भूणभूण करतात. आपण मुलांसाठी काय काय के, याची अजळणी करत राहतात. काही अंशी वृध्दांचे स्वत:चे वागणे अशा स्थितीला करणीभूत असते. पुष्कळदा त्यात वृध्द व्यक्तीचा काही कारणाने आलेला राग व्यक्त करण्याचा मार्ग म्हणून वैयक्तिक अवहेलना केली जाते.

या सर्वांपासून जेष्ठ नागरिकांची काळजी व देखभाल कशी घ्यावी यासाठी काही उपायाजोजना खालीलप्रमाणे.

ज्येष्ठ नागरिकांचा समस्येंवरील काही उपायायोजना :—

१.घरातील व्यवस्था : वृध्द व्यक्ती जर स्वतंत्र , वेगळया घरात राहत असेल तर ते घर वृध्द व्यक्तीच्या हालचालीच्या व सुरक्षेच्या दष्टिीने सोयीचे बणविने, जर वृध्द व्यक्ती तुमच्या सोबत राहत असेल तर घरतला व घराभेवतीचा त्यांच्या वावराचा भाग त्यांच्या हालचालीसाठी व वातावरण योग्य बणविणे. जसे की, बाथरुम व घरातल्या फरश्या हया, खडबळीत, जाड असाव्यात. घरातील गालीचे, पायात अडकणारी उंबरठे, टेबल—खुर्ची , मुलांच्या खेळण्या, घरातील पसारा कमी कराव्यात, वावरायला सुटसुटीत व स्वच्छ करायला सोपी अशी जागा असावी. बाथरुममध्ये बाथ स्टुल वर वृध्दांना बसायला उठायला त्रास होत असेल तरतिथे सरळ एखादी न इगमगणारी खुर्ची ठेवावी. त्यावर बसून ते शॉवर घेऊ शकतात किंवा आंघोळ करू शकतात. रात्री पुरेसा प्रकाश असणारी व्यवस्था करावी, रेलींग व रॅम्प असावीत. तसेच त्या घराचे भाडे, कर, मेन्टेनन्स, कागदपत्रे इत्यादीची व्यवस्था बघणे. तशी व्यवस्था अगोदरपासून अस्तित्वात असेल तर ती सुरळीत चालू राहण्यासाठी हातभार लागेल.

२. वृध्दांचे आरोग्य तपासण्या, उपचार, व्यायाम व सुरक्षा व्यवस्था : वृध्दांची वैद्यकीय तपासणी, उपचार यांचे नियोजन, आवश्यकतेनुसार त्यांच्या डॉक्टरशी संपर्कात राहणे. त्यांना उत्तम सुविधा देणारे डॉक्टरी, स्पेशालिस्टस् पॅथॅलॉलिकल लॅब्ज, हॉस्पीटल, सोयीचे केमिस्ट—फार्मासिस्ट, नर्सिंक ब्युरो इत्यादींबद्दल माहिती पुरविणे किंवा त्यांच्यासाठी ती व्यवस्था बघणे. वृध्दांना त्यांच्या प्रकृतीप्रमाणे घरात किंवा घराबाहेर व्यायामाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे. तसा व्यायामही शक्य नसेल तर घरी फिजिओथेपिस्ट बोलावून डॉक्टरच्या सल्ल्यानुसार वृध्द व्यक्तींकडून योग्य व्यायाम करवून घेणे.

३. आर्थिक व्यवहाराचे नियोजन : ही बाब अती संवेदनशील आहे अनेक वृध्दांची आपल्या मुलांना किंवा नातेवाईकांना आपल्या आर्थिक बाबींबद्दल माहिती देण्याची किंवा त्याबद्दल काही सांगण्याची तयारी नसते. त्यांना तसे करणे असुरक्षित वाटते आणि त्यात काही चुकही नाही. त्यांना तुम्ही त्यांची आर्थिक व्यवहारांची कागदपत्रे पाहणे, पडताळणे इत्यादी गोष्टी जर असमाधानकारक

वाटत असतील तर अशा वेळी त्यांना किंवा आपण त्रयस्थ अशा व्यावसायिक व्यक्तीचे मार्गदर्शन घेणे आपल्या हातात असते. याबाबत फसवून होऊ नये म्हणून या बाबी आवश्यक आहे.

४. कायदेशीर मदत व आरोग्य विमा : आपल्या घरातील वृध्द पालकांची कायदेशीर व्यवहारांची कागदपत्रे, त्यांचे आरोग्यासंबंधी किंवा अन्य प्रकारचे विमे उतरवले असतील तर कोणत्या आरोग्य योजनेत पैसे गुंतविले असतील तर त्याबद्दलची त्यांची कागदपत्रे अद्ययावत आहेत ना. त्यांना त्यात कोणत्या मदतीची गरज आहे का हे पाहणे.

५. वृध्दांचा हुरूप, उत्साह टिकविणे आणि स्नेही मित्रजनांचा सहवास राखायला मदत करणे : आपल्या कुटुंबातील वृध्दांचे स्वत:चे आयुष्य निरामय, आनंदी राखण्यासाठी प्रयत्न चालू असतील तर उत्तमच आहे. परंतु काही करणामुळे ते त्यात मागे पडत असल्यास त्यांच्या आजूबाजूला आनंदी व खेळीमेळीचे वातावरण निर्माण करायला मदत करणे. वृध्दांना त्यांचे स्नेही, आप्त त्यांचे सामाजिक वलय यांच्याशी संपर्क राखायला मदत करते.

६. आजारी, अंथरूणाला खिळून असणाऱ्या वृध्द पालकांची देखभाल: म्हातारपण म्हणजे दुसरे बालपण असे म्हटले जाते ते उगीच नाही आणि त्यात जर एखादी वृध्द व्यक्ती आजाराने, व्याधीने ग्रस्त असेल तर तिच्या हालचालींवर, खाण्यापिण्यावर, व्यवहारावर मर्यादा येत असतील तर त्यातून जर ती व्यक्ती अंथरूणाला खिळून असेल तर बालपण हट्टी व चिडकेही होतात. अशा वेळी रोज थोडा वेळ तरी ते सकाळ व संध्याकाळी कोवळया उन्हात बसतील असे पाहणे. वृध्दांना आपल्या समवयस्कांशी संपर्कात राहण्यास, स्नेहीजनांच्या भेटीगाठ घडवून आणण्यास प्रोत्साहन देणे. त्यांना समाजोपयोगी कार्यात आपले मन मविणे शक्य असेल तर त्यासाठी प्रवृत्त करणे.

७. सेवा सुविधा : वृध्द व्यक्ती जर स्वतंत्र, वेगळी राहत असेल तर तिला गरजेप्रमाणे घरपोच सुविधा पुरविणाऱ्या दुकाने, संस्था इत्यादींची सेवा उपलब्ध करून देणे जसे की – लॉन्ड्री, औषधे, दूध, वृत्तपत्र, केबल सेवा,? जेवणाचा डब्बा, चिरलेली भाजी व फळे, किराणा सामान, कुरियर सेवा, वेगवेगळे कर भरणे, बॅकेचे व्यवहार, बील भरणे इत्यादी.

उपरोक्त सेवा कुटुंबातील व्यक्ती, नातेवाईक, मित्र, सामाजिक सेवाभावी संस्था, केअर टेकर इत्यादींनी योग्य पध्दतीने पुरविले तर वृध्दांचे आयुष्य सुखकर होण्यास हातभर लाभेल व त्यांचे आयुष्य आनंदी व निरोगीमय जीवन त्यांना जगता येईल.

पूर्वसाहित्यांचा आढावा :—

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने पुढील प्रमाणे पूर्वसाहित्यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. जेष्ठ नागरिकांच्या विविध समस्यांची पार्श्वभूमीसाठी इंटरनेटवरील विविध वेबसाईटस्चा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच विविध वर्तमानपत्रातील लेख आणि प्रत्यक्ष निरिक्षण, मुलाखती या प्राथमिक आणि द्वितीय साहित्यांचा समावेश केलेला आहे.

संशोधनाची आवश्यकता :—

जेष्ठ नागरिक हे आपल्या समाजातील महत्वाचे सदस्य आहेत. पुढील आयुष्यात त्यांना सन्मानाचे जगण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. जेष्ठ नागरिकांकडे समाजात प्रभावीपणे योगदान देत राहण्याचे कौशल्य, ज्ञान आणि अनुभव असतो. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, सद्यपरिस्थितीमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये होणारी वाढ ही सर्व समाजासाठी एक मौल्यवान मानवी संसाधन म्हणून याकडे बघितले पाहिजे. ज्यामुळे आपल्या देशाला व आपल्या समाजाला त्यांच्या ज्ञानाची व अनुभवाच्या जोरावर प्रत्येक क्षेत्रात कार्य महत्वाचे योगदान राहिल. म्हणून संशोधकाला या विषयावर संशोधन करण्याची आवश्यकता वाटली.

संशोधन पध्दती :—

सदरील संशोधनामध्ये संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. संशोधकाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्यांचे कारणे व उपाययोजना यांची संभाव्यता दाखवून त्याचे सविस्तर असे वर्णन करण्यात आलेले आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा :—

बुलडाणा जिल्हयातील ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या व उपाययोजना व अंमलबाजावणी एवढयापुरतीचे मर्यादीत असून ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी छोटासा प्रयत्न संशोधकाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने सामाजिक जबाबदारी म्हणून याकडे कटाक्षाने लक्ष वेधने आवश्यक आहे. तरच ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या सोडविण्यासाठी हातभार लागेल.

समग्र :

संशोधनाचे समग्र हे बुलडाणा जिल्हयातील तेरा तालुक्यांमधील विविध स्थळी वास्तव्य करणाऱ्या ६० वर्षाच्या वरील ज्येष्ठ नागरिक हे संशोधनातील समग्र आहेत.

संशोधनाचे उद्देश :—

१. ज्येष्ठ नागरिकांच्या विविध समस्यांचा आढावा घेणे.
२. ज्येष्ठ नागरिकांच्या विविध समस्यांच्या कारणांचा शोध घेणे.
३. ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत समाज, स्वयंसेवी संस्था आणि शासन यांच्या भूमिकांचा आढावा घेणे.

संशोधनाची उपकल्पना :—

१. ज्येष्ठ नागरिकांना विविध समस्या आहेत.
२. ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या निर्माण होण्यास विविध कारणे आहेत.
३. ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत समाज, स्वयंसेवी संसाि आणि शासनामार्फत प्रयत्न होऊनही ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत.

नमुना निवड :—

प्रस्तुत संशोधन विषय 'वृध्दांची काळजी देखभाल' हा आहे. संशोधन विषयाचा समग्र ६० वर्षाच्या वरील ज्येष्ठ नागरिक आहेत. संशोधकाने संशोधन विषयाची व्याप्ती निवडत असतांना बुलडाणा जिल्हयातील १३ तालुक्यातील ज्येष्ठ नागरिकांचा समावेश केलेला आहे. बुलडाणा जिल्हयातील ६५ उत्तरदाते अध्ययनाकरिता निवडण्यात आले.

संशोधनाच्या उद्देशास अनुसरून गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीतील 'सहेतुक नमुना तंत्राचा' अवलंब करून निवडलेल्या बुलडाणा जिल्हयातील तेरा तालुक्यातील प्रत्येकी ५ प्रमाणे ज्येष्ठ नागरिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन :—

या संशोधनाकरिता प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये स्वनिरिक्षण, ज्येष्ठ नागरिकांच्या मुलाखती, वर्तमान पत्रातील लेख, इंटरनेटवरील विविध वेबसाईटस् वरील माहितरी यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

सूचना :—

१. ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत शासनाने केलेल्या कायदयाचे व नियमांचे योग्य पध्दतीने अंमलबजावणी करणे.
२. स्माजातील प्रत्येक घटकाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत जागरूकपणा दाखवून, त्यांच्या संबंधित विभागाला माहिती द्यावी.
३. ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्यांचे मूळ शोधून त्यानुसार कुटुंबातील व्यक्तींनी, समाजाने व शासनाने आत्मसम्मान वागवून त्यांच्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा उपयाग करून घ्यावा.

निष्कर्ष :—

ज्येष्ठ नागरिकांच्या बाबतीत कुटुंबातील व्यक्ती, समाज, स्वयंसेवी संस्था आणि शासन या सर्वांना ज्येष्ठ नागरिकांबाबत उदासिनता दिसून येते. ग्रामीण आणि शहरी भागात सहज फेरफटका मारतांना बरेच ज्येष्ठ नागरिक आपल्याला बेवारसपणे फिरतांना दिसून येतात, परंतु प्रत्येक जन त्याकडे दुर्लक्ष करतांना दिसतो. यावरून आपल्याला कुटुंबातील व्यक्ती, समाज, स्वयंसेवी संस्था

आणि शासन यांची भूमिका समजून येते. शासनाने विविध उपाययोजना करूनही त्याचा म्हणावा तसा प्रभाव पडलेला दिसून येत नाही. विविध पार्क, बस स्थानक, रेल्वे स्टेशन, गल्लीगल्ली भीख मागताना आपल्या हे वयोवृध्द व्यक्ती दिसून येतात हे कशाचे ध्योतक आहे. यावरून ज्येष्ठ नागरिकांच्या अनेक समस्या व कारणे आहेत हे लक्षात येते. त्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांच्या समस्या दिवसेंदिवस न सुटता जटील होत चालल्या आहेत. कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या वृध्दापकाळाचा विचार करून आपल्या कुटुंबातील ज्येष्ठ नागरिकांची योग्य पध्दती काळजी व देखभाल करावी.

संदर्भग्रंथ :—

१. https://mr.wikipedia.org date – 16/04/2022
२. https://mr.vikaspedia- in date – 16/04/2022
३. https://www.maayboki.com date – 16/04/2022
४. m.dailyhunt. in date – 16/04/2022
५. https://www.sanatan.org. सौ. विमल मधुसुदन खाचणे (संदर्भ : मासिक अपेक्षा, दीपावली २०१३) date – 16/04/2022
६. https://reliefweb.in date – 17/04/2022

मद्यपान एक सामाजिक समस्या

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम
एम.कॉम.,एम.एस.डब्ल्यु,पी.एच.डी.,नेट,सेट
सहाय्यक प्राध्यापक
महात्मा ज्योतीबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय,बुलडाणा

पीएच.डी संशोधक विद्यार्थी
अर्जुन जयराम बोकाडे
महात्मा ज्योतीबा समाजकार्य महाविद्यालय,
बुलडाणा

सारांश :–

सद्यकाळात मद्यपानाचे प्रमाणाचे खूप मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे. उपलब्ध आकडेवारीवर भारतातील 20 ते 30% लोकसंख्या ही मद्यपानाच्याा विळख्यात आडकलेली आहे. तर जगामध्ये 5 ते 10% लाकसंख्या ही मद्यपानाच्या आहारी गेली आहे. बहुतांश तरूण पीढी पालकांनी पुरेसे लक्ष न दिल्याने मद्यपान करू लागली आहे. तसेच समाजातील महत्वाच्या घटकांनी मोठ्या प्रमाणामध्ये मद्यपान केल्यामुळे स्वास्थ्य हानी, मानसिक अस्वास्थ्य, अपघात, बालगुन्हेगारी, लैंगीक गुन्हे, आत्महत्या, दारिद्र्य व आर्थिक प्रश्न निर्माण झाले आहे. मद्यपानामुळे व्यक्तीचे व्यक्तीगत, कौटूंबिक व सामाजिक विघटन होते. सतत मद्यपान केल्याने व्यक्तीच्या शरीर व मनावर विपरीत परिणाम होतात. व्यक्ती समाजाने ठरवून दिलेल्या नियमानुसार वर्तन करू शकत नाही. कुटुंबप्रमुख या नात्याने भूमिका पार पाडू शकत नाही. एकूणच मद्यपानामुळे व्यक्तीचा दर्जा व भूमिकेवर परिणाम होतो. निर्णयक्षमता प्रभावित होते. गरीबी, बेकारी, गुन्हेगारी, आत्महत्या, मनोवैफल्य निर्माण होते. अशा परस्थितीत वेळीच या समस्यांपासून मुक्त होण्यासाठी आपण कुठल्याही प्रकारची लाज व संकोच न करता एखाद्या व्यसनमुक्ती केंद्राची मदत घेवून लवकर यातून बाहेर आले पाहिजे.

मूळ शब्द – मद्यपी, मद्यपान, व्यसन, घरगुती हिंसाचार, कौटुंबिक विघटन, सामाजिक विघटन, समुपदेशन, व्यसनमुक्ती केंद्र, आत्महत्या

प्रस्तावना :–

प्राचीन काळापासून नशा आणणाऱ्या मादक पेयांचे सेवन लोक करीत असत. वैदिक काळात सुध्दा आर्य लोक सोमरस पान करीत होते. नंतरच्या काळात मात्र चरस, भांग, गांजा व अफुचे सेवन लोक करत असे. भारतीय समाजामध्ये मद्यपानाची पध्दती प्राचीन काळामध्ये सर्वत्र आढळून येत नव्हती. मात्र मद्यपानाचे प्रमाण मध्ययुगामध्ये वाढले होते. काही राजेमहाराजांच्या दरबारामध्ये मद्यपान मोठ्या प्रमाणात केल्या जात होते. ब्रिटीशांच्या राजवटीपासून मद्यपानास मोठ्या प्रमाणात सुरूवात झाली. भारतीयांनी आपल्या प्रथा, परंपरा व संकेतापेक्षा परकीयांच्या आचार विचारांना महत्वाचे मानले आणि मद्यपानास चालना मिळाली. ब्रिटीशांनी मद्यपान बंदी करण्याऐवजी अबकारी कर आकारून शासकीय उत्पन्नाचे ते साधन केले. मद्यनिर्मितीत परवाने देण्यात आले. त्याचप्रमाणे मोठ्या प्रमाणात अवैधरित्या मद्यनिर्मिती होवू लागली. आणि ब्रिटीशाच्या राजवटीत मद्यपानाची एक व्यवस्था निर्माण झाली. हॉटेल, चित्रपटगृहे, क्लब, मद्यपानाची दुकाने याच्यामुळे मद्यपान लोकांना सहज उपलब्ध झाले. कारखान्यामध्ये काम करणारे कामगार, नोकर, शिक्षक, विद्यार्थी, व्यापारी, शेतमजूर वगैरे समाजातील सर्व स्तरातील व सर्व क्षेत्रातील लोक मद्यपान करू लागले. चित्रपट, नाटके, साहित्यातून मद्यपानाचे प्रदर्शन करण्यात आले. बऱ्याच वेळा मद्यपानाचे उदात्तीकरण झाले आणि या प्रक्रियेतून मद्यपान पध्दती सर्रास रूढ झाली.

मद्यपानाचा अर्थ (Meaning of Alcoholism) –

जेव्हा व्यक्ती क्वचित प्रसंगी मद्याची कमीत कमी मात्रा सेवन करतो तेव्हा मद्यातून कोणतीही समस्या निर्माण होत नाही. परंतु पुढे मद्याची मात्रा सतत जास्त वाढवून मद्य सेवन करतो तेव्हा व्यक्तीच्या जिवनात मद्यपान एक अविभाज्य अंग बनते आणि व्यक्ती त्याशिवाय दैनंदिन जीवन जगू शकत नाही अशा सतत मद्यपानाचा व्यक्तीच्या शरीर, आरोग्य, मन, वर्तन इत्यादी अंगावर विपरीत परिणाम होतो व मद्यपानाची समस्या गंभीर होते.

डॉ. डरफी यांनी म्हटले आहे की, मद्यपान या सवयीत व्यक्ती शारीरिक समस्यांनी ग्रस्त होते. कुटूंबातील सौख्याचा लोप होतो आणि विभिन्न सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात.

सेल्डन बेकन म्हणतात, ''मद्यपान एक अशी व्याधी आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती जीवनातील सामान्य प्रश्नांना तोंड देण्यासाठी सतत मद्य प्राशन करते.''

थोडक्यात सतत मद्य सेवन करण्याची सवय म्हणजे मद्यपानाचा प्रश्न होय. नियमितपणे मद्य घेण्याच्या सवयीमधून व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, कौटूंबिक व आर्थिक जीवनावर गंभीर परिणाम होतो.

साधारणतः भारतामध्ये जवळपास 10 ते 12 टक्के लोक मद्याचे सेवन करतात. हे प्रमाण फक्त टक्केवारीचा विचार केला तर कमी वाटतो. पण एकूण लोकसंख्या विचारात घेतली तर 8 कोटी लोकांचा त्यात समावेश होतो. अंदाजे 25 टक्के भारती पुरूष अल्कोहोल अवलंबीत्वाने ग्रस्त आहे. भारतामध्ये आर्यसमाज, ब्राम्हासमाज, वारकरी संप्रदाय यांच्यामध्ये मद्यपानाचे प्रमाण कमी आहे.

भारतामध्ये ख्रिश्चन लोकात मद्यपानाचे प्रमाण जास्त आढळते. अमेरिकेमध्ये ज्यू धर्मीयांमध्ये मद्यपानाचे प्रमाण 13 टक्के, रोमन कॅथॉलीक मध्ये 11 टक्के आणि प्रॉटस्टंट पंथीयात 41 टक्के दिसून येते.

मद्यपानाने जगभरातील लोकांना व्यापलेले आहे. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थनुसार 2015 मध्ये 15.1 दशलक्ष अमेरिकन (संपूर्ण लोकसंख्येच्या 6.2%) दारूच्या आहारी गेलेले आहे. World Health Organization (WHO) दिलेल्या माहितीनुसार एका वर्षात संपूर्ण जगात 3.3 लाख लोकांचा मृत्यू दारूच्या अतिसेवनाने होतो. भारतातही मोठ्या प्रमाणावर लोक दारूच्या आहारी गेलेले आहे.

अल्कोहोल ॲन्ड हेल्थ विषयी ग्लोबल स्टेटस् रिपोर्ट –

2018 नुसार 2005 ते 2016 च्या भारतीय दरडोई अल्कोहोल सेवन दुप्पट झाले आहे. लाइव्ह मिंटमध्ये प्रसिध्द झालेल्या अहवालानुसार 2005 साली भारतीय नागरिकांनी 2.4 लीटर मद्यपान केले. 2010 मध्ये 4.3 लिटरपर्यंत वाढले. तर 2016 मध्ये हा बाजार वाढून 5.7 लिटर प्रती व्यक्ती झाला. अहवालानुसार आशिया खंडात अल्कोहोल सेवन करणाऱ्यांच्या आकडेवारीत भारतामध्ये सर्वात वेगवान वाढ झाली आहे. अहवालानुसार 2010 मध्ये 30 दशलक्ष लोक दारूच्या हानीकारक वापरामुळे मरण पावले. जगातील 5% पेक्षा जास्त आजार अल्कोहोलच्या हानिकारक वापरामुळे होते. अहवालानुसार दर एक लाख लोक संख्येमध्ये 51.1 पुरूष आणि 27.1 महिला यकृत सिरासिने ग्रस्त आहेत. अल्कोहोलच्या अतिवापरामुळे कर्करोगाचा परिणाम 1 लाख लोकसंख्येमध्ये 181 पुरुष आणि 126.4 महिलावर होतो.

युनायटेट स्टेट्स मधील 7% पेक्षा जास्त लोक मद्यपानाने ग्रस्त आहे. परंतु 10 पैकी 1 व्यक्ती उपचार घेतो.

सेंटर्स फॉर डिसीज कंट्रोल ॲन्ड प्रिव्हेन्शन (CDC) च्या मते 2006–2010 पर्यंत अमेरिकेत दरवर्षी 88,000 लोकांचा अतिप्रमाणात मद्यपानामुळे मृत्यू झाला. CDC चा अंदाज आहे की, 2014 मध्ये 12 आणि त्याहून अधिक वयाच्या 18 दशलक्ष अमेरीकन लोकांना अल्कोहोल वापराचा विकार होता. अंदाजे 25% भारतीय पुरुष अल्कोहोल अवलंबित्वाने ग्रस्त आहेत. भारतातील अल्कोहोल वापरणारे प्रमुख शहराचे प्रमाण मुंबई 39% दिल्ली 23% बेंगलुर 9% गोवा उर्वरित भारत 20% दिसून येते.

यावरून मद्यपान ही समस्या किती गंभीर आहे हे दिसून येते.

व्यसन :–

मादक पदार्थांच्या अति सेवनाने मानवी शरीराच्या मज्जा संस्थेवर परिणाम होवून गुंगी, निद्रा येणे, शरीराचे अवयक शिथील पडणे, विचार शक्तीचा ऱ्हास होणे इत्यादी प्रकार घडतात. परंतु मादक पदार्थाच्या सेवनाने मनावरील दडपण कमी होतो असे वाटते. या मादक द्रव्याची मग शरीराला सवय लागते. अशा पदार्थाचे वारंवार सेवक करण्याची सवय म्हणजे व्यसन होय.

व्यक्तीला व्यसनाची सवय कशी लागते?

मदक पदार्थाचे सेवक केल्याने व्यक्तीच्या शरीरात त्यातील घटकद्रव्ये मिसळल्या जातात. मानवाच्या शरीरात असंख्य रक्त वाहिन्या असल्यामुळे मादक पदार्थ संपूर्ण शरीरभर पसरतात. व मद्य नियमितपणे सेवक करावे असे वाटते.

अध्ययनाचे उद्देश :—

1. मद्यपानाच्या कारणांचा शोध घेवून उपाययोजना सुचविणे.
2. मद्यपानामुळे मद्यपीच्या आरोग्यावर पडणाऱ्या विपरीत परिणामांचा शोध घेणे.
3. मद्यपीच्या व्यवसनाधीन प्रवृततीचा त्याच्या कौटुंबिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीवर पडणारा प्रभाव अभ्यासणे.

उपकल्पना :—

1. मद्यपीच्या व्यसनाधीन प्रवृत्तीचा त्यांच्या साामजिक, कौटुंबिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर विपरीत परिणाम झालेला आहे.
2. व्यक्ती ताणतणावामुळे व्यसनाच्या आहारी जातो.
3. मद्यपानाच्या जाणीव जागृतीबाबत शासनाची भूमिका उदासिन आहे.

मद्यपानाची लक्षणे :—

1. एकदा नियंत्रित दारू पिण्याची क्षमता गमावल्यानंतर हा रूग्ण आयुष्यात पुन्हा कधीही मर्यादित प्रमाणात मद्यसेवक करू शकत नाही.
2. मद्यपान हा सतत वाढत जाणारा कौटुंबिक आजार आहे.
3. मद्यपानासाठी स्वतःच्याच घरात चोरी करायला लागतो. महत्वाच्या जबाबदारीकडे दुर्लक्ष करतो.
4. एकट्याने किंवा मित्रासोबत उघडपणे दारू पिणे.
5. दारू पिण्यासंदर्भात कोणी बोलले तर अजून जास्त प्रमाणात नियमित पिणे.
6. दारूची नशा कमी झाली की पुन्हा पुन्हा दारू पिणे.
7. नियमितपणे व वेळेवर दारू न घेतल्यामुळे, बेचैन वाटणे, अस्वस्थ वाटू लागणे, जीव घाबरणे, घाम फुटणे, हात पाय लटलटणे इत्यादी.

मद्यपानाची कारणे :—

व्यक्तीला मद्यपानाची सवय कशी जडते. त्याची नेमकी कारणे कोणती आहेत ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

1) लोकांमध्ये मद्यपानाबाबत असलेले अज्ञान —

मद्यपान केल्यामुळे वेगवेगळ्या आजारापासून सुटका होते व कोणताही रोग व्यक्तीला जडत नाही, मद्यपानामुळे व्यक्तीला शक्ती मिळते. मद्यपान केल्यामुळे दुःख व संकटाचा सामना केला जातो. अन्नाचे पचन चांगले होते. अशा प्रकारच्या अज्ञानातून लोक मद्यपान करतांना दिसून येतात.

2) मैत्री, गंमत व जिज्ञासा म्हणून —

मित्राचा वाढदिवस लग्नप्रसंगी, सहल, पार्टीच्या निमित्ताने एकत्र आले म्हणजे गंमत, जिज्ञासा व नवीन अनुभव घेण्यासाठी एकमेकांच्या आग्रहाने मद्यपान करू लागतात. युवकामध्ये मद्यपान करण्याचे हे एक महत्वाचे कारण आहे.

3) फॅशन —

मद्यपानाचे भडक चित्रण वर्तमानपत्र, चित्रपट, मासिके, टी.व्ही सिरिअल व मनोरंजन साहित्यातून मोठ्या प्रमाणात केले जाते. त्यामुळे आजचे युवक फॅशन म्हणून व्यसन करतांना दिसून येतात.

4) आनंद व्यक्त करण्यासाठी —

प्रत्येक व्यक्तीच्या जिवनामध्ये आनंदाचे क्षण येत असतात. मित्रमंडीमध्ये आनंद व्यक्त करण्यासाठी व्यक्ती मद्यपान करतात.

5) संकटाच्या प्रसंगी —

दैनंदिन जीवन जगत असतांना प्रत्येकाच्या जीवनामध्ये सुखदुःखाचे प्रसंग येत असतात. त्यामुळे जिवन जगणे कठीण होते. हे दुःख विसरण्याच्या हेतूने व्यक्ती मद्यपान करण्यास प्रवृत्त होतात.

6) डिप्रेशन –

अनेक समस्यांचा सामना करतांना बऱ्याच वेळी व्यकती डिप्रेशन मध्ये जातात. डिप्रेशन मध्ये असलेले लोक स्वतःला बरे वाटावे म्हणून मद्यपान करतात.

7) ताणतणाव आल्यामुळे –

प्रत्येक व्यक्तीला काम करीत असतांना ताणतणाव येत असतो. ताणतणावापासून सुटका मिळण्यासाठी व्यक्ती व्यसन करतो. या पदार्थाची नशा आटल्यानंतर पुन्हा त्या पदार्थाचे सेवन करण्याची इच्छा व्यक्ती मनामध्ये निर्माण होते. या प्रकारचे कृत्य वारंवार केल्यामुळे व्यक्तीला व्यसनाची सवय लागते व व्यक्ती वारंवार व्यसन करू लागतो.

8) आजार –

काही व्यक्ती अनेक दुर्धर रोगांनी पिडीत असतात. मद्यपान केल्यामुळे रोग बरे होतात या गैरसमजुतीमधून लोक मद्यपान करतात.

9) दारिद्र्य –

दारिद्र्यामुळे मानवाच्या मुलभूत गरजा पूर्ण हो नाही त्यामुळे कुटुंबामध्ये ताणतणावाची परिस्थिती निर्माण होते. त्यातून सुटका म्हणून त्यामुळे क्षणीक सुख मिळण्यासाठी लोक मद्यपान करतात.

10) व्यापार –

मालाची देवाण घेवाण करण्यासाठी व्यापारी पंचातारांकीत हॉटेलमध्ये पार्ट्यांचे आयोजन करतात व मद्यपानाला महत्व दिले जाते.

11) सहज उपलब्धता –

अनेक संशोधनामध्ये असे लक्षात आले आहे की दारू कमी किमतीमध्ये आणि सहज उपलब्ध होत असल्यामुळे मद्यपान केले जाते.

मद्यपानाचे दुष्परिणाम :–

मद्यपानाचा अतिरेक झाल्यास त्याचे भयंकर परिणाम व्यक्तीवर त्याच्या कुटुंबीयावर व पर्यायाने समाजावर होत असतो. म्हणून त्याचा तो वैयक्तिक प्रश्न न राहता ती सामाजिक समस्या बनते.

1) शारीरिक परिणाम –

सतत मद्यपान केल्यामुळे व्यक्तीच्या शरीरावर अतिशय गंभीर परिणाम होतात. शरीरातील प्रत्येक अवयवाला इजा पोहचते, कार्यक्षमतेचा ऱ्हास होतो. लवकर थकवा येतो, भूक मंदावते, हातपाय थरथर कापतात. यकृत, मेंदू, जठर, आतडे व गर्भाशयावर वाईट परिणाम होतो. मद्यपानामुळे भारतात दरवर्षी 3000 पुरूष व स्त्रिया मृत्यू पावतात.

2) मानसिक परिणाम –

सतत मद्यपान केल्यामुळे मेंदू अकार्यक्षम होतो. आकलनक्षमता आणि स्मृतीचा विसर पडतो. वेगवेगळे भास होवू लागतात. संशयवृत्ती वाढीस लागते. थोडक्यात मानसिक विकृती येते.

3) आर्थिक परिणाम –

सतत मद्यपान केल्यामुळे व्यकतीची आर्थिक परिस्थिती अतिशय खालवली जाते. ती व्यक्ती कोणताही व्यवसाय निटपणे करू शकत नाही. परिणामी त्याचे उत्पन्न घटते. पैशा अभावी मुलांचे पालनपोषण, शिक्षण, मनोरंजन यावर खर्च करू शकत नाही.

4) व्यक्तीगत विघटन होते –

दारू पिणे हे व्यक्तीचे व्यक्तीगत वर्तन आहे त्यामुळे दारूचे वाईट परिणाम व्यक्तीला स्वतः भोगावे लागतात. सतत मद्यपान केल्यामुळे व्यक्तीचे व्यक्तीगत विघटन होते.

5) कौटूंबिक विघटन होते –

व्यक्तीचे सतत दारू पिल्यामुळे कुटुंबावर विपरीत परिणाम होतो. पती पत्नीमध्ये सतत भांडणे होतात. मुलभूत गरजांची पूर्तता होत नाही. विविध भूमिका योग्यरित्ने पार पाडल्या जात नाही. कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती खालावते. पर्यायाने कुटुंबाचे विघटन होते. मद्यपानामुळे 60 टक्के कुटुंब विघटीत झाले आहे.

6) मद्यपानामुळे सामाजिक विघटन होते –

मद्यपानामुळे समाजात कौटुंबिक विधटन, बेकारी, भिक्षावृत्ती, वेश्यावृत्ती, गरीबी, मृत्यूचे वाढते प्रमाण, अनेक शारीरिक व मानसिक व्याधी, अपघाताची वाढती संख्या यासारख्या असंख्य समस्या निर्माण होतात. एकूण मद्यपानामुळे सामाजिक विघटन होते.

मद्यपानावर उपचार :–

उपचारातील पहिली पायरी अल्कोहोलवर अवलंबून असणे ही एक समस्या आहे हे मान्य करणे होय. यापुढची पायरी म्हणजे यातून बाहेर पडण्याच्या दृष्टीने मदत मिळवणे

1) स्वेच्छेने मद्यपान करण्याची सवय सोडून देणे –

मद्यपान करणाऱ्या काही लोकांमध्ये अशी तीव्र इच्छाशक्ती असते की, ते कोणत्याही व्यावसायिकांच्या मदतीशिवाय दारूच्या व्यसनावर नियंत्रण ठेवतात.

2) समुपदेशन –

मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीला मद्यपान सोडण्यासाठी तज्ञ समुपदेशकाची नितांत आवश्यकता असते. त्यांच्या माध्यमातून समुपदेशन करून त्या व्यक्तीला मद्यपानापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

3) मद्यपान करणाऱ्या व्यक्तीच्या इतर समस्यावर उपचार करणे –

सतत मद्यपान केल्यामुळे व्यक्तीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक इ. प्रकारच्या समस्या असतात. त्यावर तज्ञ व्यक्तीकडून उचार करण्याची आवश्यकता असते.

4) व्यसनमुक्ती केंद्र –

व्यसनमुक्ती केंद्राच्या माध्यमातून मद्यपी व्यक्तीच्या व्यसनाधिनतेची समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केल्यास व्यक्ती मद्यपानापासून परावृत्त होवू शकतात.

5) प्रतिबंधात्मक, दंडात्मक व सुधारात्मक पध्दती सुध्दा मद्यपानापासून शासनामार्फत प्रयत्न केले जातात व व्यक्तीला मद्यपानापासून परावृत्त केल्या जाते.

निष्कर्ष :–

दारू हे एक व्यसन आहे. वारंवार दारू पिण्याची इच्छा हा एक मानसिक आजार आहे. दारूमुळे अनेकांचे संसार उध्वस्त झाले आहे. मद्यपानाची समस्या अतिशय गंभीर आहे. युवकांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. ही चिंतेची बाब आहे. मद्यपानामुळे व्यक्तीचे वैयक्तिक, कौटुंबिक व सामाजिक विघटन होत आहे. कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाला धोका निर्माण होत आहे. जगभरातील अधिकाअधिक तज्ञांना मद्यपानाच्या समस्येने आकर्षित केले आहे. या आजाराला जवळजवळ प्रत्येक बाबतीत उपचारासाठी योग्य दृष्टीकोन, तसेच योग्य पुनर्वसन आवश्यक आहे. मद्यपीस योग्य उपचार व समुपदेशन झाल्यास व्यक्तीची मद्यपानाची सवय पूर्णपणे सुटू शकते.

सूचना :–

1) मद्यपान बंदी कायद्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासनाने प्रभावीपणे पावले उचलावी.
2) मद्यपान समस्यांच्या दुष्परिणामाविषयी जाणीव जागृती होण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमात या विषयाचा समावेष करण्यात यावा.
3) कुटुंबातील जवळच्या व्यक्तीने व समाजातील प्रत्येक घटकाने मद्यपींच्या समस्या समजून घेवून त्याला मद्यपानापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात यावा.
4) मद्यपान हा एक मानसिक आजार समजून व्यसनमुक्ती केंद्राच्या माध्यमातून त्याच्यावर उपचार करून त्याचे पुनर्वसन करण्यात यावे.

संदर्भग्रंथ सूची :–

1) आगलावे प्रदिप, सामाजिक संशोधन पध्दती शास्त्रे व तंत्रे, आठवी आवृत्ती २००९, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2) बोधनकर सुधाकर अलोनी, सामाजिक संशोधन पध्दती, सातवी आवृत्ती २०१४, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
3) करे बिभीषन, सामाजिक संशोधनाची मूलतत्वे, प्रथम आवृत्ती जुलै २०१५ शशीकांत पिंपळापूरे प्रकाशन, औरंगाबाद
4) खडसे डॉ. भा. कि., भारतातील सामाजिक समस्या, आठवी आवृत्ती २००९, श्री. मंगेश प्रकाशन, २३ नवी रामदास पेठ, नागपूर ४४००१०
5) लोटे रा. ज., भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, दुसरी आवृत्ती २०११ पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स महाल, नागपूर४४००३२

6) https:/vishwakosh.marathi.gov.in- Date-4/3/2023, 9.30 pm.
7) https://www.findeasy.in/alcoholconsumption-in-India/ Date 4/3/2023 , 10 pm.
8) https://www.tv9marathi.com/ health/ alcohol side effects Date 5/3/2023, 11 pm.
9) https://zee news.India.com/Marathi/health Date- 6/3/2023, 10 pm.
10) https://divyaMarathi.bhaskar.com/lifestyle/health Date - 7/3/2023, 9.40 pm.
11) https:/www.iniaaa.nih.gov. Date 8/3/2023, 9.50 pm.
12) https://www.mensxp.com health Date 9/3/2023, 9.31pm.
13) American Addiction Centers, Treatment Soultions.com Date 10/03/2023, 12.07pm.
14) Sforgeeks.org Date 11/3/2023, 10.44 pm.

सुख, शांती आणि समाधानासाठी मनुष्य मनातील तृष्णा मुक्तीची आवश्यकता

संशोधक
त्रिभुवन सिध्दार्थ दादाभाऊ
एम.ए.,एम.फिल.
(पाली ॲण्ड बुद्धिझम)
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. बी. एन. कुऱ्हाडे
माजी विभाग प्रमुख
(पाली ॲण्ड बुद्धिझम)
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

माणसाचे जीवन संथ किंवा एकसुरी नसते. ते विविधतेने नटलेले असते. मानवी जीवनाचे ह वैविध्य, त्याच्या भावभावनांमध्ये, आशाआकांक्षामध्ये, त्याच्या सतत चाललेल्या प्रयत्नांमध्येही प्रतिबिंबित झालेले दिसते. सतत कुठल्या ना कुठल्यातरी आशेने नाहीतर आकांक्षाने व महत्त्वाकांक्षेने प्रभावित होऊन, प्रेरित होऊन माणूस कुठल्या तरी प्रयत्नात गढलेला असतो. अशा प्रयत्नातून तो काहीतरी रुजविण्याचा, साकार करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. परंतु असा प्रयत्न नेहमीच यशस्वी ठरतो, असे नाही. जितक्या प्रमाणात आणि जितक्या आवेशाने त्याला वाटत असते तितक्या प्रमाणात आणि तितक्या आवेशाने त्याच्या प्रयत्नांना फळे येत नाहीत, परंतु प्रयत्नांची त्यांची उमेद, वाटण्याचा त्याचा आवेग हा कमी होत नाही. नानाप्रकारांनी तो झटत असतो. त्याच्या अशाप्रकारच्या जीवनक्रमातून तो अनंत प्रकारची सुखदुःखे भोगीत असतो का? त्याच्या वृत्तीला स्थैर्य असते का? एवढे करूनही त्याला समाधान नसते, स्थैर्य नसते. एक प्रकारची अशांती, अस्वस्थता यांनी तो कायमचा घेरलेला असतो आणि यातूनच अशा जीवनाबद्दल उबग येऊ लागतो, हे जीवन असाह्य आणि अत्यंत तापदायक वाटू लागते.[१] एवढेच नाहीतर पुढे पुढे जीवनात अर्थच उरत नाही. तो एक निरर्थक यांत्रिक व्यापार वाटू लागतो आणि हेच ओझे वाटू लागते.[२] वस्तुतः जीवन हा माणसाचा स्वाभाविक क्रम आहे, सहजक्रम आहे. परंतु माणसाच्या चुकलेल्या वृत्तीमुळे तो स्वाभाविकपणा, ती सहजता नष्ट होऊन जीवन समस्या होते. पण काहीही झाले तरी माणूस आपले जीवन हा माणसाचा स्वाभाविक क्रम आहे, सहजक्रम आहे. परंतु माणसाच्या चुकलेल्या वृत्तीमुळे तो स्वाभाविकपणा, ती सहजता नष्ट होऊन जीवन समस्या होते. परंतु काहीही झाले तरी माणूस आपले जीवन बदलू शकत नाही. यातून त्याला वाट काढायची असेल तर परत स्वतःकडेच वळून पाहायला हवे. जीवनाकडे पाठ फिरवून त्याला यातून वाट काढता येत नाही. उलट त्याला आत्मोन्मुख होऊन वाट काढावी लागते. असे आत्मोन्मुख नेमके काय पाहायचे, काय तपासायचे हे ही कळणे मोठे महत्त्वाचे असते. मानवजातीच्या इतिहासात आतापर्यंत अनेक महात्म्यांनी आपल्या अविरत प्रयत्नामागे ज्या प्रेरणा असतात त्यांचे नीट परिशीलन करण्याची दृष्टी निरनिराळ्या प्रकारे दिली आहे. तशी ती तथागत बुद्धांनी दिली आहे.

तथागत बुद्धांनी माणसाच्या तापदायक, दुःखदायक जीवनाचे परिशीलन करून असे सांगितले की, दुःख हे माणसाच्या जीवनाचा अटळ, अपरिहार्य किंवा नैसर्गिक भाग नसते. मग दुःखाचा अनुभव का येतो? कारण माणसाच्या जीवनक्रमामागे जी प्रेरणा आहे ती तृष्णेने रंजित झालेली आहे आणि त्यामुळेच त्याच्या जीवनक्रमाला एक विशिष्ट दिशा मिळते. त्यांच्या जीवनात पदोपदी दुःख आणि बंधकत्व यांचेच अनुभव येत राहतात. या तृष्णेचा क्षय करणे किंवा क्षय कसा करता येईल ही खरी समस्या आहे. याप्रमाणे माणसाच्या दुःख

या समस्येचे आकलन बुद्धांनी तृष्णा या संकल्पनेच्या माध्यमातून मांडले आणि निर्वाण हे त्या वरील उत्तर सुचवून वेगळ्या प्रकारच्या अशी समस्या नसलेल्या जीवनाचा मार्गही सुचिवला.

माणसाला अनेक प्रकारच्या तृष्णा असतात. तृष्णा या शब्दाचा अर्थ तीव्र लालसा, कामना, इच्छा असा आहे. या तृष्णेमुळेच मानवी जीवनात चांगल्या वाईट घटना घडतात. स्त्रियांवर होणारे पाशवी अत्याचार, माहेरून पैस आणले नाहीत म्हणून त्यांना जाळून टाकणे, सार्वजनिक जीवनात होणारे भ्रष्टाचार, एकतर्फी प्रेम, सत्ता, स्पर्धा या साऱ्यांच्या पाठीमागे तृष्णाच असते. तृष्णामुळे मनुष्याचे जीवन पूर्णपणे निराशमय होत जाते. तृष्णामुक्ती ही आपल्या मनात केल्यास मनुष्याला, सुख, समाधान, आनंद, चैतन्य सर्व प्रकारचे सुख प्राप्त होते. परंतु त्यासाठी मनातील तृष्णा ही नष्ट झाली पाहिजे. मुळात तृष्णा म्हणजे विकारच असतात, जे वाईट बाबींशी संबंधीत असतात.

शोध विषयाचे महत्त्व :

भगवान बुद्धाने तृष्णेच्या संदर्भातील विश्लेषण हे चार आर्यसत्याच्या माध्यमातून सांगितले आहे. दुःख समुदय हे दुसरे आर्यसत्य आहे. मनुष्याला दुःख का होते? त्याला दुःख का भोगावे लागते? त्याला लहानपणापासूनच असे सांगण्यात आलेले असते की, त्याच्या दैवातच तसे लिहिले आहे. ते दैवाचे देणे आहे किंवा ते मागील जन्माच्या पापाचे फळ आहे. म्हणून त्याच्या नशिबी असे दुःख आले आहे. अशा विचारसरणीमुळे मनुष्य दुःख भोगत असतो. परंतु दुःख हे विधिलिखित नसते किंवा ते देवाचे देणे नसते किंवा पूर्व जन्माच्या पापाचेही फळ नसते तर ते कारणांमुळे निर्माण होते. ज्या कारणामुळे दुःख निर्माण झाले ती कारणेच नसतील तर ते दुःख निर्माण होणार नाही, असे तथागत बुद्धांनी आपल्या उपदेशात आणि तत्त्वज्ञानात सांगितलेले आहे. त्यांनी कार्यकारणभाव किंवा प्रतित्यसमुत्पाद ह्या सिद्धांताचा शोध लावला. पुन्हा पुन्हा उत्पन्न होणारी लोभ आणि विकाराने युक्त असलेली, अनेक विषयात रममाण होणारी तृष्णा हे त्या दुःखाच्या मागचे कारण त्यांनी सांगितले. लोभाने किंवा द्वेषाने माणसाला एखाद्या गोष्टीचा हव्यास वाटू लागतो, त्या गोष्टीसाठी तो तडफडतो, तेव्हा त्या लोभमूलक किंवा द्वेषमुलक हव्यासाला तृष्णा असे म्हणतात. माणसातील लोभ, द्वेष, आणि मोह या विकारांनी तृष्णा निर्माण होते. तृष्णा आहे म्हणून दुःख आहे. तृष्णा नसेल तर दुःखही होणार नाही. तृष्णा तीन प्रकारची असते. कामतृष्णा, भवतृष्णा आणि विभवतृष्णा. याच आशयाला अनुसरुन तथागत बुद्ध म्हणतात-

"इदं खो पन भिक्खवे। दुक्खसमुदयं अरियसच्चं। यायं तण्हा पोनोब्भविका नंदीराग सहगता तत्र तत्राभि नंदिनी सेय्यथीदं - कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हा।"[३]

अर्थातच, 'भिक्खुंनो, दुःख समुदय आर्य सत्य आहे. ही जी तृष्णा आहे, पुन्हा जन्मण्याची, आनंद घेण्याची, लोभासह इथे तिथे प्रसन्न होण्याची जसे की, कामतृष्णा, भवतृष्णा आणि विभवतृष्णा.'[४]

"यो तेसु गुत्तो विदितिन्द्रियो चरे,
धम्मे ठितो अज्जवमद्दवे रतो ।
सङ्गातिगो सब्बदुक्खप्पहीनो,
न लिप्पति दिट्ठसुतेसु धीरो।"[५]

अर्थातच, जो सर्व इंद्रियावर संयम राखतो, इंद्रियांना योग्य प्रकारे जाणुन विचरण करतो, धर्मात ऋतुजा आणि मृदूतेत रत असतो, जो संसारीक आसक्तीच्या पार गेलेला आहे, ज्याच्या सर्व दुक्खाचा नाश झाला आहे, तो धीर पुरुष ऐकीव गोष्टीमध्ये लिप्त होत नाही.

कामतण्हा म्हणजे सुखाच्या उपभोगासाठी निर्माण झालेली लालसा. कामतृष्णेमुळे वैयक्तीक सुखाच्या व फायद्यासाठी घरा-घरात भांडणे लागतात. सुख कधीही टिकून राहत नाही. एका सुखाची पूर्तता केली की

दुसऱ्या सुखाची लालसा निर्माण होते. त्यामागे मनुष्य धावत असतो. ज्याप्रमाणे वारा मिळाल्यावर अग्नीचा जोर वाढत जातो, त्याचप्रमाणे कामपूर्तीने कामतृष्णा अधिकाधिक वाढत जाते.

भवतण्हा म्हणजे शाश्वतवादी दृष्टी आहे. आत्मा अमर आहे अशी मिथ्यादृष्टी बाळगणे म्हणजे शाश्वतवादी दृष्टी. जीवंत राहण्याची किंवा पुन्हा पुन्हा जन्म घेण्याची लालसा. या लालसेमुळे जगाच्या दु:खात मोठी भर पडली आहे. शंभर वर्षे जगूनही मनुष्य अतृप्तच राहतो. मरणाला माणूस भित असतो. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणायचे की, शंभर वर्षे शेळी होऊन जगण्यापेक्षा एक दिवस वाघासारखे जगा.

विभवतण्हा म्हणजे उच्छेदवादी दृष्टी. उच्छेदवाद्यांना नैतिक बंधन नसते. खा, प्या आणि मजा करा. कारण उद्या मरणारच आहे, अशा दृष्टीकोनातून ते स्वार्थात गुरफटलेले असतात आणि शेवटी दु:ख स्वत:वर ओढवून घेतात.

अशाप्रकारे बुद्ध विचारधारेतून तृष्णेचे प्रकार सांगण्यात आलेले आहे. तसे पाहता तृष्णेचे आणखीही प्रकार आहेत. परंतु येथे लक्षात घेण्यासारखी बाब ही आहे की, ह्या तृष्णा मनातून नष्ट पावल्या तर कोणत्याही प्रकारचे मनुष्य जीवन चांगलेच होऊ शकते.

शोध विषयाची उद्दिष्ट्ये :

१) तृष्णेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२) तृष्णेच्या आसक्तीमुळे मनुष्य जीवनाचे होणारे नुकसान स्पष्ट करणे.
३) तृष्णेच्या निर्मुलनातून मानवी जीवन सुखी, समाधानी कशाप्रकारे होत जाते यांचे प्रमाण स्पष्ट करणे.
४) मानवी जीवनात तृष्णेमुळे होणारे अनेक दुष्परिणाम स्पष्ट करणे.
५) बुद्ध विचारधारेतून तृष्णेच्या संदर्भातील बुद्ध उपदेश स्पष्ट करणे.

विषय विवेचन :

मनुष्य कोणत्याही गोष्टीची तृष्णा मनात धरून असेल तर असा मनुष्य सुखी कधीच होऊ शकत नाही. अनेक अशा गोष्टी असतात ज्या मनुष्याने आपल्या मनात विचार करून ठेवलेल्या असतात आणि मनुष्य त्याच दिशेन धाव घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मनुष्याची एक इच्छा पूर्ती झाल्यास दुसऱ्या इच्छा पूर्तीच्या दिशेने मनुष्याची धाव असते, त्यामुळे तो आपल्या जीवनात सुख आणि समाधान प्राप्त करूच शकत नाही. माणासाने अमार्याद अशा लोभाच्या अधिन होऊ नये. त्यामुळेच तथागत बुद्ध म्हणतात की,

"तसिणाय पुरक्खता पजा,
परिसप्पन्ति ससो व बन्धितो।
तस्मा तसिणं विनोदये,
आकङ्खन्त विरागमत्तनो।।"[६]

अर्थातच, "तृष्णेने ही प्रज्ञा त्रास दिलेल्या सशाप्रमाणे पळत असते. म्हणून आपल्या वैराग्याची आकांक्षा धरणाऱ्या भिक्खूने तृष्णेला दूर करावे." अर्थात तृष्णेचा उदय मानवी जीवनामध्ये अत्यंत त्रासदायक, पिडादाय होणारा असतो. मनुष्याने लोभाच्या आहारी जाऊ नये. लोभाला ताब्यात ठेवले पाहीजे. लोभाच्या इच्छेतुनच तृष्णेचा जन्म होतो व लोभ वाढत जातो. तृष्णा व लोभ ह्यांच्यामुळेच पुष्कळशी वाईट कर्मे मनुष्याच्या हातुन घडतात. तृष्णा कधीच नष्ट न होणारी आहे. यास्तव संतोष सर्वात मोठे धन असून 'तृष्णा' व 'लोभ' ह्यांना वशीभूत केल्याने ते प्राप्त होते, असे तथागत बुध्दाचे सांगणे आहे.[७]

मनात ज्या विविध प्रकारच्या तृष्णा उत्पन्न होत असतात, त्या तृष्णा मनुष्याला दु:खी, पिडीत करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. त्यामुळे तथागत बुद्धांनी आपल्या वैचारिक संशोधनात ज्या गोष्टी सांगितल्या त्यामध्ये तथागतांनी ज्या तृष्णा, मोह, मत्सर या अकुशलचे बंधने जे आहेत, त्यावर मात

करून सुखी, समाधानी जीवन जगण्याचा उपदेश दिलेला आहे. जर चित्तामध्ये तृष्णांचा क्षय झाला तर कोणत्याच प्रकारचे दुःख मनुष्याला हानी पोहचू शकत नाही. आज अनेक प्रकारच्या दुःखांनी मनुष्य पिडीत आणि खिन्नी झालेला दिसून येतो. प्रत्येक गोष्टीची अपेक्षा, हाव आणि महत्त्वकांक्षी वृत्ती यामुळे मनुष्याच्या दुःखात दिवसेंदिवस भर पडत असल्याचे चित्र दिसून येते आहे. त्यामुळेच तथागत बुद्ध म्हणतात की,

"वितक्कपमथितस्स जन्तुनो।
त्तिब्बरागस्स सुभानुपस्सिनो।।
भिय्यो तण्हा पवड्ढति।
एसो खो दळहं करोति बन्धंन।।"[८]

अर्थातच, ज्या प्राण्याच्या मनात वितर्काचे मन्थन चालू आहे, ज्याचा राग तीव्र आहे, तो शुभ बाजुच पाहतो, त्याची तृष्णा आणखी वाढते. तो खरोखर बंधन दृढ करितो. तथागत बुद्धांनी तृष्णेची व्याप्ती मोठी असल्याचे सांगितले आहे. ज्या तृष्णा मानवी मनात, चित्तात निर्माण होत असतात त्या तीन प्रकारच्या असल्याचे तथागत सांगतात, ज्यामध्ये कामतृष्णा, भवतृष्णा आणि तिसरी विभव तृष्णा यांचा समावेश होतो. लोभ आणि तृष्णा या माध्यमातून व्यक्तीच्या हातून कोणत्याही प्रकारची दुष्कृत्य होण्याची शक्यता असते. तो यामुळे कोणत्याही स्तराला जात असतो. त्याच्या या कृत्यामुळे मोठे नुकसान होत जाते. त्यामुळेच तथागत बुद्धांनी असे म्हटले आहे

"नत्थि रागसमो अग्नि, नत्थि दोससमो कलि।
नत्थि खन्धासमा दुक्खा नत्थि सन्तिपरं सुखं।"[९]

अर्थातच, "रागासारखी आग नाही, द्वेषासारखी हार नाही, स्कंधासारखे दुःख नाही, शान्तीसारखे सुख नाही." तृष्णेतुन दुःख उत्पन्न होते, तृष्णेपासुन भय निर्माण होते, तृष्णेपासुन पुर्णपणे विमुक्त झाल्याने दुःख आणि भय यापासुन मुक्तता लाभते. जीवनाचे खरे ध्येय विसरुन कामभोगाच्या मागे लागतो आणि अहंकारी बनतो तो ध्यान चिंतनात काळ व्यतीत करणारांचा द्वेष करु लागतो. जवळची कुठलीही वस्तु हारविली तर दुःख वाटते म्हणुन माणसाने कशासंबंधीही आसक्ती ठेवु नये, ज्यांना कोणतीही अतीप्रिय अथवा द्वेष करण्याजोगे वाटत नाही त्यांना कोणती बंधने नसतात.[१०] अशाप्रकारे मनुष्याने सर्व प्रकारच्या तृष्णा नष्ट केल्याने मनुष्य जीवन सुखी आणि समाधानी होऊ शकते. त्यामुळे मनुष्याने आपल्या इच्छा, आकांक्षांवर आळा घातला पाहिजे. त्यातून मनुष्य चांगल्या प्रकारे समाधानी राहू शकतो. आपल्या गरजा आणि इच्छा गरजांमध्ये समाधान मानण्याची वृत्ती मनुष्याने ठेवली पाहिजे.

निष्कर्ष :

दृष्ट इच्छेस तिटकारा म्हणता येईल. व्यक्तीला आवडीच्या घटकाविषयी आकर्षण असते तर न आवडणऱ्या घटकाविषयी तिटकारा निर्माण होतो. आकर्षण व तिटकारा हा एक प्रकारचा अग्नी आहे. त्याने संपुर्ण विश्व व्यापलेले आहे. ह्याच्या विषयी असलेल्या अज्ञानामुळे ह्या दोन बाबी विश्वात दुःख निर्माण करतात. त्यामुळे ह्या बाबी निर्माण होऊ नयेत त्यामुळे मनुष्याने तृष्णा विरहीत जीवन जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यातूनच मुनष्याला सुख, शांती, समाधान आणि चैत्यन्य प्राप्त होऊ शकते, हाच तथागत बुद्धाच्या शिकवणूकीचा आशय आणि विषय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) सांकृत्यायन, राहुल. (अनु.). धम्मपद, लखनऊ : भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद. आवृत्ती १९८६. गाथा क्रमांक १४६.
२) सांकृत्यायन, राहुल. (अनु.). धम्मपद, लखनऊ : भारतीय बौद्ध शिक्षा परिषद. आवृत्ती १९८६. गाथा क्रमांक ६०.
३) विनयपिटके महावग्गपालि (धम्मचक्कप्पवत्तनसुत्त) - पधान संसोधको भिक्खु जगदीसकस्सपो, नालन्दा देवनागरी - पालि - गन्थमाला सुत्तपिटके, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५६, पुनर्मुद्रण २०१७, पृष्ठ क्र. १३-१५

४) विनयपिटक भाग २ (महावग्ग) - अनुवादक मा. शं. मोरे, प्रकाशक, डॉ. अशोक गायकवाड, कौशल्य प्रकाशन, एन-११, सी-३/२४/३, हडको औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती दिनांक २७ जुलै २०१०, पृष्ठ क्रमांक २१

५) कस्सपो, जगदीस. (अनु.संपा). सुत्तपिटके खुद्दकनिकाये खुद्दकपाठ - धम्मपद - उदान - इतिवुत्तक - सुत्तनिपातपालि आमगन्धसुत्त २. नवनालन्दा बिहार : नालन्दा देवनागरी - पालि - गन्थमाला बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५९, पुनर्मुद्रण २०१७. पृ. क्र. ३०६.

६) कस्सपो, जगदीस. (अनु.संपा). खुद्दकनिकाये (खुद्दकपाठ - धम्मपद (तण्हावग्गो गाथा क्रमांक ३४३) - उदान - इतिवुत्तक - सुत्तनिपातपालि. नवनालन्दा बिहार : नालन्दा देवनागरी - पालि - गन्थमाला सुत्तपिटके, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५९, पुनर्मुद्रण २०१७. पृ.क्र. ४९.

७) आंबेडकर, भिमराव., तळवटकर, घनश्याम., चिटणीस. म.भि., रेगे, शां. श. (अनु.संपा.). भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म. चंद्रपूर : धम्म सासन विश्व विद्यापीठ, पब्लिकेशन १९९७, भाग तिसरा, पृ.क्र. २३८.

८) कस्सपो, जगदीस. (अनु.संपा.). सुत्तपिटके खुद्दकनिकाये (खुद्दकपाठ - धम्मपद (तण्हावग्गो २४, गाथा क्रमांक ३४९- उदान - इतिवुत्तक - सुत्तनिपातपालि. नवनालन्दा बिहार : नालन्दा देवनागरी - पालि - गन्थमाला सुत्तपिटके, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५९, पुनर्मुद्रण २०१७. पृ.क्र. ५०.

९) कस्सपो, जगदीस. (अनु.संपा.). खुद्दकनिकाये (खुद्दकपाठ - धम्मपद (सुखवग्गो १५, गाथा क्रमांक २०२- उदान - इतिवुत्तक - सुत्तनिपातपालि. नवनालन्दा बिहार : नालन्दा देवनागरी - पालि - गन्थमाला सुत्तपिटके, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५९, पुनर्मुद्रण २०१७. पृ.क्र. ३६.

१०) आंबेडकर, भिमराव., तळवटकर, घनश्याम., चिटणीस. म.भि., रेगे, शां. श. (अनु.संपा.). भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म. चंद्रपूर : धम्म सासन विश्व विद्यापीठ, पब्लिकेशन १९९७, भाग तिसरा, पृ.क्र.२७३.

हवामान बदलाचा शेतीवरील परिणाम

संशोधक मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्यसंशोधन महाविद्यालय, बुलडाणा.

संशोधक विद्यार्थी
संदिप बबन वाघ
केंद्र:- महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा.

प्रस्तावना:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील शेतीचा सर्वाधिक भाग हा मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. देशातील शेती उत्पादनामध्ये चढउतार होण्याचे मुख्य कारण अतिशय कमी किंवा अत्यधिक पर्जन्य असल्याचे दिसून येत आहे. याखेरीज अतिआर्द्रता, असामान्य तापमान, रोग आणि किडींचा प्रकोप, अवकाळी पाऊस, पूर, दुष्काळ, गारपीट ही कारणेही आहेतच. गेल्या काही वर्षांपासून हवामानाचे चक्र सर्वांना स्तब्ध करण्याइतके बिघडले आहे. अतिवृष्टी आणि अवर्षण या दोन्ही गोष्टी शेतीसाठी अभिशाप ठरल्या आहेत.

आजही देशात तथा महाराष्ट्रात सुमारे ६० ते ६५ टक्के लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. ग्रामीण भागातील बहुतांश लोकांची उपजिविका शेती व्यवसायावरच अवलंबून आहे. महाराष्ट्रातील सुमारे ६७ लाख शेतकरी कुटुंबांकडे फक्त एक हेक्टर एवढे जमिनीचे क्षेत्र आहे. चाळीस लाख शेतकरी कुटुंबांकडे एक ते दोन हेक्टर इतकेच जमिनीचे क्षेत्र आहे. दोन ते चार हेक्टर एवढे क्षेत्र असणारे सुमारे २२ लाख शेतकरी आहेत. सात लाख शेतकऱ्यांकडे ४ ते १० हेक्टर क्षेत्र असून, १० हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन असणारे अत्यंत अल्प शेतकरी आहेत. यापैकी बरेचसे क्षेत्र पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून आहे. त्यामुळे खात्रीशीर उत्पादन मिळण्याचीशाश्वती नसते. कारण हवामान बदलामुळे पाऊस अनिश्चित वेळी कोसळणे किंवा अत्यंत कमी प्रमाणात कोसळणे अश्या काही घटना घडून येताना आपल्याला दिसून येते. हवामान बदलाचा सर्वात मोठा परिणाम कृषी क्षेत्रावर होत आहे. देशाच्या एकूण राष्ट्रीय सकल उत्पन्नामध्ये सेवा क्षेत्राचा वाटा अंदाजे ५७.८० टक्के, औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २८.३० टक्के आहे. कृषी क्षेत्राचा वाटा १६ टक्के असला, तरी जवळपास ५८ टक्के लोकांना या क्षेत्रातून रोजगार मिळतो.

गेल्या तीन दशकांमध्ये संपूर्ण भारताततापमान आणि अतिवृष्टीच्याघटनांमध्ये वाढ झाल्यामुळे हवामानात लक्षणीयबदल दिसून आला आहे. यामुळे वेगवेगळया वर्षांत प्रमुख पिकांच्या उत्पादनात चढ-उतार होत गेले. नॅशनल इनोव्हेशन इनक्लायमेट रेसिलींएंट एग्रीकल्चर (एनआयसीआरए) अंतर्गत भारतीय शेतीवर हवामान बदलाच्या परिणामाचा अभ्यास केला गेला. 2050 आणि 2080 मध्ये भारतामध्ये पर्जन्याधारित तांदळाच्या उत्पादनातकिरकोळ (<2.5%) घट आणि सिंचन तांदळाच्या उत्पादनात 2050 मध्ये 7% आणि 2080 मध्ये 10% घट होण्याचा अंदाज आहे. याव्यतिरिक्त, गव्हाचे उत्पादन 2100 मध्ये 6-25 टक्के आणि मक्याचे उत्पादन 18-23 टक्क्यांनी कमी होण्याचा अंदाज आहे. भविष्यातील हवामानाचा चण्याला फायदा होण्याची शक्यता असून उत्पादनात (23-54%) वाढ होऊ शकेल. (स्रोत- 9 फेब्रु.2021 by PIB Mumbai)

Key Words:-हवामान, शेती, तापमान,प्रदूषके,हरितगृहवायू, प्रदुषण,पाणीफाउंडेशन, वॉटरकपस्पर्धा

हवामान:-

हवामान म्हणजे वातावरणातील अनेक घटकांच्या विशिष्ट ठिकाणी सर्वसाधारण कालावधीत एकत्रित दिसून येणाऱ्या परिणामाला हवामान असे संबोधले जाते.हवामान हा एखाद्या जागेचं किंवा प्रदेशाचं वातावरण दर्शविण्यासाठी वापरण्यात येणारा शब्द आहे. इंग्रजी मध्ये हवामान ह्या शब्दाची Weather आणि Climate अशी दोन वेगवेगळी भाषांतर करता येतील. ह्या दोन्ही भाषांतराचा अर्थ हि तितकाच भिन्न आहे.Weather ह्या अर्थी वापरण्यात येणाऱ्या हवामान हा शब्द "वातावरणाची सद्य स्थिती" दर्शवितो. तर Climate ह्या अर्थी वापरण्यात येणारा हवामान हा शब्द "वातावरणाची किमान ३० दिवस असलेली सरासरी स्थिती" दर्शवितो. वातावरण

म्हणजे, पृथ्वीच्या भोवती असणारे रंगहीन, गंधहीन, चवहीन वायूचे आवरण होय. एखाद्या प्रदेशाच्या हवामानाचा अभ्यास करावयाचा झाल्यास, त्या प्रदेशाचा ३२ ते ३५ वर्ष तेथील प्रदेशाचे निरीक्षण करावे लागते. हवामानामध्ये तापमान आद्रता, सूर्यप्रकाश, पाऊस, वारा, इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. या घटकांच्या सरासरी मध्ये होणारे बदल त्यामुळे इतर घटकांवरील परिणाम व त्या सर्व घटकांच्या एकत्रित परिणामामुळे होणारे बदल हे वेगवेगळया नैसर्गिक आपत्तींना आमंत्रण देणारे ठरते. उदाहरणार्थ, अतिवृष्टी किंवा ढगफुटी, जोरदार वादळे, तापमानात प्रचंड वाढ, अतिशय कडाक्याची थंडी यांसारख्या घटना घडत असतात.

शेती:-

शेती म्हणजे विविध पिकांची लागवड केली जाणारी जमीन असे सर्वसाधारण म्हणता येईल. तसेच शेतकऱ्याने उदरनिर्वाहासाठी किंवा धंदा म्हणून स्वतःच्या शेतावर चालविलेला व्यवसाय अशी ढोबळमानाने शेतीची व्याख्या करता येईल. शेतामधून काढावयाच्या उत्पादनावरून शेतीचे ऊसमळा, भात शेती, पशुधनप्रधान शेती, मत्स्य शेती इ. निरनिराळे प्रकार अस्तित्वात आलेले आहेत. तसेच सिंचनाच्या उपलब्धतेनुसार बागायती शेती, जिराईत शेती असेही प्रकार पडतात. खतांच्या वापरानुसार सेंद्रिय शेती, रासायनिक शेती असे प्रकारसुद्धा अस्तित्वात आले आहेत. स्थूलमानाने नैसर्गिक आणि आर्थिक घटकांमुळे शेतीच्या प्रकारांत बदल होतात. मानवी जीवनात शेती हा खूप महत्त्वाचा हिस्सा आहे. कमी पावसाच्या प्रदेशात जर सिंचनासाठी पाणी उपलब्ध झाले तर बागाईत कपाशी आणि तीळ व उसासारखी दीर्घमुदतीची पिके उत्तमरीतीने येऊ शकतात. त्याठिकाणी अशा तऱ्हेने पूर्वी अस्तित्वात नसलेला असा शेतीचा व्यवहार्य प्रकार निर्माण होऊ शकतो. भात शेती आणि उष्ण-कटिबंधातील फळबागांची शेती कोकणात शक्य आहे. कारण तेथील हवामान भात, आंबे, नारळ, काजू, सुपारी, मसाल्याची पिके याच्या उत्पादनाला पोषक असते. नवीन संकरित जातींमुळेही हवामान, जमीन व भूरचना यांना योग्य अशी पिके आता घेता येतात.

पिके आणि शेतीचा प्रकार हे जमीन आणि भूरचना यांवर अवलंबून असतात; पण या घटकांना जर पर्जन्यमानाचीही जोड मिळाली तर त्यांचे परिणाम अधिक उठावदार दिसतात. खोल, सुपीक आणि सपाट जमीन असेल आणि पाऊस भरपूर व चांगला विभागून पडणारा असेल तर तेथे शेतीची भरभराट झालेली आढळते. डोंगराळ आणि पुरेशा पर्जन्यमानाच्या प्रदेशात गवताळ राने मुबलक असल्याने अशा ठिकाणी सर्वसाधारणपणे कुरणशेती, वनशेती, गवतशेती किंवा पशुधन प्रधान शेती फायदेशीर ठरते. माफक खोलीची जमीन व तुटपुंजा पाऊस असणाऱ्या प्रदेशांत दुर्जल शेती किंवा जिराईती शेतीशिवाय पर्याय नसतो.

आर्थिक घटक निरनिराळ्या नैसर्गिक घटकांवरून कोणत्या भूप्रदेशात काय पिकविता येणे शक्य आहे ते सांगता येईल; परंतु कोणती पिके अगर शेतीचा प्रकार किती फायदेशीर होईल ते सांगता येणार नाही. ते वेळोवेळी बदलणाऱ्या आर्थिक घटकांवरून ठरवावे लागेल. हे घटक म्हणजे उत्पादन खर्च, विक्री खर्च, दुसऱ्या उद्योगधंद्याशी स्पर्धा, शेती उत्पादनाच्या सापेक्ष किंमतीत होणारे बदल, अवास्तव उत्पादन वाढ व घट यांचे दुष्ट चक्र, त्या त्या बाजारपेठांच्या विशिष्ट मागण्या, जमिनीच्या किंमती, उपलब्ध भांडवल, मजूर पुरवठा, तसेच हवामान बदलामुळे पिकावरील कीड व रोग आणि वैयक्तिक घटक वगैरे. त्यांचा सर्वांगीण होणारा परिणाम लक्षात घेऊन शेतीचे प्रकार नियोजित केले जातात.

हवामान बदलाचे परिणाम:-

प्रामुख्याने शेतीवर खालील तीन प्रकारे हवामान बदलामुळे परिणाम होतात:-

१. हवेचे प्रदूषण:-

अन्न, वस्त्र, निवारा या तीन मूलभूत मानवी गरजा आहेत. अन्न ही संज्ञा फार व्यापक अर्थाने वापरली जाते, कारण यात अन्नधान्या बरोबरच पाणी आणि हवा या महत्त्वाच्या घटकाचा समावेश अप्रत्यक्षपणे झालेला आहे.

जिवंत रहाण्यासाठी आपल्याला सतत प्राणवायूचा योग्य त्या प्रमाणात पुरवठा व्हावा लागतो. प्रकृती निकोप राखण्यासाठी मानवाला सकस आहार हवा असतो. हवेतील प्रदूषणाचा परिणाम मानवी जीवनाबरोबरच वनस्पती, पिके आणि इतर जीवसृष्टीवर मोठ्या प्रमाणात होतो.

प्रमुख हवा प्रदूषके खालीलप्रमाणे आहेत-

१. अतिसूक्ष्म कण - काजळी, धूर, डांबर किंवा धूळ आणि घरगुती कचरा.

२. विषारी वायू - कार्बन मोनॉक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स, सल्फर ऑक्साइड्स,हॅलोजेन्स (क्लोरीन, ब्रोमिनआणि आयोडीन) व संल्पवित सेंद्रिय संयुगे

३. धातू - शिसे, जस्त, लोह आणि क्रोमिअम

४. औद्योगिक प्रदूषके - बेंझिन, इथर, सिटिक सिड, सायनाइड संयुगे इत्यादी.

५. कृषी प्रदूषके- कीडनाशके, तणनाशके, बुरशीनाशके आणि रासायनिक खते.

६. फोटोकेमिकल प्रदूषके - ओझोन, नायट्रोजनचे ऑक्साइड, अल्डिहाइड्स, इथिलीन, फोटोकेमिकल धुकेआणि पेरॉक्सी सिटिल नायट्रेट व सल्फर ऑक्साइड्स.

७. किरणोत्सर्गी प्रदूषके- किरणोत्सारी घटक व अणूचाचणीमधून बाहेर पडणारा किरणोत्सर्ग.

हरितगृह वायू:-

ही एक नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. ज्याद्वारे पृथ्वीवर वातावरणात असलेल्या इतर वायूघटकांमुळे वातावरणाचे संतुलन कायम राहते. त्यात प्रामुख्याने कार्बनडाय ऑक्साइड, मिथेन, जलबाष्प इ. चा समावेश होतो. मात्र मानवाच्या वर्तनाने शीतगृहांचा अतिरेकी वापर, वाहनांचा अतिवापर त्यामुळे इंधनाचे होणारे ज्वलन, परिणामी कार्बनमोनोक्साइड,क्लोरोफ्ल्युरो, ऑक्साइड, नायट्रिक ऑक्साइड, नायट्रस ऑक्साइड, हायड्रोझाईल, क्लोरिन, ब्रोमीन, ब्रोमोफ्ल्युरो कार्बन यांचा समावेश होतो. हे घटक वातावरणातील ओझोनच्या थराला धक्का पोहोचवतात. नायट्रस ऑक्साइड हा ओझोनच्या थराला सर्वात जास्त हानी पोहोचवतो. उत्तर गोलार्धात ओझोनच्या थराचे प्रमाण दर दशकाला ४% कमी होत आहे. याचा परीणाम कालांतराने मनुष्य आणि शेती सारख्या व्यवसायावर दिसून येईल.

हवा प्रदूषणाचे दुष्परिणाम:-

1) वनस्पती व पिकांच्या पानांवर प्रदूषित धूळ, धूरके, सिमेंट व प्लोराईड कण घट्ट चिकटतात त्यामुळे पानांची श्वसनछिद्रे बंद होतात व त्यांची वाढ थांबते.

2) पानांवरील संरक्षक मेणचट थर नष्ट होतो. त्यामुळे वनस्पतींना, पिकांना रोग, कीड लागते.

3) सल्फर डाय ऑक्साइडमुळे फुलांच्या कळया सुकतात व गळून पडतात.

4) हवा प्रदुषणामुळे प्रकाश संश्लेषणाची क्रिया मंदावते. वनस्पतींचे अन्न तयार होण्यासाठी प्रकाश संश्लेषण आवश्यक असते.

5) पुरेसे अन्न तयार न झाल्याने वनस्पतींची वाढ खुंटते, पाने गळतात, पाने पिवळी पडतात, वनस्पती वाळून जातात.

6) पावसाच्या पाण्यात हवेतील सल्फर डाय ऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड यांचा संयोग होऊन आम्लयुक्त पाऊस पडतो व त्यामुळे माती नापीक होते व उत्पादन क्षमता घटते.

२. मातीचे प्रदूषण:-

पाणी आणि हवेप्रमाणेच सजीव प्राण्यांसाठीही माती तितकीच महत्त्वाची आहे. ती वनस्पतींना आधारदेते, त्यावर इतर सर्व सजीव अवलंबून असतात. माती तयार होण्याची प्रक्रिया इतकी हळू आहे कीमाती एक अपुनर्नवीकरणीय स्त्रोत म्हणून ओळखली जाते. म्हणूनच, मृदा प्रदूषणाचा अभ्यास आणि नियंत्रण हे महत्त्वाचे आहे.

मृदा प्रदूषणाचे स्रोत:-

जमिनीच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांवरविपरीत परिणाम करणारे विविध घटक आहेत. ज्यामुळे जमिनीची गुणवत्ता कमी होते. जसे की -

१. पिकांवर फवारली रासायनिक जाणारी कीडनाशके व कीटकनाशके .

२. खते, जी पिकाच्या उत्पादनात वाढ करण्यासाठी मातीमध्येमिसळली जातात.

३. सिंचनाचा अतिरेक

माती प्रदूषणाचे परिणाम:-

- रसायने, कीडनाशके व तणनाशके यांसारख्या घातक पदार्थांमुळे मातीची उत्पादकता कमी होते.
- रसायने आणि कीडनाशके मातीमधील सूक्ष्मजीवांचा नाश करून मातीची रचना आणि सुपीकतेवर परिणाम करतात.
- लोकांच्या चुकीच्या अनारोग्यदायी सवयींमुळे माती प्रदूषण वाढते.
- कचरा व विष्ठेमध्ये असणाऱ्या रोगकारक जंतूंमुळे माती दूषित होते व त्या मातीत पिकवलेल्याभाजीपाला व पिकामुळे मनुष्य व पाळीव जनावरांना रोग होतात.
- विरघळणाऱ्या क्षारांचे वाढत जाणारे प्रमाण याला क्षारता म्हणतात. याचा मातीची गुणवत्ता वउत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो.
- जास्त सिंचनामुळे मातीच्या पृष्ठभागावर क्षार जमा होतात. क्षारयुक्त माती वनस्पतींच्या वाढीसाठी अयोग्य बनते.

माती प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी विविध उपाय खालीलप्रमाणे आहेत-

१. रासायनिक खतांचा वापर कमी करून जैविक खते व हिरवळीची खते यांचा वापर करावा.

२. कीटकांवर जैविक कीडनियंत्रक वापरून कीटकनाशकांचा वापर कमी केला जाऊ शकतो.

३. शेतातील कचरा व शेण यांचा वापर बायोगॅससाठी करण्यास प्रोत्साहन देणे.

४. वृक्षारोपण मातीची धूप मोठ्या प्रमाणात रोखू शकते.

३.पाण्याचे प्रदूषण:-

हवामान बदलामुळे पावसाचे पडणारे पाणी अनियमित झाले आहे. पावसाच्या पाण्यात वायू प्रदूषण आणि माती प्रदूषणामुळे विषारी तत्त्वांची वाढ होत चालली आहे मातीच्या सुपिकतेचा थर वाहून जात आहे. सतत ढगाळ वातावरण अवकाळी पाऊस गारपीट यामुळे विद्वंसक किडी मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे आणि उपयोगी सूक्ष्मकरणांची निर्मिती थांबली आहे भूगर्भात पाणी धोकादायक पातळीपर्यंत जात असल्यामुळे भूगर्भाच्या आतील तापमानात सुद्धा वाढ होईल ज्याचा भविष्यामध्ये खूप वाईट परिणाम होऊ शकतो पाणी हा आपल्या आयुष्यातील सर्वात महत्त्वाचा घटकापैकी एक आहे, हे आपल्याला माहीतच आहे सजीवांना जगण्यासाठी तीन गोष्टी प्रामुख्याने लागतात त्या म्हणजे अन्न, पाणी आणि हवा.आपल्याला पाणी स्वच्छ आणि शुद्ध मिळणे हे आरोग्याच्या दृष्टीने खूपच महत्वाचे आहे. प्रदूषित पाण्यामुळे पोटाचे विकार आणि इतर बरेचसे रोग होतात. पाणी प्रदूषित होण्याची अनेक कारणेआहेत आणि याला सर्वस्वी आपणच जबाबदार आहोत.

वेगवेगळया कारखान्यातले दुषित पाणी ओढ्यावाटे नदीपात्रात सोडले जाते. गावातले, शहरातले सांडपाणी, घन पाणी नदीपात्रात सोडले जाते. या दोन्ही कारणांनी मोठ्या प्रमाणात पाण्याचं प्रदूषण वाढते. पावसाच्या वाहत्या पाण्याबरोबर माती – गाळ – कचरा – घाण मिसळते आणि पाणी दुषित होते. याशिवाय घराच्या छोट्या कारणाने पाणी प्रदूषित होतच असते. नदीनाल्यात जनावरे धुणे, औषध फवारणीचे पंप धुणे, वेगवेगळी रसायन पाण्यात सोडणं, कारखान्यांची मळी स्पेंन्ट वॉश पाण्यात सोडणं. केमिकलनं माखलेले कपडे – वस्तू पाण्यांत टाकणे. अशा कितीतरी गोष्टींमुळे पाणी गढूळ होऊन, दुषित होते. रासायनिक खतांचा निचरा होऊन पाणी दुषित होते. पाण्यात मिसळल्या गेलेल्या रसायनात त्यामुळे बदल होत जातात आणि त्यातून जी नवीनच हानिकारक रसायने तयार होतात त्यामुळे पाणी प्रदूषित होते.

पाणी प्रदूषणामुळे शेतीवर खालील विपरीत परिणाम घडून येतात-

१) जमिनीला अत्यावश्यक असणारे घटक जसे की, लोह, फॉस्फरस, पोटॅश, झिंक, सीलिका, मग्निज इत्यादी घटकांची कमतरता भासते.

२) जमिनीच्या सुपिकतेत घट घडून येते.

३) पिकांची वाढ योग्य त्या प्रमाणात होत नाही.

४) पिकांवर निरनिराळ्या प्रकारची कीड वाढीस लागते.

५) अंकुरण प्रक्रियेत अडथळा निर्माण होतो

६) पिकांचे नायट्रोजन निर्धारण घडून येत नाही.

७) जमिनीची पाझरन क्षमता घटते.

८) जमिनीची अम्लता वाढीस लागून त्याचा परिणाम एकूण उत्पादनावर विपरीत प्रमाणात दिसून येतो.

पाणी फाउंडेशनचीगरज:-

मागे सांगितल्याप्रमाणे हवामान बदलामुळे पावसाचे पडणारे पाणी हे अनियमित झाले आहे, म्हणजे नको तेव्हा मनसोक्त बरसतो आणि हवा तेव्हा एकदम तरसवतो असे प्रकार गेल्या काही वर्षापासून घडतांना दिसत आहे. गेली चार दशके दुष्काळाने महाराष्ट्रात थैमान घातले आहे. परिणामी तहान (कोरडा दुष्काळ), भूक, कर्ज, सक्तीचे स्थलांतर आणि करपलेली पिके ह्याचाच सामना लोकांना करावा लागत आहे. शेकडो गांवांमधून प्रवास केल्यानंतर आणि अनेक शेतीतज्ज्ञांशी चर्चा केल्यानंतर पाणी फाउंडेशनच्या असे लक्षात आले, की हे संकट मानवाने स्वत:च्या कृतीतून ओढवून घेतलेले आहे. हवामानबदलामुळे पाणी तसेच अन्य नैसर्गिक स्रोतांचा बेसुमार वापर होत गेला; शिवाय व्यवस्थापनातील ढिसाळपणामुळे हा प्रश्न विकोपाला गेला. या संकटावर मात करण्यासाठी जलसंधारण, जलव्यवस्थापन आणि पर्यावरणाचे पुनरुज्जीवन अशा शास्त्रशुद्ध पद्धतींनी उपाय केले जाऊ शकतात. तज्ज्ञांनी वर्षानुवर्षे याच उपायांचा वापर आणि प्रसार केला आहे. मात्र ह्या उपायांचा अवलंब करण्यातली सर्वात मोठी अडचण होती समाजमनातली दरी. जातिभेद, धर्म, राजकीय हस्तक्षेप, लिंगभेद यांसारख्या प्रश्नांमुळे ही समस्या त्यांना कधी आपली वाटली नाही आणि एकत्र येऊन त्यावर उपायही शोधला गेला नाही. समूहाच्या कृतीशीलतेमध्ये बदल घडवून आणण्याचे सामर्थ्य असते यावर पानी फाऊंडेशनचा विश्वास आहे. त्यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणात एकत्र येऊन जर एक चळवळ उभी राहिली, तर गावे या संकटाला निश्चित तोंड देऊ शकतील असा विश्वास पाणी फाउंडेशनला वाटतो. त्यामुळे लोकांच्या एकजुटीतून, अनुभवसिद्ध उपाय आणि तंत्रज्ञानाला अधिकाधिक वाव देऊन महाराष्ट्र दुष्काळमुक्त आणि संपन्न, समृद्ध करणे हे पाणी फाउंडेशनच्या ध्येय होते.

पाणी फाउंडेशन अंतर्गत राबविण्यात आलेल्या स्पर्धा:-

१) सत्यमेज जयते वॉटर कप

सत्यमेज जयते वॉटर कप ही ४५ दिवसांची एक वार्षिक स्पर्धा होती. २०१६-२०१९ या कालावधीत घेण्यात आलेल्या या स्पर्धेत मृदा आणि जलसंधारणाचे सर्वाधिक व सर्वोत्कृष्ट काम करण्यासाठी महाराष्ट्रातील हजारो गावे सहभागी झाली. पानी फ़ाउंडेशनकडून पाणलोट व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण मिळाल्यानंतर सहभागी स्पर्धक गावांनी पाणलोट रचनांची जणू उद्योजक झाल्याच्या आवेशात बांधणी आणि दुरुस्ती केली, मशीन कामासाठी निधी उभारणी केली आणि इतर कामांमध्ये मातीचे परीक्षण आणि उपचार केले. 'श्रमदान' हा या स्पर्धेचा आत्मा होता. दररोज, हजारो गावकऱ्यांनी एकत्र येऊन श्रमदान केले आणि एका उत्तम ध्येयाने प्रेरित होऊन त्यांच्या वेळाचे आणि परिश्रमांचे भरीव योगदान दिले. वॉटर कप स्पर्धेने नागरिकांना पाणी टंचाईच्या समस्येवर मात करण्यासाठी एक व्हायला शिकवले, शासनावर अवलंबून राहण्याचा प्रघात मोडायला शिकवले आणि स्वकष्टाने आपल्या गावाला पाणीदार करण्याचा मान मिळवण्याचा अनुभवही दिला.

२) सत्यमेव जयते समृद्ध गाव स्पर्धा:-

सत्यमेव जयते समृद्ध गाव स्पर्धा ही महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण भागातील पर्यावरण तसेच अर्थव्यवस्थेचा कायापालट करण्यासाठी योजली आहे. या स्पर्धेद्वारे गावागावातल्या पर्यावरण आणि अर्थव्यवस्थेला एक समृद्ध वळण देतानाच गावकऱ्यांना त्यांच्या स्वप्नातले गाव उभे करण्यासाठी सक्षम करणे हे ह्या स्पर्धेचे उद्दिष्ट आहे.या स्पर्धेत प्रामुख्याने, पाण्याचा शाश्वत वापर (जल व्यवस्थापन) आणि पर्यावरणाचे पुनर्संचयन (पर्यावरणाचे आरोग्य सुधारणे) या गोष्टींवर भर आहे.

२०२०-२०२१ मध्ये समृद्ध गाव स्पर्धेत निवडल्या गेलेल्या महाराष्ट्रातील ४० तालुक्यांमधील ९००+ गावांना पाणी फाउंडेशने प्रशिक्षण दिलं. कोविड-१९ च्या महामारीमुळे ते ४ भागांमध्ये ऑनलाईन घेण्यात आलं. या डिजिटल ट्रेनिंगमध्ये ग्रामस्थ एकजुटीने जलव्यवस्थापन आणि पीक निवड यांवर कसा भर देतील यावर अधिक लक्ष दिलं.चार दिवसीय प्रशिक्षणात ५१,००० हून अधिक गावकरी सहभागी झाले होते आणि पाणलोट व्यवस्थापन शास्त्र अमलात आणण्यासाठी आवश्यक सामाजिक आणि तांत्रिक कौशल्य शिकवून त्यांना सक्षम करण्यात आले. हे गावकरी (प्रशिक्षणार्थी) आपापल्या गावी परत गेले आणि इतर गावकऱ्यांनाही प्रोत्साहित केले; जेणेकरून दुष्काळाच्या विरोधातील या लढाईत सर्व गावकऱ्यांच्या संघटनातून उत्साही श्रमदात्यांची मोठी चळवळ उभी राहील. अक्षरक्ष: लाखो नागरिक या लढाईसाठी एकत्र आले आणि बघता बघता जात, धर्म, लिंग, वर्ग, राजकीय वर्चस्व वगैरे सगळ्या भिंती गळून पडल्या. गावकऱ्यांनी जमिनीवर केलेल्या अथक परिश्रमांचे फळ म्हणजे राज्यात सुमारे ५५० अब्ज लीटर पाणीसाठा निर्माण होऊ शकला. अनेक गावांच्या जलसंधारण क्षमतेमध्ये झपाट्याने वाढ झाली. मात्र, पाण्याची उपलब्धता जशी वाढली; तसाच वापरही वाढला. काही गावांमध्ये, पाण्यावर घेतल्या जाणाऱ्या पिकांचे क्षेत्र वाढले आणि पाण्याचा भरमसाठ उपसा होऊ लागला. पाण्याचा असा मनमानी आणि अनियंत्रित वापर होऊ लागल्यामुळे उन्हाळा येताच दुष्काळाचे संकट पुन्हा समोर उभे ठाकले. हे वास्तव पाहून एक स्पष्ट झाले की, फक्त मृदा आणि जल संधारण करून दुष्काळाचे संकट दूर होणार नाही.

याशिवाय हवामान बदलाच्या संकटामुळे शेतीतील अनिश्चितता आणि दुष्काळ या समस्यांनी अधिक उग्र रूप धारण केले आहे. समृद्ध गाव स्पर्धा याच समस्यांवर उपाय शोधू पाहात आहे आणि दुष्काळाच्या समस्येचा समूळ नाश करण्यासाठी गावकऱ्यांना अधिक व्यापक किंवा सर्वसमावेशक मार्ग अवलंबण्यासाठी प्रेरित करते आहे.

स्पर्धेचे आधारस्तंभ:-

या स्पर्धेत मुख्यत्वे, जल-व्यवस्थापनासाठी समाजाने (गावकऱ्यांनी) मिळून निर्णय घेणे, अभिप्रेत आहे. पाण्याचा वापर करण्यासंबंधीच्या सामुदायिक योजना आणि आर्थिक अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी गावांना सर्वतोपरी प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन दिले जाईल; याशिवाय या प्रशिक्षणात गावपातळीवर आवश्यक पायाभूत पीक नियोजन देखील शिकवले जाईल.

स्पर्धेचे उद्देश:-

- जलव्यवस्थापन आणि पाण्याचा ताळेबंद तयार करणे
- जंगल आणि वृक्षांची लागवड व वाढ करणे
- पौष्टिक गवताचे संरक्षित कुरणक्षेत्र तयार करणे
- मातीचा पोत आणि आरोग्य सुधारणे आणी टिकवणे
- प्रत्येक कुटुंबाचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी आधारभूत पाया तयार करणे

पूर्वसहित्याचा आढावा:-

संशोधन विषयाच्या अनुषंगाने पुढील पूर्व साहित्याचा आढावा घेण्यात आलेला आहे-

१) इंटरनेटवरील विविध वेबसाईट

२) योजना तसेच विविध मासिके

३) यूट्यूब वरील माहिती

४) कृषी पदविकेची पुस्तके.

संशोधनाची आवश्यकता:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे, त्या अनुषंगाने बदलत्या हवामानाचा परिणाम शेतीवर कोणत्या घटकांमुळे घडून येतो हे पाहण्यासाठी सदरील विषय 'हवामान बदलाचा शेतीवर परिणाम' हा निवडला आहे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा आणि निदानात्मक संशोधन आराखडा याचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश:-

१) हवामान बदलामुळे शेतीवर परिणाम होत असलेल्या घटकांचा अभ्यास करणे.

२) हवा प्रदूषकांमध्ये असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

३) ओझोन थराला हानी पोहोचविणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

४) माती प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी विविध उपायांबाबत अभ्यास करणे.

५) पाणी प्रदूषणास कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधनातील उपकल्पणा:-

१) हवामान बदलामुळे शेतीवर हवा, माती, पाणी तसेच तापमान या घटकांमुळे परिणाम होतो.

२) हवा प्रदूषकांमध्ये मानवनिर्मित घटक मोठ्या प्रमाणात आहे.

३) मानव निर्मितीतून तयार झालेले घटक हे ओझोन थर कमी करण्यास किंवा त्याला हानी पोहोचविण्यास कारणीभूत आहेत.

४) सेंद्रिय खतांचा वापरामुळे माती प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात नियंत्रित करण्यास मदत होते.

५) पाणी प्रदूषणास वाढते औद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे.

तथ्य संकलन:-

ह्या संशोधनाकरिता प्राथमिक स्रोत आणि दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये निरीक्षण, इंटरनेटवरील माहिती, टेलिग्राम, मासिके, योजना, पुस्तके, इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सूचना:-

१. हवामान बदलासाठी कारणीभूत असणाऱ्या घटकांपैकी हवा प्रदूषण हा घटक महत्त्वाचा आहे. हवा प्रदूषण कमीत कमी होण्यासाठी पर्यायी साधनांचा उपयोग करण्यात यावा.
२. वाहनांचा वापर कमीत कमी कसा होईल यावर भर देण्यात यावा. यासाठी सायकल रॅली चे आयोजन करणे.
३. मातीचे प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात वृक्ष लागवडी सारख्या कार्यक्रमाचा वृक्षदिंडीच्या माध्यमातून जनजागृती करावी.
४. शेतकऱ्यांमध्ये मृदा व जलसंधारण विषयी मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे.
५. पाणी प्रदूषणाचे दुष्परिणामाविषयी शेतकऱ्यांमध्ये कार्यशाळेच्या माध्यमातून जनजागृती करावी.
६. हवामान बदलल्यामुळे पाणी टंचाई सारखे प्रश्न सोडविण्यासाठी पाणी फाउंडेशन सारखे प्रकल्पांना चालना द्यावी.

निष्कर्ष:-

प्रामुख्याने शेतीवर हवा प्रदूषण, माती प्रदूषण आणि पाणी प्रदूषण या हवामान बदलामुळे परिणाम तर होतोच परंतु तापमान तसेच वातावरणातील आद्रता हे घटकही मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहेत जोपर्यंत सामाजिक कृती सारखी मोठी चळवळ घडून येत नाही तोपर्यंत याचे दुष्परिणाम जाणवेल. भारतीय कृषी संशोधन परिषदेने (आयसीएआर) भारतीय शेतीवरील हवामान बदलांच्या प्रभावाकडे लक्ष देण्यासाठी 2011 मध्ये NICRA हा नेटवर्क प्रकल्प सुरू केला, असेच शेतकरी हिताचे प्रकल्पासाठी सरकारने लक्ष घालण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भग्रंथ:-

१. https://www.google.com/amp/s/maharashtratimes.com/editorial/article/agrieducation/amp_articleshow/59495302.cmsDt- 01.02.2023
२. https://www.google.com/amp/s/www.agrowon.com/amp/story/krishi-salla/agricultural-news-marathi-climate-change-affecting-agriculture-and-industry-40368Dt- 01.02.2023
३. https://www.uttar.co/question/5d90ecf1b05e3e7f22f6fe1eDt- 01.02.2023
४. https://mr.m.wikipedia.org/wikiDt- 01.02.2023
५. https://digitalsakshar.com/TopicSelection?competencyid=CMP1048&topicid=T5130Dt- 01.02.2023
६. https://mr.vikaspedia.in/rural-energy/environment907924930/93993593e-92a94d930926942937923 Dt- 01.02.2023
७. https://marathime.com/air-pollution-in-marathi Dt- 01.02.2023
८. ebalbharati.in Dt- 01.02.2023
९. Dryland Farming Author- Arupratan Ghosh, kalyani publishers
१०. Agricultural meteorology- G.S.I.H.V. Prasad Rao, Kerala Agricultural University Publication
११. Telegram- @SarthiMCAER
१२. Telegram- @Agriofficerclub
१३. https://www.paanifoundation.in/mr/about-the-spardha/

आपत्ती व्यवस्थपनासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज

डॉ. बी. बी. लोखंडे
कला व विज्ञान महाविलय, पाटोदा. ता. पाटोदा. जि.बीड.

प्रस्तावना :

पर्यावरणामुळे आज जगाच्या समोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहे. अनियमित पाउस, वाढते उष्णतेचे प्रमाणे, नैसर्गिक आपत्ती, यामुळे मानवी जीवनावर त्याचे अनेक परिणाम होत आहेत. या परिणामाचा संघर्ष मानवाला करावा लागत आहे. भुकंप या सारख्या आपत्ती मुळे मानवाचे जीवन धोक्यात आले आहे. या नैसर्गिक आपत्तीचे व्यवस्थपन करण्यासाठी पर्यावरण शिक्षणाची गरज आज अत्यंत महत्वाची आहे. पर्यावरण शिक्षणा शिवाय निर्सर्गिक आपत्तीचे व्यवस्थापन करता येणार नाही. म्हणून या शोध निबंधात पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व पटवून देण्यासाठी हया शोध निबंधाची निवड करण्यात आली आहे.

सर्वानी एका येउन आपल्या पर्यावरणसंबंधी जाणून घेणे आणि त्या संबंधी अधिकाधिक जाणून घेणे हे आजच्या घडीचे आव्हान आहे. हे शक्य होण्यासाठी औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणामध्ये पध्दतशीरपणे पर्यावरण शिक्षणाचा अंर्तभव होउन आबालव्ध्दांपर्यत ते पोचविण्याची आणि अमंलात आणण्याची गरज आहे.

18 डिसेंबर 2003 रोजी सर्वोच्च न्यायालयाने आदेशानुसार एन.सी.ई.आर.टी. ला आदर्श अभ्यासक्रम तयार करून तो न्यायालयाला सादर करण्यास सांगितले. त्यामुळे देशभर एकाच स्तरातील अभ्यासक्रम राबविणे शक्य होईल. या सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशामुळे शाळेच्याअभ्यासक्रमातच बदल करन पर्यावरण शिक्षणचा पाया घालण्याची आणि त्यातून शिक्षणपध्दतीतच त्याचा अंर्तभाव करण्यासाठी जोर लावण्यास दिशा दिली आहे. हा अभ्यासक्रम तयार करतानला त्यात विविध विषयांमधील तज्ञांच्या समावेश असावा असे सुचविले आहे. उदा.शिक्षण तज्ञ, पर्यावरण तज्ञ इत्यादी.या पायाभूत शिक्षणक्रमात खालील मुद्दे घ्यावे.

1. पर्यावरण शिक्षणाचा उददेश :

1.शालेय शिक्षणात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची दिशा आणि पैल यांचा विचार व्हावा.
2.अभ्यासक्रमावर बोजा न वाढवता पर्यावरण शिक्षणाची ओळख करन देता यावी.
3.पर्यावरण शिक्षणाचा वैयक्तिक आणि सामाजिक कल पर्यावरण संरक्षणाकडे वळविण्यास होईल.
4.शालेय शिक्षणातपर्यावरण शिक्षणाची ओळख करुन देताना समाजातील लोकांचा सहभाग.
5.पर्यावरण शिक्षणात प्रकल्प आणि विशिष्ट कार्यक्रम यांचा ठळक अंर्तभाव.
6.पर्यावरण शिक्षणाचे परिक्षांव्दारे मुल्यमापन.
7.शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात पर्यावरण शिक्षणाचा सहभाग.

आता पिढीकडून ज्यांच्याकडे या निसर्गाचा वारसा जाणार आहे. ज्यांच्याकडे या निसर्गाचा वारसा जाणार आहे. अशा उध्याचा भावीपिढीमध्ये पर्यावरण शिक्षणाचे बिज रूजविणे हे अत्यंत जिकरीचे काम आहे. शालेय शिक्षणातील पर्यावरण शिक्षणाचा अभ्यासक्रम हे पायाभूत फ्रेमवर्क आहे आणि त्याव्दारे लहान मुलांपर्यत पोचणे शक्य आहे.

2. पर्यावरण शिक्षण इतिहास :

Tbilisi येथे 1977 मध्ये झालेल्या पर्यावरण शिक्षणावरील परिषदेमध्ये या दिशेने वैचारिक परिवर्तनाची सुरूवात झाली. या परिषदेत चर्चिलेल्या मुंदयावर हे लक्षात आले की पर्यावरण संरक्षण आणि त्यातील अडचणी यावर विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.

यामुळे पर्यावरण शिक्षणाचे फक्त महत्व लक्षात आले असे नव्हे तर पर्यावरणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन, त्याती ध्येय आणि मुल्य आणि पर्यावरण शिक्षणाचा दर्जा यांचाही विचार करण्यात आला.

पर्यावरण शिक्षण देणे ही पुर्वीपासून सुरू असलेली पध्दत असून भारतीय संस्कृतीतील प्राचीन शहरीकरणाचा भाग आहे. 1937 साली राष्ट्पिता महात्मा गांधी यांनी शालेय शिक्षणात स्थानिक

वातावरणातील गरजांचा जो अंतर्भाव केली तो पध्दतशीरपणे पर्यावरण शिक्षणाच्या धडयाची सुरूवातहोती. त्यावेळी प्राथमिक गोष्टी पायाभूत शिक्षण म्हणून मानल्या गेल्या त्या पुढील प्रमाणे.

- शिक्षणातील उत्पादक उपक्रम.
- शारिरीक आणि सामाजिक पर्यावरणाचा परस्पर संबंध आणि उत्पादक उपक्रमांचा आंर्तसंबंध यांचा शिक्षणक्रमातील सहभाग आणि.
- शालेय अभ्यासक्रम आणि सामाजिक वस्त्या यांच्यामधील जवळचे संबंध.

या संदर्भातील महत्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षण आयोगाने प्रसिध्द केलेल्या अहवालात '1964–66 प्राथमिक शिक्षणात पर्यावरण शिक्षण अंर्तभूत करून ते शिक्षण रोजच्या जीवनात वापरले जावे यासाठी तोर दिलेल होता. हीच महत्वाची गोष्ट अहे. ते देशाच्या प्रगतीने आवश्यकही ठरते.

एन.सी.इ.आर.टी. ने काही अभ्यास गट तयार केले होते या अभ्यास गटांनी पर्यावरणाशी संबंधीत घटक जीवशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात आणि उच्च माध्यमिक शिक्षकांच प्रशिक्षणामध्ये सहभागी करण्यासाठी विशेष रणनिती तयार केली. 1975 पूर्वी उच्च माध्यमिक शिक्षणक्रम हा राष्ट्रीय पातळीवर ठरवला जातो.

माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शालांत अभ्यासक्रमात जीवनशास्त्रातील पाठयक्रम हा विस्तृत आणि पारंपारिक होता. पण जीवशास्त्र हा शास्त्र विषय हा मुख्यत्वे करून तत्व, कायदे आणि प्रक्रिया या गोष्टींवर केंद्रित असलेला आहे आणिहा विषय स्वतंत्रपणे शिकवला जातो. पण या विषयामध्ये शिकलेले अनुभव त्यातले चढउतार त्यामुळे तयार होणा–या सवयी या सवयीमधून निसर्ग संरक्षण नैसर्गिक साधन सामुग्रीचा वापर आणि पुर्नवापर या गोष्टींचा अंर्तभाव बरोबरीने केला गेला नाही ही विषण्णतेची बाब आहे.

अनेक शिक्षणतज्ञांच्या दोन वर्षाच्या अविरत परिश्रमाचे फलीत म्हणजे. दहा वर्षाचा शालेय अभ्यासक्रम आणि शोध प्रबंध होय. यामध्ये अभ्यासक्रम पर्यावरण अभ्यासाचा आकृतीबंध 1975 यांचा समावेश आहे. एन.सी.आर.टी.ने 1974–77 या काळात पर्यावरण अभ्यासाचा अभ्यासक्रम,पाठयपुस्तके आणि विशेष मार्गदर्शक

साहित्य तयार करण्याचे काम अनुभवी शिक्षकांनी केले होते. हे साहित्य निर्माण करण्यामध्ये राज्यस्तरीय शैक्षणिक संस्थांचे प्रतिनिधी ही सहभागी होते. यासर्वानी भारतात पर्यावरण शिक्षणासाठी योग्य वातावरण निर्मिती केली.

भारतभर जो आज अभ्यासक्रमाला जो वाव मिळतो. आहेत्याचे पूर्ण श्रेय एन.सी.आर.टीने जे परिश्रम घेतले त्यालाच दिले पाहिजे. काही राज्यातील तज्ञांनीया मुळातल्या अभ्यासक्रमत अधिकभर घालून पर्यावरण शिक्षण अधिक विस्तृत केले आणि समृध्दही केले. पर्यावरण हा विषय विज्ञान,समाज शास्त्र, इतकच नव्हे तर भाषांमधूनही अंर्तभूत करून शिकवणे हे सर्व सामान्यपणे सुरू झाले. त्यापूर्वी 1986 एन. सी.आर.टीने भव्य प्रशिक्षण कार्यक्रम शिक्षकांसाठी राबविण्यात आला. या प्रशिक्षणात शिक्षकांना या संबंधी प्रशिक्षण देण्यात हे महत्वाचे समजावले गेले कि पर्यावरण शिक्षण म्हणजे नुसती माहिती पुरवणे नव्हे तर निसर्गाच्या जवळ जाणे, त्यासाठी विशेष कार्यक्रमामध्ये विध्यार्थ्यांना व्यस्त ठेवणे आवश्यक आहे. या सगळया गोष्टी वर्गामध्ये करणे याचा समावेश होता. अनेक वर्षामध्ये मनुष्यबळ विकास मंत्रालयासोबतच एन.सी.आर.टी तसेच पर्यावरण व विकास मंत्र्ाालय यांनी अनेक शैक्षणिक संस्था सुरू करण्यात आल्या त्यांच्या आधाराने पर्यावरण शिक्षण केंद्र, पर्यावरण शिक्षण संशोधन संस्था आणि इतर जशा भारती विघापीठ पर्यावरण शिक्षण व संशोधन संस्था व उत्तराखंड सेवा निधी यांच्याव्दारे महत्वाचे प्रयोग करून पर्यावरण शिक्षणासाठी स्थानिक वैशिष्ट उपयोगात आणण्याचे कार्य केले गेले.

या शिवाय विविध स्वयंसेवी संस्थांनी सुध्दा यामध्ये उल्लेखनीय कामगिरी केली. यासंस्थ म्हणजे एकलव्य, कल्पवृक्ष, केरळाशास्त्र साहित्य परिषद, आणि वल्डवाइड फाउंड फॉर नेचर यांच्या माध्यमातून अनेक आश्चर्यकारक प्रयोग केले गेले.या देशभरात चालू असलेल्या प्रयत्नातून बहुधा पर्यावरण क्षेत्रातील तज्ञ तयार झाले. तसेच अनेक विध प्रकारचे साहित्य तयार केले गेले म्हणूनच पर्यावरण शिक्षणाबाबत भारत जगभरात नेतृत्व करू शकतो असे म्हणले तर वावगे ठरणार नाही.

आज भारतभरात अनेक विद्यापीठे पर्यावरणाच्या विविध पैलूवरती अनेक विध अभ्यासक्रम चालवत. या व्यतिरिक्त अनेक स्वयंसेवी संस्था आणि मोठमोठया अग्रणी संस्था पर्यावरण शिक्षणाचे काम

अनौपचारिक शिक्षणाच्या माध्यमातून करतात. त्यासाठी त्या पूरक असे साहित्य आणि साधने बनवतात. आता सर्वोच्च न्यायालयाने घेतलेल्या भूमिकेने हे स्पष्ट झाले कि शालेय आणि महाविद्यालयीन पातळीवरही पर्यावरण शिक्षणची निकड आहे. अनेक अभ्यासक्रमामधून विज्ञान आणि समाजशास्त्रात पर्यावरण शिक्षणाचा सहभाग असला तरी ही आणि त्यासाठी विशिष्ट पाठयपुस्तक, इतर पुस्तके तयार झााली असली तर एन. टी.आर.टी.यांनी प्राथमिक प्रशिक्षण साहित्य पाहिली पासूनच्या वर्गासाठी आणि सर्व भारतीय भाषांमधून तयार केले आहे.

3. पर्यावरण शिक्षणाचा :

पर्यावरण शिक्षणाचा महत्वाचा हेतू हा आहे की याव्दारे समाजात निसर्ग संवर्धन संरक्षणासंबंधी जागृती निर्माण करून निसर्गाचा उपयोग आणि नैसर्गिक संपत्तीचे संरक्षण यांची जाणीव करून देणे. या जागृतीतून फक्त माहिती पुरविण्याचा हेतू नसून त्याव्दारे मतप्रणालीततयार करून विशिष्ट क्रिया हाती घेण्यास प्रवृत्त करणे महत्वाचे ठरते. त्यानंतर 1992 साली जी.यू.एन.सी.इ.डी तर्फे जी परिषद घेण्यात आली त्यामध्ये

त्यामध्ये पर्यावरण शिक्षणाची व्याप्ती वाढवून त्या वापर शाश्वत विकासासाठी करण्याचा विचार केला गेले. यातून शाश्वत विकास आज पर्यावरण यांच्यातल्या दुव्यांसंबंधी विषद करण्यात आला आणि यातूनच जागा विकासाचे ध्येय ठरविण्यात आले.

आज पर्यावरण शिक्षण याविषयी अनेक विषयांना जोडले जाते यामध्ये मूल्यशिक्षण, लोकसंख्या आणि उपभोग शिक्षण, मानवी हक्क मॉरल आरोग्य शिक्षण तसेच कुटूंब जीवन शिक्षण हे सगळे विषय पर्यावरण शिक्षणाशी संलग्न आहेत. मनुष्य व विकास आणि पर्यावरण आणि अनसंरक्षण या दोन्ही मंत्रालयातर्फे तयार केलेले पॉलीसीमुळे पर्यावरण शिक्षणाचा अनेक विषयांमधून पर्यावरण शिक्षणाचा अनेक विषयांमधून जोडले गेले. त्यातून अनेक स्वयंप्रेरीत संघटना आणि संस्था निर्माण झाल्या.

या सर्वामध्ये सर्वात महत्वाची संस्था म्हणजे NCERT गेल्या दोन दशकांमध्ये एन.सी.आर.टी. ने फक्त पाठय पुस्तकच आणि शिक्षक मार्गदर्शिकाच तयार केल्या आहे नव्हे तर एकंदरच पर्यावरण शिक्षणा संबंधी तयार केल्या जाणा–या विविध साहित्य प्रकारांसाठीमार्गदर्शक तत्वे आणि त्याच नमुना साचा तयर केला आहे. या दोघांतील दुवा साधणे हे महत्वाचे तत्व शिक्षण प्रणाली बनवताना डोळयासमोर ठेवले होते.

त्याप्रमाणे लहान मुलांना पर्यावरणाशी आणि सामाजिक गोष्टींशी मैत्री जोडण्याची संधी देण्यासाठी वर्गाबाहेर घेउन जाणे आवश्य ठरते. एका दशकामध्ये एन.सी.इ.आर.टीने एकादशकामधल्या पर्यावरण शिक्षणाला एक विशिष्ट आकार दिला त्याच बरोबर युनिसेफच्या वतीने अभ्यासक्रम तयार करण्याच्या दृष्टीने रूपरेषा तयार करफनते प्रासंगिक तत्वावर राबविणारे अनेक प्रकल्प सुरू केले ते असे –

वैज्ञानिक शैक्षणिक कार्यक्रम :

* प्राथमिक शिक्षणातील अभ्यासाचे पुर्ननिर्माण.
* प्राथमिक शिक्षणातील शिक्षणाचे एक्त्रिकरण.
* समाज वस्ती पातळीवरील शिक्षण आणि लोकांचा सहभाग
* छोटया वयाच्या बालकांचे शिक्षण.

या वेगवेगळया प्रकल्पा अंतर्गक प्रत्येक राज्याने प्रशिक्षण साहित्य तयार केले आणि ते प्रायोगिक शाळा आणि संस्थामध्ये वापरण्यात येते शिवाय शिक्षक प्रशिक्षणात ही उपयोगी ठरते.

शिक्षणाची राष्ट्रीय पातळीवरील योजना 1986 मध्ये तयार झालेल्या शैक्षणिक योजनेमध्ये पुढील मुद्यावर भर दिला गेला. तो म्हणजे पर्यावरण संरक्षण हे मुल्यधिष्ठित शिक्षणाशी निगडीत आहे. त्यामुळे त्याचा अंतर्गभाव शिक्षणाक्रमात करणे अनिवार्य आहे. त्यातल्या काही कार्यक्रमांचा प्रभाव सरळसरळ विद्यार्थ्याच्या समाज तीवनावरपडला पाहिजे. ते कार्यक्रम म्हणजे निसर्ग संरक्षण,कार्यानुभव सामाजिक उत्पादक कार्य या सगळयांच्या अनुशंगाने पर्यावरण शिक्षणाचा सहभाग हवा त्याला पूर्ण अभ्यासक्रमात महत्वाचे स्थान मिळायला हवे. नाममात्र सहभाग चालणार नाही. हे कार्यक्रम वर्गात आणि वर्गाबाहेरसुध्दा राबवले जाते. पर्यावरण संतुलन,वृक्ष लागवड अशा थेट कार्यक्रमात मुलांनी सहभागी होण्याची संधी असावी.

एन.सी.इ.आर.टी. / एन.पी.इ.ने वरील सर्व कार्यक्रमांना उपयुक्त अशासर्व समावेशक अभ्यासक्रम, पहिली ते दहावी च्या मुलांसाठी एन.सी.इ.आर.टी ने बनवला. पहिली ते पाचवीच्या अभ्यासक्रमाने पुढील मुदयांना प्राधान्य दिले.

* पर्यावरणासंबंधी शिकणे.
* पर्यावरणाच्या उपयोगाने इतर गोष्टी शिकणे.
* पर्यावरणासाठी शिकणे

पहिली आणि दुसरीमध्ये शिकवला जाणारा अभ्यासक्रम हा सर्वसाधारण पर्यावरण म्हणून शिकवला जातो म्हणजेच त्यामध्ये पर्यावरणसंबंधी सगळेच पैलू घेतले जातात म्हणजे पर्यावरणाच्य पूर्ण विषयांशी तोंड ओळख. त्यानंतरच्या अभ्यसक्रमात वैज्ञानिक आणि सामाजिक असे दोन पैलू विशेष लक्षात घेतले जातात.पर्यावरण अभ्यासात एक आणि दोन विभागात लोकसंख्या या फार मोठया भागावर लक्ष दिले जाते. कारण आजपर्यत हा फार मोठा विषय तसा दुर्लक्षित राहिलेला आहे.म्हणूनच पर्यावरणाची व्याप्ती वाढवून लोकसंख्या याविषयाला सहभागी केलेले आहे. तसेच नव्या अभ्यासक्रमामध्ये एन.सी.इ.आर.टीने नागरिक शास्त्र आणि जीवशास्त्रात पर्यावरण विषय कसा अंर्तभूत करता येईल याविषयी विचारणा करून विचारविनिमय सुरू केला आहे.

एन.सी.इ.आर.टी मध्ये असणा—या तज्ञांचा दांडगा अनुभव आणि त्यांनी राज्यपातळीवर कार्यरत असणा—या शैक्षणिक संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थाचा या विषयातीलकामाचाअनुभव लक्षात घेउन त्यांच्या सहमतीने शालेय अभ्यासातील पर्यावरण शिक्षणाला बळकटी आणली आहे.

शालेय शिक्षणात पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व :

शालेय अभ्यासात पर्यावरणाला महत्त्व देण्याचं मनुष्यबळ विकास मं्त्रालयाचा फार मोठा हात आहे. यामध्ये कार्यक्रमाचा आवाका ठरवून इतर विषयात याविषयाचा समावेश करणारा प्रकल्प सुरु करणे शक्य असते. या योजनेअंतर्गत एकाच वेळी अनेक प्रकल्प राबवून त्यात शाळा आणि जवळपासची वस्ती एकत्रित घेता येते हा या योजनेचा विषेष आहे. या योजनेचा मूळ हेतू असा आहे की सर्व समावेशक विविध प्रयोग नाविन्य पूर्णतेने केले जावे.या योजनेखाली विशिष्ट साहित्य आणि सामुग्री तयारकरण्यास आर्थिक मदत मिळते. मूलांककडुन या विषयासंदर्भा केले जाणारे कार्य कार्यानुभव या विषयात घेतले जाते. या योजनेखाली तीन संस्था केंद्र म्हणून काम करतात त्या म्हणजे सेंटर फॉर एनवायरमेंट एज्युकेशन अहमदाबाद,सीपीआर पर्यावारण शिक्षण चेन्नई आणि उत्तरख्ंड सेवा निधी अलामेडा या संस्था मध्यवर्ती केंद्र म्हणून काम करतात.

पर्यावरण आणि वन मंत्रालय :

नियोजन, प्रात्यक्षिक कार्यक्रम यांचे आयोजन करण्याचे केंद्र म्हणजे पर्यावरण व वन मंत्रालय होय. या मंत्रालयातर्फे पर्यावरणसंबंधी आवश्यक माहिती जमवून तिचे वितरण करणे, तसेच जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पर्यावरणाला समाविष्ठ करुन हे महत्व लोकांना पटवणे लोकजागृती व प्रत्यक्ष अनुभव या सगळया कार्यक्रमाची जबाबदरी या मंत्रालयावर आहे. या मंत्रालयाने सुरु केलेल्या कार्यक्रमांची यादी करु या.

अनौपचारिक पर्यावरण शिक्षण आणि जागृती पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने अनौपचारिकरित्या पर्यावरण शिक्षण समाजातील प्रत्येक स्तरापर्यत पोहचविण्यासाठी पारंपारिक आणि आधुनिक प्रसार माध्यमांचा वापर केला असे महत्वाचे कार्यक्रम पुढील प्रमाणे.

* देशभरात पर्यावरण जनजागृती मोहिम.
* विशेष कार्यक्रमांच्य केंद्राची स्थापना.
* नैसर्गिक इतिहासाची संग्रहालये संयोजन ही संग्रहालये राष्ट्ीय व विभागीय पातळीवर आहेत.
* पर्यावरण क्लबची स्थापना.
* पर्यावरणासंबंधी विषयांवर निरनिराळया चित्र व ध्वनीफिती दृक् श्राव्य साहित्य आणि लोकप्रिय प्रकाशने तयार करुन वाटणे.
* पर्यावरणासंबंधी विषयांवरील परिसंवाद चर्चा , परिषदा भरविण्यास पाठींबा देणे.
* पर्यावरणा मध्ये विशेष अभ्यास करणा—यांना पुरस्कार व शिष्यवृत्ती देणे.

* पर्यावरण संवर्धन केंद्राची स्थापना.

राष्ट्रीय पर्यावरणासंबंधी जनजागृती मोहिम या मोहिमेची सुरुवात 1986 मध्ये समाजात जागृती करण्यासाठी करण्यात आली. पर्यावरणासंबंधी जनजागृती निर्माण केली.

संदर्भसूची :

1. पर्यावरण शिक्षण – एम.पी. मिर्सा.
2. पर्यावरण शास्त्र –वाय.के.सिंग
3. पर्यावरणाचे व्यवस्थापन – एच.कोर्टच
4. पर्यावरण आणि पाणी व्यवस्थापन – राजेंद्रसिंह
5. पर्यावरण आपत्ती व्यवस्थापन – मोहन परजणे.
6. योजना मासिक – 2007
7. दै.लोकमत – 2020
8. महाराष्ट् टाईम – 2022
9. इंटरनेट – 2023
10. दै.सकाळ – 2022
11. दै.लोकसत्ता – 2023.

जातककथेतील बोधिसत्त्वाची संकल्पना

संशोधक
बोधिराजकुमार किसन खरात
एम.ए.,एम.फिल.नेट.
(पाली ॲण्ड बुद्धिझम)
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल स्थवीर
विभागप्रमुख
(पाली ॲण्ड बुद्धिझम विभाग)
मिलिंद कला महाविद्यालय,
नागसेनवन, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

बौद्ध धम्मानुसार तथागत बुद्धाने जन्म घेण्यापूर्वी अनेकदा जन्म घेतला आणि स्वतःचे शुद्धीकरण केले. यात कधी हत्ती, कधी हरीण, वाघ, तर कधी मानवी जन्मात, व्यापारी, राजा, नोकर, सैनिक असे अनेक जन्म घेतले. या कथा खूप मनोरंजक आहेत. परंतु त्यांचा हेतू केवळ मनोरंजन नसून समाजाला सोप्या आणि सरळ पद्धतीने नैतिकतेचे धडे देणे हा असावा.

जातककथा म्हणजेच बुद्धाच्या पूर्वजन्मासंबंधीच्या कथा किंवा त्यालाच जातक कथा म्हणून ओळखले जाते. जातक ह्या शब्दाचा अर्थ जन्मासंबंधी असा आहे. बुद्धत्व प्राप्त होण्यापूर्वी गौतम बुद्धाला अनेक योनीत जन्म घ्यावे लागते. त्यामुळे त्यांना दान, शील, नैष्क्रिर्म्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षांती, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री आणि उपेक्षा अशा दहा पारमितांचा उत्तरोत्तर विकास होणे आवश्यक असते. ह्या विकासाची परमोच्च अवस्था गाठल्यानंतर गौतम बुद्ध म्हणून तथागत बुद्ध ओळखल्या जातात. ह्या जातककथातून बुद्ध हा बोधिसत्व ह्या नावाने कथानायक कथेतील दुय्यम पात्र किंवा कथेतील घटनांचा एक प्रेक्षक म्हणून वावरलेला आहे. बुद्धत्वाच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्नशील असा प्राणी अशा अर्थाने बोधिसत्व हा शब्द वापरला गेला आहे. 'एके समयी काशी राष्ट्रात वाराणसी येथे ब्रह्मदत्त नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्यावेळी"[१] अशा आशयाच्या ओळींनी जातककथेची सुरूवात होते. बौद्ध परंपरेत ज्या एका अपूर्व व्यक्तिमत्वाचे दर्शन आपल्याला घडते त्याचे नाव आहे बोधिसत्व. हे एक असे व्यक्तिमत्व आहे जे पूर्ण अनासक्तीने आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करुन लोककल्याणासाठी स्वतःला वाहून घेते. बहुजनांच्या हितासाठी आणि बहुजनांच्या सुखासाठी त्याचे आयुष्य समर्पित झालेले असते.

शोध विषयाचे महत्त्व :

भगवान बुद्ध आपल्या पूर्वजन्मांमध्ये जेव्हा बुद्धत्वप्राप्तीसाठी साधना करत होते तेव्हा बोधिसत्वच होते. बोधिसत्वच पुढे बुद्ध होतात, या अर्थाने भगवान बुद्ध यांना पूर्वजन्मांमध्ये बोधिसत्व म्हटले गेले आहे. महायानानुसार बोधिसत्वापुढे परोपकाराचे, लोककल्याणाचे ध्येय असते. तो स्वतःच्या मुक्तीपेक्षा दुसऱ्यांच्या दुःख मुक्तीसाठी अधिक प्रयत्नशील असतो. परोपकार, लोककल्याण हाच त्याच्यासाठी सत्याचा महान मार्ग आहे. स्वार्थावर परहितनिष्ठेची प्रतिष्ठा हा बोधिसत्वयान आहे. बोधिसत्वाला प्राप्त करणे म्हणजेच बुद्ध होणे, बोधिसत्व होणे हे आहे. यात प्रत्येक व्यक्तिची धडपड ही बुद्ध होण्याची असते. बोधिसत्व होण्याची असते. बौद्ध धम्मामध्ये 'बुद्ध' होणे हे सर्वोत्तम आदर्श आहे. परंतु सर्वांनाच 'बुद्ध' होणे शक्य नाही. परंतु प्रत्येक व्यक्ती जो बोधिचित्त निर्माण करण्याचा प्रयत्न करील तो बोधिसत्व होऊ शकतो अशी बौद्ध धम्माची मान्यता आहे. बौद्ध धम्मामध्ये 'बुद्ध', 'बोधिसत्व' हे आदर्श आहेत. ज्यांच्यामुळे सामान्य लोकानां तशा प्रकारचे जीवन जगण्याची प्रेरणा प्राप्त होत असते. मानवी जीवनाला यशस्वी करण्याकरिता, विशुद्ध करण्याकरीता प्रेरणेची आदर्शाची फार आवश्यकता असते. माणसाच्या जीवनात प्रेरणा नसेल, आदर्श नसेल तर माणसाचे जीवन हे पशुंच्या सारखे

असते. मनुष्य जीवन व पशुचे जीवन यात मुलभूत स्वरुपाचा फरक जर कोणता असेल तर तो म्हणजे माणसांच्या जीवनात प्रेरणा, आदर्श आहेत व पशुंच्या जीवनात प्रेरणा, आदर्श नाहीत. बौद्ध तत्वविचारामध्ये मग थेरवादी बौद्ध धम्म असो किंवा महायानी बौद्ध धम्म असो दोन्हीमध्ये बोधिसत्व व बुद्धत्व आदर्श आहे, प्रेरणा आहे.

बौद्ध धम्मामधील बोधिसत्व व बुद्धत्व हे जे मानवी जीवनाचे आदर्श आहेत ते अतिशय उदात्त, विशाल, मानवतावादी, समतावादी, मानवी दया, करुणा, प्रेम, मैत्री, बंधुता, सदाचार व मानवीयता इत्यादींनी परिपूर्ण आहेत. म्हणून या आदर्शांचे अनुकरण केल्यानेच मनुष्य आपल्या जीवनामध्ये बोधिसत्व होऊ शकतो.बुद्धत्वाला प्राप्त करु शकतो. आपल्या जीवनाचे सार्थक करु शकतो.

विषय विवेचन :

जातक कथा नीतीवर आधारित आहेत किंवा त्यामध्ये बौद्ध धम्माची तत्त्वे सांगितलेली आहेत. एवढ्याचसाठी त्यांचे महत्त्व मानण्यात येत असे नाही. त्याची उपयुक्तता व योग्यता स्थापित करण्यास ही कारणे तर सबळ आहेतच, परंतु याशिवाय तत्कालीन बौद्ध समाजाच्या इतिहासाचे साधन म्हणून त्याचे महत्त्व विशेष आहे. बौद्धकालीन समाजाच्या चालीरीतींचे व त्या काळच्या लोकांच्या समजुती, विचार, लोकस्थिती इत्यादी गोष्टींचे प्रतिबिंब सदर गोष्टीत दिसून येते. बौद्ध वाङ्मय तर जातक कथांचा समावेश बुद्धवचनांच्या नऊ मुख्य अंगात केलेला आहे. म्हणून इसापनीतीतील गोष्टीप्रमाणे निवळ कथाभागासाठी व तात्पर्यासाठी त्या वाचल्या तर त्याच्यापासून मनोरंजन होऊन त्याबरोबर बोधही मिळतो आणि यापेक्षा निराळी तात्त्विक दृष्टी ठेवनू त्या आपण वाचू लागलो, तर तत्कालीन समाजाचे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते.[२]

जातक कथांमधील समाजात क्षत्रियवर्ग अग्रेसर असून त्याचेच वर्चस्व समाजावर होते असे आढळून येते. समाजातील वर्णव्यवस्थेची उत्तरंड नोंदविताना क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, चांडाळ व पुक्कस असाच क्रम आढळतो. जातक काळात वर्ण व्यवस्थेतील लोक आपल्या वर्णाच्या विहित कर्माऐवजी इतर वर्णाचे व्यवसाय करतांना दिसतात. दसब्राह्मण जातकात पुरोहिताचे कार्य करण्यासोबतच वैद्यकी, शेती, वाणिज्य, ज्यातिष, जादुटोणा, मांत्रिक, मेंढपाळ, शिकार आदी करणारे ब्राह्मण दर्शविले आहेत. ब्राह्मणवर्ग त्यातल्या त्यात संघटित दिसतो. ब्राह्मणांना आपल्या उच्चस्थानाचा गर्व असल्याचे जातकात आढळून येते. क्षत्रियांनाही आपल्या जाती श्रेष्ठत्वाची जाणीव दिसते. वैश्यवर्णाबद्दल गहपती हा शब्द जातकात वारंवार येतो. शेती, गोपालन, व्यापार करणारा हा वैश्यवर्ग समाजाच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार असल्याचे दिसते. वैश्यातील धनिक जणांना सेट्टी श्रेष्ठी असे नामाभिधान आहे. सामाजिकदृष्ट्या तळातील भूमीहीन मजूर, घरकाम करणारे वर्ग आहेत. गावाबाहेर राहणारे अस्पृश्य, चांडाळ पुक्कस यांचीही माहिती जातक कथांमधून मिळते.

देशाच्या प्राचीन आर्थिक, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक स्थितीचा परिचय करून घ्यावयाचा असेल तर आपणास जातक कथांऐवजी दुसऱ्या कोणत्याच साहित्याची शिफारस करता येत नाही. अशा या जातक कथा बौद्ध साहित्याच्या ज्ञानभांडारातील जनसामान्यांच्या प्रबोधनाचे महत्त्वाचे साधन आहेत.[३] अशाप्रकारे जातककथेतून बोधिसत्वाच्या संकल्पना स्पष्ट होतात. सोबतच तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, राजकीय स्थितीवरही प्रकाश पडतो. बोधिसत्वाच्या संकल्पनेवर आणि जातककथेतून दिसून येणाऱ्या बोधिसत्वाच्या संदर्भात अभ्यास केला तर असे दिसते की, जातककथा ह्या नैतिकतेची शिकवण देणाऱ्या आहेत. मनुष्यामध्ये मैत्री, करूणा, जिव्हाळा अशा उदात्त बाबीं जातककथांच्या माध्यमातून स्पष्ट होताना दिसतात.

शोध विषयाची उद्दिष्टे :

१) पालि साहित्यात जातककथांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

२) बुद्ध धम्मात आणि जातककथेत असणाऱ्या बोधिसत्वाच्या संकल्पना स्पष्ट करणे.

३) जातककथेच्या माध्यमातून त्यामध्ये असणाऱ्या तथागत बुद्धाच्या नैतिक गुणांचा अभ्यास करणे.

४) बुद्धत्व प्राप्तीसाठी ज्या दहा पारमिता पूर्ण कराव्या लागतात, त्यातील मानवी मूल्यांचा अभ्यास करणे.

५) दहा पारमितांच्या पालनातून मनुष्या जीवनाचा होणारा उत्कर्ष स्पष्ट करणे.

विषयाची पार्श्वभूमी :

जातक ह्या विभागात विविध जातककथांशी संबंधीत अशा मुख्य गाथाच आहेत, प्रत्यक्ष जातकथा नाहीत. केवळ गाथांवरून जातककथांची कल्पना येणे अवघड आहे, म्हणून त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ जातक अट्ठकथा लिहिल्या गेल्या आहेत. त्या मुळात पालि भाषेतच होत्या, नंतर तिचा सिंहली भाषेत अनुवाद झालेला दिसून येतो. ह्या अनुवादात मूळ जातक गाथा मात्र पालितच ठेवलेल्या होत्या. पुढे अट्ठकथा नष्ट झाली आणि तिच्या उपलब्ध सिंहली अनुवादावरून गद्यानुवादाच्या रूपाने सिंहली आणि जातकट्ठवण्णना ह्या नावाने ती पुन्हा पालित आणली गेली. हे कर्तृत्व बुद्धघोषाचे आहे.[४]

जातक कथा आपल्या पूर्व जन्मांचे वृत्त सांगण्याच्या हेतून बुद्धाने सांगितल्या आहेत या विषयी शंका नाही. परंतु त्या सांगण्यात तथागत बुद्धाचा याशिवाय सुद्धा अन्य काही हेतू होता असे दिसते. धर्म किंवा नीती यांची तत्त्वे सूत्र रूपाने लोकांपुढे मांडल्यामुळे त्यांच्या मनावर विशेषतः संस्कार होत नाही, पण तीच तत्त्वे गोष्टीमध्ये गोवून सांगितली असता आबाल-वृद्धांना त्या गोष्टी ऐकाव्याशा वाटून, त्या ऐकता ऐकता सहजासहजी ती तत्त्वे त्यांच्या हृदयपटलावर बिंबतात. मनुष्य स्वभावातली ही खुबी ओळखून, तथागत बुद्धाने आपल्या धर्मातील व नीतिपर तत्त्वे या जातक कथांच्या रूपाने मोहक वाटतील अशा प्रकारे लोकांपुढे मांडली असावीत असे वाटते. या सगळ्या जातक कथा जो कोणी लक्षपूर्वक वाचून पाहील, त्याला त्याची सत्यता पटल्यावाचून राहणार नाही.[५]

उपरोक्त विषयाच्या पार्श्वभूमीतून ही बाब स्पष्ट होते की, भगवान बुद्धाने जातककथा म्हणजेच आपले विचार, आपले उपदेश, आपले सिद्धांत किंवा तत्त्वज्ञान सहजतेने सामान्यांना समजतील, त्यांना गोष्टीच्या रूपाने त्यांच्या स्मरणात राहतील व त्यातील नैतिक आशय त्यांच्या लक्षात येऊन आपल्या जीवनात अमुलाग्र बदल करतील अशा व्यापक अर्थाने त्या व्यक्त केल्या असाव्यात. जातककथांचा अभ्यास करीत असताना कोणतीच जातककथा ही कंटाळवाणी वाटत नाही. शेवटी त्यामध्ये असणारे तात्पर्य मनुष्य जीवनासाठी प्रेरणादायी ठरणारे असते.

सारांश :

जातककथांचे महत्त्व स्पष्ट करून त्या जातकांचा आज मानवी जीवनाशी कशाप्रकारे संबंध आहे ह्या महत्त्वपूर्ण बाबी स्पष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे बोधिसत्वाला दहा पारमिता पूर्ण कराव्या लागतात, त्या पूर्ण करीत असतांना ज्या नैतिक आणि प्रेरणादायी जातक कथा आहेत, त्या मनुष्याच्या जीवनाला कशाप्रकारे चांगली दिशा दाखवू शकतात या संदर्भात देखील उहापोह करण्यात आलेला आहे.

पालि साहित्यात असणाऱ्या जातकथा आणि त्यातील बोधिसत्वाच्या संकल्पना ह्या मनुष्य जीवनास आदर्श जीवन जगण्याची प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. बोधिसत्व हा दहा पारमिता पूर्ण करीत असताना बुद्ध होत असतो. परंतु त्या दहा पारमिता म्हणजे आदर्श जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. त्यानुसार व्यक्तीचे आचरण, पालन असेल तर सामाजिक आरोग्य सुव्यवस्थित राहू शकते. सोबतच व्यक्तीच्या व्यक्तीगत जीवनात देखील परिवर्तन होऊन त्यातून असा व्यक्ती आणि समाज आनंदी राहू शकतो. त्यामुळे पालि साहित्यात असणाऱ्या जातककथा व त्यातील बोधिसत्व होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या अवस्था असा बहुआयामी विचार केल्यास मनुष्य जीवनासाठी अत्यंत प्रेरणादायी आणि आदर्शमय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) कौसल्यायन, आनन्द. (अनु.संपा.). जातक द्वितीय खण्ड. प्रयाग : हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रकाशन, पृ.क्र. ५.

२) आपटे, वा. गो. बौद्ध धर्माचा साद्यंत इतिहास बौद्ध पर्व. हडको औरंगाबाद : कौशल्य प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती जून २००२. पृ.क्र. ४१.

३) कोसंबी, धर्मानंद. जातक कथासंग्रह. (अनु.संपा.). हडको औरंगाबाद : कौशल्य प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती १९२४. पुनर्मुद्रण दिनांक ७ मे २०१३. पृ.क्र. ६-७.

४) https://mr.vikaspedia.in/education/

५) आपटे, वा. गो. बौद्ध धर्माचा साद्यंत इतिहास बौद्ध पर्व. हडको औरंगाबाद : कौशल्य प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती जून २००२. पृ.क्र. ३८.

डॉ. कलाम यांची शास्त्रज्ञ म्हणून कारकीर्द : ऐतिहासिक आढावा

चंदा गणेश चव्हाण
महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

प्रस्तावना

अब्दुल पाकीर जैनुलाब्दीन अब्दुल कलाम ज्यांना आपण ए.पी.जे. अब्दुल कलाम या नावानेही ओळखतो. त्यांचा जन्म 15 ऑक्टोबर 1931 रोजी रामेश्वर, मद्रास, ब्रिटिश भारत आजच्या भारतातील तामिळनाडू येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जैनुलाबदी मराकायर व आईचे नाव रेशीम जैनुलाबदिन होते. ते अविवाहित होते. ते व्यवसायाने एरोस्पेस शास्त्रज्ञ होते. कलाम यांच्या मृत्यूचे ठिकाण–इंडियन इन्स्टिटयुट ऑफ मॅनेजमेंट शिलाँग मेघालय, भारत. कलाम हे भारताचे 11 वे राष्ट्रपती होते.

राजकीय कारकीर्द–राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी Almamater –सेंट जोसेफ कॉलेज, तिरूचिरापल्ली (B.Eng.), मद्रास इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (M.Eng.) व्यक्तित्व–एरोस्पेस अभियंता, एरोस्पेस शास्त्रज्ञ, लेखक होते. उल्लेखनीय कार्य –विंग्ज ऑफ फायर इंडिया 2020. इग्नायटेड माइंडस, कलाम यांना खूप मोठ्या प्रमाणात पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे. एकूण 14 पुरस्कार त्यांनी मिळविलेले आहेत. त्यापैकी (1) पद्मभूषण–1981 (2) पद्मविभूषण–1990 (3) भारतरत्न–1997 (4) इंदिरा गांधी राष्ट्रीय एकात्मता पुरस्कार–1977 (5) वीर सावरकर पुरस्कार–1998 (6) रामानुजन पुरस्कार–2000 (7) किन्ज चार्ल्स (दुसरा) पदक–2007 (8) ब्रिटन येथील वॉल्हरमॅप्टन विद्यापीठाची 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' ही मानद पदवी–2007 (9) सिंगापूर येथील 'डॉक्टर ऑफ इंजिनिअरिंग' ही पदवी 2008 (10) अमेरिकन सोसायटी ऑफ मेकॅनिकल इंजिनिअर्सचे हूव्हर पदक–2009 (11) वॉटर्लू विद्यापीठाची डॉक्ट ऑफ इंजिनिअर्स ही मानद पदवी–2010 (12) न्यूयॉर्कच्या IEEE या संस्थेचे सभासदत्व–2011 (13) 'आऊटलूक इंडिया'च्या 'द ग्रेटेस्ट इंडियन' या आंतरराष्ट्रीय सर्वेक्षणामध्ये कलाम दुसऱ्या क्रमांकावर होते. (14) बंगालच्या उपसागरात ओरिसाच्या किनाऱ्याजवळ असलेल्या व्हीलर आयलंडचे प्रचलित नाव बदलून ते 'अब्दुल कलाम बेट' असे करण्यात आले.

1960 मध्ये मद्रास इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजीमधून पदवी घेतल्यानंतर कलाम हे संरक्षण, संशोधन आणि विकास सेवा (DRDS) चे सदस्य बनले आणि त्यानंतर संरक्षण, संशोधन आणि विकास संस्थेच्या (प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो, भारत सरकारद्वारे) एरोनॉटिकल डेव्हलपमेंट एस्टॉलब्लिशमेंटमध्ये शास्त्रज्ञ म्हणून सामील झाले. त्यांनी एक लहान हॉवरक्राफ्ट डिझाईन तयार करून आपल्या कारकिर्दीची सुरूवात केली, परंतु ही DRDO मध्ये नोकरीच्या निवडीबद्दल त्यांना खात्री पटली नाही. कलाम हे प्रसिद्ध अंतराळ शास्त्रज्ञ विक्रम साराभाई यांच्या अंतर्गत कार्यरत असलेल्या INCOSPAR समितीचा देखील भाग होते.

1969 मध्ये कलाम यांची 'भारतीय अंतराळ संशोधन संस्था' (ISRO) मध्ये बदली करण्यात आली जिथे ते भारताचे पहिले उपग्रह प्रक्षेपण वाहन (SLV-III) चे प्रकल्प संकचालक होते. ज्यांनी जुलै 1980 मध्ये 'रोहिणी' उपग्रह पृथ्वीच्या जवळच्या कक्षेत यशस्वीरित्या तैनात केला होता. कलाम यांनी पहिल्यांदा 1965 मध्ये डी.आर.डी.ओ. येथे स्वतंत्रपणे विस्तारित रॉकेट प्रकल्पावर काम सुरू केले होते. 1969 मध्ये कलाम यांना सरकारची मान्यता मिळाली. कार्यक्रमाचा विस्तार केला.

1963 ते 1964 मध्ये कलामांनी नासाच्या व्हर्जिनियामधील हॅम्प्टन येथील लॅंगली संशोधन केंद्र ग्रीनबेल्ट, मेरीलॅंडमधील गोडार्ड स्पेस फ्लाइट सेंटर आणि वॉलॉप्स फ्लाइट सुविधा या केंद्रांना भेटी

दिल्या. 1970 आणि 1990 च्या दरम्यान कलाम यांनी 'पोलर सॅटेलाइट लॉन्च व्हेईकल' (PSLV) आणि SLV-III प्रकल्प विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. जे दोन्ही यशस्वी ठरले. कलाम यांनी 'राजा रामण्णा' यांनी टीबीआरएलचे प्रतिनिधी म्हणून 'स्माइलिंग बुद्धा' या देशातील पहिल्या अणुचाचणीचे साक्षीदार होण्यासाठी जरी त्यांनी त्यांच्या विकासात भाग घेतला नसला तरी, आमंत्रित केले होते.

1970 च्या दशकात कलाम यांनी प्रोजेक्ट डेव्हिअल आणि प्रोजेक्ट व्हॅलिंअट या दोन प्रकल्पांचेही दिग्दर्शन केले, ज्यात यशस्वी SLV प्रोग्रामच्या तंत्रज्ञानातून 'बॅलिस्टिक क्षेपणास्त्रे' विकसित करण्याचा प्रयत्न केला होता. केंद्रीय मंत्रिमंडळाची नापसंती असूनही पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी कलाम यांच्या संचालक पदाखाली त्यांच्या विवेकाधिकाराद्वारे या एरोस्पेस प्रकल्पांसाठी गुप्त निधी वाटप केला. कलाम यांनी केंद्रीय मंत्रिमंडळाला या वर्गीकृत एरोस्पेस प्रकल्पाचे खरे स्वरूप लपविण्यास पटवून देण्याची अविभाज्य भूमिका बजावले. त्यांच्या संशोधन आणि शैक्षणिक नेतृत्वामुळे त्यांना 1980 च्या दशकात मोठी प्रतिष्ठा आणि प्रतिष्ठा मिळाली. ज्यामुळे सरकारला त्याच्या संचालक पदाखाली प्रगत क्षेपणास्त्र कार्यक्रम सुरू करण्यास प्रवृत्त केले.

क्लाम यांनी संरक्षण मंन्र्याचे धातुशास्त्र आणि वैज्ञानिक सल्लागार डॉ.व्ही.एस. अरूणाचलम् यांनी तत्कालीन संरक्षणमंत्री आर. वेंकटरामन यांची एकापाठोपाठ एक नियोजित क्षेपणास्त्रे घेण्याऐवजी एकाचवेळी क्षेपणास्त्रांचा थरकाप विकसित करण्याच्या प्रस्तावावर काम केले. इंटिग्रेटेड गाईडेड मिसाईल डेव्हलपमेंट प्रोग्राम (IGMDP) नावाच्या मिशनसाठी 23.88 अब्ज वाटप करण्यासाठी मंत्रिमंडळाची मंजूरी मिळवण्यात आर. वेंकटरामन यांचा मोलाचा वाटा होता आणि कलाम यांची मुख्य कार्यकारी म्हणून नियुक्ती केली. कलाम यांनी मिशन अंतर्गत अनेक क्षेपणास्त्रे विकिसत करण्यात प्रमुख भूमिका बजावली. ज्याला अग्नी, एक मध्यवर्ती श्रेणीचे बेलिस्टिक क्षेपणास्त्र आणि पृथ्वी पृष्ठभागावरून पृष्ठभागावर मारा करणारे सामरिक क्षेपणास्त्र यांचा समावेश होतो. परंतु या प्रकल्पांवर गैरव्यवस्थापन आणि खर्च तसेच वेळ वाढल्याबद्दल टीका झाली आहे.

कलाम यांनी जुलै 1992 ते डिसेंबर 1999 या कालावधीत पंतप्रधानाचे मुख्य वैज्ञानिक सल्लागार आणि संरक्षण संशोधन आणि विकास संस्थेचे सचिव म्हणून काम केले. पोखरण–II या अणुचाचण्या या काळात घेण्यात आल्या ज्यामध्ये त्यांनी सखोल राजकीय आणि तांत्रिक भूमिका बजावली. कलाम यांनी चाचणी टप्प्यात रोजगापोल चिदंबरम यांच्यासह मुख्य प्रकल्प समन्वयक म्हणून काम केले. या काळात कलाम यांच्या मीडिया कव्हरेजमुळे ते देशातील सर्वात प्रसिद्ध अणुशास्त्रज्ञ बनले. तथापि साइट चाचणीचे संचालक असलेले के. संथानम म्हणाले की, थर्मी न्यूक्लियर बॉम्ब एक 'फिझल' होता आणि चुकीचा अहवाल जारी केल्याबद्दल कलाम यांच्यावर टीका केली. कलाम आणि चिदंबरम या दोघांनी दावे फेटाळून लावले.

1998 मध्ये हृदयरोगतज्ज्ञ सोमा राजू यांच्यासमवेत कलाम यांनी 'कलाम–राजू स्टेंट' नावाचा कमी किंमतीचा कोरोनरी स्टेट विकसित केला. 2012 मध्ये या जोडीने ग्रामीण भागातील आरोग्य सेवेसाठी एक खडबडीत टॅबलेट संगणक तयार केले, ज्याला 'कलाम–राजू टॅब्लेट' असे नाव देण्यात आले.'

'अग्निपंख' या पुस्तकातील काही गोष्टी

हे पुस्तक भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी लिहिले आहे. 'अग्निपंख' ही ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांची आत्मकथा आहे. या पुस्तकात अब्दुल कलाम यांच्या बालपणापासून तर राष्ट्रपती पदापर्यंतचा संपूर्ण प्रवास रचण्यात आला आहे. 2002 सालापर्यंत ते अत्यंत लोकप्रिय झाले होते. म्हणूनच त्यांना भारताच्या राष्ट्रपती पदासाठी निवडण्यात आले. या पुस्तकात 1930 ते 1950 या कालखंडातील परिस्थितीचे चित्रण करण्यात आले आहे.

'अग्निपंख' पुस्तकात अब्दुल कलाम यांनी यशस्वीपणे पूर्ण केलेले सॅटेलाइट आणि मिसाइल कार्यक्रमांची माहिती देण्यात आली आहे. अग्नी, आकाश, पृथ्वी, त्रिशूल, नाग या घरोघरी पोहोचलेल्या नावाच्या क्षेपणास्त्रांची जडणघडण फार सुंदरपणे वाचकांना सांगितली आहे.

हे पुस्तक केवळ डॉ.अब्दुल कलाम यांचे आत्मचरित्र नसून स्वतंत्र भारताच्या तंत्रज्ञानविषयक लढाईचे एक स्पंदन आहे. जागतिक शस्त्रस्पर्धेच्या राजकारणाची आणि विज्ञानाची ती कहाणी आहे. तसेच स्वयंपूर्ण होण्यासाठी आपल्या देशाने केलेल्या संघर्षाचे ते मनोहारी खंडकाव्यही आहे.

'जिंकण्याचा सर्वात उत्तम मार्ग म्हणजे
जिंकण्याची गरज भासू न देणे
आपण जेव्हा संभ्रमरहित असतो
ताणरहित मनाने प्रश्नांना सामोरे जातो
तेव्हा आपल्यामधील सर्वोत्तम देऊ शकतो.'

–डॉ.ए.पी.जे. कलाम

संदर्भ सूची

1) भारतरत्न–इंदुमती यार्दी, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली
2) ए.पी.जे. अब्दुल कलाम संपूर्ण जीवन–अरूण तिवारी
3) https://mr.m.wikipedia.org.wiki. अग्निपंख
4) डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांची शास्त्रज्ञ म्हणून कारकीर्द

राजन खान यांची कथा

डॉ. राजेंद्र करनकाळ

ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय डोंबिवली (पूर्व).जिल्हा – ठाणे.

'राजन खान' हे मराठी साहित्यात कादंबरीकार व कथाकार म्हणून प्रसिध्द आहेत. सत नागत, शरीयत, काफर यतीम, वळूवनातील कामधेनू, चिमूटभर रूढीबाज, आभाळ इ. कादंब-या त्यांनी लिहलेल्या आहेत. तर किंबहूना, मनसुबा, जिराईत, पांढ-या जगातला अंधार, बाईजात, नात्याच निबिड अरण्य, संवेदनातल्या बागेतला सर्प इ. कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. राजन खान यांच्या कथा कादंब-या हिंदू-मुस्लीम धार्मिक व सांस्कृतिक वातावरणाच्या पार्श्वभूमीवर व्यक्ती-व्यक्तीमधील परस्पर संबंध चित्रीत होतांना दिसतात. मानवी जीवनातील नातेसंबंधातील ताणतणाव, व्यक्तीच्या मनातील अंतर्गत संघर्ष, हिंदू व मुस्लीम या धार्मिक भेदापलीकडे जावून धर्मातील माणसाचे स्थान शोधण्याकडे त्यांच्या साहित्याचा रोख असतो. धार्मिक संघर्ष रोखण्यापेक्षा समन्वयातून मानवी सुखदु:खाचा तळ त्यांच्या कथा शोधू पाहतात.

'राजन खान' यांची कथा मराठी कथेच्या प्रवाहातील असूनअनोखे अनुभव विश्व, वेगळी जीवनदृष्टी, व्यक्तीच्या अंतर्मनातील अस्वस्थता आणि आशयाला अनुरूप कथेची धाटणी यामुळे राजन खान यांची कथा मराठी कथाविश्वात वेगळ्या वळणावरची कथा दिसून येते. राजन खान यांनी मराठी कथेला नवीन वाटणारे मौलिक अनुभवविश्वाचे अनेक पदर उलगडून दाखविले आहेत. 'संचार' या कथेत नागेश्वर कुलकर्णी या ब्राम्हण माणसाला व्यामतशाबाबा या मुसलमान फकिराने झपाटले. मुसलमान भूताचा त्याच्या अंगात संचार झाल्यामुळे तो मुसलमानी भाषा बोलतो. पुण्यात स्थायिक झालेली त्याच्या भावाची मुलं या संदर्भात अनेक तर्क वितर्क करतात. मुसलमान भूताला ब्राम्हणच सापडला का?त्याच्या जातीच्या लोकांना का झपाटले नाही? हे सगळे मनाचेच खेळ आहेतवगैरे अनेक अंगाने उलटसुलट विचार मंथन सुरू होते. पुण्यात आल्यावर मात्र भूताचा संचार नाहीसा होतो. परंतु नागेश्वरला पुन्हा गावात पाठवायची चर्चा सुरू होते. तेव्हा पुन्हा भूताचा संचार सुरू होतो. नागेश्वर कुलकर्णीला मूलबाळ नसल्यामुळे या दु:खातून मुसलमान भूताचा संचार त्याच्या अंगात होतो.

'चाचपड' ही कथा हिंदू - मुस्लीम दंग्यात स्वकीय मारल्या गेल्याची व त्याच्या आठवणीचे दु:ख घेऊन जगणा-या आंधळ्या मुसलमान म्हाता-याची कथा आहे. त्याच्या डोळयासमोर हिंदू चाकू, सु-या, तलवारी घेऊन घरात शिरतात. ते बायको, मुलगा, सून यांच्यावर सपासप वार करून ठार करतात. म्हातारा झटपटीत बेशुध्द होतो. तो मेला असे समजून दंगेखोर निघून जातात. म्हातारा घरात काही खायला मिळेल म्हणून चाचपडत असताना हिंदूच्या पोरी जीव मूठीत धरून मुसलमान म्हाता-याच्या घरात आश्रयाला येतात. त्यांच्या मागे मुसलमान लोक मारण्यासाठी धावतात. बाहेर हिंदू - मुस्लीम दंगेखोर निष्पाप लोकांना मारत सुटतात. मुसलमान म्हाता-याच्या घरात लपलेल्या मुली तव्यावरच्या भाकरीतील चतकोर भाकर म्हाता-याला देवून आजोबा आजोबा अशी हाक मारतात परंतु म्हातारा जागेवरच प्राण सोडतो. हिंदू – मुस्लीम धार्मिक संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर निष्पाप हिंदू-मुस्लीमांमधील माणुसकीचा ओलावा म्हातारा व हिंदू मुलींच्या निमित्ताने दिसून येतो. 'चांडाळ'ही कथा फाशीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांना फाशी देणा-या बाज्याची कथा आहे. बाज्या हा मांग जातीतला परंपरागत काम सोडून तुरूंगात फाशी देण्याचे काम करतो. त्याचा बाप इंग्रजांच्या काळापासून कैद्यांना फाशी देत आला. गळयात दोरीचा फास बनवून त्याला त्रास न होता फाशीचे कसब बाज्या बापापासून शिकून घेतो. दोराला तूप लावणे, फासावर लटकवलेल्यामाणसाचे पाय बांधतांना त्याच्या पाया पडणे, त्याला मरतांना त्रास होणार नाही एका झटक्यात कसा मरेल हे पाहणे, वेळेचे नियोजन इ. कौशल्य बाज्या आत्मसात करतो. या कामात तो पाप पुण्याचा हिशोबही करतो. शेवटी एका कैद्याला फाशी देतांना त्याचे डोळे, दाढी मिश्या त्याला त्याच्या बापासारख्या वाटतात. बाज्याचा बाप मरून खूप वर्षे झाली तरी त्या कैद्याच्या रूपात बापाला पाहून बाज्या लटपटतो. अचानक पाऊस आल्यामुळे दोराला तूप लावून तयार केले तरी तो पावसात कडक होतो. शेवटी ठरलेल्या वेळी फाशी देताना म्हातारा कैदी पाच मिनिटापर्यंत पाय झटकतो. मरतांना त्याला होणा-या वेदना पाहून बाज्या धाडकन कोसळतो. कैद्याचे तोंडही न पाहता भितीने बाज्या उठून चालायला लागतो. फाशी देण्याच्या प्रक्रियेत जेलर, न्यायाधिश,

वकील या सर्वांना प्रतिष्ठा आहे. मात्र प्रत्यक्ष फाशी देणा-या माणसाला जल्लाद म्हणजे चांडाळ म्हणून हेटाळणी केली जाते. परंतु पोटासाठी बाज्याला हे काम करावे लागते.

'नाती खेळ' ही सदबा मलप्पा हे दोन भाऊ व सदबाची पत्नी पार्वती यांच्यातील नात्यांची गूंतागूंत अधोरेखित करणारी कथा आहे. पार्वती सदबा व मलप्पा यांच्या मामाची मुलगी ती मलप्पाच्याच वयाची. लहानपणापासून ते एकत्र खेळलेले पुढे कळायला लागल्यापासून पार्वतीशी लग्न करण्याची मलप्पाची इच्छा होती परंतु घरच्या मंडळींनी वयाने मोठ्या असलेल्या सदबाचे पार्वतीशी लग्न लावून दिले. त्यांचा संसार सुखी होता त्यांना मुले ही झाली परंतु मलप्पा लग्नही करत नाही तो पार्वतीशी प्रेम करतो. पार्वतीचे नव-यावरही जीव आहे असे असतांनाही सदबा पाळत ठेवून मलप्पा व पार्वतीला एका रात्री झोपडीत पकडतो. सदबा व मलप्पाची झटापट होते. पुढे हे प्रकरण जातपंचायतीत जाते. मलप्पा त्याच्या या कृत्याचे समर्थन करतो तर त्याला त्यात अनैतिक असे काहीच वाटत नाही. तर पार्वती नव-यावरती प्रेम करते व मलप्पावरही प्रेम करते. जात पंचायत शेवटी मलप्पाने पार्वतीशी लग्न करावे व दोन्ही भावांची बायको म्हणून राहावे. मात्र यापुढे कुणापासून मुले झाली हे पार्वतीने लक्षात ठेवावे ती त्याची मुले ठरतील. पुरूषांनी दोन बायका केल्या तर चालते स्त्रीने दोन पुरुषांशी लग्न का करू नये? असा पंचाचा निर्णय ऐकून संपूर्ण गावाला आश्चर्याचा धक्का बसतो. सामाजिक नीतीनियम नाते संबंधातील गूंतागूत व शारिरीक अभिलाषा यातील पेच 'नाती खेळ' या कथातून सोडवण्याचा प्रयत्न आहे.'मन' या कथेत नव-या बद्दल प्रेम व निष्ठा असूनही नव-याच्या ओळखीच्या एका माणसाबद्दल स्त्रीच्या मनात सुप्त आकर्षण सुरू होते. श्रीधरने लग्न केले ही बातमी ऐकून मंगेशच्या पत्नीच्या मनात श्रीधर विषयी विचारचक्र सुरू होते. त्यातून ती अस्वस्थ होते. धड कबूलही करता येत नाही व पूर्णपणे नाकारताही येत नाही अशी तिची विचित्र अवस्था होते. एकाच वेळी दोन पुरूषांबद्दल चाललेली स्त्रीच्या मनाची खळबळ आणि सामाजिक संकेत यातील व्दंद या कथेत लेखकाने उभे केले आहे.

राजन खान यांची कथा सामाजिक वास्तव व विषमता रेखाटण्यापेक्षा व्यक्तीच्या मनातील व्दंद रेखाटते. सामाजिक वास्तवाचा हिंदू – मुस्लीम धार्मिक, सांस्कृतिक वातावरणाचा व्यक्तीच्या मनातील गूंतागूंत चित्रीत करण्यासाठी उपयोग केला आहे. त्यामुळे त्यांची कथा ही समाज केंद्रित न राहता व्यक्ती केंद्रित राहते. उदा. - चाचवड या कथेत हिंदू – मुस्लीम दंग्याच्या वातावरणाची पार्श्वभूमी येते. हिंदू मुलींचा मुसलमानांनी पाठलाग केल्यामुळे जीव वाचवण्यासाठी ते मुसलमानांच्या घरात शिरतात. तर हिंदूचा जमाव मुसलमान म्हाता-याची बायको, मुलगा व सुनेला मारून पसार होतो. हिंदू – मुस्लीम धार्मिक भेद व व्देषाची कारणमीमांसा सूचित करण्या ऐवजी भूक ही प्रेरणा प्रबळ ठरते धर्म गळून पडतो. हिंदू मुली मुसलमान आंधळया म्हाता-याला चतकोर भाकर देण्यासाठी आजोबा – आजोबा अशी हाक मारतात. तर 'चांडाळ' या कथेत मांग जातीतील दारिद्रय जातीयता हे सामाजिक वास्तवाचे दु:ख कथेत कैद्यांना फाशी देणा-या बाज्याच्या मनातील अस्वस्थता रेखाटली आहे.राजन खान यांच्या कथांतील स्त्रीचे चित्रण नकारात्मक, पतीशी प्रतारणा करणारी व्यभिचारी म्हणून येते. उदा. - 'तंटा' या कथेत नवरा बायकोचे सतत भांडण होते. पाटील व मुलाणी हे दोघेही पोलीस उपअधिक्षक आपल्या बायकांपासून वैतागलेले आहेत. बायकोची कटकट व भांडण यामुळे पाटीलला आपल्या बायकोला ठार मारावेसे वाटते तर मुलाणी संसार म्हणजे नवरा बायकोचे भांडण होणारच असे तडजोडीचे धोरण स्विकारणारा मुलाणी अखेर त्याच्या बायकोच्या डोक्यात गोळया घालून पोलीसांच्या स्वाधीन होतो. एकूणच स्त्रीची भांडखोर, पुरूषाला वैताग देणारी ही प्रतिमा उभी राहते. 'मन' या कथेत नवरा व मुले यांच्या संसारात सुखी असतांना व नव-यावर प्रेम असतांनाही या कथेतील स्त्रीला श्रीधर या नव-याच्या ओळखीच्या माणसाबद्दल सुप्त आकर्षण वाटते त्यातून तिची पतीशी प्रतारणा दिसून येते. 'नातीखेळ' या कथेतील पार्वती ही स्त्री तिचा नवरा सदबा व मुले यांच्या संसारात सुखी असून, नव-या विषयी कोणतीही तक्रार नसतांनाही मलप्पा या दिराशी शारिरीक संबंध ठेवून व्यभिचार करते. डॉ. श्रीपाल सबनीस म्हणतात १ "राजन खान यांच्या कथा स्त्रीच्या वेदनेला अधोरेखित करतात मुख्यत: मुस्लिम स्त्रियांच्या दु:ख जाणिवेला कथेच्या गाभ्यात प्रकट करून स्त्रीत्वाच्या कैवार घेतला जातो." डॉ. श्रीपाल सबनीस यांचे मत काही प्रमाणात योग्य वाटते. राजन खान यांच्या कथेचे मूल्यमापन मुस्लीम स्त्रिच्या अटित केले आहे. राजन खान यांची कथा केवळ मुस्लीम स्त्रिच्या दु:ख जाणिवा व्यक्त करत नाही तर हिंदू स्त्रियांच्या दु:ख जाणिवा ही व्यक्त करते. त्यांच्या अनेक कथांमध्ये हिंदू स्त्रियांच्या दु:खावर प्रकाश टाकला आहे. पुस्तकवाला व लोखंडवाला या कथेत पुस्तकवाला साहेब पाटील हा मुलबाळ असलेला सभ्य सुसंस्कृत गृहस्थ त्याची बायकोही घरंदाज तरीही ती नव-याची फसवणूक करून लोखंडाच्या कारखान्यात काम करणा-या सुरेशला नव-याच्या पश्चात ती घरात घेते व त्यांचा

व्यभिचार सुरू होतो. तर आपल्या कारखान्यात काम करणारा साधा अडाणी मळके कपडे घालणारा गलिच्छ नोकर त्याने पुस्तकवाला पाटील व त्याच्या सभ्य स्त्रीची फसवणूक करू नये म्हणून लोखंडवाला मालक त्याच्यावर पाळत ठेवतो, त्यांच्या भेटी होणार नाही यासाठी लक्ष ठेवतो दरम्यान आपल्या बायकोला तो वेळ देवू शकत नाही. दुपारी घरी जेवायला न जाता कारखान्यातच डबा घेऊन येतो. परंतु एके दिवशी अचानक लोखंडवाला दुपारी बायकोसोबत जेवणासाठी घरी जातो तर त्याला धक्काच बसतो. त्याच्या घरात समोरच्या भाजीवाल्याकडे काम करणारा पोरगा व लोखंडवाल्याची बायको एकमेकांच्या जवळ जवळ उभे राहून हसतांना व काहीतरी बोलतांना दिसतात. पुस्तकवाला व लोखंडवाला दोघांच्या बायका व्यभिचारी दिसतात. डॉ. श्रीपाल सबनीस यांच्या मते २ "स्त्रीचे अंतरंग शब्दात पेलून अस्सल मानवी नमूने रेखाटण्याचे सामर्थ्य राजन खान यांच्या कथा विश्वात प्रकट झाले आहे. तलाकचाच प्रश्न वारंवार आल्याने तोचतोचपणा जाणवतो पण कथा सुंदरच आहेत." डॉ. सबनीस यांचे मत विसंगत वाटते. राजन खान यांच्या कथेतील स्त्रिया नैतिकतेच्या चौकटी ओलांडणा-या आहे. त्या काही प्रमाणात व्यभिचारी वाटतात तर बहुतेक वेळा त्या बंडखोरी करताना दिसतात. 'तिची संदर्भ नसलेली गोष्ट'या कथेतील स्त्री व्यभिचारी नसली तरी स्त्रीमुक्ती आंदोलनाला भारावून पती व लहान तान्ह्या बाळाला सोडून मोर्च्यात सामील होते व मुंबईला जाते. बाळामध्येही तिचे मन गुंतत नाही. तिचे वात्सल्य कठोर होते. नव-याकडून कसलाच जाच नसतांनाही तिला पुरूषप्रधानता वाटते. त्यामुळे मुलगा व नव-याशी प्रतारणा करून ती घर सोडते. शेवटी वीस वर्षांनी ती पुन्हा घरी परत येते तेव्हा तिच्या नातेसंबंधाचे सर्व संदर्भ तुटलेले असतात. ही निर्दयपणे वागणारी कठोर स्त्री आहे.

राजन खान यांच्या कथेतील पात्रे वेगवेगळया कारणांनी दु:खी असून त्यांच्या मनात प्रचंड मानसिक संघर्ष सुरू होतो. विलास खोले म्हणतात ३"राजन खान यांच्या कथा म्हणजे वास्तव आणि फिक्शन यांचे बेमालूम मिश्रण आहे. राजन खान यांची पात्र आपल्याला कुठेही रस्त्यात भेटतील बाहेर वा आत असं वाटत राहतं."नातेसंबंध, एकटेपणा, सामाजिक संकेत, नीतीमूल्य यांच्याशी त्यांचा संघर्ष सुरू होतो. उदा. 'संचार' या कथेत नागेश्वर कुलकर्णीला मूलबाळ नसल्यामुळे मुसलमान फकिराचे भूत त्याला झपाटते. भूताचा संचार होऊन त्याचे अपत्यप्राप्तीचे दु:ख असे परावर्तित होते. त्याच्या घरी माणसांची वर्दळ वाढते. 'तिचा पाऊस त्याचा पाऊस' या कथेत तो आणि ती वृध्दावस्थात एकटेच राहतात. त्यांना मूलबाळ नाही याचे प्रचंड दु:ख आहे. त्याच बरोबर जेव्हा जेव्हा पाऊस येतो तेव्हा तेव्हा त्याला तो नकोसा वाटतो. कारण पावसात त्याचा भिक्षुकी करून जगणारा बाप, एका पावसात त्याची आई, दमेकरी भाऊ या सर्वांचा मृत्यू त्याला पावसातच बघावा लागतो. दारिद्रय, प्रेतांची अवहेलना आणि गावातील लोकांनी एकट्या ब्राम्हण कुटुंबाची केलेली कोंडी यामुळे या कथेतील पाऊस दु:खाचे प्रतिक म्हणून येतो.'पाणभैरी' या कथेतील राजू रांगडे पाऊस असताना वेगवेगळे शेतीत प्रयोग करतो. त्याला शासनाचा पुरस्कार मिळतो. मात्र दुष्काळ पडल्यामुळे तो उध्वस्त होतो. दुष्काळाशी तो सामना न करू शकणारा तो त्याच्या पत्नीला नामर्द वाटतो.

राजन खान यांची कथा आटोपशीर होण्याऐवजी ती अधिक पसरट होत जाते. अनेक पातहाळीक वर्णणाचे व भाष्याचे उलटसुलट तपशिल कथेत येतात. त्यामुळे संक्षिप्त आशय असुनही पृष्ठसंख्या वाढत जाते. उदा. 'संचार' या कथेत नागेश्वर कुलकर्णीला मूलबाळ नसल्यामुळे एकटेपणापासून निर्माण झालेले दु:ख आहे. एवढाच या कथेचा आशय असताना ही कथा तब्बल ५४ पृष्ठसंख्या एवढी उगीचच लांबत जाते. 'तंटा' या कथेत गुन्हेगारांचे एनकांऊटर करणारे प्रामाणिक पोलीस उपअधिक्षक पाटील व मुलाणी हे संसार, मुले, नोकरी, नवरा बायको त्यातील प्रारंभीचे प्रेम, आकर्षण व नंतर होणारे भांडण, त्यामागील कारणं, चिडचिड संताप इत्यादी अनेक अंगाने भाष्य करतात. पाटील हा उपअधिक्षक तर दारूच्या नशेत बायको नव-यापासून का दुरावते? मूल झाल्यावर नवरा बायकोमध्ये अंतर वाढत जाते. बायको मुलामध्ये अडकते मूल निष्पाप त्याचा काय दोष? बायकोला मारावेसे वाटते पण मारता येत नाही. त्यामुळे आलेली हतबलता इत्यादी अनेक सांसारिक जीवनावरील चिंतन एखाद्या तत्ववेत्यासारखा करतो.

संदर्भ –

१) सबनीस डॉ. श्रीपाल- आदिवासी, मुस्लिम, ख्रिश्चन साहित्यमीमांसा, अनुबंध प्रकाशन, पुणे. पृ. १५४.

२) तत्रैव – १५४.

३) रोहन साहित्य, मैफल, नोव्हेंबर २०२० पृ. १५.

धुळे जिल्हयातील बरडाभिल्ल

अभ्यासक

श्री. नितीन मांगुलाल महाले

पी एचडी संशोधक

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील

विद्याविकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविदयालय

अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

गोषवारा:-

आदिवासी समाज हा भारतातील महत्वपूर्ण जनजातींपैकी एक महत्वाचा घटक आहे. आदिवासींना अनुसूचित जमातीचा दर्जा दिलेला आहे. धुळे जिल्हयातील भिल या आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे. गावाबाहेर झोपडया करुन हा समाजवास्तव्यास आहे. धुळे जिल्हयात भिल्ल जमातीची लोकसंख्या मोठया प्रमाणावर एकवटलेली आढळुन येते सदर भील आदिवासी हे अतिशय दारिद्रयाच्या अवस्थेत आजही आहेत त्यांच्या पर्यत शासनाच्या योजना हया मुबलक प्रमाणात पोहोचलेल्या नाहीत त्यांचा आजही पुरेसा शैक्षणिक विकास झालेला आढळून येत नाही त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय अल्पअशा स्वरुपाचे आहे त्यांचा उदरनिर्वाह हा काबाड कष्टाची कामे करुन होत असतो मोल मजुरी तसेच कंत्राटदारांच्या येथे कामे करीत हा समाज आपला उदरनिर्वाह भागवत आहे या जमातीकडे फारच तोकडया लोकांकडे स्वत:च्या जमिनी राहीलेल्या आहेत कोरडवाहू जमिनी हया जास्त प्रमाणात आहेत जेथे काही पिकत नाही अशा जमिनी आहेत. बऱ्याच शाभिल बांधवांनी आपल्याकडील जमिनी हया अतिशय मातीमोल किंमतीने विक्री केलेल्या आहेत.

प्रास्ताविक:

महाराष्ट्रातही आदिवासींची छोटी छोटी राज्ये होती काही जमिनदार ही होते. ब्रिटीशांनी त्यांचे हक्क काढून घेतल्याने त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला. खानदेशातही स्वयंभू व स्वतंत्र भिल्ल राजांना ब्रिटीशंाचा हस्तक्षेप सहन झाला नाही त्यातून भिल्लांनी इंग्रजां विरुध्द सशस्त्र उठाव केलेत. अशा आदिवासी गटातील एक जमात म्हणजे भिल्ल आदिवासी होत. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती (ScheduleTribe) शब्द प्रयोग वापरण्यात आला आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींचे जे दहा मोठे गट आहेत त्यापैकी भिल्ल एक होय. महाराष्ट्रातील तीन भौगोलिक विभागात सातपूडा विभाग एक येतो त्या विभागात धुळे, जळगांव व नंदुरबार जिल्हयात भिल्ल लोकांच्या दाट वस्त्या आढळतात.

भिल्लही महाराष्ट्रात जास्त लोकसंख्या असलेली जमात आहे. डोंगरदऱ्या प्रमाणे मैदानी प्रदेशातही भिल्ल लोकांची वस्ती आहे. साधारणत: गावाबाहेर या लोकांची वस्ती असते. धुळे जिल्हयातील भिल्ल लोकांच्या वस्त्या हया गावांना लागुनच आहेत. यांच्यात माळचे, मोरे, ठाकरे, सोनवणे, गायकवाड, पवार इत्यादी आडनावाचे लोक आहेत. हे लोक बहुधा अशिक्षित असल्याने अंधश्रध्दाळू असतात. गुरे-ढोरे, बकऱ्याचारणे, मासेमारी, जागलकी, सालदारकी करुन आपला उदरनिर्वाह करतात काही लोकांकडे स्वत:ची जमिन असल्याने त्यावर आपला चरितार्थ चालवितात.

ब्रिटीश काळापासून भिल्ल समाजाला स्वत:चे जीवन जगण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागत आहे. ब्रिटीशांनी कधी कायदे करुन तर कधी बळाचा वापर करुन त्यांचे व नवजमिनीवरील अधिकार हिरावून घेतले.

महाराष्ट्रातील एक आदिवासी जमात बरडा, बर्डा, बार्डा आदी नावांनी ही तीचा उल्लेख करतात. भिल्ल जमातीचीच ही एक पोट जमात समजली जाते. त्यांना बरडा किंवा बरडे भिल्ल असेही काही ठिकाणी म्हणतात. त्यांची वस्ती प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार जळगांव, औरंगाबाद, नाशिक, अहमदनगर या जिल्हयांत आढळून येते. महाराष्ट्रात भिल्लांची संख्या जास्त आहे. महाराष्ट्रातील नाशिक धुळे (शिंदखेडा, साक्री, शिरपूर व धुळे तालुका), जळगांव, अहमदनगर, औरंगाबाद या शिवाय यवतमाळ, अमरावती, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर व बीड या जिल्हयांत त्यांची वस्ती विखुरलेली आहे. रोजगारा निमित्ताने हे बांधव जेथे जेथे गेले जिथे त्यांचे पोटभरले तिथे त्यांनी वस्ती करुन घेतली त्यामुळे त्यांची वस्ती मुख्यत्वे ग्रामीण भागात गावाच्या आजूबाजूला लहान वस्त्यांवर

किंवा शेताच्या बाजूला गावाबाहेर विखुरलेली आढळते. अशा वस्त्यांना भिल्ल वस्ती असे म्हणतात. भिल्ल वस्तीत गवताच्या आणि मातीच्या भिंतींच्या लहान झोपडया असतात.

बहुतेक बरडांना स्वत:च्या जमिनी नाहीत ते शेतमजुर म्हणून वर्षानु वर्ष काम करतात व आपला चरितार्थ चालवितात. काही ठिकाणी हे लोक शेती आणि पीक यांची राखण करण्याचे काम करतात. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती ही अत्यंत हालाखीची आढळून येते. साहजिकच बरडांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी असून शेकडा 5% लोक देखील शिकलेले किंवा साक्षर नाहीत. हे प्रमाण स्त्रियांमध्ये फारच कमी आहे. दारिद्रय, शिक्षणाचा अभाव आणि जुन्या सामाजिक रुढी व परंपरा यांमुळे सुधारलेल्या किंवा प्रगत भागात राहून देखील बरडांवर आधुनिकी करणाचा प्रभाव दिसत नाही.

संशोधनाची उदिदष्टे

1) धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाच्या सामाजिक व शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

1) धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाची सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती बिकट आहे.

संशोधन पध्दती

नियोजीत संशोधनासाठी संशोधक प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरुपाची माहिती आणि आकडेवारी गोळा करुन संकलन करणे प्राथमिक आकडेवारी गोळा करण्यासाठी संशोधक प्रश्नावली आणि मुलाखत तंत्राचा अवलंब केलेला आहे तर दुय्यम स्वरुपाच्या माहीती आणि आकडेवारीसाठी शासकीय आकडेवारी, संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे इ. चा वापर केलेला आहे.

संशोधनाची मर्यादा:-

सदरचा विषय हा धुळे जिल्हयातील आदिवासी उपक्षेत्रा बाहेरील भिल्ल आदिवासी यांचेवर केंद्रीत करण्यात आला आहे म्हणजेच धुळे जिल्हयातील शिरपूर व साक्री तालुका वगळता उर्वरित **धुळे व शिंदखेडा** तालुक्याचा समावेश बिगर आदिवासी उपक्षेत्रात (Other**Trible Sub Plan**) येतो.

भिल्लांचे आर्थिक जीवन

धुळे जिल्हयातील भिल्ल आदिवासी हा जादा तर भुमिहीन शेतमजुर आहे. भूमीहीनांचे जीवन अस्थिर आहे. भुमिहीन हे रोजगाराच्या निमित्ताने गुजरात, कर्नाटक राज्यात ऊस तोडणीसाठी स्थलांतर करतात त्यंाच्या मुला-बाळांचे शिक्षण राहून जाते त्यामुळे शिक्षणा अभावी भिल्लांची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती आणखीनच बिकट बनत चालली आहे. आजही भिल्लांचे रोजगार व कामकाजाच्या निमित्ताने मोठया प्रमाणावार स्थलांतर सुरु आहे. भिल्ल युवकांमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण खुपच कमी आहे.

धुळे जिल्हयातील भिल्लांचे व्यवसाय:-

धुळे जिल्हयातील भिल्ल बांधवांच्या व्यवसायाचा विचार करता या भागातील (धुळे तालुक्यातील गावे) भिल्लबांधव अगदी कमी प्रमाणात स्वत:ची शेती करतात. याभागात राहणारे भिल्ल बांधव नेहमी ऊस तोडणी करीता स्थलांतरीत असतात आणि त्यांना स्वत:ची शेतजमीन नाही. पूर्वी काही भिल्ल बांधवाची शेतजमीन होती मात्र कालौ घातती इतर शेतकऱ्यांनी लुबाडली असे वृध्द लोक सांगतात. सध्या हे भिल्ल बांधव जागल करणे हा मुख्य व्यवसाय करतात.

जागलकी:

जागलकरणे म्हणजे शेताची राखण करणे धुळे (धुळे तालुक्यातील गावे) परिसरात शेतात जागल करणारे फक्त भिल्ल आदिवासी बांधव दिसून येतात. सद्यस्थितीत शहरात प्लॉटचे बांधकामे होत असतात तेथे जागलकी करतात. बागाईतदाराच्या शेतावर हे बांधव जागल करतात. ज्या शेतकऱ्याची बागाईत शेती आहे तेथे जागल्या ठेवण्यात येतो. अक्षय्यतृतीये पासून जागलकीचे साल ठरविले जाते. सध्याचा विचार केला तर 80 हजार ते 1.00 लक्ष रुपये वर्षाचे असे पैसे दिले जातात. जागलकरणारा संपूर्ण पिकाची देखभाल करीत असतो. जागलकरणारे कुटूंब

शेतातच राहत असते तेथेच त्याने झोपडी बांधलेली असते. काही भागात तर काही शेतकऱ्यांकडे पिढयानुपिढया जागलकी करणारी भिल्ल कुटुंबे आहेत.

इतर व्यवसाय:

जागलकी व्यतिरिक्त भिल्ल बांधव मोठया प्रमाणावर रोजंदारीने मजूरी करतात. शहरात स्थलांतरीत झालेले भिल्ल कुटंबे ही गवंडी कामे तसेच स्त्रिया हया धुणी-भांडीची ही कामे करतांना दिसून येतात. दुसऱ्याच्या शेतात शेतमजुरी ही करीत असतात वेळ मिळाला तर नाल्यावर जाऊन मासे खेकडी पकडून त्यावर आपला उदनिर्वाह चालवितात. उन्हाळयात नदी किनारी खरबूज, काकडी यांच्या वाडया लावतात व ते विकून चरितार्थ चालवितात. त्यांना शिकार करण्याची आत्यंतिक आवड असल्याने आज ही काही ठिकाणी ससा, घोरपड यांची शिकार करतात. काही बांधव गुरे ही पाळतात यात शेळया-मेंढयाचाच जास्त समावेश असतो. तसेच इतरांची गुरे राखण्याचे ही काम करतात. भिल्ल बांधव हे मोठया प्रमाणावर ऊस तोडणी साठी बाहेर राज्यात जातात. अगोदर उचल म्हणून ऊसतोड मुकडदम याचे कडून पैसे घेतात व ते पैसे परत फेडकरण्यासाठी बाहेर राज्यात ऊस तोडणी साठी जातात. हे उचल घेतलेले पैसे दामदुपटीने फेड करण्याच्या अटीवर दिलेले असतात. जोपर्यंत पैसे पुर्ण फेड होत नाही तोपर्यंत त्या मजुरांना तेथेच काम करावे लागते.

पारंपारिक व्यवसाया व्यतिरिक्त काही प्रमाणात जे काही युवक शिकले त्यांतील काही नोकऱ्या करु लागले विशेष करुन पोलीस खात्यात भिल्ल युवक नोकऱ्या करतांना दिसून येतात. कारण पोलिस बनन्यासाठी जास्त शिक्षणाची अट नसते.

शासनाने आदिवासींच्या विकास करण्यासाठी टीएसपी (TSP) विभाग व ओटीएसपी (OTSP) विभाग अशा प्रकारे दोन विभाग करण्यात आले, टीएसपी विभागातील योजना व ओटीएसपी विभागातील योजना यांत फरक करण्यात आला. आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाज हा जरी शहरा लगत राहत असला त्यास आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी म्हणतात. त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभुत गरजांपासून तो आजही वंचीत आहे. त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, व आरोग्य हे अतिशय महत्वाचे घटक आहेत.

आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी विकास विभाग व शबरी आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. सदर विभागा मार्फत अनेक योजना राबविण्यात येतात त्या योजनांचा लाभ खरोखरच ओटीएसपी क्षेत्रातील आदिवासींना पुरेशा प्रमाणात शिक्षणा अभावी तसेच योजनांची माहिती होत नाही तसेच योजना राबविणारी यंत्रणा शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचत नाही.

धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाची सामाजिक स्थिती

आदिवासी जीवन म्हणजे सतत कष्ट रोजच्या भाकरीसाठी त्यांना सतत संघर्ष करावा लागतो. म्हणून भिल्लांचे जीवन आणि इतर समाजाचे जीवन यात खूप मोठे अंतर आहे. भिल्ल कुटुंबात स्त्री-पुरुष दोघे ही सकाळीच कष्ट करण्यासाठी झोपडी बाहेर पडतात. दैनंदिन जीवन कसे आहे याचा मागोवा घेत असतांना भिल्ल कुटंबात श्रम करणाऱ्या हातांना अतिशय मोल आहे. कुटुंबातील प्रत्येकाने रोज काहीतरी कमवून आणलेच पाहिजे असा त्यांचा शिरस्ता आहे.

भिल्ल कुटंबात नवरा-बायको दोघेही पहाटेच उठतात. चहा तयार करण्याचे सामान असले तर मुलांसहीत चहा घेतात. शिळा भाकरी तुकडा असेल तर मुलाबाळांना सकाळीच खायला देतात. या लोकांना नियमितपणे काम कधीच मिळत नाही. त्यंाना सतत कामाच्या शोधात फिरावे लागते. सध्या धुळे परिसरात बोर आणि केळीची लागवड झाल्याने यालोकंाना बरेच काम मिळते.

भिल्ल बांधवाना नदीवर जाऊन मासे धरायला फार आवडते. यालाही ते शिकारकरना असेच म्हणतात. नदीवर गेल्यावर मासे धरण्याची त्यांची विशिष्ट पध्दत आहे. शिवूडच्या (मासे धरण्याचे एक साधन) सहाय्याने माती एकत्र करुन नदीची धार ते अडवतात. धार अडविण्यासाठी काही झाडांच्या फांद्या, झुडूपे यांचा ही ते वापर करतात. एका बाजूला बांधटाकून दुसऱ्या बाजूने पाणी सोडतात. एकजण एका बाजूचे पाणी उपसत राहतो. तो भाग कोरडा पडतो व त्या भागात असलेले मासे पकडतात. अशा प्रकारे नवरा-बायको दोघेही दिवसभर हेच काम करीत

राहतात. जमलेच तर नदीच्या पात्रात आंघोळ करतात. स्वत:च्या हाताने विणलेल्या जाळयाच्या सहाय्याने ते मासे धरतात. मासे जर जास्त प्रमाणात मिळाले तर ते विकतात. नाहीतर ताज्या माशांचे बट्ट (आमटी) त्यांचे आवडते अन्न आहे. अशा प्रकारे त्याच दिवशी कमवायचे व त्याच दिवशी खायचे अशी त्यांची दैनंदिनी असते.

भिल्ल समाजाची सामान्य स्थिती फार केविलवाणी आहे. भिल्लांचे आयुष्य स्वत: करिता नसून दुसऱ्या करीताच आहे अशी कितीतरी गावे सापडतील की ज्यात एक ही साक्षर मनुष्य नाही. असा एकही मनुष्य सापडावयाचा नाही की, ज्याची शेंडी सावकाराच्या हातात नाही. तरी पण हे लोक उदार व प्रामाणिक असतात. अशी या लोंकाची ख्याती आहे. आपल्या मध्ये काही सुधारणा होणे शक्य आहे असे त्यांना वाटतच नाही. आपल्या वाडवडीलांचं आयुष्य असेच होते आणि आमचे व आमच्या पोराबाळांचे असेच राहणार असाच सामान्य समज बहुधा सर्वत्र दिसून येतो.

भिल्ल समाज हा मुळचा जंगली समाज शिकार करुन जे मिळेल तेवढयावर जगायचे हा त्याचा स्वभाव संग्राहक कृती मुळीच नसल्यामुळे ज्या दिवशी घरात काही असेल त्या दिवशी हा आळसात राहणार. हे दोष त्यांच्यात शेती करु लागल्यानंतर ही उतरले आहेत. मात्र हा समाज स्वच्छंदी आहे भिल्ल समाजात अनेंक दोष असले तरी या समाजात एक फार मोठा गुण हाच की, समाज ऐत खाऊ नव्हता. भीक मागुन जगणाराही नाही अर्थात हा समाज कोणाला ही भारभूत होणार नाही. इतकेच नव्हे तर हा शेतकरी व मजुरी करणारा असल्यामुळे राष्ट्राच्या संपत्तीत भर घालणारा समाज अशी त्याची स्थिती आहे. तसा हा समाज एके काळचा लढवय्या देखील होता. त्यांच्या स्वतंत्र भिल्ल पलटणी होत्या.

आहार: धुळे परिसरातील भिल्ल लोकांचा आहार अतिशय साधा असतो. धुळे परिसरात बाजरी हे पीक जास्त प्रमाणात पिकत असल्याने त्यांचे मुख्य अन्न बाजरीची भाकरी हेच आहे. त्याच प्रमाणे शेतात लावलेला भाजीपाला प्रथमचा खण्याचा मानत्यंाचाच असतो. शेतातील ओला हरभरा, बाजरीची कणसे, विविध प्रकारच्या कडधान्याच्या ओल्या शेंगा ते मनमुराद खातात. तसेच विविध प्रकारची कंदमुळे ही त्यांच्या आहारात असतात. रानावनात उगवणाऱ्या अनेक जंगली (गावरानी) फळांचा मेवा ते सतत चाखत असतात. मांसाहार त्यांना विशेष प्रिय आहे. मासे हे त्यांचे आवडते अन्न आहे. त्याच प्रमाणे बोकडाचे, कोंबडीचे मटण ही त्यांना खूप आवडते. त्याचा वापर हे आहारात करतात. बकऱ्या व कोंबडया ते खास खाण्यासाठीच पाळतात. बकरीचे दूध ही ते चहासाठी वापरतात. दूध विकत घेण्याची प्रथा मात्र त्यांच्यात आढळत नाही. तेल, तिखट, मीठ, मिरच्या ते त्याच दिवसापूरते विकत आणतात. कोणत्याही अन्नाचा साठा ते कधीच करत नाहीत. रोजचा भाजीचा मसाला दगडीपाटा-वरवंटयावर वाटून तयार केला जातो. भिल्ल स्त्रीचे सकाळी उठून मसाला वाटणे हे एक नित्याचे काम आहे. मसाला किती बारीक वाटते त्यावरुन भिल्ल स्त्रीची स्वयंपाकातील हुशारी ओळखली जाते. तेल वापरण्याचे प्रमाणे अतिशय कमी आहे. लालमिरच्यांचा वाटलेल्या तिखटाचा लालभडक रस्सा या लोकांना फार आवडतो भाकरी व कच्चा कांदा, मीठ असा त्यांचा जेवणाचाबेत असतो. हा लालभडक रस्सा कधी मटणाचा, बोंबलाचा (सुकलेले मासे) तर कधी वांगी-बटाटयाचा, विविध प्रकारच्या डाळींचाही असतो. हे लोक अतिशय मिताहारी (कमी जेवणारे) आढळले. म्हणूनच त्यांच्यात लठठ स्त्री- पुरुष आढळले नाहीत. अतिशय सडसडीत बांधा असलेले स्त्री-पुरुष हे धुळे परिसरातील भिल्लांचे एक वैशिष्टय म्हणून सांगता येईल. हा आदिवासी माणूस भीक मागून कधी ही खातना ही खायला मिळाले नाही तर भरपूर पाणी पितात पण मी भूखा आहे अशी तक्रार ते सहसा करत नाहीत. त्यांच्या आहारात भाताचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. शाकभाजी जर नसली तर कांदा, मीठया बरोबर भाकरी खातात. आहार शास्त्रा प्रमाणे जर विचार केला तर परिसरातील भिल्ल लोकांचा आहार निकृष्ट दर्जाचा आहे. भिल्ल समाजात जेवणा पेक्षा दारु पिणे जास्त आवडते. भिल्ल हात भटटया लावतात आणि गावठी दारु विकतात. मोहाची दारु त्यांना अधिक आवडते. शिकार करणे आणि प्राण्यांना पकडून त्याचे मांस खाणे त्यांना आवडते. आठवडे बाजाराच्या दिवशी अंडी, मटण किंवा कोंबडीचे मांस ते खातात.

या लोकांना एकाच ठिकाणी फार काळ राहणे आवडत नाही. ते निसर्गाची अपत्ये आहेत निसर्गाच्या संगतीने रानोमाळ हिंडणे हाच त्यांचा स्थायी भाव आहे. निर्सगाच्या जास्तीत जास्त जवळ राहणे, त्याच्या संगतीत आनंद मानणे या लोकांना आवडते. म्हणूनच ते अतिशय मित भाषी आहेत. स्थिर समाजापासून अलिप्त राहणेच ते पसंत करतात. त्यांना सुधारीत समाजाची भिती वाटते. त्यांची वृत्ती मुळात घाडसी असली तरी ते समाजातील इतरांपुढे अतिशय भित्रट पणे वागतात. त्यांना पोलिसांची अतिशय भीती वाटते. शिक्षणा विषयी उदासीनता वाटण्याचे हे ही एक कारण आहे. माणूस शिकला की तो बिघडतो असा त्यांचा समज आहे. शिक्षण घेण्या पेक्षा जास्तीत जास्त पारंपरिक जीवन जगण्याकडे त्याची वृत्ती झुकते. ते निसर्गालाच आपला देव मानतात. जादूटोणा, भूत-पिशाच्च, करणी या गोष्टींवर त्यांचा पूर्णपणे विश्वास आहे. त्यांच्या यावृत्तीचा माहीती संकलनासाठी फिरत असतांना पदोपदी अनुभव आला. भिल्ल लोक अतिशय लाजाळू, बुजरे आहेत. आपल्या सारख्या पुढे एकदम यायला, बोलायला ते अतिशय लाजतात. त्यांच्याशी संवाद साधण्यासाठी त्यांना खूप आपलेसे करावे लागले. किंवहुना संशोधक ही त्यांच्यातील एक आहे असा विश्वास त्यांना जो पर्यंत येत नसे तोपर्यंत ते दाद देत नसत.

भिल्ल समाजाची शैक्षणिक स्थिती

धुळे जिल्हयातील शिक्षणाची सदयस्थिती

उत्तर महाराष्ट्र विभागामध्ये धुळे जिल्हयाचे स्थान आहे. आताचा धुळे जिल्हा हा 4 तालुक्यांचा आहे पण पुर्वीचा धुळे जिल्हा हा आताचा नंदुरबार व धुळे मिळून एकत्र जिल्हा म्हणून ओळखला जायचा. आज ही धुळे जिल्हयामध्ये आदिवासी समाजाची लोकसंख्या 31.6 टक्के पर्यंत आहे. शिरपूर आणि साक्री तालुकेमध्ये ही आदिवासी समाजाची लोकसंख्या ही लक्षणीय आहे. धुळे जिल्हयाचा ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायामध्ये साक्षरतेचा दर हा फारसा आशादायक नाही. दारिद्रयाचे प्रमाण ही 40 टक्के पर्यंत आहे. यामुळे धुळे जिल्हयाचा मानव विकास निर्देशांक ही इतर जिल्हयांच्या तुलनेने कमी आहे. ध्ळे जिल्हयामध्ये मानवविकास मिशन हया केंद्र सरकारची योजना कार्यान्वित केली गेली आहे. तसेच मागास अनुदान निधी कार्यक्रमाची ही अंमलबजावणी केली आहे.

तक्ता क्रमांक 1

धुळे जिल्हयातील आदिवासी साक्षरतेचा दर

जनगणना 2011	स्त्री	पुरुष	एकुण
	58.11	41.59	49.91

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

जनगणना 2011 नुसार धुळे जिल्हयाचा आदिवासी साक्षरतेचा दर 49.91 टक्के असा आहे. महाराष्ट्र राज्याचा एकुण साक्षरतेचा दर 72.80 टक्के आहे.

आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प धुळे अंतर्गत आदिवासी शिक्षणासाठी भौतिक सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या आहे. या शाळाव्दारे आदिवासी दुर्गम भागामध्ये आश्रम शाळा व वस्तीगृहांची स्थापना शासनाव्दारे केली आहे. धुळे जिल्हयामध्ये एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालयामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळा

तक्ता क्रमांक 2

आश्रमशाळा 1 ली ते 10 पर्यंत

शासकीय आश्रमशाळा	अनुदानित आश्रमशाळा	एकुण
29	22	51

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

तक्ता क्रमांक 3

शासकीय वस्तीगृहे

शासकीय वस्तीगृह	अनुदानित वस्तीगृह	एकुण
15	14	29

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्षमुलाखत

याच बरोबर धुळे जिल्हापरिषदे मार्फत इ.1 ली ते 4थी पर्यंत प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रत्येक वाडी वस्तीपर्यंत शाळा आहे.

धुळे जिल्हयातील आदिवासी शिक्षण विषयक वास्तविकता

धुळे जिल्हयातील आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने दुर्गम भागामध्ये वास्तव्य करीत आहे. त्यामुळे शाळेच्या संदर्भातील भोतिक सुविधा पुरविणे जिकीरीचे असते. हा समाज वस्ती पाडयामध्ये विखुरलेला असल्यामुळे एक वस्ती किंवा पाडयांमध्ये अंतर आहे. तसेच शासकीय आश्रमशाळा लांब असतात. याशाळा प्रामुख्याने इ.10 वी पर्यंत आहे. माध्यमिक शिक्षण दुरगावी असल्याने इ.1 ली ते 10 वी पर्यंत शाळागळतीचे प्रमाण वाढलेलं आहे.

गावामधील शाळेमध्ये ही अलीकडच्या काळामध्ये गळतीचे प्रमाण वाढले आहे. पटसंख्या जरी जास्त दिवस असेल तर प्रत्यक्षात वर्गात उपस्थितीचे प्रमाण अगदी कमी आहे. आदिवासींमध्ये स्थलांतराचे प्रमाण ही अधिक आहे. शेजारच्या नाशिक जिल्हयामध्ये द्राक्ष काढणी हंगाम, डाळींबबाग, ऊसतोड इ. कामासाठी मजुराचे स्थलांतर होत असते त्यामुळे पालक मुलांना सोबत घेऊन जातात परिणामी पटावर संख्या जरी अधिक असली तरी प्रत्यक्षात उपस्थिती ही कमी प्रमाणात आहे.

जिल्हा परिषद शाळांमध्ये मध्यान्ह भोजन असल्यामुळे सकाळच्या सत्रामध्ये मुले फक्त भोजन घेण्यासाठी येतात व दुपारच्या सत्रामध्ये उपस्थित राहत नाही. जिल्हयातील काही दुर्गम शाळामध्ये शिक्षक फक्त मध्यान्ह भोजनाचे कामासाठी रोज जातात. ही वास्तविकता आहे. कागदपत्री आणि आकडेवारी मध्ये शाळा सुरु आहे. यामध्ये फक्त शासकीय यंत्रणेला दोषी मानने योग्य ठरणार नाही. आदिवासी पालकांमध्ये ही शिक्षणा बददलची भुमिका ही नकारात्मक आहे.

उच्च शिक्षणाबाबतीत ही शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण अलीकडे वाढलेले जरी असेल तरी पण ते बदलत्या काळाशी सुसंगत नाही. कारण आजही बऱ्याचश्या मुले आणि मुलींचा पारंपारिक शिक्षणाकडे कल अधिक आहे. या शिंक्षणापासून रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. परिणामी आदिवासी समाजातील मुले-मुली सुशिक्षीत बेरोजगार म्हणून पुन्हा गावात वस्ती व पाडयांमध्ये शेतीशी संबंधीत पारंपारिक कष्टाची कामे करतात. त्यामुळे ही आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणाबददलची भुमिका ही फारशी सकारात्मक राहत नाही. व येणाऱ्या पिंढीलाही शिक्षणाच्या दृष्टीने वेळेत मार्गदर्शन मिळत नाही.

धुळे जिल्हयातील भिल्लांची शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा घेतला असता संशोधकाला असे आढळले की, धुळे जिल्हयातील भिल्ल जमातीमध्ये शिक्षण ही बाब त्यांच्या पर्यंत पाहिजे तेवढया प्रमाणात पोहचलेली दिसुन येत नाही. यासमाजाची सुधारणा व्हायची असेल तर त्यासाठी प्रथम शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहीजे. शिक्षणाचे महत्व न समजल्यामुळे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. शिक्षण जर नसेल तर आर्थिक प्रगती नाही. आर्थिक प्रगती नाही तर सर्वांगिण प्रगतीसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते व्यर्थ ठरतील. त्यांची आर्थिक परिस्थिती, परंपरागत जीवन पध्दती, अंधश्रध्दा, आत्मसंतुष्ट प्रवृत्ती, जिदीचा अभाव यामुळे शिक्षण मागे पडले म्हणून भिल्ल आदिवासी मागे पडला असे संशोधकाला स्पष्टपणे जाणवते. शासनाने अनेक शैक्षणिक सोयी उपलब्ध केल्या असून आज ही भिल्ल बांधवांची मुले-मुली शिक्षणापासून अलिप्त आहेत. कुटुंबातील सर्वच वडील माणसांना शेतावर व अन्यत्र मजुरीसाठी जावे लागते. स्त्री याही घरी राहु शकत नाहीत त्यामुळे मुलांना शाळेत पाठविणे शक्य होत नाही. मुलगी किंवा मुलगा 12-13 वर्षाचा झाला की, तो शेतीची किंवा मजूरीची कामे करु लागतो. कुटंबाचा प्रत्येक माणुस असा आर्थिक प्राप्ती करुन देणारा आधार असल्यामुळे शाळेत जाऊन निरर्थक वेळ घालवित आहे असे त्यंाना वाटते. दारिद्रयामुळे शिक्षण होत नाही आणि शिक्षणामुळे दारिद्रय पिच्छा सोडत नाही असे संशोधकाच्या निदर्शनास येते. आजच्या

स्थितीला या जमातीत अत्यल्प शिक्षण घेतलेले लोक आढळतात. तेच लोक आपल्या मुला-मुलींना शाळेत पाठवतांना दिसून येतात. आश्रम शाळा ग्रामीण भागात सुध्दा सुरु आहेत त्यात 10 वी पर्यंत शिक्षण दिले जाते. शिष्यवृती दिली जाते. बालवाडी, अंगणवाडीतून मुलांना शिक्षणाचे संस्कार टाकले जात आहेत. या जमातीचे शिक्षणापासून दुर होण्यास दारिद्रय आणि अज्ञान ही प्रमुख कारणे आहेत असे संशोधकास वाटते. भिल्लांमध्ये आज ही शिक्षणाबद्द्ल जागरुकता नाही त्यांच्यात शिक्षण करणे किती उपयोगाचे आहे हे त्यांना अजुनही माहीत नाही खरे म्हणजे शासनाने याबाबीकडे गांभीर्याने विचार करावयास हवा कारण शिक्षण नाही तोपर्यत आदिवासी बांधवाना त्यांचे न्याय हक्कसेच संवैधानीक अधिकार माहीत होणार नाही आजचा काळ हा अतिशय स्पर्धेचा काळ आहे शिक्षणा शिवाय पर्याय नाही जोपर्यंत शिक्षण होणार नाही तोपर्यंत आपल्या अवतीभोवती घडणाऱ्या परिस्थितीचे अवलोकन करता येणार नाही तसेच आदिवासींचे हक्कांची जाणीव होणार नाही. भिल्लंाची मुलंही शासनाच्या जिल्हापरिषद तसेच आश्रम शाळेत शिकत असतात तेथे त्यांना योग्य शिक्षण मिळतेच असे नाही जेथे केवळ आदिवासी वस्ती आहे तेथील शाळांची स्थिती तर अतिशय बिकट आहे.

सारणी क्र . 4

धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाची शैक्षणिक स्थिती

एकुण निवेदक - 3200 वर्ष - 2021-22

अ.क्र.	निवेदकांचेशिक्षण	निवेदकांचीसंख्या	शेकडाप्रमाण
1	प्राथमिक	448	**14.00%**
2	माध्यमिक	664	**20.75%**
3	उच्चमाध्यमिक	208	**06.50**
4	पदवी	120	**03.75%**
5	पदव्युत्तर	32	**01.00%**
6	पदवीका	48	**01.50%**
7	तांत्रिक	8	**0.25%**
8	निरक्षर(शिक्षणनाही)	1672	**52.25%**
	एकुण	**3200**	**100.00%**

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

आधुनिक समाजात शिक्षणाला फार महत्व आहे. कारण वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनात जाती-धर्माला महत्व न देता शिक्षणाला महत्व आहे. म्हणून धुळे जिल्हयातील भिल्ल जमातीची शिक्षणाची स्थिती काय आहे याचा अभ्यास सारणी क्र. 4 मध्ये केला आहे.

वरील सारणी क्र. 4 मध्ये धुळे जिल्हयातील आदिवासी समाजातील एकुण् 3200 निवेदकांचा शैक्षणिक स्थितीची माहितीची वर्गवारी दर्शविली आहे. प्रस्तृत संशोधन कार्यात धुळे जिल्हयातील भिल्ल जमातीतील संशोधकाने संशोधन कार्यासाठी घेतलेल्या एकूण 3200 निवेदकांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेतला असता वरील सारणी क्र. 4 वरुन असे दिसून येते की, एकुण 3200 निवेदकांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 448 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (14.0 टक्के) आहे. माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 664 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (20.75 टक्के) आहे. उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 208 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (6.5 टक्के) आहे. पदवी शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 120 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (03.75 टक्के) आहे. पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 32 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (01.00 टक्के) आहे. पदविका

शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 48 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (01.5 टक्के) आहे. तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 08 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (0.25 टक्के) आहे. निरक्षर निवेदकांची संख्या 1672 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (52.25 टक्के) निवेदक निरक्षर आढळून आले असून त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. कारण अशा निवेदकांचे कौटुंबिक कमी असून मिळणाऱ्या पैशांवर कुटुंबातील सदस्यांच्या मुलभूत गरजा ही पुर्ण होऊ शकत नाहीत म्हणून अशा निवेदकांना शिक्षणासाठी पैसा कोठून मिळणार? शिवाय त्यांच्या काळात शिक्षणाऱ्या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे व कुंटुंबाची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे असे निवेदक शिक्षणापासून वंचित राहीलेले दिसून येतात.

एकुण निवेदकां पैकी 664 (20.75 टक्के) माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या सर्वात जास्त आढळून आली आहे. कारण अशा निवेदकांना व्यावहारीक दृष्टीकोनातून तेवढे शिक्षण पुरेसे वाटत असल्याचे आढळून आहे. त्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षणाची गरज भासत नाही किंवा उच्च शिक्षण घेण्याची आर्थिक कुवत त्यांच्यात नसावी.

एकुण निवेदकांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेलल्या निवेदकांची संख्या 448 (14.0 टक्के) आढळून आली असून ती माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांपेक्षा कमी आहे. कारण पूर्वी शिक्षणा विषयी जाणीव जागृती नव्हती. सोयीसुविधा नसल्यामुळे शिक्षणाचा फारसा प्रचार व प्रसार आणि सक्ती नसल्यामुळे प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण कमी आढळून येते.

एकुण निवेदकांपैकी उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 208 (06.5 टक्के) आढळून आली. तसेच पदवी पर्यंतचे शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 120 (03.75 टक्के) पदविका शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 48 (01.5 टक्के), पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 32 (01.0 टक्के) तर तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 08 (0.25 टक्के) असून ती इतर निवेदकांपेक्षा सर्वात कमी आढळून आली आहे. कारण उच्चशिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा कामधंदा करुन कुटुंबाला आर्थिक मदत करावी त्यातून निदान कुटंबाच्या गरजांची पुर्तता होईल हा दृष्टीकोण असल्याचे दिसून येते.

वरील संकलीत केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणावरुन अस निदर्शनास येते की, बहुसंख्य भिल्ल समाजातील निवेदक हे निरक्षर आढळून येतात. थोडक्यात भिल्ल जमातीत शिक्षणाचे प्रमाण फारसे समाधान कारक दिसत नाही.

निष्कर्ष:-

1) आदिवासी उपक्षेत्रा बाहेरील (OTSP) भिल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजुर करुन त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
2) भिलजमातीला रोजगाराच्या संधी तसेच शैक्षणीक संधी मिळाल्यास त्यांना प्रगती साध्य करता येऊ शकेल.
3) आदिवासींच्या प्रगतीचा निष्कर्ष त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या आधारे तो ठरव लागेला पाहीजे.
4) त्यांनी चांगले जीवन जगण्यासाठी सामूहीक प्रयत्न झाले पाहिजेत.
5) आदिवासींच्या आर्थिक उन्नती शिवाय त्यांना त्यांच्या मुलभूत गरजा प्राप्त करुन घेता येणे शक्य नाही आर्थिक परिस्थिती व शिक्षण हया परस्पर पुरक गोष्टी आहेत वैयक्तीक लाभाच्या योजना, तसेच रोजगाराभिमुख मोठया प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे.
6) आदिवासी उपक्षेत्रा बाहेरील भिल्ल जमातीला शासकीय योजनांपासून अल्प लाभ मिळाला आहे.

शिफारसी:-

1) आदिवासी उपक्षेत्रा बाहेरील भिल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजुर करुन विकास कार्यक्रम राबविणेतयावा.

2) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या योजना राबविण्यात याव्यात.
3) निराधार योजनांपेक्षा पायावर उभे करणाऱ्या रोजगारा भिमुख योजनांना प्राधान्य देऊन आदिवासींना सक्षम करणे गरजेचे आहे.
4) मुलभूत सोयीसुविधा आदिवासी वस्तींत पुरविण्यात याव्यात. (पिण्याचे पाणी, राहण्यासाठी घर, वीज पुरवठा, वस्तीतील गटारींची सुविधा)
5) सरकारी योजना या शेवटच्या घटकापर्यंत कशा पोहोचतील याची जाहिरात सरकारी यंत्रणांनी केली पाहीजे. कारण हा घटक अज्ञानी व अशिक्षीत आहे. सरकारी कर्मचाऱ्यांचे दुर्लक्ष इत्यादी घटक कारणीभुत आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ साधने:-

1) Dr. D. N. Majumdar and Dr. T. N. Madan-An Introduction to Social Authropology Asia Publishing House , p. 221
2) Dr. D. N. Majumdar – Races and Culture of India, p.355
3) इन्थ्रोवेन आर. इे. दि ट्राईब ॲण्ड कास्टस ऑफ बॉम्बे, तीन खंड1922, पुनर्मुद्रण -1994
4) भारतीय संविधान कलम 342 (1)
5) महाराष्ट्र शासन नागरिकांची सनद आदिवासी विकास मंत्रालय मंुबई
6) श्री गो. रा. गोसावी- आदिवासींच्या कल्याणकारी योजना (आदिवासी संशोधन पत्रिका मार्च 1999)
7) डॉ. गोविंद गारे – महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृतीच्या समस्या व विकास
8) डॉ. गोविंद गारे – सातपुडयातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजिक मागोवा
9) उपाध्याय विजय आणि शर्मा विजय – भारतकी जनजातीय संस्कृती, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ, 1989
10) उप्रेती हरिचंद्र – भारतीय जनजातीयाँ, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी.
11) गारे गोविंद,आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे
12) डॉ. देवगंकर एम. जी., आदिवासी विकास प्रशासन, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
13) प्रा. डॉ. पाटील भास्करराव, प्रा. पगारे संजीव, सातपुडयातील आदिवासी लोक संस्कृती
14) डॉ. कुळकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स
15) प्रा. डॉ. साळुंके संजय भा., आदिवासी समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.
16) जनगणना 2011.
17) Ralf Piddingion-An Introduction to Social Anthropology,Oliver and Boyd London,1952,p.18
18) Majumdar and Madan – An Inroduction to Social Anthropology, Asia Publishing House,1956,p.188
19) Notes and Querieson Anthropology.

मासिके:-

1) महाराष्ट्र शासन धुळे जिल्हा गॅझेटियर
2) संशोधन पत्रिका आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे
3) आदिवासी संदर्भ पुस्तिका – आवृत्ती 1 ली

शेतक-यांच्या आत्महत्या : समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग, शारदा महाविदयालय परभणी. (महाराष्ट्र)

प्रस्ताविक :

जिवनजगत असतांना माणसाला अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्य यामुलभुत गरजा आहेत. यामध्ये सर्वात महत्वाची आणि मुलभुत गरज म्हणजे अन्न हि गरज पुर्ण करण्याचे काम शेती आणि शेतकरी करतो आजही आपला देश कृषी प्रधान आहे. आपल्या देशात 69% लोकशेती आणि शेतीशी निगडीत व्यवसाय करतात पुर्वी एक मन होती उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरीपण अताआलीकडे त्यात बदल झालेला आढळुन येतो राष्ट्रीय उत्तपन्नात शेतीचे योगदान दिवसेनदिवस कमी होत चाले आहेत. महागडे बियाणे, वाढत्या रासायणिक खताच्या किमती, दुष्काळ, नापीकी, शासनाचे बेजबाबदार धोरण, ई. कारणामुळे शेतकरी दुष्टचकरात अडकला आहे. त्याचा परीणाम आत्महत्या होत आहे. भारतीय शेतकर-यांच्या संदर्भात मागील 20 वर्षात म्हणजे 1995 ते 2015 याकालावधित 309126/- शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. पंजाब, हरीयाण, महाराष्ट्र ई. विकसीत राज्यात पण शेतक-यांचे आत्महत्याचे सत्र सुरु झाले आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्राचा अव्वल क्रंमाक लागतो. मराठवाडयात आणि विदर्भात सर्वाधित शेतक-यांनी आत्महत्या केल्याचे आढळुन येते. भारता सारख्या शेतीप्रधान देशात विविध राज्यात शेतक-यांच्या आत्महत्या हि एक गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. महाराष्ट्रात 1995 ते 2013 या कालावधित 6000/- शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. 2012 पासुन महाराष्ट्रातील शेतक-यांच्या आत्महतेत लक्षणिय वाढ झालेली दिसते हि भारताच्या ईतिसातील शोकांतीका आहे. भारताला शरमेने खाली मान घालावी लावणारी बाब आहे.

उदिष्टे :

1. शेतकरी आत्महत्या का करतात याचा शोध घेणे.
2. शेतक-यांच्या आत्महत्या रोकण्यासाठी उपाय योजना सुचविणे.

गृहितके :

1. कर्जबाजारीपणा हे शेतक-याच्या आत्महत्याचे प्रमुख कारण आहे.
2. शासनाचे पॅकेज, व्याजमाफी, कर्जमाफी या उपाययोजना पुरेशा नाहीत.

संशोधन प्रणाली :

प्रस्तुत शोध निबंध हा संपुर्णता: दुयम तथ्यावर आधारीत आहे दुयम तथ्य संकलनासाठी विविध संर्दभ ग्रंथ, शोध निबंध, मासिके, इंटरनेट यांचा वापर केला आहे.

शेतकरी चळवळ आणि शेतकरी :

शेतक-यांचे विविध प्रश्न सोडविण्यासाठी किंवा प्रश्न शासनदरबारी मांडण्यासाठी शेतक-यांच्या विविध चळवळी उभ्या राहिल्या शरद जोशी, महेंद्र सिंह टिकेट, शहिद भगत सिंह यांचे चुलते सरदार अजित सिंह संधु, जोगिद्र सिंह उगराह, बलबिर सिंह राजेवाल, जगमोहन सिंह, डॉ. दर्शनपाल, सरवनसिंह पंधेर, डॉ. एन. डि. पाटिल, राजु शेटी, अमर हबीब ई. देशातील चळवळीत नेतृत्वाने शेतक-यांना न्याय मिळवुन देण्यासाठी विविध अंदोलने केली कधी शेतकरी या नेतृत्वाच्या पाठीशी उभा राहिला तर कधी शेतक-यांनी पाठ फिरवली परंतु या

चळवळीतुन एक सिद्ध होते की भारतातील शेतकरी एकत्रीत नाहीत व विविध राजकीय पक्षानी शेतक-यांना एकत्र येवु दिले नाही. राजकीय पक्षानी स्व:ताची पोळी भाजण्यासाठी शेतक-यात नेहमी दरी निर्माण केली त्यामुळे अदयापही शेतक-यांचे प्रश्न सुटलेले नाहीत.

1995 ते 2014 पर्यंत भारताती शेतक-यांनी आत्महत्या केलेली आकडेवारी :

अ.क्र	वर्ष	शेतक-यांच्याआत्महत्याचीआकडेवारी
1	1995	10720
2	1996	13729
3	1997	13622
4	1998	16015
5	1999	16082
6	2000	16603
7	2001	16415
8	2002	17971
9	2003	17164
10	2004	18241
11	2005	17131
12	2006	17060
13	2007	16632
14	2008	16796
15	2009	17368
16	2010	15664
17	2011	14027
18	2012	13754
19	2013	11772
20	2014	12360

शेतक-यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाय योजना :

1. किमान हमी भावाची व्यवस्था करण्यात यावी.
2. सिंचन सुविधा करण्यात यावी.
3. शेतकऱ्यांना विजपुरवठा सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून द्यावा व २४ तास वीज उपलब्ध करून द्यावी.
4. पीक विमा पध्दत लागू करण्यात यावी.
5. शेतकऱ्यांच्या मालाल उत्पादन खर्चावर आधारीत हमी भाव द्यावा.
6. शेतकऱ्यांना दिले जाणारे कर्ज वेळेवर उपलब्ध करून द्यावेत व व्याजदर कमी ठेवावा.
7. शेतीला लागणारे अवजारे कमी खर्चात उपलब्ध करून द्यावेत.
8. प्रत्येक गावात सरकारने गोदाम उपलब्ध करून द्यावेत.
9. स्वामीनाथन आयोगाने केलेल्या शिफारशी जशासतशा लागू कराव्यात.

10. शेतीला पूरक व्यवसाय जसे, शेळी पालन, कुक्कुट पालन, वराह पालन, दुग्धव्यवसाय उपलब्ध करून देणे.

संदर्भसूची :

1. वैद्य वर्षा, घुगल सुनिल, भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या समस्या आणि उपाय, सर साहित्य केंद्र, नागपूर
2. बोकरे दिवाकर, शेतकऱ्यांचा आत्महत्या थांबवायच्या कशा, डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००८.
3. वृत्तपत्र - दै. महाराष्ट्र टाईम्स, दै. सकाळ, दै. लोकसत्ता, दै. लोकमत
4. लांजेवार नरेंद्र, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या – चिंतन आणि उपाय, समेरू प्रकाशन, २००७.
5. जोशी शरद, कर्जमुक्ती आंदोलने, शेतकरी प्रकाशन, आंबेठान, १९९८.
6. पी. साईनाथ, संशोधन अहवाल, २००५
7. कांबळे उत्तम, पवार अभिजित, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक शोध दै. सकाळ अहवाल, एप्रिल२००६
8. समाज प्रबोधन पत्रिका, लोकराज्य योजना.

भाषा उत्पत्ति सिध्दांत और हिंदी का उगम

प्रा. स्मिता हनुमंतराव नायक

हिंगोली

मानव एक सामाजिक प्राणी हैं | समाज में रहने कारण उसे एक दूसरे के साथ सम्पर्क स्थापित करणा पडता हैं | मनुष्य आपने सामाजिक जीवन में परस्पर एक दूसरे से भांषो एवं विचारों के आदान प्रदान हेतू अनेक साधनों का प्रयोग करता हैं | विचारों की अभिव्यक्ती अथवा मनोभावों का प्रकटन जिस साधन से होता है | तथा सार्थक ध्वनि चिन्हों का प्रकटन ही भाषा हैं | भाषा का प्रयोजन विचारों की अभिव्यक्ती हें जो मुख्यत: ध्वनि चिघ्न और लिपिबध्द और लिपिबध्द अक्षर से सुकर बन पाती हैं | भाषा के दो आधार दृष्टीगत होते हैं | भौतिक और आन्तरिक | भौतिक आधार के रुप में ध्वनियाँ उल्लेख्य है तथा आंतरिक आधार के रुप में विचार और भाव | सामान्यत: विचार और भाव मानव मस्तिष्क के पूर्वरुपमें अवस्थित होते है और भाव मानव मस्तिष्क के पूर्व रुपमे अवस्थित होते है और समयानुसार ध्वनिरुप में निर्गत होते रहते हैं | भाषा का सबंध मानव से हैं | जो मनुष्यों के वागिन्द्रियों से निकली हो उसे हम भाषा करते हैं |

भाषा का स्वरुप :-

भाषा एक सामाजिक क्रिया हैं | वह एक व्यक्ति की कृती नही हैं | समाज में वह विचार विनिमय का साधन हैं | मतलब भाषा किसी न किसी वस्तु के बारे में कहती हैं | वह समाज सापेक्ष्य होती हैं | मानव जाती कि प्रत्येक पीढी भाषा की आविष्कर्ता नहीं कहीं जा सकती वह तो पारम्परिक रुप से भाषा को अर्जित करती हैं | भाषा शब्द संस्कृत की 'भाष्' धातु से निष्पन्न हुआ हैं | जिसका कोशीय अर्थ हैं - कहना या प्रकट करना भाषा को मनुष्य के भावों या विचारों को प्रकट करने का साधन कहा जा सकता हैं | मनुष्य अपने भांवो या विचारों के आदान - प्रदान के लिए ज्ञानेंन्द्रियों को माध्यम बनता हैं | प्राचीनकाल से विव्दानों ने भाषा को परिभाषित करने का प्रयास किया हैं | प्राचीन काल में मर्हषि पतंजली नें लिखा हैं-

'व्यक्ता वाचि वर्णा येषांत इमे व्यक्त वाच : |'

अर्थात, जो वाणी वर्णो में व्यक्त होती है उसे भाषा कहते है |

भाषा के अनेक स्वरुप होते हैं | एकही देश -प्रदेश में अनेक भाषाएँ हो सकती हैं | भारतवर्ष में ही हिंदी, मराठी, बंगाली जैसे भाषाएँ सह अस्तित्व में हैं | इन भाषाओं के अंतर्गत भी अनेक भेदोपभेद मिते हैं | एक परिवार की बोली दूसरे परिवार की बोली से भिन्न हो सकती हैं | इस प्रकार गाँव, शहर, विशिष्ट वर्ग या समूदाय की भषा भी परस्पर भिन्नता रखती हैं |

बोली - स्थान विशेष में उपयोग में लानेवाली भाषा ही बोली हैं | इसका व्यवहार नितान्त सीमित क्षेत्र में होता हैं | बोली के संबंध में ऐसे प्रत्यक्ष उदाहरण देखने को आते हैं जहाँ एक ही जगह पर रहनेवाले लोग एक निर्दिष्ट बोली को विविध रुप में इस्तेमाल करते हैं | बोलियों के संबंध में प्रसिध्द कहावत हैं -

'चार कोस पर बदले पानी
आठ कोस पर बदले बानी |'

बोलियों में उच्च साहित्य का अभाव हैं | इसका साहित्य लोकगीत लोककथाएँ है |

विभाषा :- विभाषा को उपभाषा भी कहा जाता है | विभाषा का क्षेत्र बोली से व्यापक होता हैं | बोली की व्यापकत्व पाकर विभाषा बन जाती हैं | बोली को व्यापकता प्रदान करने में उक्त क्षेत्र में किसी महामानव का होना आवश्यक हें | हिंदी की दो प्रतिष्ठित बोलियाँ - अवधी तथा ब्रज इतनी लोकपियता मिली जिसके पीछे तुलसीजीका रामकाव्य तथा सूर का कृष्णकाव्य साहित्य तथा उसकी भाषा अवधी तथा ब्रज जन- जन के गले का हार बन गई | देहातों मे कृष्ण के पद , मीरा के पद तथा रामचरित मानस की चौपाइ्याँ पीढियों सें कष्ठस्थ होकर गायी जा रही हैं | कोई बोली ' विभाषा' बन हाय इसके पीछे शासनव्यवस्था का भी योदान रहता हैं |

भाषा - कई विभाषाओं से एक विभाषा ही भाषा का रुप धारण कर समाहार प्रकृति होती हैं | वह कई बोलियों को अपने में ढाल लेती है| वह कई बोलियों को अपने में ढाल लेती हैं | किसी भी भाषा का सर्वांग सुंदर रुप उसके साहित्य में दृष्टिगत होता हैं |

भाषा के मूल स्वरुप बोली विभाषा तथा भाषा ही है किंतु भाषा को प्राय : अन्य नामें से भी पुकारा जाता हैं यथा - साहित्यिक भाषा, राष्ट्रभाषा, राजभाषा, संपर्कभाषा आदि | ये सब भाषा के विस्तारीत रुप हैं | राष्ट्रभाषा के अंतर्गत समस्त

देश तथा राष्ट्र को मुख्रित करने की क्षमता होती हैं | जब कोई भाषा अधिक व्यापक क्षेत्र में संचरित होने लगे तो वह राष्ट्रभाषा के आसन पर आसीन हो जाती हैं | भारत की राष्ट्रभाषा हिंदी के पीछे राजनीतिक , सांस्कृतिक तथा धार्मिक कारण मुख्य रहें |

भाषा की उत्पत्ति के सिध्दांन्त :-

भाषा विव्दानों ने भाषा की उत्पत्ति के सम्बन्ध में विभिन्न मतों को सिध्दान्त रुप में प्रस्तुत किया हैं |

१) दिव्य उत्पत्ति का सिध्दान्त :- यह सबसे प्राचीन सिध्दान्त हैं | इस सिध्दान्त को माननेवाले भाषा को इश्वरकी देन मानते है | इसप्रकार नतो वे भाषा को परंपरागत मानते है और न मनुष्योव्दारा अर्जित | इन विव्दानों के अनुसार भाषी की शक्ति मनुष्य अपने जन्म के साथ लाया है | और उसे सीखने का उसे प्रयत्न करना नहीं पडा हैं | इस सिध्दान्तो को माननेवाले विभिन्न धर्म ग्रंथो का उदाहरण अपने सिध्दान्त के समर्थन में देते हैं |

२) **धातु सिध्दान्त** :- इस सिध्दान्त के अनुसार विभिन्न वस्तुओं की ध्वन्यात्मकता अभिव्यक्ति प्रारंभ में धातुओ से होती थी | इनकी संख्या आरंभ में बहुत बडी थी परंतू धीरे - धीरे लुप्त हो कर कुछ सौ ही धातुये शेष रही | विव्दानो के अनुसार इन्ही सें भाषा की उत्पत्ति हैं |

३) **संकेत सिध्दान्त** :- इस सिध्दान्तानुसार भाषा की उत्पत्ति संकेतोसे हुई हैं | मनुष्य बंदर और जानवरो की भाँति अपनी इच्छाओं की अभिव्यक्ति भावबोधक ध्वनियो के व्दारा कता होगा फिर उसने विविन्न जीवजंतूओं तथा अचेतन पदार्थोकी ध्वनियों के अनुकरण पर शब्द बनाये होंगे | तत्पश्चात उसने अपने संकेतो के अंगो के अंगो के व्दारा उन ध्वनियों का अनुकरण किया होगा | इस स्थिती में स्थुल पदार्थो की अभिव्यक्ति के लिये शब्द बने होंगे | संकेत सिन्दात भाषा के विकास के लिए इस स्थिती को महत्वपूर्ण मानता हैं |

४) **अनुकरण सिध्दान्त** :- भाषा उत्पतिके इस सिध्दान्तानुसार भाषा की उत्पत्ति अनुकरण के आधार पर हुई हैं | मनुष्य ने पहले अपने आसपास के जीवों और पदार्थो की ध्वनियों का अनुकरण किया होगा और उसी अधार पर शब्दों का निर्माण किया होगा |

५) **अनुरणन सिध्दान्त** :- इस सिध्दान्तानुसार मुन्यों ने आने आस-पास की वस्तुओं की ध्वनियों के आधार पर शब्दो का निर्माण किया हैं |

६) **विकासवाद का सिध्दान्त** :- इस सिध्दान्तानुसार अनुकरणात्मक भावबोधक तथा प्रतीकात्मक शब्दो के अमन्वये से भाषा की उत्पत्ति हुई हैं और फिर कालान्तर में प्रयोग प्रवाह में आकर भाषा में बहुत से शब्दों का अर्थ विकसित हो गया हैार नये शब्द बनते चले गये |

ईस प्रकार भाषा की उत्पत्ति क्रमिक विकास से हुई हैं | और भाषा ने अपना निश्चित रुप धारण कर लिया और जिसके व्दारा मनुष्य परस्पर विचार विनिमय करने लगा |

भारोपीय भाषा परिवार :-

भाषा परिवारों में से भारोपीय परिवार अधिक महत्वपूर्ण हैं | संस्कृत, ग्रीक, लैअिन आदि साहित्यीक भाषाऐं इसी के अंतर्गत आती हैं | भारोपीय परिवार युरेशिया का ही नहीं अपितु विश्र्व का सबसे बडा भाषा परिवार हैं | यह परिवार एक बडे भू-भाग में सिमटा हुआ हैं | भारोपीय परिवार की भाषाऐं भारत, ईरान, अमिनिया, योरप, अमेरिका, अफ्रिका तथा आस्ट्रेलिया में बोली जाती हैं | विव्दानों ने भारोपीय भाषा बोलनेवालों की जाती का नाम 'वीरोस' कहा हैं | इस परिवार की प्राचीन अर्वाचीन भाषाओं का मुलस्त्रोत कोई आदिम भाषा ही होगी | संस्कृत, अवेस्था, ग्रीक और लैटिन के प्राचीन लेखोंव्दारा इन भाषाओं का जो स्वरुप का अनुमान किया जाता हैं | अपने मुल स्थान से विभाजीत हो जाने पर भारोपीय भाषा के कम से कम वर्ग हो गए - भाप्त ईरानी वर्ग तथा यूरोपीय वर्ग |

भारोपीय परिवार की भाषाओं को 'केन्तुम' और 'शतम' नाम से विभाजीत किया जाता हैं | 'केन्तुम' वर्ग में केल्टिक, टयुटानिक या जर्मनी, लैटिन या ईटाली, हेलेनिक या ग्रीक, हित्ती भाषा, तोखारी इनका समावेश हैं | और 'शतम' वर्ग में बाल्टिक, स्लावी, इल्बानी, आर्मेनियन, भारत ईरानी अथवा आर्य ईरानी इनका समावेश पाया जाता हैं |

प्राचीन भारतीय आर्यभार्षा :-

भारतीय आर्य भाषा भारोपीय परिवार की सर्वाधिक प्रमुख भाषा है जिसका विकास 'शतम' वर्ग की भारत, ईरानी शाखा से हुआ | भारत में प्रमुख रुप से आर् परिवार एव द्रविड परिवार की भाषाऐ बोली जाती हैं | उत्तर भारत की भाषाएँ

आर्य परिवार की तथा दक्षिण भारत की भाषाएँ द्रविड परिवार की हैं | उत्तर भारत की आर्य भाषाओं में संस्कृत सबसे प्राचीन है, जिसका प्राचीनतम रुप ऋग्वेद में मिता हैं, इसी की उत्तराधिकारीणी हिंन्दी हैं |

भारतीय आर्य भाषाओं के काल तीन काखंडो में विभक्त किया जाता हैं |

१. प्राचीन भारतीय आर्यभाषा काल (१५०० ई.पू.से ५०० ई .पू. तक)
२. मध्य भारतीय आर्यभाषाकाल (५०० ई.पू.से १००० ई .पू. तक)
३. आधुनिक भारतीय आर्यभाषाकाल (१००० ई.पू.से अब तक)

प्राचीन भारतीय आर्यभाषाकाल में वैदिक संस्कृत एवं लौकिक संस्कृत दो भाषाएँ थी | चारों वेद ब्राम्हण ग्रंथ, उपनिष इसीकाल की रचना हैं, इनमें भाषा कालरुप नही हैं | ऋग्ववेद संस्कृत का प्रायीनतम ग्रंथ हैं| लौकीक संस्कृत में रामायण, महाभारत आदि लिखे गए | इस काल की भाषा योगात्मक थी, शब्दों में धातुरुप सुरक्षित थे, भाषा संगीतात्मकता थी, पदों का स्थान निश्चित नही था | शव्दो में तत्सम शब्दों की प्रचुरता थी |

मध्यभारतीय आर्यभाषा काल में तीन भाषाएँ विकसित हुई |

१) **पाली भाषा** (५०० ई.पू.से १ ई. तक) पांन्ती को मागधी भाषा भी कहा जाता है यय बौध्द धर्म की भाषा हैं |

२) **प्राकृत भाषा** (१ ई.पू.से ५०० ई. तक) - प्राकृत भाषा बोलचाल की भाषा होने के कारण पंडितो में प्रचलित थी | जैन साहित्य प्राकृत भाषा में लिखा गया हैं | प्राकृत में शौरसेनी प्राकृत, पैशाची प्राकृत महाराष्ट्री प्राकृत, अर्ध मागधी प्राकृत मागधी प्राकृत यहं पाँच प्रमुख भेद हैं |

३) **अपभ्रंश भाषा** (५०० ई.पू.से १००० ई. तक) - इस भाषा को अवटठ्ठ, अवट्टत्थ, देशभाषा, देशीभाषा आदि नाम हैं | अपभ्रंश का शाब्दिक अर्थ बिगज हुआ या गिरा हुआ है | अपभ्रंश का साहित्य में प्रयोग १२०० ई तक हुआ | १००० ई के आसपास हिंदी का प्रयोग साहित्य मे पारंभ हो चुका था, किंतु कुछ काल तक बाद में भी अपभ्रंश का प्रयोग साहित्य में होता रहा |

हिंदी :-

हिंदी शब्द एक चौकनिवाला शब्द हैं | 'हिन्दी' नाम हो वस्तुत : ईरानियों और फारसियों व्दारा किया गया हैं | फारसी में लोग सिंधु किनारे के भूभाग को हिंद तथा बहाँ के निवासियों को हिंदू कहा करते थे | फारसी में 'स' ध्वनी का 'ह' में परिवर्तन दिखता हैं | सिन्ध से फारसीमे हिंदी बनता हैं जैसे सुप्त से हप्त | बाद में सिंद और हिंद की परिभाषा में भेद किया गया | सिंधू नदि के दक्षिणी सिरे पर बसा हुआ क्षेत्र सिंध कहलाया हौर सिंधु नदी के पार उत्तर और दक्षिणवाला क्षेत्र हिंद कहलाया, हिंद की भाषा का नाम हिंदी हैं | विभिन्न विव्दानों के प्रतिक्रया से 'हिन्दी' हिंद हिदू शब्द के व्युत्पत्तिपरक अर्थ स्पष्ट होता हें | "हिन्दी" का विकास प्राकृतों अपभ्रंशो से होता हुआ संस्कृत से प्रसूत हैं |

आधुनिक आर्य भाषाओ का विकास अपभ्रंश भाषाओ से हुआ है| हिंदी का विकास भी इसी अपभ्रंश से हुआ है| अत:हिंदी की जननी अपभ्रंश है| उत्तर भारत मे अपभ्रंश के सात क्षेत्रीय रुपांतरण प्रचलित है|, जिनसे आधुनिक भारतीय आर्य भाषाओका कालांतर मे विकास हुआ|

अपभ्रंश का क्षेत्रीय रुप - विकसीत होनेवाी आर्य भाषाऐ

१. शौरसेनी अपभ्रंश - पश्चिमी हिंदी,राजस्थानी हिंदी, गुजराती हिंदी
२. पैशाची अपभ्रंश - पंजाबी, लहंदा
३. **ब्राचड अपभ्रंश** - सिंधी
४. **खस अपभ्रंश** - पहाडी
५. **महाराष्ट्री अपभ्रश** - मराठी
६. **अर्धमागधी अपभ्रंश** - पूर्वी हिंदी
७. **मागधी अपभ्रंश** - बिहारी, उडीया, बंगला, असमिया

हिंदी एवं अन्य भारतीय आर्य भाषा ओं का विकास अपभ्रंश के क्षेत्रीय भेंदो से हुआ | हिंदी भाषा की उत्पत्ति मुलत: शौरसेनी अपभ्रंश से हुई हैं | साहित्य में हिंदी का प्रयोग उसके खडी बोली के रुप को प्रमाणीत करता हैं | हिंदी भाषा समुदाय पाँच भागों में विभक्त हैं |

पूर्वी हिंदी - अवधी, बघेली, छत्तसगढी |

पश्चिमी हिंदी - खडीबोली, ब्रज, बांगरु, कन्नोजी, बुंदेली

राजस्थानी हिंदी - मारवाडी, मेवानी, मालवी, जयपुरी

बिहारी हिंदी - भोजपुरी, मगदी, मैथिली

पहाडी हिंदी - नेपाली, कुआऊँनी , गढवाली, जौनसारी आदि |

यह हिंदी का वर्गीकरण बोलीयों में नही उपभाषाओं में किया गया हैं | जिससे हिंदी का भौगोलिक सीमांकन हुआ हैं | तथा पाँच उपभाषाओं में १८ बोलीयों का समावेश हैं | हय १८ बोलीयाँ हिंदी को समृध्द बनाजी हैं और अपने क्षेत्र में साहित्य एवं संस्कृति की संग्रहिका रही हैं |

भाषा कें अर्थ में हिंदी के अतिरिक्त उसके अन्य दो रुप भेद हैं | हिंदी भाषा के साहित्यिक रुपों के अंतर्गत दक्खिनी हिंदी, हिन्दवी या हिंन्दुई, हिंन्दुस्थानी या हिंदोस्थानी, खडीबोली, रेख्ता, उर्दू आदि नामों का प्रयोग होता हैं | और उसे ही परिनिष्ठित हिंदी का नाम दिया जाता हैं |

इस प्रकार भाषा की उत्पत्ति होकर उसका उत्तरोत्तर विकास हुआ और उसीमें से हिंदी भाषा की व्युत्पत्ति होकर उसका विकास हुआ |

संदर्भ ग्रथ :-

१) भाषा विज्ञान एवं हिंदी भाषा - डॉ.लक्ष्मीकांत पाण्डेय

२) हिंदी भाषाः विकासात्क परिदृश्य - डॉ. कैलासनाथ पांण्डेय

३) हिंदी भाषा एवं नागरी लिपिका विकास - डॉ. कन्हैयालाल शर्मा

४) भाषा विज्ञान तथा हिंदीभाषा - डॉ.आंबादास देशमुख

५) भाषा विज्ञान - भोलानाथ तिवारी

कोविड–19 सहायतार्थ बीमा एवं शासन की कुछ महत्वपूर्ण योजनाएं

डॉ. केशवमणि शर्मा
प्राध्यापक (वाणिज्य) शासकीय माधव महाविद्यालय उज्जैन (म.प्र.)

शोध सारांश

देश में कोरोना वायरस का प्रकोप बढ़ता जा रहा है। प्रतिदिन कोरोना संक्रमित मरीजों का आंकड़ा बढ़ता जा रहा है। नित नये आंकड़े मौत के देख कर प्रत्येक व्यक्ति का दिल दहल रहा है। कोरोना की वजह से अभी तक म.प्र. में 56 प्राध्यापकों की मौत हो चुकी है, उनके परिवारों में हुई मौत के आंकड़े भी लगभग इससे अधिक ही हैं।किसी का इकलौता पुत्र तो किसी के माता–पिता तथा किसी का सम्पूर्ण परिवार ही कोरोना के कारण मृत्यु को प्राप्त हो चुका है। उनके आश्रितों के पास गुजर–बसर करने का कोई साधन नहीं बचा है। देश में अफरा–तफरी का माहौल है। मनोविज्ञान पूर्णतः बदल चुका है। पहले आदमी पैसा कमाने की उम्मीद में काम करता था, परंतु अब वह जीवन की सुरक्षा एवं भविष्य के प्रबंध के लिए सोचता है। कोरोना जंग जीतने के लिए अस्पताल में बेड की कमी, ऑक्सीजन एवं दवाओं की कमी, प्रायवेट अस्पतालों द्वारा मनमाने तरीके से पैसे की वसूली जैसी विषम परिस्थितियों में आज प्रत्येक व्यक्ति की मनोवैज्ञानिक स्थिति में खतरनाक परिवर्तन ला दिया है। ऐसी गंभीर परिस्थितियों में कोविड–19 के अंतर्गत व्यक्ति की सहायतार्थ बीमा एवं शासन की कुछ योजनाएं ऐसी हैं, जिनका क्रियान्वयन एवं जानकारी व्यक्ति एवं परिवार को निश्चित ही मानसिक एवं आर्थिक रूप से बल प्रदान कर सकती है। शोध आलेख में मुख्यमंत्री कोविड–19 जनकल्याण योजना, मुख्यमंत्री कोविड–19 योद्धा कल्याण योजना, मुख्यमंत्री कोविड–19 अनुकम्पा नियुक्ति योजना, मुख्यमंत्री कोविड–19 निशुल्क उपचार योजना, मुख्यमंत्री कोविड–19 बाल कल्याणयोजना इत्यादि का विश्लेषण किया गया है जो कि जनसाधारण एवं शासकीय सेवकों का मार्गदर्शन करेगी।

प्रस्तावना –

भारत देश में स्वास्थ्य सुविधाओं के बोझ के कारण प्रतिवर्ष 7 करोड़ व्यक्ति गरीबी के दलदल में धंस जाते हैं। हमारे यहां मरीजों का ''आय से ज्यादा खर्च'' का अनुपात 62 प्रतिशत है। स्वास्थ्य सुविधाएंअपर्याप्त हैं। वर्तमान में 1000 व्यक्तियों पर 0.9 बिस्तर हैं। भारत में स्वास्थ्य सुविधाओं पर सरकारी खर्च सकल घरलू उत्पाद (GDP) का केवल 1.4 प्रतिशत है, जबकि विश्वस्तर पर इसका औसत 5.9 प्रतिशत है। ग्रामीण क्षेत्रों में डॉक्टर्स का अभाव है। विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ने 1000 की जनसंख्या पर एक डॉक्टर की न्यूनतम सीमा तय की है, जबकि भारत में यह उपलब्धि मात्र 0.59 प्रतिशत ही हैअर्थात इस न्यूतनम स्तर से भी 41 प्रतिशत कम सुविधाओं में जीवन यापन कर रहे हैं। ***इन** परिस्थितियों का फायदा निजी अस्पताल को सामान्य रूप से मिलता है। आज निजी चिकित्सा संस्था सेवा के उद्देश्य से नहीं बल्कि कमाने के उद्देश्य से संचालित हो रहे हैं। महामारी कोविड–19 की दूसरी लहर में तो इन्होंने अति ही कर दी है। दिल दहलाने वाला वाकया यह भी है कि देश की राजधानी दिल्ली के एक प्रायवेट अस्पताल में डेंगू से पीड़ित बालिका की मौत होने के बावजूद भी उसके माता–पिता को चिकित्सा खर्च के नाम पर **रुपये 16 लाख का** भारी भरकम बिल थमा दिया। हमारे यहां स्वास्थ्य बीमा के प्रति लोगों की जागरुकता नहीं होने तथा टर्म प्लान होने, सरकारी योजनाओं की जानकारी नहीं होने के कारण यह सारा आर्थिक बोझ व्यक्ति स्वयं ही उठाने को मजबूर होता है। प्रस्तुत शोध आलेख में ऐसी ही सहायता हेतु लागू कुछ योजनाओं को प्रस्तुत किया गया है। जिनकी जानकारी आम आदमी को आर्थिक सुरक्षा प्रदान करती है।

*** सेनगुप्ता जयश्री ''बेहतर स्वास्थ्य सुविधाओं के रास्ते में चुनौतियां 5 जून 2018''**

शोध प्रविधि एवं उद्देश्य –प्रस्तुत शोध वर्णनात्मक प्रकृति का होकर द्वितीयक समंकों पर आधारित है। अल्प मात्रा में प्राथमिक समंकों का भी समावेश किया गया है। शोध आलेख का प्रमुख उद्देश्य शासकीय सेवकों, उनके आश्रितों, आमजन तथा कोविड–19 महामारी के कारण अनाथहुए एवं निराश्रितों तथा उन साधारण, गरीब, अशिक्षित लोगों को महामारी के दौर में स्वास्थ्य सुविधाओं पर हुए व्यय में सहायता एवं आर्थिक सबलता प्रदान कर लागू योजनाओं के माध्यम से जागरुकता पैदा करना रहा है।

शोध का क्षेत्र–शोध का क्षेत्र कोविड–19 से संक्रमित, मृत तथा गैर संक्रमित उन सभी लोगों से संबंधित है, जिन्हें इस अस्थिरता एवं विकराल महामारी के दौर में जीवन की जंग लड़ने एवं आर्थिक अस्थिरता के कारण

स्वास्थ्य की रक्षा करने तथा आय के साधनों की सीमितता का सामना करना पड़ रहा है। शोध पत्र के माध्यम से जागरुक उन लोगों को भी करने का प्रयास है, जो वर्तमान तकनीकी युग में इनसे अनभिज्ञ हैं।

शोध पत्र की व्याख्या –

कोविड–19 महामारी से संक्रमण एवं मृत्यु के कारण निराश्रित एवं अन्य आमजनों की जागरुकता हेतु यहां सरकार की कुछ योजनाओंका संक्षिप्त विश्लेषण किया जा रहा है –

(A) म.प्र. सरकार की योजनाएं	**(B) केंद्र सरकार की योजनाएं**
1. मुख्यमंत्री कोविड–19 योद्धा कल्याण योजना	1. प्रधानमंत्री सुरक्षा बीमा योजना
2. मुख्यमंत्री कोविड–19 बाल कल्याण योजना	2. प्रधानमंत्री जीवन ज्योति योजना
3. मुख्यमंत्री कोविड–19 अनुकम्पा नियुक्ति योजना	3. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना
4. मुख्यमंत्री कोविड–19 विशेष अनुग्रह योजना	
5. मुख्यमंत्री कोविड–19 निशुल्क उपचार योजना	

म.प्र. सरकार की योजनाओं का संक्षिप्त विवरण अग्रलिखितहै –

1. मुख्यमंत्री कोविड–19 योद्धा कल्याण योजना–

(अ) उद्देश्य – यह योजना मप्र शासन द्वारा राज्य में कोविड–19 महामारी की रोकथाम हेतु सेवा प्रदान कर रहे कर्मियों के लिए सुरक्षा कवच के रूप में लागू की गई है। इस योजना का लाभ ऐसे शासकीय कर्मी के उत्तराधिकारी को दिया जायेगा, जिसकी मृत्यु कोविड–19 के कारण हुई है।

(ब) पात्रता –ऐसे शासकीय कर्मी जो कोविड की रोकथाम हेतु प्रत्यक्ष रूप से कोविड नामित अस्पताल, कोविड केयर सेंटर, कोविड टेस्टिंग लेब, क्वारंटीन सेंटर में अथवा कोविड–19 की रोकथाम हेतु घर–घर सर्वेक्षण, समूना संग्रहण, जांच, कंटेनमेंट एरिया में पर्यवेक्षण, साफ–सफाई या अन्य कोई ऐसा कार्य करने के लिए तैनात किए गए हों, जिससे उसका सीधा सम्पर्क कोविड मरीज से होने की संभावना है के उत्तराधिकारी पात्र होंगे। परंतु प्रधानमंत्री गरीब कल्याण पैकेज में लागू बीमा योजना में शामिल शासकीय कर्मी पात्र नहीं होंगे।

(स) शासकीय कर्मी से आशय –शासकीय कर्मी से आशयराज्य सरकार के विभागों के कर्मचारी या राज्य सरकार के बोर्ड, निगम,, प्राधिकरण, एजेंसी, स्थानीय निकाय अथवा कम्पनियों इत्यादि द्वारा नियुक्त स्थायी, अनुबंधित, दैनिक वेतनभोगी, तदर्थ, आउटसोर्स कर्मियों एवं सामुदायिक स्वास्थ्य कार्यकर्ता से है।

(द) कवरेज एवं दावा –योजना में पात्र मृत शासकीय कर्मी के विधिक उत्तराधिकारी को मृत्यु दिनांक से 45 दिवस में निर्धारित प्रपत्र में उल्लेखित दस्तावेज एवं प्रमाण पत्र को विधिवत भरकर हस्ताक्षरित कर संबंधित विभाग में प्रस्तुत करना होगा। संबंधित कार्यालय, जिला स्तरीय समिति के सचिव को यह आवेदन अनुशंसा सहित तत्काल प्रस्तुत करेंगे, जिसका निराकरण समिति द्वारा प्रत्येक स्थिति में 30 दिनों के अंदर किया जायेगा। राहत आयुक्त से स्वीकृति प्राप्त होने पर जिला कलेक्टर द्वारा कोषालय के माध्यम से भुगतान किया जायेगा।

(इ) दावा प्राप्ति हेतु विधिक उत्तराधिकारियों की पात्रता –

(i)पति अथवा पत्नी

(ii) पति/पत्नी नहीं होने पर विधिक संतान जिसकी उम्र मृत्यु दिनांक को 25 वर्ष से कम हो (विवाहित पुत्री को छोड़कर) एवं दिवंगत शासकीय कर्मी पर पूर्णतः आश्रित हो। यदि संतान एक से अधिक है, तो कुल दावा राशि सभी को बराबर हिस्सों में देय होगी।

(iii) यदि उपर्युक्त पति/पत्नी/संतान नहीं है, तो दिवंगत शासकीय कर्मी के माता–पिता जो उस पर पूर्णाश्रित हों।

–यहां यह भी स्पष्ट करना जरूरी है कि यदि मृतक द्वारा अपनी सेवा पुस्तिका में मृत्यु सह सेवानिवृत्ति उपादान के लिए नामांकन किया है और ऐसे नामांकन का सक्षम अधिकारी द्वारा प्रमाणीकरण किया गया है, तो सेवा पुस्तिका में वर्णित उक्त व्यक्ति ही दावा सर्वप्रथम प्राप्त करने हेतु पात्र होगा।

*** दावा परिशिष्ट हेतु संचालनालय, आयुष, मध्यप्रदेश, भोपाल का पत्र कमांक/स्था–2/21/OSD/25, भोपाल, दिनांक 04.05.2021 देखें।**

(2)मुख्यमंत्री कोविड–19 बाल कल्याण योजना–योजना संपूर्ण मध्यप्रदेश में लागू है। इसमें कोविड–19 से मुत्यु से अभिप्राय ऐसी किसी मृत्यु से है, जो 1 मार्च 2021 से 30 जून 2021 तक की अवधि में हुई हो।

(अ) उद्देश्य –कोविड–19 से अनेक परिवारों में आजिविका उपार्जन करने वाले माता–पिता या अभिभावक की आकस्मिक मृत्यु हुइ है। ऐसे प्रभावित परिवारों के बच्चों को आर्थिक एवं खाद्य सुरक्षा तथा

शैक्षणिक सुविधा प्रदान करना इस योजना का मुख्य उद्देश्य है ताकि ऐसे बच्चे गरिमापूर्ण जीवन निर्वाह कर सकें एवं बीच में अपनी पढ़ाई नहीं छोड़ें।

(ब) पात्रता –

(i) प्रभावित परिवार मध्यप्रदेश का स्थानीय निवासी हो।

(ii) परिवार को मुख्यमंत्री कोविड–19 योद्धा कल्याण योजना का लाभ प्राप्त करने की पात्रता नहीं हो।

(iii) बाल हितग्राही के मृतक माता/पिता वैध ऐसे शासकीय सेवक या किसी उपक्रम के सेवक नहीं हो, जिन्हें पुरानी पेंशन स्कीम में पेंशन पाने की पात्रता हो।

(iv) ऐसे बालक/बालिका जिनकी आयु 21 वर्ष या उससे कम हो, परंतु स्नातक पाठ्यक्रम में अध्ययनरत रहने की स्थिति में 24 वर्ष या पाठ्यक्रम की अवधि जो भी पूर्व में हो और जिनके

(v)माता/पिता (यदि माता पिता का निधन पूर्व में हो गया हो तो या वैध अभिभावक की मृत्यु कोविड–19 से 1 मार्च 2021 से 30 जून 2021 तक की अवधि में हुई हो)

(स) सहायता –योजना के अंतर्गत ऐसे बाल हितग्राही को जिनके माता/पिता या (माता पिता पूर्व में मर गये हों) वैध अभिभावक की मृत्यु कोविड–19 के कारण होने से अनाथ हो गये हों को निम्नांकित सहायता की पात्रता होगी –

(i) मासिक आर्थिक सहायता –ऐसे प्रत्येक बाल हितग्राही को **रुपये 5000/**–प्रतिमाह की सहायता राशि उसके बैंक खाते में जमा की जायेगी। यदि उसकी उम्र 18 वर्ष से कम है तो चिन्हांकित संरक्षक एवं बाल हितग्राही के संयुक्त बैंक खाते में जमा की जायेगी।

(ii) खाद्यान्न सुरक्षा–ऐसे बाल हितग्राही को राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अधिनियम के अंतर्गत निशुल्क मासिक राशन प्रदाय किया जायेगा। ऐसे प्रकरणों में जिला कार्यक्रम अधिकारी महिला एवं बाल विकास विभाग पात्रता पर्ची उपलब्ध करवायेगा।

(iii) शिक्षा सहायता –स्कूल शिक्षा (कक्षा 1 से 8) हेतु RTE के प्रावधानों के अनुसार ऐसे विद्यार्थी को निशुल्क शिक्षा प्रदान की जायेगी। कक्षा 9 से 12वीं तक शासकीय स्कूलों में अध्ययनरत बाल हितग्राही को निशुल्क तथा प्रायवेट स्कूलों में अध्ययनरत विद्यार्थी को रुपये **10000/**– प्रतिवर्ष की सहायता उपलब्ध करवाई जायेगी। यह सहायता उसे अन्य शासकीय योजनाओ में मिल रही छात्रवृत्ति या अन्य लाभ के अतिरिक्त होगी।

उच्च शिक्षा हेतु सहायता–

(A) शासकीय संस्थानों में स्नातक स्तर पर बाल हितग्राहीयों का प्रवेश निशुल्क रहेगा।

(B) काशनमनी जमा करने से छूट रहेगी।

(C) समस्त शुल्क (प्रवेश शुल्क, परीक्षा शुल्क,मेस शुल्क सहित अन्य सभी वास्तविक वार्षिक शुल्क) का लाभ देय होगा। इस समस्त शुल्क की प्रतिपूर्ति संबंधित संस्था को की जायेगी।

(D) निजी या अशासकीय संस्थानों में वास्तविक शुल्क या रुपये **15000/**– जो भी कम हो हितग्राही के आधार लिंक्ड बैंक खाते में प्रतिपूर्ति की जायेगी।

तकनीकी शिक्षा –

(A) शासकीय संस्थानों (BE/पोलीटेक्निक/डिप्लोमा/आईटीआई/पेरामेडिकल स्नातक)
में देय शुल्क शासन द्वारा वहन किया जायेगा।

(B)निजी संस्थानों में यदि प्रवेश JEE मेन्स या पृथक प्रवेश परीक्षा के आधार पर है, तो रुपये **1,50,000/**– प्रतिवर्ष और 12वीं के आधार पर रुपये **75,000/**– वार्षिक या वास्तविक राशि जो भी कम हो शासन द्वारा वहन की जायेगी।

चिकित्सा शिक्षा–

(A)NEET के आधार पर प्रवेश होने पर शासकीय एवं निजी कॉलेजों में देय समस्त शुल्क राज्य शासन द्वारा वहन किया जायेगा।

(B) स्वयं के द्वारा आयोजित परीक्षा के आधार पर प्रवेशित बाल हितग्राही भी इस योजना में मान्य एवं पात्र होगा।

(C) शासकीय मेडिकल कॉलेज में शिक्षित डॉक्टर को 2 वर्ष तक राज्य शासन द्वारा सुनिश्चित ग्रामीण क्षेत्र में कार्य संबंधी एवं रुपये 10 लाख का बाण्ड तथा निजी कॉलेज में शिक्षित डॉक्टर को 5 वर्ष ग्रामीण क्षेत्र एवं 25 लाख रुपये का बाण्ड संबंधी अनुबंध निष्पादनीय होगा।

विधि शिक्षा–

(i) CLAT या स्वयं द्वारा आयोजित परीक्षा के माध्यम से राष्ट्रीय विधि विश्वविद्यालयों (NLU) में प्रवेश लेने वाले बाल हितग्राहियों द्वारा शुल्क राज्य शासन वहन करेगा।इस योजना में पात्र बाल हितग्राही जो पूर्व से किसी पाठ्यक्रम में अध्ययनरत है उन्हें भी योजना वर्ष में लाभ प्राप्त होगा।

(ii) योजना का कियान्वयन एवं निगरानी तथा मूल्यांकन महिला बाल विकास विभाग के अधीन रहेगी।

आवेदन प्रकिया—योजनंतर्गत सभी आवेदन, वांछित दस्तावेजों सहित योजना हेतु निर्मित पोर्टल **covidbalkalyan.mp.gov.in**पर उपलब्ध है। योजना पोर्टल पर अपलोड दिनांक 21 मई 2021 से 29 मई 2021 तक 208 आवेदन पंजीकृत हो चुके हैं। हेल्प डेस्क नंबर **0755—2700800** है। विस्तृत जानकारी के लिए मप्र शासन वित्त विभाग की वेबसाईट पर विजिट (21.05.2021) किया जा सकता है।

(3) मुख्यमंत्री कोविड—19 अनुकम्पा नियुक्ति योजना—

(अ) **प्रस्तावना**—मध्यप्रदेश राज्य शासन द्वारा उसके नियोजन में कार्यरत समस्त नियमित / स्थायीकर्मी / कार्यभारित एवं आकस्मिकता से वेतन प्राप्त दैनिक वेतन भोगी / तदर्थ / संविदा / कलेक्टर दर / आउट सोर्स / मानदेय के रूप में कार्यरत शासकीय सेवक / सेवायुक्तों के लिए मुख्यमंत्री कोविड—19 अनुकम्पा नियुक्ति योजना लागू की गई है। मप्र शासन सामान्य प्रशासन विभाग के पत्र कमांक सी—3—12 / 2013 / 1 / 3, भोपाल, दिनांक 28 मई 2021 के अनुसार योजना की अवधि 01 मार्च से 30 जून 2021 निर्धारित की गई है। अगर सेवायुक्त योजना अवधि में कोविड—19 पॉजिटिव था, लेकिन उसकी मृत्यु योजना अवधि समाप्ति के बाद 60 दिन के अंदर कोविड—19 पॉजिटिव होने से या किसी भी बीमारी से हो जाती है, तब भी अनुकम्पा नियुक्ति की पात्रता होगी।

(ब) उद्देश्य—उक्त बिंदु'**अ**' में दर्शित सेवायुक्तों जिनके वेतन / मानदेय / पारिश्रमिक का भुगतान राज्य की संचित निधि या राज्य के नियमित स्थापना मद के अनुदान से किया जाता है, की कोविड—19 संक्रमण के कारण मृत्यु हो जाती है तो परिवार के पात्र एक व्यक्ति को उसी प्रकार के नियोजन में अनुकम्पा नियुक्ति प्रदान की जाएगी, जिसमें मृत सेवक नियोजित था।

(स) अनुकम्पा नियुक्ति हेतु पात्रता—

(i) कोविड—19 की पॉजिटिव रिपोर्ट मान्य चिकित्सकीय जांच में (RAT/RTPCR) हो।

(ii) मृत्यु की तिथि पर पूर्णकालिक रूप से नियोजित होना आवश्यक है।

(iii) इस योजना में अनुकम्पा नियुक्ति हेतु आयु का बंधन नहीं है।

(iv) दिवंगत सेवायुक्त के परिवार का कोई भी सदस्य यदि पूर्व से सेवा में नियोजित है, तो वह पात्र नहीं होगा।

(v) यदि मृत्यु सेवानिवृत्ति के बाद सेवावृद्धि, पुनर्नियुक्ति या संविदा नियुक्ति के दौरान होती है, तो वह भी पात्र नहीं होगा।

(vi) मुख्यमंत्री कोविड—19 योद्धा योजना में **रुपये 50** लाख जिन्हें प्राप्त करने की पात्रता है, उन्हें इस योजना का लाभ नहीं दिया जाएगा।

(द) अनुकम्पा नियुक्ति हेतु पद एवं प्रकिया—

(i) पात्र व्यक्ति को धारित योग्यता एवं अर्हतानुसार वर्ग 3 (गैर कार्यपालिक) अथवा वर्ग—4 या इसके समतुल्य पदों पर उसी प्रकार के नियोजन में अनुकम्पा नियुक्ति दी जाएगी अर्थात यदि मृतक संविदा नियुक्ति पर था, तो आश्रित को भी संविदा नियुक्ति ही दी जाएगी।

(ii) निर्धारित प्रपत्र में वांछित दस्तावेजों सहित आवेदन मृत्यु दिनांक से 04 माह के भीतर उस विभाग में प्रस्तुत करेगा जिसमें दिवंत सेवारत था।

(iii) यदि विभाग में पद रिक्त नहीं है, तो भी नियुक्ति दी जाएगी।

(iv) परिवार के सदस्यों द्वारा अनुकम्पा नियुक्ति हेतु नाम का शपथ पत्र देना होगा। तथा परिवार द्वारा नामित व्यक्ति को भी इस आशय का शपथ पत्र देना होगा कि वह परिवार के सभी सदस्यों का भरण पोषण करेगा।

(v) सक्षम प्राधिकारी को पूर्णरुप से भरा हुआ आवेदन प्राप्त होने के 01 माह की समय सीमा में यह नियुक्ति प्रदान की जाएगी। आवेदन पत्र के प्रारूप एवं उसके साथ संलग्न किए जाने वाले दस्तावेजों के लिए मध्यप्रदेश शासन सामान्य प्रशासन विभाग मंत्रालय का आदेश कमांक C—3—12 / 2013 / 1—3,भोपाल,दिनांक 28 मई 2021 अथवा वेबसाईट

covid-19anukampaniyukti.mp.gov.inदेखें।

(4) मुख्यमंत्री कोविड–19 विशेष अनुग्रह योजना –

(अ) उद्देश्य –राज्य सेवा मध्यप्रदेश में कार्यरत कार्मिकों की कोविड–19 के संक्रमण से उत्पन्न परिस्थितियों में आकस्मिक मृत्यु होने पर उनके परिवार को तात्कालिक आर्थिक सहायता के उद्देश्य से यह योजना लागू की गई है। मध्यप्रदेश शासन वित्त विभाग मंत्रालय के पत्र क्रमांक R/895/1153/2021/नियम/चार, भोपाल, दिनांक 21.05.2021 के अनुसार योजना लागू होने की अवधि **01 मार्च 2021 से प्रारंभ होकर 30 जून 2021 तक** रहेगी। यह भी कि सेवायुक्त योजना अवधि में कोविड–19 पॉजिटिव था, लेकिन उसकी मृत्यु योजना अवधि समाप्ति के होने के बाद कोविड–19 पॉजिटिव होने के 60 दिवस के भीतर हो जाती है, तो भी उसके विधिक उत्तराधिकारी इस योजना में पात्र होंगे।

(ब) पात्रता की शर्तें –

(i) मृतक के कोविड–19 पॉजिटिव होने संबंधी चिकित्सकीय प्रयोगशाला की विधिमान्य रिपोर्ट (RTPCR/RAT) होना जरूरी है।

(ii) मृत्यु की तिथि पर सेवायुक्त पूर्णकालिक रूप से मप्र शासन में नियोजित होकर उसका वेतन/मानदेय/पारिश्रमिक भुगतान राज्य की संचित निधि अथवा स्थापना अनुदान से विकलनीय होना चाहिए। अंशकालिक नियुक्ति में इस योजना के लाभ की पात्रता नहीं होगी।

(iii) मुख्यमंत्री कोविड–19 योद्धा कल्याण योजना में पात्र परिवारों को इस योजना के लाभ की पात्रता नहीं होगी।

(iv) राज्य के समस्त नियमित/स्थायीकर्मी/दैनिक वेतनभोगी/तदर्थ/संविदा नियुक्त/आउटसोर्स वाले/आंगनवाड़ी कार्यकर्ता/सहायिका/आशा कार्यकर्ता/ग्राम कोटवार इस योजना हेतु पात्र हैं।

(v) योजना में दावा प्रस्तुत करने की अंतिम तिथि **31 अक्टूबर 2021** होगी।

(स) अनुग्रह राशि –

(i) योजना में अधिकतम रुपये 5 लाख तक विशेष अनुग्रह राशि का भुगतान किया जा सकेगा। यदि किसी मृत सेवायुक्त को पूर्व में उसके नियोक्ता द्वारा किसी अनुग्रह राशि का भुगतान किया गया हो, जो 5 लाख रुपये से कम हो, तो भुगतान की गई अनुग्रह राशि एवं रुपये 5 लाख का अंतर की शेष राशि का भुगतान योजना में किया जाएगा।

(ii) जिन सेवायुक्तों को अनुग्रह राशि/उपादान राशि की पात्रता नहीं है, उनके पात्र दावेदार को रुपये 5 लाख की राशि भुगतान की जावेगी।

(iii) यदि परिवार में एक से अधिक सेवायुक्तों की मृत्यु हुई हो, तो प्रत्येक के निधन पर पृथक–पृथक राशि देय होगी।

(द) दावा प्रस्तुति एवं भुगतान प्रक्रिया –

(i) दावेदार द्वारा निर्धारित प्रपत्र में अपना आवेदन उस कार्यालय प्रमुख के समक्ष निर्धारित अवधि में वांछित समस्त दस्तावेजों सहित प्रस्तुत करना होगा, जिसमें मृतक कार्यरत था। संबंधित कार्यालय प्रमुख स्वीकृति जारी करके 3 दिवस में सक्षम प्राधिकारी को भिजवायेगा। सक्षम अधिकारी बिल तैयार करेगा एवं कोषालय में प्रस्तुत करेगा। कोषालय द्वारा दावेदार के खाते में राशि जमा की जायेगी।

(ii) यदि कार्यालय प्रमुख की मृत्यु होती है, तो संबंधित विभाग के विभागाध्यक्ष अनुग्रह राशि स्वीकृत करने हेतु सक्षम प्राधिकारी होंगे।

(iii) राज्य शासन के निगम/मडल/संस्थाओं/प्राधिकरण/विश्वविद्यालयों/नगरीय निकायों एवं पंचायतीराज संस्थाओं में अनग्रह राशि का भुगतान उनकी स्वयं की निधि से नियमानुसार किया जाएगा।

आवेदन या दावा प्रस्तुति हेतु निर्धारित प्रारूप एवं परिशिष्ट तथा आवेदन के साथ लाने वाले समस्त दस्तावेजों के लिए मध्यप्रदेश शासन के वित्त विभाग की वेबसाईट पर दिनांक 21.05.2021 के पत्र क्रमांक/आर/895/1153/2021/नियम/चार देखा जा सकता है।

(5)मुख्यमंत्री कोविड–19 उपचार योजना–

(अ) उद्देश्य –आर्थिक रूप से कमजोर कोविड–19 पॉजिटिव मरीजों को पूर्णतः निशुल्क उपचार उपलब्ध करवाना ही योजना का मुख्य उद्देश्य है।

(ब) पात्रता–योजना में आयुष्मान कार्ड धारी आर्थिक रूप से कमजोर परिवार प्रदेश के सरकारी एवं चिन्हित प्रायवेट अस्पतालों में निशुल्क कोविड–19 उपचार करवाने हेतु पात्र श्रेणी में आते हैं।

(स) योजना की व्याख्या –योजना मुख्यतः 3 घटकों पर आधारित है।

प्रथम घटक में सरकारी अस्पताल एवं सरकारी मेडिकल कॉलेजों में कोविड–19 मरीजों को निशुल्क **ICU**/ऑक्सीजनयुक्त बेड/आइसोलेशन बेड उपलब्ध करवाए गए हैं।

द्वितीय घटक में निजी मेडिकल कॉलेजों द्वारा संचालित अस्पतालों में निशुल्क उपचार हेतु **3675** बेड्स हेतु सरकार ने अनुबंध किया है।

तृतीय घटक में राज्य शासन द्वारा आयुष्मान कार्डधारियों हेतु संबंद्व अस्पतालों में 20 प्रतिशत बेड्स आयुष्मान हितग्राहियों के निशुल्क उपचार हेतु आरक्षित किए गए हैं परंतु पर्याप्त प्रचार–प्रसार नहीं होने से इनका समुचित उपयोग नहीं हुआ है। इस संबंध में आयुष्मान कार्डधारियों को आने वाली परेशानियो को दूर करने के लिए राज्य शासन ने निम्नांकित निर्णय इस योजना के माध्यम से लिए हैं।

(i)पूर्व में आयुष्मान कार्डधारियों के उपचा हेतु विशेष जांच की सीमा प्रतिवर्ष रुपये 5000/– प्रति परिवार थी, जिसे संशोधित कर प्रति परिवार के स्थान पर प्रति कार्डधारी कोविड–19 उपचार हेतु भर्ती मरीजों के लिए किया गया है।

(ii)यदि किसी कोविड मरीज का स्वयं का आयुष्मान कार्ड नहीं है, तो उसके परिवार के किसी भी सदस्य के ऐसे आयुष्मान कार्ड के आधार पर उसे निशुल्क उपचार की सुविधा प्राप्त होगी।

(iii)उपर्युक्त **(ii)** में वर्णित व्यक्ति का आयुष्मान कार्ड भर्ती होने के 3 दिन में बनवाने की व्यवस्था जिला मुख्य चिकित्सा अधिकारी एवं कलेक्टर करेंगे।

(iv)आयुष्मान कार्डधारी के इलाज में आने वाली किसी भी समस्या को दूर करने हेतु प्रत्येक जिले में अपर कलेक्टर स्तर के अधिकारी को योजना का नोडल अधिकारी एवं प्रत्येक आयुष्मान संबंद्व अस्पताल हेतु शासकीय अधिकारी को प्रभारी अधिकारी बनाया गया है।

(v)आयुष्मान कार्डधारियों की उपचार संबंधी शिकायतों के निवारण हेतु प्रत्येक जिलेमें एक विशेष सेल बनाई जाये, ताकि कार्डधारी को सुगमतापूर्वक अस्पताल में प्रवेश मिल सके एवं उपचार से वंचित नहीं रहना पड़े।

योजना को लागू किए जाने संबंधी निर्देश मप्र शासन लोक स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण विभाग मंत्रालय भोपाल के पत्र कमांक 2024/1291/2021/17/मेडि–2 भोपाल, दिनांक 06.05.2021 में देखे जा सकते हैं।

निष्कर्ष –

आज हमारे देश में कोविड–19 महामारी संघर्ष के इस दौर में जहां एक ओर बिस्तरों, ऑक्सीजन, दवाओं की कमी एवं कालाबाजारी के कारण इलाज की मारमारी के लिए व्यक्ति इतना परेशान हो रहा है, जितना वह बीमारी से नहीं है।

मध्यप्रदेश सरकार द्वारा जारी आंकड़ो के अनुसार – शासकीय अस्पतालों में 395 आईसीयू/एच.डी.यू. बेड, 13334 ऑक्सीजनयुक्त बेड एवं 20601 आईसोलेशन बेड उपलब्ध हैं। साथ ही निजी चिकित्सालयों के 3675 विभिन्न श्रेणी के बेड्स वर्तमान में उपलब्ध हैं, जिनमें 20 प्रतिशत बेड्स आयुष्मान हितग्राहियों के लिए आरक्षित किए गए हैं। आश्रमों, स्कूलों एवं कॉलेजों में भी अस्थायी चिकित्सा सुविधा केंद्र बनाए हैं, फिर भी सुविधाएं पर्याप्त प्रतीत नहीं हो रही हैं। अनेक योजनाएं कोविड–19 संक्रमित व्यक्ति के लिए लागू की गई हैं, परंतु जागरुकता का अभाव इनके संपूर्ण क्रियान्वयन में सार्थक साबित नहीं हो पा रहा है।

सुझाव–

यद्यपि स्वास्थ्य राज्य की विषयवस्तु है तथापि आवश्यकता आज इस बात की है कि घोषित योजनाओं के क्रियान्वयन हेतु आम लोगों को जागरुक किया जाए। स्वास्थ्य सुविधाओं पर सरकारी व्यय सकल घरेलू उत्पाद (GDP) के 1.4 प्रतिशत से बढ़ाकर विश्वस्तर के अनुरूप किया जाए। प्रायवेट अस्पतालों के मनमाने तौर तरीकों पर अंकुश के लिए दिल्ली सरकार की तरह योजनाएं लागू की जाएं। बेड्स की संख्या में बढ़ोत्तरी, ऑक्सीजन प्लांट्स की स्थापना, दवाओं की समुचित उपलब्धि के संबंधी उपाय सुनिश्चित किए जाएं। बीमा कम्पनियों द्वारा दावों के निपटान की शीघ्र एवं 100 प्रतिशत दर सुनिश्चित की जाए।

हमारे देश में वर्ष 2017 में मात्र 10,22,859 डॉक्टर थे। प्राथमिक स्वास्थ्य सुविधाओं हेतु 9 लाख अतिरिक्त डॉक्टरों की तथा उच्च स्तर की स्वास्थ्य सुविधाओं हेतु 1 लाख 20 हजार विशेषज्ञ डॉक्टरों की आवश्यकता को भी पूर्ण करना महामारी से निजात पाने में सार्थक कदम साबित होगा। उपरोक्त व्यवस्थाओ के आधार पर ही हम **''स्वास्थ्य के अधिकार''** की कल्पना को सार्थक कर पाएंगे।

संदर्भ सूची

1. संचालनालय, आयुष, मध्यप्रदेश, भोपाल का पत्र कमांक/स्था–2/21/OSD/25, भोपाल, दिनांक 04.05.2021 देखें।
2. मप्र शासन लोक स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण विभाग मंत्रालय भोपाल के पत्र कमांक 2024/1291/2021/17/मेडि–2 भोपाल, दिनांक 06.05.2021
3. मध्यप्रदेश शासन वित्त विभाग मंत्रालय के पत्र कमांक R/895/1153/2021/नियम/चार, भोपाल, दिनांक 21.05. 2021
4. मध्यप्रदेश शासन सामान्य प्रशासन विभाग मंत्रालय का आदेश कमांक C–3–12/2013/1–3,भोपाल,दिनांक 28 मई 2021
5. सेनगुप्ता जयश्री ''बेहतर स्वास्थ्य सुविधाओं के रास्ते में चुनौतियां 5 जून 2018''
6. वित्त मंत्रालय मध्यप्रदेश भोपाल की वेबसाईट
7. www.covid-19anukampaniyukti.mp.gov.in
8. https www. covidbalkalyan.mp.gov.in

नागपुरी बोली : स्वरूप, वैशिष्ट्ये

डॉ. राजीव यशवंते

मराठी विभाग, गुरू बुद्धीस्वामी महाविद्यालय, पूर्णा (जं) ता.पूर्णा (जं), जि. परभणी – 431 512

प्रस्तावना :

मानवी जीवनात संप्रेषणासाठी भाषा अत्यंत महत्त्वाची आहे. 'जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या उक्तीच्या चालविवर जितक्या व्यक्ती तितक्या भाषा असे म्हणता येते.भाषा जरी सामाजिक असली तरी बोलणे व्यक्तीनिष्ठ आणि संदर्भनिष्ठ असते. एखाद्या व्यक्तीच्या भाषिकसवयीचा अभ्यास म्हणजे त्या व्यक्तीच्या 'बोलण्याचा' अभ्यास होय. अर्थात व्यक्तीच्या एखाचा गुटाचा भाषिक सवयी किंवा लकबीचा विचार 'बोली' म्हणून करतो. बोली निर्माण होण्याची अनेक कारणे असतात. या सर्व बोली त्या त्या भागाच्या नावांनी ओळखल्या जातात. महाराष्ट्राची भाषा म्हणजे मराठीअसा ठाम निर्देश आहे.या मराठी भाषे अंतर्गत अनेक बोलींचा समावेश प्रादेशिकदृष्ट्या भिन्न भिन्न दिसून येतो. अर्थात मराठीच्या बोली म्हणून वऱ्हाडी, झाडी, खानदेशी, कोकणी, दुळबी, डांगी या बोलींचा नामोल्लेख होतो.

स्थानिक बोली कितीही असल्या तरी त्या ज्या व्यापक प्रदेशात बोलल्या जातात त्या शासनाच्या व्यवहारासाठी निवडली गेलेली विशिष्ट बोलीच प्रमाण समजली जाते आणि तिचे शिक्षणात, प्रसार माध्यमातून व सामान्य जीवनात सर्वत्र वर्चस्व असते. प्रमाणभाषा आणि बोली याच्यात जो महत्त्वाचा भेद असतो तो म्हणजे प्रमाणभाषा, ही शिकावी लागते तर बोली ही दैनंदिन व्यवहारांचा एक भाग असल्यामुळे आपल्याततती रुळलेली असते.भाषाशास्त्रीय दृष्ट्यामात्र या सर्वच बोळींना महत्त्वाचे स्थान आहे.

बोलीबद्दल समाजात आजूही अनेक गैरसमज आढळतात अजूनही शुद्ध-अशुद्ध, प्रतिष्ठित- अप्रतिष्टित असे वर्गीकरण केले आहे. पण बोली ह्या सामाजिक व भौगोलिक वैशिष्ट्यांनी निश्चित होणारी भाषेची स्वाभाविक रूपे आहेत. त्यामुळे शुद्ध-अशुद्ध असे वर्गीकरण करून चालत नाही.तसेच बोलींना व्यवसायाच्या माध्यमातूनही ओळखले जाते.मात्र हे संयुक्तिक ठरत नाही. बदलत्या काळानुसार बोलीचा अभ्यास समाजजीवनाचे एक अंग, व्यवहाराचे साधन आणि संस्कृतीचे वहन म्हणून केला गेला पाहिजे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात आज बोलल्या जाणाऱ्या कित्येक बोली अशा आहेत की, त्या ऐकल्या तर सहजा सहजी आपणाला कळणारही नाहीत. अशा बोली बोलणाऱ्या समाजाची स्वतःची विशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती असते.

सामान्यपणे बोलीला विचार करता ज्या भाषा भेदांना लेखन परंपरा नाही व आपल्या अस्तित्वात केवळ मौखिक परंपरेवर अवलंबुन असतात अशा भाषा भेदांना बोली ही संज्ञा आहे. जगान सुमारे ७००० इतक्या भाषा असल्याचे आढळून आले आहे. केवळ भारतातच सुमारे दोनशे भाषा बोलल्या जातात. त्यात बोलीची संख्या वाढून पंधराशेहून अधिक आहे एकट्या मराठी भाषेच्या ३९ बोलीचा ग्रियर्सन उल्लेख करतो. मराठी व तिच्या बोली याबाबतच्या ग्रिअर्सनने केलेला अभ्यास 'लिंग विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' याग्रंथाच्या सातव्या खंडात समाविष्ट अहि. त्याने मराठी भाषेचे दख्खनची मराठी, वऱ्हाड आणि मध्य प्रांताची मराठी तसेच उत्तर कोकणातील मराठी अशी तीन रूपे सांगितली आहेत. ग्रिअर्सनचे काही निष्कर्ष आज चुकीचे आणि वादग्रस्त ठरतात. (1) पण तरीही था अभ्यासाला एक ऐतिहासिक महत्त्व असल्याचे ते मान्य करतात. गिअर्सनने केलेले विवेचन लक्षात घेतल्याखेरीज

कोणत्याही मराठी बोलीचा अभ्यास पूर्ण झाला नाही? म्हणता येणार नाही. यापार्श्वभूमीवर नागपुरी बोलीचे महत्त्व लक्षात घेऊन भाषेच्या दृष्टीने परामर्श घेणे आवश्यक ठरते.

ग्रिअर्सनने प्रादेशिक बोलीची वर्गवारी करतांना नागुपुरी वऱ्हाड, अकोला बुलढाणा, वाशिम, वणी, बैतुल, नागपूर असे केले आहे. म्हणजेच भाषेच्या प्रादेशिक भेदांचे निरनिराळया कारणांनी आणखी पोटभेद संभवतात. 'नागपुरी बोली' ही अशीच मराठीची स्वतंत्र पोट भाषा म्हणून अस्तित्वात आली आहे. नागपुरी मराठी बोली साधारणत: पूर्व विदर्भातील नागपूर, वर्धा चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया या पाच जिल्ह्यात व्यवहारामध्ये उपयोगी आणला जाते. यासंदर्भात ग्रिअर्सन म्हणतात, "नागपूर, वर्धा, चांदाव भंडारा गोंदिया या पाच जिल्ह्यात व्यवहारामध्ये व शिवनी, छिंदवाडा, बालाघाट व रायपूर हे आजच्या मध्य प्रदेशातील पण तत्कालीन मध्यप्रांतातील चार अशा एकूण आठ जिल्ह्यात 'नागपुरी' बोलीचा व्यवहार चालत असल्याचे सांगतो. (2) पश्चिम विदर्भाचा विचार केला तर बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ, अमरावती या पाच जिल्ह्याच्या प्रदेशातील बोलल्या जाणाऱ्या मराठीला वऱ्हाडी बोली संबोधतात तर नागपूर, वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया, बालाघाट. शिवनी, छिंदवाडा व रायपूर या प्रदेशातील मराठी भाषेला 'नागपुरी' बोली असे ही संबोधतात. नागपूरी मराठी बोलीच्या भाषा व्यवहाराकडे दृष्टिक्षेप टाकल्यास ही बोली गोंडवानाच्या परिप्रेक्ष्यात वाढून विकसित झालेली बोली आहे. तसेच हिंदी, तेलगू, कानडी या भाषांच्या संपर्कात सातत्याने असलेली ही भाषा आहे. त्यामुळे चद्रविड भाषाकुलातील गोंडी, तेलगू, कानडी व हिंदी या भाषांच्या परिणाम नागपुरीच्या उच्चारण प्रक्रियेवर अथवा तिच्या प्रत्यय प्रक्रियेवर तसेच तिच्या स्वरूपावर झाला असणे स्वाभाविकच आहे.

नागपुरी बोलीचा जन्म आणि विकास हा गौड़वनाच्या प्रदेशात झाला. या प्रदेशात गोंड राज्याची सत्ता होती, तसेच गोंड लोकांची संख्याही प्रचंड प्रमाणात होती. त्यांची स्वतःची भाषा, संस्कृती होती. तरी ही या गोंडी भाषेचा फारसा परिणाम मात्र नागपुरी बोलीवर पडलेला दिसत नाही. खाजगी वैयक्तिकरीत्या गोंड समाज मात्र गोंडी भाषेचा उपयोग करतात, परंतु व्यापक सामाजिक क्षेत्रातील व्यवहारात मात्र बहुसंख्येने मराठी भाषेचाच उपयोग केलेला दिसतो. नागपुरी बोलीच्या आंतर रचनेवर फारसा परिणाम गोंडी भाषेने केला नसला तरी ग्रांथिक मराठी भाषेतील 'ळ' चे 'र' या उच्चारा सारखे केले जाते. द्रविडी भाषेचा मात्र नागपुरी बोलीवर बराच प्रभाव-परिणाम झालेला प्रत्ययास येतो. या सदर्भात प्रा. वसंत वऱ्हाड पांडे म्हणतात, "ग्रांथिक मराठीत 'ए' आणि 'ओ' यास्वरांचा ऱ्हस्व उच्चार आढळत नाही. नागपुरीत मात्र तो आढळतो. त्याच प्रमाणे शब्दातील आद्य 'ए-ओ' यास्वरांचा 'य-व' श्रुतींनी युक्त असा उच्चार नागपुरी करते. हा उच्चार विशेष नागपुरीने द्राविडी भाषांकडून स्वीकारला."(३) माणसाच्या आयुष्यातील प्रत्येक कालखंडांगणिक भाषा बदलत असते. तसेच एकच भाषा बोलण्याची प्रत्येकाची तऱ्हाही वेगळी असू शकते. त्यामुळे व विशेषत: त्याच्या उच्चारामुळे व अर्थ समजुतीमुळे वेगळया बोलीला जन्म मिळतो. भाषेमध्ये फरक पडण्याच्या बाबतीत भौगोलिक परिस्थिती एक अत्यंत महत्त्वाचे कारण आहे.

सरहद्दी वरील भाषांचाही परस्परांवर परिणाम होऊन भाषेत संमिश्रण होऊन तिसरीच भाषा तयार होत असते. नागपूर प्रांताचा जो भाग हिंदीला भिडलेला आहे. त्या भागातील लोकांच्या बोलीवर हिंदीचा अतिशय परिणाम झालेला आहे. आस्ते, औरत, खून, गफलत, दिक्कत, चावल, खोज असे हिंदी शब्द तिथल्या मराठीत अगदी सहजगत्या बोलले जातात. तर चोदा जिल्ह्यातील मराठी बोलीवर सरहदीवरील तेलगूचा परिणाम झाला असून

भंडारा जिल्ह्यातील मराठी ही कोष्टीच्या प्रभावाची साक्ष आहे. नागपुरीबोलीत तेलगू-कानडी शब्दांची संख्या आढळते उदा. हुरडा, दगड, सिककाई, चोखट, हडपणे, सूड, निस्तुक, डुंबर, उंडा, बरंड, डब्बा, गुढा, मात यासारखे कानडी संबंधित शब्द नागपुरी बोली भाषेत प्रकर्षाने येतात. त्याच प्रमाणे उबारा, तूप हे तेलगुशी संबंधित शब्द नागपुरी बोलीच्या व्यवहारात आढळतात.

हिंदी भाषेकडून मराठीवर झालेल्या आक्रमणाचा फार मोठा प्रत्यय नागपुरी बोलीत येतो. उदा. नागपुरीतील गिरणी कामगार, संत्रा मार्केटात लिलाव पुकारणारे व्यापारी, बाजारात पाले लावून बसलेल दुकानदार या सगळयांचे बोलणे प्राय: हिंदी मिश्रीत मराठीतूनच चाललेले असते. त्याची प्रचिती शब्द संग्रहावरून निश्चितच येते.उदा. अंदाज, अजब, अनपढ, आटा, आफत, इंतजाम, इराहा, उजागर, औजार, कुरता, किराया, कोशिस, अजब, जुलूम, जुलूस, जुरूर, तकरार, नतीजा, नाराज, रोजदार, शौक, मालूम, मोहल्ला, कास्तकार, खदान, गवार, तंगी, तालेवार, बहस, रईस असे कितीतरी शब्द नागपुरीच्या मराठी बोलीत शिरले असून नागपुरातील काही विभागातील मराठी भाषा हो. हिंदीकृत मराठीचे मुक्त रूपच वाटते.शब्दाप्रमाणेच वाक्प्रचार व वाक्यप्रयोगही दिसतात. जसे अड्डा जमविणे, डोळे दाखविणे बाता बनविणे, फिदा होणे इ. आणि असे कितीतरी वाक्प्रयोग नागपुरी मराठीतील विशिष्ट कला निदर्शक वाक्प्रयोग हिंदीतून मराठीत आलेले आहे. काही क्रियापदेसुद्धा हिंदीतून मराठीत आलेले असून तिचा सतत वापर होत असल्याचेदिसते. उदा. छिनने (हिरावून घेणे),पिलवणे (पाजवो), हटकणे (मनाई करणे), धुनकरे (पिंजणे). याचप्रमाणे रेकाल्डवेलच्या मताप्रमाणेच - वर्गीय व्यंजनाचे ग्रांथिक मराठी प्रमाणेच नागपुरातही तालव्य आणि दंततालव्य असे दोन प्रकारचे उच्चार होतात. हे दंततालव्य उच्चार फार्सी भाषेच्या प्रभावाने मराठीत रूढावले असले तरी वास्तविक ले द्रविडी भाषोच्याच प्रभावाने भारतीय आर्यभाषांतआले आहेत. ण> न हो नागपुरीत नियमानेआढळणारी पैशाची भाषेतील प्रक्रियाही तेलगूच्या प्रभावाने आलेली आहे.(४) अर्थात नागपूर शहरापासून दूरदूर आपण जायाला लागलो तर मात्र नागपुरी मराठीचे शुद्ध, सकस व अविष्कृत स्वरूप आपल्याला जाणवते.

'नागपूर प्रांतातल्या खेड्यापाड्यात राहणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शिवारात व स्त्रियां माजघरात आपल्याला हे अधिकृत स्वरूप विशेषत्वाने जाणवते.नागपुरी मराठी ही प्राचीन मराठी वाङ्मयाशी अनेक बाबतीत सारखी आढळते.त्याचे श्रेय आपली जुनी भाषा अविकृत स्वरूपात जिवंत ठेवणाऱ्या खेड्यापाड्यातल्या या स्त्रियांनाच दिले पाहिजे.उदा. पहाटेच्या प्रहरी त्यांच्या गोड गळयातून बाहेर पडणाऱ्या जात्यावरच्या ओव्या, काजळतीच्या रात्री गौर जागवितांना त्यांच्या कंठानून बाहेर पडणारे भावस्पर्शी गाणे या लोकवाङ्मयाच्या व लोकबोलीच्या अभ्यासातून नागपुरी मराठीची भाषाशास्त्रीय वैशिष्ट्ये लक्षात घेता येतात. तसेच नागपुरी बोलीचा अभ्यास करावयाचा असेल तर आधारभूत साहित्य अथवा ताम्रपट, शिलालेख यांचाही विचार करावा लागतो. उच्चार प्रक्रियेच्या दृष्टीने नागपुरी बोलीत एकूण सहा स्वरआहेत. अ, आ, इ, उ, ए आणि ओ, ऋ, औ हे ग्रांथिक मराठीतील स्वर नागपुरीत नाहीत. मात्र 'ऋ' चे उच्चारण 'र,री, रु' असे करतात. उदा. ऋण-रिण असा करतात. 'औ'या स्वराचा उच्चार नोकर-नक्कर, औषध-अवसीद, बैल-बइल, चैन-चईन असा केला जातो.'आ' ऐवजी 'अ' म्हणण्यात येतो. उदा. आवार-अवार, आभाळ – अभाळ, आराम-अराम, आखाडा - अखाडा इत्यादी. 'ए' च्या ऐवजी 'अ' उच्चारण्याची प्रवृत्ती आहे.उदा.वाटेने-वाटन, घावने-घावन, चिंचेचे-चिंचच.तर 'ओ'च्या जागी 'व' उच्चारण्यात येतो.उदा ओसरी-वसरी, ओटा-वटा, ओटी-वटी, ओळख-वरख.'ण' एवजी 'न' चा उच्चार हा सुद्धा नागपुरी बोलीचा एक विशेष आहे.

उदा पाणी-पानी, माणूस-मानूस, वाणी-वानी, कणीस-कनीस. 'ळ' च्या ऐवजी 'र' चा उच्चार ही सुद्धा नागपुरी मराठी बोलीची महत्त्वाची प्रवृत्ती आहे.खेड्यातील अडाणी लोकांना 'ळ' हा सुलभतेने उच्चारता येत नाही. 'ळ'चा उच्चार ते नेहमी 'र' असा करतात उदा. वाकळ-वाकर, जवळ-जवर, पाळणा-पारणा,दळण-दरण, सकाळ-सकार.'वि' बद्दल खेड्यापाड्यातून 'इ' अगदी सर्रासवापरण्यातयेते.उदा विहीर-इहीर, विहीण-इहिण, विस्तव-इस्तोव, विडा-इडा. 'श' बद्दल 'स' तर 'य' च्या ऐवजी कधी कधी 'व' चा उच्चार नागपुरी बोलीत दिसून येतो. उदा. शनिवार-सनवार, शंकर-संकर, अन्याय अन्याव, उपाय-उपाव. 'र' चा 'ल' तसेच 'व' चा 'श' देखील करण्यात येतो. जसे रडे-लडे, वेडा-येडा, वेसन-येसन, वेल-येल तसेच 'ह' हा वर्ण दोन अक्षरांमध्ये आला की त्याचा उच्चार 'ह्य' असा होतो.उदा. कहाणी-कह्यानी, राहिला-राह्याला, वाहणा-वाह्यना, पहाटे-पाह्यटे इ. तसेच दीर्घोच्चार करताना व पुल्लिंगी अनेकवचणी नामे उच्चारताना शेवटच्या अक्षरावर जोर देणे व त्याचा उच्चार दीर्घ करणे हे नागपुरी मराठीतले एक खास वैशिष्ट्य आहे. या संदर्भात सुरेश डोळके म्हणतात, "नागपुरी बोली ही उच्चारणीयदृष्ट्या सुलभ असून अन्य बोलीच्या तुलनेत प्रत्ययप्रक्रिया भिन्न स्वरूपात पाहावयास मिळते.मात्र नागपुरी मराठीच्या उच्चार प्रक्रियेतला हा एक चिंतनीय विशेष मानला पाहिजे त्यादृष्टीने लोक जीवनातही ही भाषा फार मोठ्या प्रमाणात रुळली आहेच."(५) यासंबंधी विचार करता, नागपुरी बोलीत विभक्ती, प्रत्ययप्रक्रिया ही ग्रांथिक मराठी प्रमाणेच आढळते.केवळ द्वितीया, चतुर्थी संबोधन यांच्या प्रत्ययात किंचितसा रूपभेद दिसतो. द्वितीया व चतुर्थीत स-ला-ना-ते च्या ऐवजी स-ज-ले व अनेक वचनाचे प्रत्यय दिसतात. उदा. मले, तुले, आम्हाले, मानसाले, म्हाल्याले इ. पण शहरी भागातील सुशिक्षित मात्र 'स' हा प्रत्यय वापरतात. मानसास, मानसाईस, म्हाल्यास, पष्ठीचे 'झा, झे' हे प्रत्यय या बोलीतसुद्धा दिसतात. पण ग्रामीण भागात मात्र बहुतांश लोक 'हा' हा एकवचनी प्रत्यय वापरताना दिसतात. उदा. माहा, तुहा इत्यादी. तर संबोधनातविशेषत: ग्रामीण भागात बहुतांश लोक 'गा' हा प्रत्यय पुल्लिंगी व 'व' हा प्रत्यय: स्त्रिलिंगी संबोधन वापरतात. उदा. कागा, येगा, (पुल्लिंगी), काव, येव (स्त्रिलिंगी) विभक्ती प्रत्यय लावण्यापूर्वी नामाचे सामान्य रूप करण्याचे याही बोलीत आहे. प्रत्ययापूर्वी अनुस्वार न येता 'इ' अथवा 'य' या वर्णाचा उपयोग होतो. उदा. घोडा-घोड्याले, विंचू-इचवाले, बैल-बइलायले इत्यादी.

नागपूर प्रांताच्या अन्यः प्रदेशातील खेड्यापाड्याते नागपुरी बोलीचे शुद्ध स्वरूप बव्हंशी कायम आहे. जुनी भाषा आपल्या जुन्या लकबांसह खेडयापाडयातून अजूनही टिकललेली आहे. शब्दसंपत्ती हे नागपुरी मराठीतले मूल्यवान असे संचित आहे. जसे इन्धन, रान्धनी, पालव, शीव (सीमा)थडी, तट, दाह, (आग); मैतर (मित्र);म्होर (समोर); आखर (अखेर);पान(पात्र) या शब्दावरून नागपुरी मराठी हो संस्कृतला किंवा प्राचीन अराठीला अगदी जवळची आहे असे लक्षात येते. संस्कृतोद्भव मराठी शब्दाची संख्याही या बोलीत विपूल दिसून येते. तसेच इंग्रजी शब्दांची भ्रष्टरूपेही आढळतात. खरे पाहता महानुभावीय आणि ज्ञानेश्वर कालीन वाङ्मयात आपण जेअनेक शब्द वाचतो आणि ग्रांथिक, मराठीतून ज्याचे आज उच्चाटन झालेले आहे, असे कितीतरी शब्द नागपुरी मराठीत या घटकालाही कायम असून ते सर्वत्र बोलले जात आहेत. ग्रामीण भागात आजही काही वाक्प्रचार वापरले जातात. उदा. पोटाशी असणे, चुडेचोळी लेणे, उभावून जाणे, अंगाचा खकाना होणे, सार करणे, भांडी उटणे, पाट करणे, कुकु लेणे, उभ्यानं लावणे,नरकानं गोष्टी सांगणे इत्यादी.खास वाक्प्रचार नागपुरी बोलीचे वैशिष्टचे आहे.फारशी-अरबी उपसर्ग असलेले काही शब्द नागपुरी मराठीत दिसतात. उदा.कम-कमजोर, कमताकद, गैर,गइरहजर, बद-बदनाम तसेच गायकी, म्हसकी, लिथचोडडा, बह्याड, बह्यताड असे प्रत्ययघटीत शब्दही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.तर नरमाई,

रूजूवात, रोजगार, हरामखोर, शमदानी, नखरेबाज, तखतपोस इत्यादी शब्दाच्या शेवटी फारसी प्रत्यय आल्याचे दिसून येते. तर गवार, गलती, किस्त, मुश्किल, हमेशा, हिंमतयासारखे हिंदी शब्दही व्यवहारात वापरतो जातात. एकूणच नागपुरी मराठी बोलीत प्रमाण मराठी ऐवजी फारसी, अरबीव हिंदी भाषेतील विपुल शब्द आढळतात.

समारोप :

नागपुरी बोलीचे मराठी भाषेतील स्थान व वैशिष्ट्ये पाहता नागपूरी मराठी ही शिष्ट मराठीच्या गाभाऱ्यापासून शेकडो मैल दूर असली तरी सुद्धा तीशब्दसंपदा आणि सर्वच भाषिक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध असल्या दिसते. तसेच प्राचीन मराठी भाषेला तीसर्वात अधिक जवळची आहे, असे म्हणायला काहीच हरकत नाही.तरीही प्रमाण मराठीच्या अधिक जवळ असल्यानेही बोली वापरातून कमी होत असल्याचे जाणवत आहे.मात्र कोणत्याही बोलचे गाभातत्व अथवा प्राणतत्व हे 'ध्वनी' असते त्यामुळेच नागपुरी, मराठी बोली ही महाप्रधान असल्याने ती अधिकच भारदस्त, जोमदार, कणखर अशीच प्रत्ययास येते.हिंदीच्या प्रभावाने नागपुरी बोली मराठी भोषेत संक्रमित झालेली दिसून येते. हिंदी भाषेच्या द्वारा अरबी-फार्सीतील नागपुरी बोलीने स्वीकारलेले असंख्य शब्द, क्रिया-विशेषणे, क्रियारूपे यामुळे नागपुरी बोलीचे मराठी भाषेत असलेले वेगळेपण अधिकच वैशिष्ट्यपूर्णरित्या स्पष्ट होते.

संदर्भ टीपा :

(१) डॉ. कल्याण काळे/ अंजली सोमण, 'आधुनिक भाषाविज्ञान', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.पृ. ५६

(२) डॉ. कालेलकर ना.गो. 'भाषा: इतिहास आणि भूगोल' स्वरूप प्रकाशन, पुणे, पृ. क्र. १३, १६

(३) वऱ्हाडपांडे वसंत- 'नागपुरी बोली : भाषाशास्त्रीय अभ्यास' इंदिरा प्रकाशन, नागपूर,पृ. २९२

(४) 'बोली भाषांचा अभ्यास', भाषा व साहित्य संशोधन मंडळ म.सा.परिषद, पुणे, पृ. क्र. १२३

(५) डॉ. डोळके सुरेश, 'संशोधन शलाका', अमेय प्रकाशन, नागपूर, पृ. क्र. १२०

राजर्षी शाहू महाराजांचेस्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्यासंबधीचे विचार

डॉ. निलेश गोकुळ शेरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,नळदुर्ग जि.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना:

ब्रिटिश राजवटीत महाराष्ट्राची जडणघडण करण्यात ज्या थोर पुरूषांनी मोठा वाटा उचलला त्यापैकी राजर्षी शाहू एक होते.राजर्षी शाहू महाराज हे प्रगतीशील विचारवंत होते. पुरुषप्रधान समाजात रूढी परंपरा आणि अंधश्रध्दांचा पगडा असल्यामुळे स्त्रियांवर सतत अन्याय होत होते. या पार्श्वभूमीवर शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. राजर्षी शाहू महाराजांच्या एकंदरीत कार्याचा आढावा घेता, समाजातील उपेक्षित घटकाला प्राधान्यक्रम देण्याबरोबरच त्यांच्यात सामाजिक, राजकिय, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकास घडवून आणण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे."शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो, अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उन्मत व लढवये वीर कधीच निपजनार नाहीत. म्हणून सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची भारताला आवश्यकता आहे." असे त्यांचे मत होते, म्हणून त्यांचे शिक्षणासंबंधी कार्य त्यांनी आपल्या कोल्हापून संस्थानात शिक्षणासंबंधी केलेल्या वेगवेळया कायद्यांवरून व त्यांनी राबविलेल्या धोरणांवरून आपल्या लक्षात येते.

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रयतेच्या कल्याणाकरिता निर्माण केलेल्या स्वराज्याचे वैचारिक – कर्तृत्ववान शेवटचे वारसदार. शिवाजी महाराजांनी स्त्रीची बेअब्रू करणाऱ्या रांझाच्या पाटलाचे हात -डोळे कलम केलेत. कल्याणच्या मुस्लिम सरदाराच्या सुनेचा आई समजून आदरतिथ्य करून सन्मानाने पाठवणी केली. सावित्रीबाई गायकवाडाचे जिंकलेले राज्य परत केले आणि सावित्रीबाईला बहिणीचा दर्जा दिला. स्वराज्याचे युवराज आणि दुसरे छत्रपती संभाजी महाराजांनी सुद्धा शिवाजी महाराजांच्याच आदर्शचा अवलंब स्त्रियां बाबतीत केला. स्त्रियांना न्याय देणाऱ्या स्वराज्याच्या गादीचे छत्रपती होताना शाहू महाराजां समोर असा नैतिक वारसा होता. तो वारसा यथार्थपणे पार पाडण्याचे काम शाहू महाराजांनी केले.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट :

राजश्री शाहू महाराजांच्या स्त्रीशिक्षण विषयक विचारांचा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्टे या शोध निबंधाचे आहे. समाजातील लोकांना शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचाराची जाणीव व्हावी व वर्तमान स्त्री शिक्षण हे किती महत्त्वाचे आहे हे शंभर वर्षापूर्वी राजश्री शाहू महाराजांनी दूरदृष्टी ठेवून शिक्षणाचे महत्त्व विशद केले. हाच या शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

राजर्षी शाहु महाराजांचे स्त्री शिक्षणाचे कार्यः

हजारो वर्षापासून भारताची संस्कृती पुरुषप्रधानआहे.स्त्रीला कायम दुय्यम दर्जाची वागणूकमिळत असे.वर्णश्रमानुसार स्त्री ही कोणत्याही वर्णातील (ब्राम्हण क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) असो तिला शूद्रच मानले गेले होते. जसेसती, केशवपण, विधवा, पुनर्वविवाह प्रतिबंध, शिक्षण बंदी असे अनेक जाचक नियम, रूढी तिच्यावर लादण्यात आले होते.स्त्रीचा जणू जगण्याचा हक्कच इथल्या ब्राह्मणी व्यवस्थेने हिसकावून घेतला होता. महाराजांच्या आधी स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे काम अनेक सुधारकांनी केले. त्यात अग्रक्रमाने महात्मा जोतिराव फुले आणि सावित्रीमाई फुले यांचे नाव घ्यावे लागेल. शाहू महाराजांना जसा स्वराज्याचा वारसा लाभला तसाच परिवर्तनवादी विचारांचा वारसा महात्मा फुलेंकडून मिळाला.स्वराज्य आणि सत्यशोधक विचारांची सांगड घालून महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री शिक्षणा बरोबरच तिच्या नैसर्गिक हक्काचे संरक्षण करणारे कायदे बनवून ते अमलात आणून स्त्रियांवरील होणारे अन्याय थांबवीण्याचे काम भारताच्या या आधुनिक ऋषीने केले आहे.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळात सनातन्यांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन 'चूल आणि मूल' यापुरताच मर्यादित होता. स्त्री, पुरुषाच्या सेवेची दासी आहे. उपभोगाची वस्तु आहे. तिचे स्वतःचे असे काही स्वतंत्र अस्तित्व नसते. तिला पतीच्या अस्तित्वातच विलीन व्हायचे असते. स्त्री जात्याच चंचल असते. तिला शिक्षण देणे म्हणजे माकडाच्या हातात कोलीत देणे होय. असा अत्यंत बुरसटलेला आणि अनुदार दृष्टिकोन समाजात रूढ होता. सावित्रीबाई फुले यांच्या काळात तर स्त्रिया शिकायला लागल्या की, त्यांच्या अक्षरांच्या अळया होऊन घरातील

पुरुषांच्या ताटावर बळवळतील. त्यांचे नवरे पटापट मरतील. त्या विधवा होतील. असा शिक्षणाबद्दलचा भयानक धसका स्त्रियांच्या मनात निर्माण केला गेला होता. अशा प्रतिकुल अवस्थेत महाराजांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी जीवापाड प्रयास केला असला तरी त्यांना पावलोपावली समाजाचा विरोध, निषेध सतत सहन करावा लागलेला आहे. त्या काळात विद्याग्रहनाचा मक्ता सनातन्यांकडेच असल्यामुळे सामान्यजनांच्या मनाची झेप आपणही आपल्या मुलामुलींना शिकविली पाहिजे इथपर्यंत गेलीच नव्हती. महाराजांच्या क्रांतीकारक कार्यामुळे प्रजेला शिक्षणाचे महत्व कळायला लागले तरी त्यात अनंत अडचणी होत्या. एकत्र वर्गात बसण्याची बंदी, दूर बसा शिवू नका असेच शब्द कानावर पडत. लहानपणापासूनच आईवडील आपल्या मुलामुलींना व्यावसायिक कामात गुंतवत असत. त्यांची मुलांना शाळेत पाठवायची इच्छा नसे. यासाठीसुध्दा महाराज वटहुकुम काढून पालकांवर मुलामुलींना शाळेत पाठविण्याची सक्ती करीत असत. जे आपल्या मुलांना शाळेत पाठविणार नाहीत त्यांच्यावर दंड ठोकला जाईल असे बजावून सांगत असत.

राजर्षी शाहू उदारमतवादी शिक्षणापासून ते तांत्रिक शिक्षणापर्यंत व शेतकऱ्याच्या, असृश्यांच्या शिक्षणापासून ते स्त्रीशिक्षणापर्यंत दूरच्या नजरेने पहाणारे एक जाणते शिक्षणतज्ज्ञ होते. राणी इंदुमतीसाहेबांची जीवनगाथा केंद्रस्थानी ठेवून स्त्रीशिक्षण विषयक जे विचार व कार्य राजर्षींनी केले ते लक्षणीय वाटते. कालबाह्य व अनिष्टकारक रुढींच्या जंजाळातून 'स्त्रीमुक्ती ' प्रयोगाचा अखिल भारतीय थरावरील शैक्षणिक प्रयोग जर उजेडात आला तर राजर्षी शाहूनी त्यांच्या स्नुषा राणी इंदुमतीसाहेबांची व्यथापूर्ण झालेली जीवनगाथा पाहून जो प्रयोग केला तो क्रांतीकारक ठरेल. शिक्षणाने वैधव्य प्राप्त होते हा फुलेकालीन विचारभ्रम एखाद्या स्त्रीला वैधव्य प्राप्त झाल्यानंतर शिक्षणामुळे तिचे जीवन किती उजळून निघते याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे राणी इंदुमतीसाहेब होय.श्री.वा.द.तोफखाने गुरुजीबरोबर राणीसाहेबांच्या शिक्षणाविषयी चर्चा करीत असताना महाराजांनी आपला मनोदय व्यक्त केला; ते म्हणाले, "तोफखाने, मी बापूसाहेबाचाही विचार घेतला, माझे ठरले. राणीसाहेबांचे शिक्षण काही झाले तरी थांबवीत नाहीं, काळजी करु नका. तिचा संरक्षण कर्ता दुर्दैवाने हरपला, त्याची जागा तुम्ही म्हणता तशा अमोल ज्ञानाने भरुन निघू दे. आणि अशा तऱ्हेने " राणीसाहेबांच्या शिक्षणास सुरुवात झाली. राणीसाहेबांच्या बरोबर त्यांच्या त्यावेळच्या मैत्रिणी कु. राधाबाई कोळसेव कु. सुंदराबाई सावंत, इंदिरा सबनीस, अंबिका बेकर या चार मुलींच्या शिक्षणालाही सुरुवात झाली. या शिक्षणदानाच्या कामावर राजर्षी रोज देखरेख ठेऊन रिपोर्ट विचारीत असत. स्त्रीवर्गाला शिक्षण देणारा शिक्षक देखील तसाच ज्ञानी व चारित्पसंपन्न असला पाहिजे या गोष्टीवर राजर्षी शाहू महाराजांचा फार कटाक्ष होता.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षणाचा परिघ त्यांची स्नुषा इंदुमतीदेवी यांच्या उल्लेखाशिवाय पूर्णच होऊ शकत नाही. इंदुमती ११ व्या वर्षी विधवा झाल्या. तेव्हा सर्व राजकुटुंबाचा रोष पत्करून महाराजांनी त्यांना शिक्षित करायचे ठरवले.शाहूसारखा कर्ता सुधारक व पोलादी मनाचा सासरा इंदुमतींच्या पाठीशी उभा राहिला. इंदुमतींच्या शिक्षणाची सोय त्यांनी सोनतळीला केली. त्यांच्याबरोबर चार वेगवेगळ्या बरी. जातीतील मुलींचीही शिक्षणाची सोय केली. विशेष म्हणजे, त्यात एक ख्रिश्चन मुलगीही होती. महाराजांनी इंदुमतींना केवळ पुस्तकी ज्ञान दिले नाही, तर त्यांना जीवनातील अनंत आव्हानांना सामोरे जाता यावे म्हणून सारथ्य, शिकार, अश्वारोहण, मोटार ड्रायव्हिंग अशा अनेक गोष्टी शिकवल्या. इंदुमतींचे आयुष्य म्हणजे शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षणविषयक कल्पना राबवण्याची उत्तम प्रयोगशाळाच होती. इंदुमतींना डॉक्टर करण्याची महाराजांची इच्छा होती. त्यासाठी त्यांनी दिल्लीच्या आहे. लेडी हार्डिंग्ज झनाना मेडिकल कॉलेजमध्ये इंदुमतींचे ॲडमिशनही केले होते; पण दुर्दैवाने हा संकल्प पूर्ण होण्याआधीच महाराजांचे निधन झाले.

राजर्षी शाहू महाराजांना शिक्षणातून साहसी, स्वावलंबी, सुसंस्कृत, सद्‌गुणी, आदर्श व विनयशील स्त्री निर्माण करावयाची होती. यासाठीच राजर्षींनी कृष्णाबाई केळवकर या हुशार विद्यार्थिनीला मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीय शिक्षणासाठी पाठविले, शाळा कॉलेजामधून शिकत असलेल्या मुलींना फी माफी करुन उत्तेजन दिले होते. राजर्षींच्या ठिकाणी असलेली ही कार्य प्रवणताच त्यांच्या जीवन कार्याचा प्राण आहे. आणि म्हणूनच सन् १९२१ साली महाराजांनी राणी इंदुमतीदेवीना लिहिलेल्या खालील पत्रातून राजर्षींच्या स्त्री शिक्षण विचारावर आणखी अधिक प्रकाश पडतो. राजर्षी पत्रात म्हणतात की, 'या जगात सर्वच गोष्टी आमच्या इच्छेनुरुप घडत नाहीत. परंतू तू आपल्या वडील माणसांना सुख देण्यासाठी आपली इच्छा बाजूस सारण्यास शिकणे, हा खरा स्त्री धर्म आहे. शिक्षणामुळे तुझी बुद्धी जसजशी विकास पावत जाईल, तसतसे तुझे विचार अधिकाधिक उदात्त होतील. म्हणून

अभ्यासाची हेळसांड करू नकोस, तुला सुशिक्षित विदूषी करण्याची माझी फार इच्छा आहे. ही इच्छा पूर्ण करावयाचे तुझे पवित्र कर्तव्य आहे. अशिक्षित मनुष्याला दृष्टी असली तरी तो आंधळाच आहे, हे सांगावयास पाहिजे असे नाही '

राजर्षी शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक विचारांचे हे तत्त्वज्ञान ऐकले की, राणी इंदुमती- देवीचे शिक्षक श्री. भार्गवराव कुलकर्णी यांनी महाराजाविषयी काढलेले उद्गार मनाला पटतात, 'He is really a philosopher prince शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान सांगणाच्या राजर्षींनी स्त्री विषयक अनेक सुधारणाकडेही कसोशीने लक्ष पुरविले व त्याचा पाठपुरावा केला. स्त्री विषयक कायदे, बालविवाह, विधवा विवाह, आंतरजातीय विवाह, हिंदुजैन मिश्र विवाह, नागरी विवाह पुनर्विवाह इत्यादी कायदे मंजूर करुन त्यानी आपल्या संस्थानात त्यांची कटाक्षाने अमल बजावणी केली. दुर्दैवी स्त्रियांना माणुसकीचे हक्क प्राप्त करुन दिले. महाराजांची ही मानवतावादी दृष्टीच शिक्षण प्रसाराची आधारशिला होती. म्हणूनच महाराजांचे आदरणीय गुरु श्री. एस्. एस्. फ्रेझरनी महाराजांच्या कार्याचे वैशिष्ट्य सांगतांना म्हटले होते की, ' राजर्षी शाहू महाराजांच्या जीवितकार्याचा गाभा म्हणजे त्यांच्या ठायी असलेली मानवतावादी विशालदृष्टी आणि कोणाच्याही दडपणाने दबली न जाणारी विलक्षण साहसीवृत्ती यांचा सुंदर संगम होय.

स्त्री स्वातंत्र्यासाठी केलेले कायदे :-

शिक्षणाचे वंगण घातल्याशिवाय स्त्री जीवनाच्या परिवर्तनाचे चाक फिरणार नाही, हे शाहू महाराजांनी ओळखले होते; पण त्यांना याचीही जाणीव होती की, स्त्री जीवनात क्रांती घडवून आणण्यासाठी जहाल सामाजिक परिवर्तनाची आवश्यकता आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार द्यायचा असेल, तर फक्त तीला शिक्षित करून चालणार नाही, तर त्यासाठी आपल्या राजदंडाचा वापर करून स्त्रीदास्य विमोचनाचे कायदेच केले पाहिजेत. म्हणून त्यांनी स्त्रीउद्धाराचे पाच कायदे करून सामाजिक क्रांतीच्या प्रांगणामध्ये आपले पाऊल टाकले.

1) आंतरजातीय विवाह कायदा :-

1917 ला सरदार वल्लभभाई पटेलांचे बंधू विठ्ठलभाई पटेल यांनी मंत्रीमंडळात आंतरजातीय विवाहास मान्यता देणारा कायदा मांडला. या कायद्याला पुरीच्या शंकराचार्यासह अनेक धार्मिक नेत्यांबरोबरच राष्ट्रीय पातळीवरि मोठे नाव असलेले बाळ गंगाधर टिळक यांनी ही पटेलांच्या कायद्याला विरोध केला होता. शाहू महाराजांनी पटेलांची पाठराखण करत जाहीर पाठिंबा तर दिलाच परंतु कोल्हापूर संस्थानात आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा जुलै 1919 मध्ये केला.

२) घटस्फोटासंबंधी कायदा :-

त्या काळात घटस्फोटासंबंधीचे जात पंचायतीचे कायदे होते, परंतु ते पुरुषांना अनुकूल होते. घटस्फोटासंबंधी निर्णय देतांना स्त्रीवर अन्याय होत असे. घटस्फोटा संदर्भात स्त्रियांना न्याय मिळावा म्हणून 2 ऑगस्ट 1019 रोजी 'कोल्हापूरचे काडी मोडण्याचे नियम 'असा कायदा केला. या कायद्यात स्त्री हक्काचे संरक्षण आणि स्त्रीला पोटगी देण्याची तरतूद करण्यात आली होती.जानेवारी 1920 मध्ये वारसा हक्काच्या कायद्यात दुरुस्ती करत घटस्फोटानंतर मुलांना मात्र जन्म दिलेल्या बापाच्या संपत्तीत वारसा हक्क देण्याचा नियम केला. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून जे हक्क दिलेत त्याची पायाभरणी शाहू महाराजांनी त्यांच्या संस्थानात केली होती.

३) विधवा पुनर्वविवाह कायदा :-

बालविवाहाची प्रथा असताना मुलीच्या तुलनेत पुरुष वयाने अधिक मोठा असायचा, त्यामुळे बरयाचदा कमी वयातच विधवेचे जीवन जगावे लागत असे. धर्माने पुरुषांला कितीही लग्न करता येत असे परंतु स्त्रीला मात्र पुनर्वविवाह नाकारण्यात आला होता. शाहू महाराजांनी या सर्व धार्मिक रूढी, परंपरा नाकारत स्त्रीला सन्मानाने जगता यावे, तिच्याही भाव भावनांचा सन्मान व्हावा म्हणून 1917 साली विधवा पुनर्वविवाहचा कायदा केला.स्त्रियांना क्रूरपणे वागवीण्यास प्रतिबंध करणारा कायदासर्वच धर्मीयांच्या कुटुंबात स्त्रीचा वेगवेगळया प्रकारे छळ केल्या जायचा, आजही काही प्रमाणात सुरूच आहे. या छळाला प्रतिबंध घालण्याकरिता जुलै 1919 मध्ये 'स्त्रियांना क्रूरपणेवागवीण्यास प्रतिबंध करणारा कायदा' केला. या कायदात इतर तरतूदीप्रमाणे 1) गुन्हेगाराला सहा महिन्या पर्यंत कैद व 200/- रुपये दंड अशा शिक्षेची तरतूद होती

४)देवदासी (जोगत्या – मुरळया) प्रतिबंध कायदा :-

हिंदू धर्मातील देवांना मुली वाहण्याची वाईट प्रथा म्हणजे देवदासी प्रथा. धर्माचा हा अत्यंत वाईट स्वरूप होता. म्हणून संस्थानातिल देवदासी प्रथा बंद करण्याकरिता 17 जानेवारी 1920 ला 'देवदासी 'प्रतिबंध कायदा' केला.

५) स्त्रियांच्या छळवणुकीस प्रतिबंध करणारा कायदा :-

हा कायदा करायला स्वतंत्र भारतात २००५ वर्ष उजडावे लागले. या कायद्यात महाराजांनी स्त्रियांना क्रूरपणे वागविण्याचे बंद करण्याबद्दल नियम दिले आहेत. या क्रूरपणाच्या वागणुकीत त्यांनी स्त्रीचा केवळ शारीरिक छळच नव्हे, तर मानसिक क्लेश देणेही शिक्षेस पात्र मानले आहे. शाहू महाराजांनी स्त्रीला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले, तसेच तीला नको असणाऱ्या जोडीदारापासून बंधनमुक्त होण्याचे स्वातंत्र्यही दिले.

थोडक्यात असे अनेक कायदे करून शाहू महाराजांनी स्त्रीच्या हातात संरक्षणाचे एक हत्यारच दिले. एका एत्तदेशीय राजाने आपल्या संस्थानात इंग्रज सरकारहून प्रगत कायदे केले, ही गोष्ट भारताच्या इतिहासात क्रांतिकारक ठरावी अशी आहे. छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात केलेले कायदे म्हणजे स्त्रियांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याच्या संरक्षणाचे कायदे होत. 100 वर्षांपूर्वी शाहू महाराज स्त्रियांच्या उद्धाराचा विचार करूनच थांबले नाही तर कायदे करून ते अमलात आणले होते. आम्ही निवडून दिलेले सरकार सुद्धा स्त्रियांच्या संरक्षणा बाबतीत जेवढी दक्ष दिसत नाही, तेवढे दक्ष शाहू महाराज होते. आजच्या सुशिक्षित स्त्रिया वैभव लक्ष्मीच्या पारायणात आणि कर्मकांडात गुंतल्या आहेत, परंतु महाराजांच्या विचारांचा स्वीकार करतांना दिसत नाही. त्यांच्या चरित्राचे वाचन करतांना दिसत नाही. हेच आमच्या शिक्षणाचे फलित का..?

सारांश

स्त्री शिक्षणाची दारे महात्मा फुले यांनी उघडले तर त्यांचा वारसा पुढे चालू ठेवण्याचे काम राजश्री शाहू महाराजांनी केले. स्त्रियांनी केवळ चूल व मूल यातच आपले जीवन व्यतीत न करता त्यांनी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने पुढे आले पाहिजे अशी भूमिका घेऊन त्यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले.राजश्री शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणातून स्त्री जीवनाचा अर्थ त्यांनी समजावून दिला.भग्न नौकेसारखेअसणारे विधवांचे जीवन शिक्षणाच्या माध्यमातून प्राजक्ताच्या वृक्षाप्रमाणे कसे फुलवावे हे शाहू महाराजांनी दाखवून दिले. आपले जीवित म्हणजे स्वतःच्या व देशाच्या उपयोगी पडणारी एक मूल्यवान चीज आहे असा विचार तत्कालीन विधवांच्या मनात बिंबवण्यामध्ये राजश्री शाहू महाराजांनी यश मिळविले. थोडक्यात आपले जीवन निरर्थक नसून ती एक सामाजिक पूजा आहे. हा सात्विक विचार स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून राजश्री शाहू महाराजांनी दृढ केला. म्हणूनच राजश्री शाहू महाराजांना स्त्रियांच्या शिक्षणाचे खरे खुरे कैवारी म्हटले पाहिजे.

संदर्भसूची :-

1) डॉ. आर एस कोंडेकर, रयतेचा राजा राजश्री शाहू महाराज, अरुणा प्रकाशन, लातूर, 2011.

2) संपादक, डॉ. नारायण कांबळे,प्रा.व्यंकट बलांडे, डॉ. संजय शिंदे, राजश्री शाहू नव्या दिशा नवे चिंतन,चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.2011.

3) संपादक,प्रा.जाधव रमेश, राजश्री शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय मुंबई, 2016.

4) राजश्री शाहू: शिक्षण विषयक विचार आणि कार्य.

मालवा क्षेत्र के पाटीदार समाजमें शिक्षा की प्रगति

रीना पाटीदार
शोधार्थी इतिहास देवी अहिल्या विश्वविद्यालय, इंदौर

मालवा पाटीदार समाज में शिक्षा के प्रति रूचि प्रारम्भ से ही है।बड़े शहरो के संपर्क एवं प्रभाव से गावों में शिक्षा की प्रगति के लिये प्रयास किये गए है।गुरुकुल गायत्री आश्रम, अभयपुर, जिला शाजापुर इस संस्था की स्थापना मध्यप्रदेश पाटीदार समाज के पूर्व अध्यक्ष, समाजसेवी एवं अनुभवी कर्मठ कार्यकर्त्ता श्री चेनसिंह पाटीदार ने सन 1971 में की गई थी। संस्थापक की भावना उत्कर्ष्ट है। विश्वविद्यालयों के पुस्तकीय ज्ञान से ऊपर उठकर उन्होंने व्यावहारिक ज्ञान की पूर्ति, छात्रोंमें चरित्र नैतिकता, जीवन जीने की कला का विकासकरने के उद्देश्य से इस आदर्श एवं विद्यापीठ की स्थापना की थी।

प्रारम्भमें प्राथमिक स्तर तक की पढ़ाई शुरू की गई।उसके बाद माध्यमिक स्तर और सन 1989 से हाईस्कूल स्तर की पढ़ाई शुरू की गई। एक व्यक्ति के साहस दृढ़ प्रतिज्ञा एवं निस्वार्थ सेवा के रूपमें यह आश्रम मध्यप्रदेश समाज में इसका गौरवशाली स्थान है। यहां गुरुकुल में विशेष रूप से शिक्षित एवं दीक्षित छात्र –छात्राये शिक्षा, खेलकूद, प्रतिस्पर्धाओ तथा शारीरिक प्रगति के क्षेत्र में विशेष स्थान प्राप्त करचुके है। इस आश्रम के संचालनमे श्री लक्ष्मी नारायणजी पाटीदार अभय पुरवालो का सक्रिय योगदान है। यहां छात्र –छात्राओ के लिये छात्रावास व्यवस्था है। भवन व्यवस्था, खेलकूद के मैदान, जल व्यवस्था, प्राकृतिक पर्यावरण सभी सराहनीय है। यहां के वार्षिकोत्सव के समय निमाड़, मालवा, गुजरात, महाराष्ट्र के गणमान्य पाटीदार कार्यकर्ता एवं पदाधिकारी आते है। इस संस्था से प्रेरणालेकर मध्यप्रदेश पाटीदार समाज अनेक जगहोंपर भी ऐसे आश्रम स्थापित कर रहे है।

पाटीदार समाज छात्रावासहाट पिपलिया (जिला देवास, देवास जिले के अंतर्गत बागली में 34 गांवो सोन कच्छ तहसील में 12 गांवो, देवास तहसील में 10 गांवो, ऐसे कुल 56 गांवोमें पाटीदार समाज आबाद है। इससे जुड़े हुवे सिहोर जिले के 35 गांवोमें पाटीदार समाज बसा हुआ है। इस तरह कुल 91 गांवो का एक सामाजिक संगठन है। जिले के सबसेबड़े ग्रामकरना वद में पाटीदार समाज द्वारा निर्मित श्री अम्बिका माता मंदिर सामाजिक गतिविधियों का केंद्र है। पुराने समय में सामाजिक न्याय एवं प्रकरणों की सुनवाई के लिये पंच कमेटी होती थी। प्रमुख कार्यकर्ताओ सर्वश्री भवानी रामजी देवगढ़, गणेशरामजी करनावद, बलरामजी महूखेड़ा, जगनाथ जीलिम्बोदा, धन्नालालजी अरलावदा, बालारामजी नानूखेड़ा द्वारा निर्णय लिये जाते थे। करीब ४० वर्षपूर्वतक इन ग्रामपंचायतो की बड़ी प्रतिष्ठा थी।पक्ष –विपक्ष अपने मुकदमो की सुनवाई और उनके निर्णयोंको मानते थे। पंचो का निर्णय सर्वोपरिमाना जाता था। उस वक्त लोग कसम खाने और झूठ बोलने से डरते थे। देवास जिले के सुधारको के प्रयास से निम्न प्रथाए लगभग समाप्त हो गई है।

- मृत्यु भोज– कार्यकर्त्ताओ के प्रयास से मृत्युभोज समाप्त हो गया है। अब केवल एक दिनगांव के एवं कुटुम्बी रिश्तेदार ही मृत्युभोज करते है।
- बललग्न एवं विवाह समारोह – वर्तमान में बालविवाह समाप्त हो गये है। समाज ने सामूहिक विवाह प्रथा उत्साह पूर्वक अपना लिये है। इसमें भी वयस्क वर–वधु को ही प्रवेश दिया जाता है। जिले की प्रमुख शिक्षा संस्था–पाटीदार समाज छात्रावास हाट पिपलिया में भव्य एवं विशाल समारोह का आयोजन होता है। सन 1998 से सामूहिक विवाह वसंतपंचमी पर एक ही स्थानपर होने लगे है। सामूहिक विवाहो से पुरानी प्रथाएं लगभग समाप्त हो गई है। मां पक्ष कोकुटुम्ब पेरवानीमामेरा जैसी रूढ़िवादी प्रथाएं समाप्त हो गयी है।
- कृषि–देवास जिला कृषि प्रधान है। पाटीदार समाज का भी प्रमुख व्यवसाय कृषि ही है। यहांहर प्रकार की नगद एवं खाद्य व उपयोगी फसले होती है। पाटीदार समाज ने उन्नत तरीको से कृषि

के लिये उपयोगी समझकर उत्पादन में अपनी प्रतिष्ठा बड़ाई है। जिले के अधिकतर नवयुवक व्यापार एवं शासकीय सेवाओमें भी सम्मिलित हो रहे है, जिनका प्रतिशत 20 के लगभग है।

- संघठन–पाटीदार समाज में ग्रामस्तर, तहसीलस्तर एवं जिलास्तर के सामाजिक संगठन है। जिनके चुनाव 5 वर्ष में होकर मध्यप्रदेश पाटीदार समाज संगठन से जुड़े हुए है।
- शिक्षा की प्रगति के लिये प्रयास–सर्वप्रथम सन 1958 में ग्रामडे हरियासाहू में श्री आत्माराम पाटीदार के प्रयासों से जिले का सम्मलेन आयोजित किया गया। इस सम्मलेन के अध्यक्ष श्री अमरसिंहजी पाटीदार करनावदवाले थे।दूसरे सम्मलेन ग्राम करनावदमें तथा तिसरे सम्मलेन आत्माराम पाटीदार के कृषि फार्म बढ़िया मांडू में सन 1976 में हुआ।इन सम्मेलनों में शिक्षा की प्रगति के लिये हाट पिपलिया में छात्रावास बनाने का प्रस्ताव पारित हुआ। दिनांक 8–9–87 को गुजरात पाटीदार समाज के सदस्य समाज यात्रा परसेठ केशवलालजी पटेल अध्यक्ष श्री उमिया माताजी संस्थान उंझा के नेतृत्व में देवास जिलेमें पधारे। देवास, नेवरी, चापड़ा, करनावद एवंहाट पिपलिया के सम्मलेनमें शामिल हूए। इस शुभ अवसरपर छात्रावास के कार्यालय भवन का शिलान्यास श्री केशवलालजी पटेल ने किया। इस समाज यात्रा का देवास जिले के पाटीदार समाजपर व्यापक प्रभाव पड़ा । गुजरात, बम्बई, इंदौर से आकर दानदाता बालक बालिका के लिए दान देते है तो हम को भी दान देना चाहिए। अब जिले के पाटीदारोमें दानदेने की होड़ लगी है।

छात्रावास में समय की मांगको देखते हूए सन 1989 – 90 से श्री उमाविद्या मंदिर भी प्रारम्भ किया गया है। प्रथम वर्षमें कक्षा 1 से 5 तक शासन से मान्यता प्राप्तकर 150 बालको को प्रवेश दिया गया। शिक्षा का सत्र वर्ष 1990–91 से कक्षा 6 टी प्रारम्भ की गई।अब 900 बालक अध्ययनरत है। 500 आवासीय बालक है। साथ ही कक्षा 7 वी से 12 वी तक के 33 बालक छात्रावास में रहकर सरकारी स्कूलों में पड़ने जाते है छात्रावास का अपना निर्धारित दैनिक कार्यक्रम है। जिसके अनुरूप छात्रावास संचालित होता है छात्रों को चिकित्सा सुविधा प्रदान की जाती है। प्रधानाचार्य सहित 15 शिक्षक, तथा 11 भोजन, सफाई, सुरक्षा हेतु कर्मचारी नियुक्त है। संस्था की आगामी योजना के अनुसार इस विद्यालय को इंटरकॉलेज तक पहुंचाने के लिये संस्था के कार्यकर्त्ता दृढ़ संकल्पित है। देवास जिला पाटीदार समाज की मान्यता है कि श्री सेठ केशवलालजी पटेल एवं श्री उमिया माताजी संस्था उंझा के भाई–बहनो की समाज यात्राओ से मध्यप्रदेश में शैक्षणिक प्रगति हुई है। वर्तमानमें बालक और बालिकाएं अध्यन्नरत है। तथा १२वी तक के छात्र वह रहकर शिक्षा प्राप्त करते है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1 कुलमी कुलभूषण भाग–1 पृ.1

2 पुष्पांजली–रजतजयंती वर्ष 1956–1982 श्रीमालवा पाटीदार, श्रीराम मंदिर हनुमानगढ़ी नियास–उज्जैन, पृ.25

3 उमिया विजय –1907–08 पृ.5

4 पाटीदार उदय –1924–30 पृ.8

5 कड़वा पाटीदार परिवार–1979 पृ.35

6 कड़वा पाटीदार सुधारपत्र –1892 पृ.15

7 पाटीदार समाज की रैली–2015 पृ.18

8 दोतरह के पटेल–2018 पृ.28

9 कणबी और पाटीदार य पोकॉंक, डेविड– 1972 पृ.50

10 सेंसस ऑफ इंडिया–1961 पृ.75

11 हिन्दू समाज और जाति व्यवस्था– 1975

12 बॉम्बे गजेटियर, खंड 9 भाग–1, 1889

13 अर्ली मेडिएवल इंडियन सोसायटी कोलकाता, 2003

14 वडोदरा डिस्ट्रिक्ट गजेटियर, अहमदाबाद–1979

15 इन्डो मिटेबल सरदार

16 सुव्यवस्थित राज्य का प्रणेता, 1993

17 दी इंडियन एंटीक्वेरी–1875
18 दी हिस्ट्री ऑफ गुर्जर प्रतिहार–1996
19 सरदार पटेल स्मारक की भूली हुई कहानी (लेख) उमरउजाला–2000
20 भारतमें पाटीदार जाति की सामाजिक संरचना–जयप्रकाश एम् 1998
21 कणबी और पाटीदार :गुजरात के पाटीदार समुदाय का एक अध्ययन –डेविड (1972)
22 गुजरात में पटेल आंदोलन का चेहरा – हार्दिक पटेल (2015)
23 याज्ञनिक, भारत 2018–कड़वा पाटीदारो की कुलदेवी
24 व्यापार और वैवाहिक सम्बन्धो के साथ पाटीदार राष्ट्रीय स्तरपर एकजुट, कमाल–2017
25 राज्य में प्रकाशित पत्रिका, लेख व स्मारिका इत्यादि का विश्लेषण।
26 सामाजिक जनगणना–1931 के आधारपर प्रोजेक्टेट जनसंख्या।
27 जनगणना–2011 सामाजिक, आर्थिक सर्वेक्षण – 2011 के आधारपर प्रोजेक्टेट जनसंख्या।
28 अखिल भारतीय कुर्मी–क्षत्रिय महासभा एवं विभिन्न प्रदेशो से प्रकाशित स्मारिका का विश्लेषण।

|| मराठी कवितेतील पर्यावरणीय संवेदना ||

प्रा. डॉ. केशव पाटील
मराठी भाषा व वांङ्मय विभाग, शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड४३१७१५

निसर्ग आणि मानव ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. यांना वेगळे करता येत नाही. यांचा परस्पर संबंध अन्योन्य असतो. मानवी जीवनचं निसर्गावर अवलंबुन असते. निसर्गा शिवाय माणूस जीवन जगु शकत नाही. एवढी एकरुपता यांच्यात असते. हवा, पाणी आणि अन्न ह्या निसर्गातील उर्जा शक्तीच्या जोरावर सजीवांच्या जीवनाचा प्रवास प्रवाहित राहिला आहे. म्हणून निसर्ग हा सजीव जीवनाचा स्त्रोत आहे. तो आपल्या गरजा निसर्गातूनच पूर्ण करतो. नव्हे त्याचे अस्तित्वच निसर्ग नियमानी बद्ध अशा संतुलीत परिस्थितीवर अवलंबुन असते. सजीव सृष्टीत मानव हा प्राणी बुद्धीजीवी म्हणून ओळखला जातो. त्यांने स्वतःच्या स्वार्थासाठी आणि भौतिक सुखाने संपन्न होण्यासाठी निसर्गामध्ये हस्तक्षेप केला. त्याची मोडतोड केली. निसर्गातील साधन संपत्तीचा बेसुमार पद्धतीने वापर केल्यामुळे नैसर्गिक नियमित श्रृंखला मोडकळीस आली. याचा परिणाम म्हणून मानवी जीवनात अनेक समस्या निर्माण झाल्या. मानव हा स्वार्थाचा पुतळा आणि निसर्ग हा त्याचा सोबती आहे. स्वतःच्या स्वार्था पायी मानवाने निसर्गावर आक्रमण केले. यामुळे तो आज गंभिर समस्यांच्या विळख्यात सापडला आहे. या समस्या सोडविण्यासाठी त्याने 'पर्यावरण शास्त्रा'ला जन्माला घातले.

'पर्यावरण शास्त्र' ही संकल्पना २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात उद्याला आली. त्याच्या शास्त्रीय अभ्यासाला साधारणत: १९६० पासून सुरुवात झाल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ या शास्त्राचा अभ्यास यापूर्वी झाला नाही किंवा निसर्गाचा पर्यावरणीय अभ्यास यापूर्वी नव्हताच असे आपणास म्हणता येत नाही. या अभ्यासाच्या पाऊलखुना यापूर्वी निर्माण झालेल्या साहित्यातून आणि इतर शास्त्रातून ही सापडतात. परंतु त्या अभ्यासाला निश्चित अशी दिशा नव्हती. असे फार तर म्हणता येइल. निसर्गातील द-या, डोंगर, ऊन, वारा, पाऊस, थंडी, पृथ्वी, आकाश, चांदणे, ढग, पाने, फुले, वृक्ष, वेली, पशुपक्षी इत्यादी घटकांविषयांच्या संवेदना मानवी जीवनात अंत्यत महत्वाच्या मानल्या गेल्या आहेत. मराठी साहित्यात तर पानोपानी या संवेदनांची गर्दी झाल्याचे दिसून येते. परंतु यात शास्त्रीय अभ्यास नव्हता. मानवी जीवनाचा निसर्गाशी असणारा अतुट संबंध आणि निसर्ग व मानव यांच्यातील एकरुपता किंवा निसर्गाचा मानवी, सामाजिक जीवनावर व मानवी जीवनाचा निसर्गावर होणारा परिणाम आणि प्रभाव एका विशिष्ट संवेदनशीलतेने चित्रित झाल्याचे निदर्शनास येते.

प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक साहित्यातील, लोकसाहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना, दलित, ग्रामीण, आदिवासी इ. साहित्य प्रवाहातील पर्यावरणीय संवेदना, याशिवाय साहित्य प्रकारनिष्ठ विचार केल्यास कथा, कविता, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र, नाटक इ. प्रकारनिष्ठ साहित्यातील पर्यावरणीय संवेदना. असे विविध पैलू या अभ्यासाचे पाडता येतील. यातील एक एक विषय हा स्वतंत्र संशोधनाचा, अभ्यासाचा विषय असल्यामूळे इथे फक्त मराठी कवितेतील पर्यावरणीय संवेदनाच्या अनुषंगाने विवेचन मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसे पाहिले तर मराठी कवितेचा अवकाश फार मोठा असून या अवकाशात असंख्य कवितांची निर्मिती झालेली आहे. त्यामुळे त्यासर्वच कवितातून पर्यावरणीय संवेदना आलेल्या आहेत असे निश्चितच म्हणता येत नाही. परंतु ज्या निवडक कवितेतून येणारा निसर्ग मानवी जीवनासाठी कसा पर्यावरणीय आहे. ते या लेखात दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. माझ्या लेखाची मर्यादा लक्षात घेता त्या त्या काळातील निवडक कविता मी संदर्भासाठी वापरलेल्या आहेत. कारण

“कवितेतून आपला काळ, समाज, संस्कृती याची अभिव्यक्ती होत असते. आपल्या काळातले प्रश्न, समाज व्यवस्थेतील दांभिकतेचं निराकरण अशा अनेक गोष्टी कवितेतून येत असतात." असे वसंत आबाजी डाहके लिहितात.

आपल्या आजुबाजूचा नैसर्गिक परिसर म्हणजे पर्यावरण. अशा पर्यावरणाचे पडसाद साहित्यातून उमटत असतात. कारण साहित्यात आजुबाजूच्या परिसराचे, मानवीजीवनाचे, भौगोलिक प्रदेशाचे, सामाजिक स्थित्यातरांचे प्रतिबिंब प्रकटत असते. साहित्यातून येणारे पर्यावरणीय चित्रण शास्त्रीय अंगाने येत नसले तरी पर्यावरण आणि मानवी जीवन यांचा असणारा अन्योन्य संबंध पहाता साहित्यातील पर्यावरणीय चित्रण कधी सहजतेतून तर कधी जाणीवपूर्वक आल्याचे दिसून येते. निसर्गातील क्रिया-प्रतिक्रियाचा परिणाम मानवी जीवनावर होत असतो. अशावेळी साहित्यात मानवी जीवन रेखाटत असताना याक्रिया-प्रतिक्रिया उमटत असतात. साहित्याचा आणि इतर शास्त्रांचा जसा परस्पर संबंध असतो तसा पर्यावरण शास्त्राचा ही असतो. सजीवांच्या जीवनावर परिणाम करणा-या घटकांचा अभ्यास पर्यावरण शास्त्र करीत असते. डॉ. रविकांत पागनीस लिहीतात की, "त्या त्या प्रदेशातील नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांचा मानवी जीवनावर जसा परिणाम होतो तसा इतर सजीवावर ही होत असतो. अशा परिणामांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे पर्यावरण शास्त्र" अशा पर्यावरण शास्त्रात मानवी जीवन, संस्कृती आणि सामाजिक जीवनाचा ही अभ्यास येत असतो.

निसर्गाचे संवर्धन करणे माणसांचे काम असल्यामुळे तो निसर्गाला संवेदनशील मानतो. ती आपली उर्जाशक्ती आहे म्हणून ते श्रध्देय आहे. ही मानवी भावना असते. संत ज्ञानेश्वरांनी तर निसर्गातील अनेक प्रतिमा आपल्या ज्ञानेश्वरीत वापरून त्या बोलक्या केल्या आहेत. तेराव्या शतकात जन्माला आलेले ज्ञानेश्वर हे एक दृष्टे तत्वज्ञ होते. त्यांनी लिहिलेली ज्ञानेश्वरी म्हणजे समाजाला दैदिप्यमान, प्रकाशमय करणारी ठरली. त्यांनी अंधळयाला ज्ञान दृष्टी दिली, रेड्यामुखी वेद बोलविले. विश्वाचे कल्याण केले. ज्ञानेश्वरी मधून येणारा निसर्ग हा प्रतिभा आणि प्रतिमांनी संपन्न आहे. आठराव्या अध्यायात संतज्ञानेश्वर लिहितात-

“तरी शब्दु स्पर्शु। रूप गंध रसु। हा पंच विध आभासु। ज्ञेयाचा तो।।
जैसें एकेचिचुत फळें ।इंद्रियां वेगवेगळे। रसेंवर्णें परिमळें। भेटिजे स्पर्शें।।
तैसें ज्ञेय तरी एक सरें। परी ज्ञान इंद्रियद्वारे ।।घे म्हणौनि प्रकारें।पाचें जालें।।”

इथे प्रतित होणा-या ऐद्रिय संवेदना महत्वपूर्ण आहेत. आंबा हे एक नैसर्गिक फळ आहे. परंतु आंब्याचे नाना रूपे इंद्रियाना जाणवतात. कानाला ऐकू येतो तेव्हा आंबा, हिरवा असतो तेव्हा कैरी, पिकतो तेव्हा आंबा, दृष्टिस सुंदर दिसतो, जिभेला चवदार चव जाणवते. वासाने नाकास त्यांचा गंध प्रतित होतो. त्याच्या पासून रस बनतो. त्यातील टनक कोयबाजूला पडते. कोयीला मातीचा स्पर्श झाल्यास नवनिर्मितीची प्रक्रिया घडते. अशी इंद्रिय गोचरना ना रुपे एकाच आंब्याची दिसून येतात. एकाच आंब्याच्या वेगवेगळया संवेदना जेंव्हा जाणवतात तेव्हा त्यातील निसर्गाचा आविष्कार प्रतित होतो. ज्ञानेश्वरांना शब्द म्हणजे ज्ञान परंतु ज्ञानाचे इंद्रिय गोचर अनुभव विविध प्रकारचे असतात असे अभिप्रेत असले तरी इथे आंब्याचा दृष्टांत हा पर्यावरण मूलक आहे. त्यातील संवेदनाही निसर्गातील आविष्कार सांगून जाते.

संत ज्ञानेश्वर नैसर्गिक पर्यावरणापेक्षा सांस्कृतिक पर्यावरणाला अधिक महत्व देतात. त्यांची भूमिका आध्यात्मिक असली तरी ते सामाजिक नैतिकतेचा विसर पडू देत नाहीत. त्यांचा सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोन उच्च पराकोटीचा आहे. 'हे विश्वची माझे घर' ही त्यांची भूमिका विश्वव्यापी असून ते संबंध प्राणीजातीच्या एकात्मतेचे व कल्याणाचे प्रतिक आहे. ह. श्री. शेणोलीकर म्हणतात "सत्य, अहिंसा, दया, सर्वाभूती, समभाव,

अमानित्व, अंदभत्व, अक्रोधत्व इत्यादी गुणांचे स्वरूप स्पष्ट करताना वैयक्तिक आणि सामाजिक दोन्ही अंगानी ज्ञानेश्वर विचार करीत आहेत. असे स्पष्ट दिसून येते." ज्ञानेश्वर हे केवळ आध्यात्मिक भूमिकेवर बोलून थांबत नाहीत तर ते आपल्या भोवतालच्या समाजाची नितिमत्ता कशी उंचावेल आणि लोकांचा सर्वांगीण विकास कसा होइल या विषयी ते कळकळीने सांगतात. श्री शेणोलीकर म्हणतात की "ज्ञानेशांची भूमिका आध्यात्मिक असली तरी कार्य सामाजिक – नैतिक आहे." यावरून असे स्पष्ट होते की, ज्ञानेश्वरांनी केलेले तत्कालिन सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणमुलक कार्य अनमोल आहे.

'ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झाला से कळस' या संत बहिणाबाईंच्या अभंगातून वारकरी आणि भागवत संप्रदायाची परंपरा प्रवाहित होते. ज्ञानेश्वरी पासून निर्माण झालेल्या संत साहित्याचा शेवट संत तुकारामांच्या गाथेने होतो असे सर्वमान्य आहे. या कालखंडात निर्माण झालेल्या अंभंगातून आध्यात्मिक भावप्रकट होत असला तरी या काळातील संत साहित्यातून पर्यावरणानुकुल संवेदना आविष्कृत झालेल्या आहेत. संताचा आपल्या अभंगातून नैसर्गिक पर्यावरणाचा समतोल टिकविण्यासाठी समाजाला मार्गदर्शन करणे असा हेतू नसला तरी सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण समाजात टिकून राहिले पाहिजे आणि त्यातून मानवता व नैतिकता प्रवाहित झाली पाहिजे. याविषयीची तळमळ नक्कीच होती. संत नामदेव, संत एकनाथ, गोराकुंभार, सावता माळी, नरहरी सोनार, चोखा मेळा, सेना न्हावी, विसोबा खेचर, मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत बहिणाबाई यासारख्या अनेक संतानी आपल्या अंभग रचनेतुन आध्यात्मिक तत्वज्ञाना बरोबर निसर्गातील सूर्य, चंद्र, आकाश, जल, वारे, तारे (ग्रह), सागर, वृक्ष, वेली, पशू, पक्षी, नक्षत्र, इत्यादी नैसर्गिक जीवन शक्तीचे मानवी जीवनाशी असणारे संबंध अप्रत्यक्ष पणे रेखाटलेले आहे. आध्यात्मिक भाव प्रकटनासाठी अशा नैसर्गिक घटकांचा प्रतिमे करीता वापर केल्याचे अनेक अंभगातून दिसून येते.

जगद्गुरू राष्ट्रसंत तुकाराम महारांजांनी सोळाव्या शतकात 'तुकाराम गाथा' लिहून जगाचा उध्दार केला. त्यांच्या अंभंगातून सर्वव्यापी जीवन विषयक तत्वज्ञान ओसाडुंन वाहाते. अज्ञानाला ही ज्ञानवंत करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अंभगात आहे. असे पवित्र कार्य तुकारामांच्या अंभगानी केले. आध्यात्मिक ज्ञानासह व्यवहार ज्ञान, नैतिकता, सामाजिक, सांस्कृतिक, पर्यावरण इ. विषयाच्या अनुषंगाने 'तुकोबाची गाथा' म्हणजे तत्वज्ञानाचा सागर आहे. निसर्ग आणि निसर्गातील वृक्ष, वेली, पक्षी, पाने, फुले, आकाश, पृथ्वी इ. या जीवन शक्ती विषयी संत तुकाराम लिहितात-

“वृक्षवल्ली आम्हा सोयरीं वनचरे। पक्षी ही सुस्वरे आळविती||
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास।नाही गुणदोष अंगा येत॥
आकाश मंडप पृथ्वी आसन।रमे तेथे मन क्रीडा करी।।
कंथा कुमंडलु देह उपचारा।जाणवितो वारा अवसरु।।
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार।करोनि प्रकार सेवूंरुची॥
तुका म्हणे होय मनासी संवाद।आपुलाची वाद आपणांसी॥”

निसर्गाने मानवाला नेहमीच प्रसन्नता दिली आहे. जीवनातील ताण – तणाव दूर करण्यासाठी, मनाचे शुद्धीकरण करण्यासाठी निसर्गाच्या सानिध्यात जावे. त्याच्याशी एकरूप व्हावे तो तुम्हाला आनंदचं देइल. वृक्ष हे आपले सोबती आहेत. वृक्षापासून आपणाला अनेक फायदे होतात. सगे - सोय-या प्रमाणे ते आपल्या सुख-दुःखात मदत करतात. पशु-पक्षी हे तर आपले मित्र आहेत. ते कधी जंगलात तर कधी पाळीव प्राणी म्हणून आपणाला मदत

करतात. आकाशाचे पांघरुन आणि पृथ्वीचे अंथरून यात आपण वावरत असताना वा-याची झुळुक आपणास आल्हाद देते. वाराही सजीवाची जीवन शक्ती आहे. असा महत्वपूर्ण पर्यावरणीय विचार संत तुकारामांनी सांगितला आहे.

आधुनिक मराठी कवितेचे जनक कवी केशवसुतांनी मराठीतील संत, पंतकाव्याची परंपरा मोडित काढून नवी सामाजिक आशयाची, वास्तववादी आणि निसर्गपर काव्य रचना केली. त्यांच्या कवितेपासून कवितेतील आशय, अभिव्यक्ती आणि आकृती बंध बदलून गेला. निसर्ग आणि मानव यांच्या परस्पर संबंधातून मानवी जीवन सुखदायी होते. निसर्ग हा मानवी जीवनाचा अपरिहार्य घटक असतो. ही जाणीव त्यांच्या कवितेतून प्रतित होते. या अनुषंगाने 'भृंग', 'पुष्पा प्रत', 'फुलपाखरु' या कविता वाचनिय आहेत. केशव सूतांच्या मते निसर्गातील सौदर्य कवितेला आणि मानवी जीवनाला प्रेरक ठरते.

कवी त्र्यंबक बापूजी ठोंबरे उर्फ बालकवी यांना आपण निसर्ग कवी म्हणून ओळखतो. त्यांची निसर्गाकडे पाहाण्याची दृष्टी अप्रतिम आहे. त्यांची कविता आणि निसर्ग यांच्यातील एकरूपता वाखाणण्या जोगी आहे. त्यांच्या कवितेतून निसर्गाला वगळणे म्हणजे उसातला रस काढून उरलेल्या चौथ्या सारखी अवस्था होईल. म्हणून निसर्ग हेच त्यांच्या कवितेचे बलस्थान आहे. ‘निर्झरास’, 'बालविंहग', ‘पारवा’, ‘पाखरास', 'फुलराणी', 'श्रावणमास', ‘औदुंबर’ या त्यांच्या कवितेतून नैसर्गिक पर्यावरणीय संवेदनांची दाट गर्दी झालेली आहे. यातून येणा-या निसर्ग प्रतिमा ह्या दिव्यत्वाची प्रचिती देणा-या आहेत. बालकवींच्या निसर्ग कविते विषयी डॉ. दत्तात्रय पुंडे व डॉ. स्नेहलता वरे लिहितात, " निसर्गाबद्दलची एक कमालिची आसक्ती बालकविच्या प्रतिभेला होती. निसर्गाच्या दिव्य, स्वर्गीय अशा सौदर्याने त्यांच्या मनाला मोहिनी पडत असे. मग त्यांचे मन निसर्गाशी मन सोक्त क्रिडा करू लागत. निसर्गाशी त्यांचे एकता दम्यनिर्माण होत." बालकवी आपल्या कवितेतून निसर्गातीत मानवी पण शोधतात. त्यांच्या संवेदनशील मनाने पर्यावरणीय संवेदना जाग्या केल्या आहेत. निसर्गातील नाविन्य मानवी जीवनाला प्रफुलित करून निसर्गा शिवाय मानवी जीवन अपूर्ण आहे हे सिद्ध करते.

कवी कुसुमाग्रज, विंदा. करंदिकर, मंगेश पाडगावकर, चि. त्र्य. खानोलकर, बा. भ. बोरकर, ना. धो. महानोर यासारख्या अनेक कवींनी आपल्या कवितेतून निसर्गाला पर्यायाने पर्यावरणाला साद घातली आहे. मानवी जीवनातील भौतिक, जैविक गरजा या निसर्गानेच पूर्ण केल्या आहेत. निसर्गानेच मानवी जीवन शक्तीला प्रवाहित ठेवले आहे, असा अर्थ त्यांच्या कवितेतून सूचित होतो. कुसुमाग्रज लिहितात-

"आम्ही शोधलं आमचं मराठी पण, या भूमीवरच्या माणसांच्या मनात,
त्यांच्या जखमांत, त्यांच्या रक्तात, ज्यातून उसासतात सूर्याचे किरण,
मराठी पण ओलाडूंन, सा-या आकाशाला गवसणी घालणारे..."

तर विं दा. करंदीकर म्हणतात –

“हिरव्या पिवळया माळावरून, हिरवी पिवळी शालघ्यावी,
सह्याद्रीच्या कड्या कडून छातीसाठी ढाल घ्यावी,
भरलेल्या भीमे कडून, तुकोबाची माळ घ्यावी."

हे निसर्गाचे सुंदर रूप मानवी जीवनाला मोहीणी घालतं. आणि ते विकासात्मक बनवतं. अशा कवितेतून येणारे सांस्कृतिक पर्यावरणीय विचार जीवनाला मोहक शक्ती पुरविते. ही शक्ती प्रेरणादायी असते.

काळ बदलत जातो. काळानुरूप निसर्गात, पर्यावरणात, समाजात आणि मानवी जीवनात परिवर्तन हे अपरिहार्य असते. काळानुरूप टप्याटप्याने मराठी काव्य बदलत गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कविता कपडे बदलावेत तसे आशय, विषय आणि अभिव्यक्ती, रूप, सौदर्य आणि रचना अशा एकूणचं आकृती बंधातून ती

परिवर्तनशील झाली. असे असले तरी तिने आपले निसर्गाशी असणारे नाते तोडले नाही. उलटया नात्याची गुंतागुंत अधिकच वाढत गेली. मानवी जीवनातील सुख-दु:खाचे नाते कवींनी निसर्गातील प्रतिमांच्या व जीवनातील वेगवेगळया घटनांच्या साह्याने गुंफल्याचे दिसून येते. रानातील कवी ना. धो. महानोर लिहितात-

“हे खेडे मोरापरीस, मेघांसाठी थिरकत जाते
ढेंकळांच्या गर्तेमधून, मृगा मधले गाणे गाते
माती नवा जन्म घेते.”

ही मानवी नैसर्गिक वेदना कवी पर्यावरणीय संवेदनेतून व्यक्त करतात. खेडयात राहणा-या माणसांच्या आयुष्यात पर्यावरणीय ऋतु चक्र हेलकावे देणारे असते. मातीशी नाते सांगत मातीच आमची भूक सामावणारी शक्ती आहे. या श्रध्देय भावनेतून निष्ठा ठेवून मातीतून ढेकळे उकरणारा खेडूत माणूस महानोर चित्रित करतात. पर्यावरणाचा समतोल ढासाळल्याने निसर्गाच्या सानिध्यात राहणा-या खेडूत माणसांच्या घरा-दारात- शेतीत आंधार पसरतोय म्हणून–

“आमी जलमलो मातीत किती होणार गा माती?
खापराच्या दिव्यात या कधी पेटनार वाती?"

असा प्रश्न कवी विठ्ठल वाघ 'खापराचे दिवे' या कवितेतून उपस्थित करतात. आणि ग्रामीण माणसांचे पर्यावरणीय जीवनाचे भयावह सांस्कृतिक वास्तव मांडतात.

"काया काया शेता मंदी, घाम जिरवं जिरवं! तव्हा उगलं उगलं काया मधुन हिरवं।
येता पिकाले बहार शेता शेतात हिर्वय, कसं पिकलंरे सोन, हिरव्या मधुन पिवयं.।"

हे निसर्गाचे सप्तरंगी रूप मानवी जीवनाची दिशा ठरविणारे आहेत. म्हणून माणसांने निसर्गाला, धरत्रीला दंडवत घालावा. नतमस्तक व्हावे अशी कृतज्ञेची भावना बहिणाबाई व्यक्त करून आपण तिच्यासाठी उतराई व्हावे असे त्या सांगतात.

मातीची अर्थात निसर्गाची अरूप भाषा कळणारा निसर्ग राजा शेतकरी पर्यावरणाचा पोशिंदा असतो. मात्र व्यवहार रूपी बाजारू भाषेत मात्र तो 'ढ' असतो. हा धागा पकडून कवी केशव देशमुखांनी बळी राजाच्या आयुष्याचा 'पाढा' लिहिला आहे. त्यात ते म्हणतात –

“शिवाराची पावसाळी भाषा, समजून घेण्या इतकी प्रज्ञा
निसर्गान त्यांच्या धोतराच्या सोग्यात टाकलेली
म्हणूनच माती खालच्या बियांचं अंकुरण्याच गाणं
गुणगुणत तो जग तो हिमतीनं"

ही मानवी जीवनातील पर्यावरणीय संस्कृती निसर्गाच्या संवेदनेतून प्रतित होते.

निसर्गातील वृक्ष, वेली, पाने, फुले, फळे, फुलपाखरु, पशुपक्षी, नदी, नाले, पृथ्वी, आकाश, चांदणे, प्राणी इत्यादींचा वापर कवींनी कवितेतील प्रतिमा सृष्टी फुल विण्यासाठी आणि कवितेतील आशय प्रभावी पणे वाचकांच्या पुढयात ठेवण्यासाठी केलेला आहे.

"बघ बघ काळे ढग, ढगात काय? पावसाचे पाय
पावसाचे पाय ढगात दिसतात,
मातीतले कोंब खुदूखुदू हसतात.”

या महावीर जोंधळे यांच्या बालकवितेतून बाल मनाला स्फुरण येण्यासाठी निसर्गातील ढग, त्यांची नानारूपे आणि ते पाण्याने भरल्यानंतर त्याचा काळा कुट रंग पाहून मातीतल्या कोबांची होणारी हालचाल हे सर्व एकरूपतेतून सुक्ष्म पणे कवी वाचकांना अंतर्मुखतेतून सांगतात. आणि ढग आपल्याला पाणी देतो, त्याच्या बरसन्याने काळी माती हिरवी होते. ही भावूकता अलगद पणे ते टिपतात. कवी देविदास फुलारी लिहितात –

"फुले, फळे, आणिक झाडी...पशुपाखरे नदीनाले
गावामध्ये अशीच वसती, या या तुम्ही आमुच्या गावी."

इथे गावा विषयी ओढ आहे. आणि हे गाव निसर्गात आहे. कवी आपल्या प्रतिभेच्या साह्याने बालमनाला निसर्गातील विविध रूपे नाजूक भावनेतून सांगतांना निर्सगाची कृपा दृष्टी किती विशेष आहे हे चित्रीत करतात.

"हिरवं हिरवं झाड, काय बरं करतं, पोळलेल्या जमिनीवर, माया पांघरतं,
हिरवं हिरवं झाड, ऐकलयं का कुणी?, पाखरांच्या आवाजात, मिळून गात गाणी."

इथे कवी सुरेश सावंताना पर्यावरणाचं महत्व सांगायच नसलं तरी अप्रत्यक्ष पणे झाड हे सावली, पाने, फळे देतात. त्यांच्यामुळे जमिनीतील उष्णता कमी होते. पाऊस पडतो आणि परत झाडे हिरवें होतात. हे पर्यावरणीय चक्र आणि त्याचे महत्व बालमनावर सहजतेतून कोरल्या जाते. कवी बबन शिंदे यांनी तर लिंबाच्या झाडाचे बहुगुणित्व साध्या-सरळ भाषेतून व्यक्त केले आहे. 'लिंबाचे झाड' या कवितेत ते लिहितात -

"लिंब असतो सदैव हिरवा, सावलीत त्याच्या जाणवतो गारवा,
लिंबाचे झाड असते निरोगी, रोजच्या जीवनात ना ना उपयोगी,
ताजे औषध शुद्धवारा, रोगराई आपल्या येत नाही घरा,
पडीत भूमीवर लावू लिंब, श्रम करण्यात राहू दंग,"

अशा कवितातून पर्यावरणीय महत्व आणि संवेदना वाचकांच्या मनात जाग्या होतात. निसर्गातील प्रत्येक झाड उपयोगीचं असते. कारण निसर्ग हा मानवोपयोगीच असतो. केवळ त्याचे संवेदन होणे महत्वाचे असते.

पर्यावरणाकडे मानवाचे दुर्लक्ष झाल्याने वाळवंटी करणाची क्रिया वेगाने वाढत आहे. पर्यावरणाचा समतोल ढासळला आहे. वन्य प्राण्यांचे परिणाम हवामानाच्या विकृत वर्तनांत दिसून येत आहेत. ऋतुचक्र बदलत आहे. पावसाळ्यात उन तर उन्हाळ्यात पाऊस पडत आहे. अवर्षण, अनियमितता, अतिवर्षण, वायूभार, पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होणे, भुगर्भजल पातळी खालावत आहे. मणूष्य हंडा भरपाण्यासाठी रानोमाळ फिरत आहे. म्हणून पर्यावरणाची हानी टाळण्याचा प्रयत्न वेगाने होणे आवश्यक आहे. सर्व स्थरातून पर्यावरण विषयक जनजागृती करणे आणि ती प्रत्येकाने आपल्या कृतीत आणने काळाची गरज आहे. 'पाणी आडवा पाणी जीरवा' या संकल्पणाची शासन स्थरावरून अमलबजावणी होत असली तरी त्यात लोंकाचा सहभाग महत्वाचा आहे. सद्य काळात अजूनही व्हावी तेवढी पर्यावरण विषयक आत्मिक जागृती झाल्याचे जाणवत नाही. कवी माधव जाधव यांनी 'पाणी आडवा' धोरणावर लिहिलेल्या कवितेतून मानवी वर्तनातील विसंगती आणि वास्तव पर्यावरणीय संवेदनेतून आविष्कृत केले आहे ते असे-

"झाडंझुडप तुटून गेली, काळी आई बोडकी झाली,
बाष्पी भवन पाण्याचे ही प्रदुषणाने रोगराई आली,
सृष्टीच्या ही कुतुहलाची S काय मंहती सांगता...
न्हाणीतल्या पाण्याला का ऊन रस्त्यावरती आणता...

ऐकिव सगळे ज्ञान तुमचे हाती मात्र शुन्य,
आपण तेवढे आयत खाऊ खाता मन मान्य,
पाणी म्हणजे काय असते, त्याचे महत्व हायफाय असते...
थेंबभर पाण्याने चातकाची तहान भागते,
पाण्या शिवाय जग सगळे शुन्य भासते...
काय तात्या तुम्ही नुसते पाणी आडवा म्हणता...
अन्न्हाणीतल्या पाण्याला काऊन रस्त्यावरती आणता."

या कवितेतील पर्यावरणीय संवेदना वाचल्यावर वेगळे असे काय सांगावे. कळावे वाचकानाही...

संदर्भ :-

1) वसंत आबाजी डाहाके –कविते विषयी, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद आ.१९९९पृ.२५१
2) डॉ. रविकांत पागनीस – पर्यावरणाची कथा आणि व्यथा, चंद्रकला प्रकाशन, पुणे आ.२००१पृ.१५
3) ल. रा. नसिराबादकर – प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर आ.२००3पृ.क्र.५१
4) संत तुकाराम - 'श्री तुकाराम महाराजांची गाथा', गीता प्रेस, गोरखपूर, चौथी आवृत्ती पृ.१४५
5) डॉ.दत्तात्रय पुंडेव डॉ. स्नेहलतावरे - त्रिदल, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती१९९४पृ.०५
6) प्रा. केशव बा. वसेकर (समन्वयक), डॉ. मा. मा. जाधव, प्रा. रामचंद्र भुसारे (संपादक) – मध्ययुगीन व आधुनिक कविता, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद आ. २००८ या संपादित ग्रंथातील कवींच्या कविता संदर्भासाठी घेतलेल्या आहेत.

'साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा - शिवकालीन अर्थ धोरणाचा आदर्श दस्त ऐवज'

डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख, संजीवनी महाविद्यालय, चापोली, ता. चाकूर, जि. लातूर.

आज आपण भारतीय स्वातंत्र्याचा तसेच मराठवाडा मुक्ती संग्रामाची अमृत महोत्सवी वाटचाल अनुभवत असताना राज्य आणि देशाच्या राजकारण सुरू असलेल्या राजकीय घडामोडींचा नीट अभ्यास करू शकतो. आजची स्थिती सर्व बाबतीत कुचकामी ठरत आहे. सर्वसामान्य जनतेचे प्रश्न मार्गी न लागतात त्यात उत्तरोत्तर वाढच होताना दिसते. सध्याची शासन प्रणाली लोकशाहीची असूनही सामान्य जनतेचा म्हणावा तितका विचार इथे होत नाही. या उलट शिवकाळात रयतेचे राज्य होते. तत्कालीन शासन प्रणाली आजच्या प्रमाणे लोकशाहीची नसतानाही शिवरायांनी आपल्या स्वराज्यात लोक कल्याणकारी सुराज्य निर्माण केले होते. त्याचे राज्य खऱ्या अर्थाने रयतेचे राज्य होते, ही बाब आजच्या शासकांनी विचारात घेऊन मार्गक्रमण करण्याची नितांत गरज आज निर्माण झाली आहे, हे आता वेगळे सांगण्याची गरज नाही.

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात पुणे आणि पुण्याच्या परिसरात छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी मराठ्यांचे लोककल्याणकारी राज्य निर्माण केले. मध्ययुगीन राजकारणातील रयतेचे राजे म्हणजे छत्रपती शिवाजी शहाजी भोसले होत. तत्कालीन सबंध भारतात स्व कर्तुत्वावर हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करून त्याचे सुराज्यात रूपांतर करणारे ते एकमेव बहुजन राजे होत. समकालीन भारतात मुस्लिमांची सत्ता असताना कोकण आणि त्याच्या आसपास आकारास आलेली शिवशाही अत्यंत उठून दिसते. मध्ययुगात सबंध भारतावर मुस्लिमांची सत्ता असताना पुणे आणि पुण्याचा परिसरात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्व कर्तुत्वावर मराठ्यांची सत्ता प्रस्थापित केली. सर्व सामान्य जनतेच्या मनात स्वातंत्र्याचे स्फुल्लिंग चेतवून त्यांनी साम्राज्य उभे केले. शिवशाही हे जसे रयतेच्या बळावर निर्माण झालेले राज्य होते तसेच ते सर्व सामान्य जनतेसाठी सतत प्रयत्नशील असलेले खऱ्या अर्थाने रयतेचे कल्याणकारी राज्य होते यात शंकाच नाही. रयतेचे राज्य निर्माण करताना शिवरायांनी प्रशासन, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण अशा सर्वच महत्त्वाच्या क्षेत्रात स्वतःची स्वतंत्र विचारसरणी विकसित केली होती. धोरणांची काटेकोर अंमलबजावणी हे त्यांच्या त्यांच्या प्रशासनाचे वेगळेपण होते. प्रस्तुत लेखात रामचंद्र पंत अमात्य लिखित आज्ञा पत्र या ग्रंथातील साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा या प्रकरणाच्या आधारे शिवरायांचे अर्थ धोरण समजून घेऊ.

रामचंद्र पंत अमात्य यांचा परिचय -

रामचंद्रांनी निळोपंत अमात्य बावडेकर छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या अष्टप्रधान मंडळींपैकी एक होते. 1674 साली राज्याभिषेक सोहळ्याच्या वेळी रामचंद्र पंत यांची नियुक्ती केली गेली. 'आज्ञापत्र' या प्रसिद्ध ग्रंथाचे लेखक म्हणून शिवकालीन मराठी गद्य साहित्यात त्यांचा नावलौकिक आहे. शिवशाहीतील प्रशासकीय यंत्रणा, एकंदर राजनीतीचे स्वरुप कथन करणारा अत्यंत महत्वपूर्ण ग्रंथ म्हणून प्रस्तुत ग्रंथ आजही मार्गदर्शक आहे. छत्रपती राजाराम आणि राजसबाई यांचे पुत्र श्री राजा शंभू छत्रपती कोल्हापूरच्या गादीवर बसल्यानंतर त्यांच्या आज्ञेवरून

प्रस्तुत ग्रंथ 1715-16 साली लिहिला. या ग्रंथात एकूण 9 प्रकरणे असून त्यातले पाचवे प्रकरण 'साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा' हे आहे. प्रस्तुत प्रकरणात स्वराज्यात सावकाराचे स्थान आणि महत्त्व याविषयी माहिती सांगितली आहे.

साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा - आशय सूत्र

'समाजात मजूर, कष्टकरी, शेतकरी, श्रमकरी आणि विशेषतः सर्व जातिधर्मांतील महिला कायमच उपेक्षित असतात, त्यांच्याबाबत शिवाजी महाराज सहृदयी होते.'[1] श्रीमंत कोकाटे यांचे वरील तत्कालीन सामान्य रयतेबाबत शिवशाहीची नेमकी भूमिका व्यक्त करणारे आहे. शिवरायांनी सामान्य शेतकरी, मजूर, कष्टकरी जनतेच्या हिताची धोरणे आखली आणि राबवली होती. परकीय व्यापारी स्वराज्यात आपल्यासोबत विविध चीज वस्तू आणतात. येथील जनतेच्या सुखासोयीची काळजी घेतात. शिवाय इथे पिकणारा कच्चा माल आपल्यासोबत घेऊन जातात म्हणून व्यापाऱ्यांना विशेष महत्त्व दिल्याचे दिसते.

इथे सावकार याचा अर्थ केवळ सावकारी करणारे इतका मर्यादित नाही. सावकार म्हणजे व्यापारी. व्यवसाय करणारे. सावकाराचे एखाद्या राज्यासाठी किती महत्त्व आहे हे प्रस्तुत पाठात सांगितले आहे. "साहुकार म्हणजे राज्याची व राजश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगाने राज्य आबादान होते. न मिळे त्या वस्तूजात राज्यात येतात. ते राज्य श्रीमंत होते. पडले संकट प्रसंगी पाहिजे ते कर्जवाम मिळते."2 संकटकाळी राज्यास आर्थिक मदत करण्याची क्षमताही सावकाराकडे असते. म्हणून शिवरायांनी अशा साहुकारांना राज्याची शोभा असे संबोधले आहे.

साहुकाराचे महत्त्व -

शिवरायांनी शिवशाहीतील व्यापारी, व्यापार आणि व्यापारी धोरणास विशेष प्राधान्य दिले होते. रामचंद पंत अमात्य त्यांच्या अष्टप्रधान मंडळापैकी एक असल्यामुळे त्यांना याबाबत विशेष माहिती होते. पुढीलप्रमाणे शिवशाहीतील सावकाराचे महत्त्व थोडक्यात समजून घेऊ.

1. व्यापाराच्या निमित्ताने पर मुलखातील उत्तम उत्तम चीज वस्तू आपल्या राज्यात येतात.
2. राज्याच्या अडचणीच्या प्रसंगी आवश्यक कर्ज वा अर्थ साह्य ते करू शकतात.
3. आपल्या राज्यातील उत्तम उत्तम चीज वस्तू ते पर मुलखात घेऊन जातात.
4. यायोगे आपल्या राज्यातील लहान मोठ्या व्यापाऱ्यांना रोजगार उपलब्ध होतो.
5. पर मुलखातील व्यापारी आपल्या राज्यात व्यापार करून जेव्हा त्यांच्या मुलखात जातात तेव्हा ते आपल्या राज्याबद्दल बरा वाईट समज पसरवत राहतात.
6. राज्याच्या वैभवात भर घालण्याचे निश्चित कार्य त्यांच्याकडून घडते.

साहुकार आणि त्याच्याकरवी चालणारा व्यापार याचे महत्त्व अमात्यानी वरीलप्रमाणे नमूद केले आहे.

साहुकाराची घ्यावयाची काळजी -

कोणत्याही राज्याने आपल्या राज्यातील व्यापाऱ्यांशी कसे धोरण ठेवावे या बाबतची मार्गदर्शक तत्वे शिवरायांच्या अर्थ धोरणातून शोधता येतात. अमात्यानी 'आज्ञापत्र' या ग्रंथात याबाबत सविस्तर विवेचन केले आहे. राज्यातील आणि पर राज्यातून व्यापाराच्या निमित्ताने येणारी व्यापारी त्यांच्या बाबत प्रशासनाची नेमकी भूमिका कोणती असावी हे शिवरायांनी आपल्या वर्तनातून सिद्ध केले आहे. आपल्या धोरण आणि त्याच्या अंमलबजावणी बाबत ते फार काटेकोर होते.

"परमुलखी जे जे साहुकार असतील त्यांची समाधानी करून आणावे. त्यास अनुकूल न पडेच तर असतील तेथेच त्यांचे समाधान रक्षून आपली माया लावून त्यांचे मुतालिक आणून त्यास अनुकूल जागा, दुकाने देऊन ठेवावे."[3] महाराजांनी सावकार नेहमी जतन करावेत असा सल्ला दिला आहे. त्यासाठी त्याच्याशी कसे वागावे याविषयी काही मार्गदर्शक तत्त्वे त्यांनी तयार केली होती. साहुकारांना व्यापारासाठी सहज जागा उपलब्ध करून द्यावी. त्यांच्या मालाची ने आण सुलभ होईल अशीच जागा त्यांना द्यावी. लष्करांनी त्यांना सर्व प्रकारचे संरक्षण द्यावे. त्यांच्या संपत्तीचे रक्षण करावे. परंतु ते आपल्या प्रांतात स्थायिक होतील इतकी सुटही देऊ नये. पक्की घरे बांधण्याची मुभा देऊ नये. आपल्या राज्याच्या राजकीय व्यवहारात त्यांना हस्तक्षेप करू देऊ नये. त्यांच्याकडून नेमून दिलेला खंड घ्यावा आणि त्यांना त्यांच्या मुलखात जाऊ द्यावे. शत्रू पक्षातील शिपायाची जशी वागणूक दिली जाते तशी वागणूक व्यापाऱ्यांना देऊ नये.

इथे शिवरायांचे प्रशासन कौशल्य सहज नजरेत भरते. सावकाराची राज्याला व राज्यातील जनतेला गरज आहे म्हणून त्याची विशेष काळजी घेण्याचा सल्ला देताना ते सावकाराच्या मर्यादाही अधोरेखित करताना विसरत नाहीत. त्यांची मदत होते म्हणून त्यांचे राज्यविरोधी वागणे सहन न करण्याची ताकीद ही त्यांनी आपल्या अधिकाऱ्यांना दिली आहे. केवळ व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आलेल्या इंग्रजी व्यापाऱ्यांचा हा कालखंड होता. शिवराय आपल्या धोरणाबाबत अतिशय स्पष्ट होते. रामचंदपंत अमात्यांनी अतिशय नेमक्या शब्दात थेट विषयाला हात घालणारे लेखन केले आहे. सुटसुटीत वाक्य रचना, छोटे छोटे संवाद या त्यांच्या लेखनाच्या जमेच्या बाजू आहेत. हे ही इथर मान्य करावे लागते. एकूण आज्ञापत्र हा ग्रंथ केवळ शिवकालीन मराठीचा आदर्श नमुना म्हणून उपयुक्त नसून आजही त्यातून धार्मिक, सामाजिक, आर्धिक, सांस्कृतिक स्थिरता आणण्यासाठी आपली उपयोगिता सिद्ध केली आहे., हे नाकारता येत नाही.

समारोप -

छत्रपती शिवरायांची दूरदृष्टी त्यांनी आखलेल्या धोरणातून व्यक्त होते. याला अपवाद त्यांचे अर्थधोरणही नाही. जनतेच्या गवताच्या काडीला हात न लावण्याची स्पष्ट ताकीद आपल्या अधिकारी, मावळयांना शिवरायांनी दिली होती. तसेच व्यापारी विविध राज्यात फिरत असल्यामुळे अप्रत्यक्षपणे ते आपल्या राज्याची प्रसिद्धी सर्वदूर करत असतात. परिणामी त्याच्याशी कायम प्रेमाने वागावे असा सल्ला दिला आहे. राज्यात सुबत्ता आणण्याच्या कामी सावकार महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हे शिवराय जाणून होते. स्वराज्यातील जनतेच्या प्रत्येक गरजांचा विचार शिवराय करत चअसल्यामुळे साहजिकच "शिवाजीचे कार्य हे आपले कार्य आहे, असे त्या काळातील रयतेला वाटत होते."[4] शिवराय यांच्या स्वराज्य स्वप्नास सत्यात उतरविण्यासाठी असंख्य मावळयांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली कारण शिवशाही रयतेचे म्हणजेच स्वतःचे कार्य आहे या उदात्त भावनेने प्रत्येक व्यक्ती कार्य करीत होती. जितके प्रेम आणि आदर एक राजा म्हणून शिवरायांना मिळाले तितके खचितच इतर कोणत्या राजास मिळाले असेल. पुढीलप्रमाणे काही मुद्द्यांच्या आधारे निष्कर्ष मान्य येतील.

1. प्रस्तुत प्रकरण शिवकालीन मराठी भाषेचा उत्तम नमुना आहे.
2. रामचंद्र पंत अमात्य हे शिवकालीन प्रशासनाचा एक महत्त्वाचा जबाबदार घटक होते.
3. प्रस्तुत ग्रंथाचा समावेश शिवकालीन मराठी गद्य साहित्याचा उत्तम महत्त्वाच्या नमुना आहे.
4. मध्याकालातील भाषिक स्थित्यंतरे अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत प्रकरण अत्यंत उपयुक्त ठरणारे आहे.

5. समकालीन उर्दू, फारसी भाषेचा प्रभावही तत्कालीन मराठी बोली भाषेवर झालेला दिसून येतो.
6. आज्ञापत्र हा ग्रंथ केवळ शिवकालीन प्रशासन, अर्थकारण, समाजकारण समजून घेण्यासाठीच महत्त्वाचे नसून ते तत्कालीन भाषेचे नेमके स्वरूपही समजून घेण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरणारे आहे.
7. शिवकालीन जनतेची आर्थिक स्थिती या प्रकरणातून सहजपणे अभ्यासता येते.
8. इतिहासाचा डोळस अभ्यास करून वर्तमानाची दिशा अतिशय सुलभ पद्धतीने ठरवता येते.
9. प्रस्तुत लेखन केवळ मराठी भाषा आणि समाजास मार्गदर्शक नाही तर सबंध जगातील मानवी जीवनास आकार देणारे आहे.
10. सद्यकालीन राजकीय जीवनास मार्गदर्शन करण्याचे सामर्थ्य आज्ञापत्रात आहे.
11. ज्याप्रमाणे शिवरायांनी स्वराज्यात सुराज्य निर्माण केले त्याप्रमाणे त्यांच्या प्रशासन कौशल्याचा नीट अभ्यास आणि अनुकरण करून आजही ते निर्माण करता येऊ शकते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

एकूण आजही प्रस्तुत ग्रंथ संसदीय लोकशाहीसाठी मार्गदर्शक ठरणारे आहे. लोकशाही शासन प्रणालीत सर्वसामान्य जनता केंद्रस्थानी असते. जनतेचे हित जपणे हे राजा व राज्याचे आद्य कर्तव्य असते. आजची सरकारे आणि त्यांची धोरणे पाहता त्यांना शिवकालीन प्रशासनातील बारकावे अभ्यासण्याची नितांत गरज असल्याचे सहज मान्य करावे लागते. रयतेपेक्षा राजाला सद्य काळात विशेष महत्त्व आहे. राजापेक्षा आणि राज्यातील पक्ष कोणीही मोठा नाही. स्वतःची आणि पक्षाची सत्ता अबाधित राहावी यासाठी सद्याचे राज्यकर्ते विशेष धडपडताना दिसतात. शिवराय आणि त्यांच्या कार्याचे केवळ गोडवे न गाता शिवकालीन प्रशासनातील बारकावे समजून घेण्याची आणि त्याप्रमाणे सद्य काळात आखणी करण्याची नितांत गरज आज नक्कीच असल्याचे मान्य करावे लागते.

संदर्भ सूची -

1. महिलांचा आदर करणारे शिवराय - लेख श्रीमंत कोकाटे - 19 फेब्रु. 2019 - https://www.esakal.com
2. अक्षरलेणी - संपादक डॉ. पंढरीनाथ धोंडगे व इतर - अथर्व पब्लिकेशन, धुळे - प्र. आ. 16 जुलै 2019 - पृ. 20.
3. तत्रैव - पृ. 20.
4. गोविंद पानसरे - शिवाजी कोण होता? - लोकवाङ्मय गृह, मुंबई - पुनर्मुद्रण नोव्हेंबर 2011 - पृ. 3.

स्वामी विवेकानंद व त्यांचा मानवतावाद

डॉ कल्पना माणिकराव कदम

नेताजी सुभाष चंद्र बोस महाविद्यालय राज्यशास्त्र विभाग नांदेड

प्रत्येक देशाचा इतिहास काही ना काही सांगून जातो .त्यातल्या त्यात भारताचा इतिहास म्हटल्यानंतर तो उज्वल व देदीप्यमान अशा महामानवांच्या कारकिर्दीने भारला आहे. भारतामध्ये अनेक संतांची परंपरा लाभली आहे . भारताची संत परंपरा एकमात्र होती .सामाजिक परिवर्तन सहज नाही होऊ शकत ते हळू हळू शक्य आहे. **शंकराचार्य रामानुजाचार्य** ,तसेच **आर्य** पासून रामनंदाची परंपरापर्यंत हेच चालत आले आहे. समाज एका एकी नाही बदलत त्यात काही रुढी काही परंपरा तर काही सामाजिक मूल्य तसेच मापदंड आहेत. जे सामाजिक परिवर्तनाला बाधक आहेत.समाजसुधारक तसेच समाजसेवी निंदिमध्ये वेळ घालत नाहीत.किंवा असे नाही म्हणत की, " जे काही तुमच्याजवळ आहे ते सर्व फेकून द्या किंवा ते चुकीचे आहे." तर तुम्ही स्वतःला घडवा आणि त्यामधीलचं एक महत्त्वाचा मूलमंत्र देणारे " **मानवतेचे प्रतीक म्हणजे स्वामी विवेकानंद"** यांचे नाव अग्रेसर आहे...

स्वामी विवेकानंद हे केवळ एक संत नव्हते तर मानवतेचे प्रतीक होते. स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म **12 जानेवारी 1863 रोजी कोलकता मधील सिमलापल्ली** येथे एका श्रीमंतांच्या बंगाली परिवारामध्ये झाला. त्यादिवशी मकर संक्रांतीचा सण होता .त्यांचे नाव **नरेंद्र** ठेवण्यात आली. विवेकानंद यांच्या वडिलांचे नाव **विश्वनाथ** होते. त्यांचे वडील हाय कोर्टामध्ये एक प्रसिद्ध वकील होते त्यांचे वडील पाश्चात्य सभ्यतेवर विश्वास ठेवत होते.

विवेकानंद यांचे आजोबा **संस्कृत** आणि **पर्शियन** भाषेचे अभ्यासक होते. घरातील अशा प्रकारच्या धार्मिक आणि सुशिक्षित वातावरणामुळे स्वामी विवेकानंद यांच्यावर चांगला प्रभाव पडला वते त्यांनी संपूर्ण जगाला दाखवून दिले आहे. स्वामी विवेकानंद यांच्या **आईचे नाव**

भुवनेश्वरी देवी असे होते. विश्वनाथ यांचे निधन झाले तेव्हा घराचा भार नरेंद्रवर पडला घराची अवस्था अत्यंत वाईट होती अत्यंत गरीबीतेही नरेंद्र हे एक उत्तम पाहुणे सेवक होते. स्वामी विवेकानंद हे **रामकृष्ण परमहंस** यांचे शिष्य होते .पाश्चात्य गुडवादाने प्रभावित झाले तसेच त्यांनी पाश्चात्त्य जगाला वेदान्त आणि योगाचा भारतीय दर्शनाचा मानवतेचा परिचय करून देण्यात प्रमुख भूमिका निभावली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जागतिक धर्माच्या दर्जात आंतरधर्मीय जागरूकता वाढवण्याचे श्रेय विवेकानंदांना दिले जाते.

स्वामी विवेकानंद हे एक महान स्वप्न पाहणारे व्यक्ती होते त्यांनी एका नवीन समाजाची कल्पना केली ज्या समाजात धर्म किंवा जातीच्या आधारे माणसामाणसात भेद नाही भौतिकवाद विरूद्‌ध भौतिकवादाच्या वादात न पडता विवेकानंद आणि तरुणांकडून मोठ्या आशा होत्या. **स्वामी विवेकानंद हे एक संत नव्हते महान देशभक्त, वक्ते, विचारवंत ,लेखक आणि मानवी प्रेमी होते.** त्यांचा असा विश्वास होता की भारताची पवित्र भूमी आहे .धर्म आणि तत्त्वज्ञानाची पवित्र भूमी आहे येथूनच महान ऋषी मुनींचा जन्म झाला हि त्याग आणि संन्यासाची भूमी आहे.जीवनाची आणि मुक्तीचे आदर्श असलेले दरवाजे इथून इथपर्यंत उघडले आहे. त्यांनी उत्कृष्ट विधान केले आहे की,

“ उठा जागे व्हा स्वतःला जागी करा आणि इतरांना जागी करा आपला मानवजन्म यशस्वी यशस्वी करा....”

त्याकाळी जातीयवाद ,कट्टरतावाद आणि त्यांच्या धर्मांधपणाने या सुंदर पृथ्वीवर बराच काळ राज्य केले आहे. आणि त्यामुळेच संपूर्ण भारताची सभ्यता नष्ट होऊन सर्वठिकानी निराशा पसरत आहे. हे जाणून स्वामी विवेकानंदांनी मानवतेवादावर आपला वैचारिक अभ्यास केला. स्वामी विवेकानंद यांनी त्या काळात प्रचलित इंग्रजी शिक्षणव्यवस्थेला विरोध केला कारण या शिक्षणाचा उद्‌देश केवळ इंग्रजांची सत्ता वाढवणे हा होता. त्यांना

असे शिक्षण हवे होते की जे शिक्षण जेणेकरून मुलांचा सर्वांगीण विकास करू शकेल मुलांच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट त्यांना आत्मनिर्भर बनवणे आणि त्यांच्या पायावर उभे करणे हे आहे स्वामी विवेकानंद यांनी प्रचलित शिक्षणाने निषिद्ध शिक्षण असे संबोधले आहे. आणि म्हटले आहे की, तुम्ही अशा व्यक्तीच्या विचार करता काही ज्यांनी काही परीक्षा उत्तीर्ण केली आहे . ज्यांच्यामध्ये समाजसेवेची भावना जास्त प्रमाणात निर्माण होत नाही. हे जाणून त्यांनी आपले विचार मांडले की "मानवी व राष्ट्रीय शिक्षणाची सुरुवात कुटुंबातून झाली पाहिजे देशाच्या आर्थिक प्रगतीसाठी तांत्रिक शिक्षणाची व्यवस्था केली"

स्वामी विवेकानंद हे भारतीय **चेतना** तसेच **चिंतनाचे आधारस्तंभ** होते. त्यांचे संपूर्ण जीवन मानवजातीच्या सेवेत व्यतीत झाले. परंतु त्यांनी या सेवेचा संकल्प स्वामी रामकृष्णाच्या चरणात बसून प्राप्त केले. स्वामीच्या मनामध्ये भारताचे भूतकाळ,भविष्यकाळ तसेच वर्तमानकाळ होते तसेच ते योगाच्या दिशेने वाढत जात

होते. स्वामी रामकृष्ण परमहंस यांच्या यासोबत जेव्हा ते ध्यानस्थ गेले होते, तेव्हा त्यांनी म्हटले होते की "**नरेंद्र हे एक वटवृक्ष बनेल ज्यांच्याखाली हजारो पक्षी घरटे निर्माण करतील.."** विवेकानंद यांचे व्यक्तिमत्व मुळात आध्यात्मिक होते तसेच त्यांनी ते अध्यात्मद्वारे जी कार्य केले ते **सामाजिक,राजनैतिक आर्थिक, शैक्षणिकच्या बरोबरच पूर्ण रूपाने भारतीय जीवन मूल्यांवर आधारलेले** होते...**देवी शक्तीपासून प्रेरित होऊन मानव जातीच्या हितार्थ त्यांनी कार्य केले ते आपल्यासाठीच एक आदर्श आहे स्वामीजींचे एक मानवतावादी भूमिका आहे की ज्यांच्या बळावर संपूर्ण भारतीय नाही तर संपूर्ण विश्वाचा ह्रदयावर ते राज करतात.**

म्हणूनच रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात...

"तुम्हाला भारत जाणून घ्यायचा असेल तर विवेकानंद वाचा त्यांच्या सर्व काही सकारात्मक दिसेल काही नकारात्मक दिसणार नाही खरया अर्थाने भारताची

तत्वे जाणून घ्यायची असेल तर स्वामी विवेकानंद यांचे अध्ययन करा..."

आज सर्वच ठिकाणी स्वातंत्र्यावर बोलली जात आहे .आजतागायत 80 ते 90 वर्षांपूर्वी समाजनी स्त्री मुक्ती मार्ग मोकळे केले. स्वामी विवेकानंद हे एकतेला,समानतेला महत्व देत.स्वामी स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांचे म्हणणे होते की ग्रहस्थिती रुपाने गाडीची सुव्यवस्थित तसेच सुदृढ जीवनासाठी स्त्रीशिक्षण आवश्यक आहे.यात शिल्प विज्ञान ,गृहकार्य स्वातंत्र्याबरोबर सेनने विज्ञान तसेच राजनीती शिक्षेबरोबरच प्रत्यक्ष कार्य करण्याची प्रगल्भता हे असणे आवश्यक आहे .स्त्रीला एवढे शिक्षण दिले पाहिजे की ती स्वतः आपले जीवन निर्माण करू शकेल वस्तुत शिक्षण असे आहे की जे आत्मरक्षा आणि आत्मबलला उत्पन्न करते.स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून ती भारतीय स्त्री आपल्या भारताच्या प्रति आपल्या कर्तव्याला पूर्ण करेन आणि संघमित्रा "**अहिल्या बाई व मीराबाई आणि भारताच्या महान स्त्रियाद्वारा चालवल्या गेलेल्या परंपरेला निर्भयपणे समोर नेईल. "स्वामी विवेकानंदा आधुनिक भारताचे निर्माते होते.."** यात काही अतिशयोक्ती होणार नाही कारण स्वामीजींनी भारतीय स्वातंत्र्याचा हेतू गृहित धरुन स्वातंत्र्याचा जो माहोल निर्माण केला होता त्याच्यावर मानवतेचा प्रभाव होता...

स्वामी विवेकानंद यांचे असे म्हणणे होते की, विद्यार्थ्यांना असे शिक्षण दिलें पाहिजे. कीजे "**विद्यार्थ्यांमध्ये सनातन मूल्यांची निर्मिती करेल.** एक मजबूत चरित्रवान नागरीक बनवेल. शिक्षण आत्मनिर्भरता वैश्विक बंधुभावता प्रोत्साहनाचा एक जरिया आहे. कोणत्याही धर्मात जाण्याऐवजी **मानवतेला** अधिक महत्त्व देणारे असेल.विवेकानंद सेवा करण्याची महत्व पटवून देताना म्हणतात, " की गरिबी आणि निराधार लोकांची सेवा करणे, लक्ष आहे. त्यांच्या संदेश असा होता की वर्ग ,जात, लिग च्या व्यतिरिक्त सर्वांची सेवा करावी .**दुसरेची सेवा केल्याने मानवतावाद मजबूत** होतो आणि **मानवतेची**

सेवा केल्याशिवाय राष्ट्र निर्माण होऊ शकत नाही ते सर्व मिळून विवेकानंदाच्या दर्शनाला आपण मानवतावाद म्हणू शकतो. विवेकानंदाना भारतीय मनुष्य चांगली असलेली पहायचे होते. जे उदार असतील दयाळू असतील ,दुसऱ्यावर प्रेम करतील, सर्वांना आदरयुक्त मान देतील ज्याचा व्यवहार गरिमापूर्ण असेल. कारण आजच्या सर्व धकाधकीच्या जीवनात कडूपणा व हिंसेने भरलेल्या भारतामध्ये स्वामी विवेकानंदांचे विचार आणि संदेश आज लोकांना समजदारीचे असून सर्वांनी शिकण्यासारखे आहे.

विवेकानंद यांचा **मानवतावाद मानवताकेंद्री** होता निसर्ग, राज्य ,कुटुंब ,समाज ,धर्म यापेक्षा माणूस मोठा महत्त्वाचा व श्रेष्ठ मानून त्यांचे हित साधण्याला प्राधान्य दिले जाते .मानवतावाद मानवतेला माणुसकीला आपुलकीला ,जिव्हाळा, परोपकार, करुणेला,सहानुभूतीला, सर्वाधिक महत्त्व दिले जाते मानवतावादात व्यक्तीच्या असण्याला कमालीचे महत्त्व मिळते,व्यक्तीचे जीवन अर्थपूर्ण असावे जगणे समृद्ध

व्हावे, व्यक्ती हां धडपड करणारा असावा. आणि यामध्ये तो **मानवतेला महत्त्व देणाराही असावा** कारण **प्रेम ,सेवा त्याग ,समर्पण** हे मानवतावादावरील परवलीचे शब्द आहेत असे स्वामी विवेकानंद सांगत.

विवेकानंद हे एक विलक्षण व आधुनिक व्यक्तिमत्त्व होते. आपण त्यांच्याबद्दल बोलतो तेव्हा आपण काही प्राचीन व पौराणिक संबंधित बोलतो .पण त्यांचे विचार केवळ प्रखर आधुनिक मर्यादीत स्वरूपात नव्हते तर त्यांनी भूतकाळातील ऐतिहासिक मानवी घडामोडी आत्मसात केल्या होत्या . विवेकानंदांचे विचार विवेकानंदांचा अभ्यास करनार्या जगाच्या सर्व भागांतील लोकांसाठी खूप प्रेरणादायी आणि फायद्याचा आहे. गेल्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात एका प्रखर आणि गतिमान मानवाच्या रूपात विवेकानंदांचा आपल्या देशाशी घनिष्ट संबंध होता. आज अनेक मानवी आत्म्यावर आपली अमीट छाप सोडली आहे.

स्वामी विवेकानंद इंग्लंडमध्येही सक्रिय काम केले आहे. ग्रीससह ,जर्मनी आणि इतर काही युरोपीय देशांना भेटी दिल्या आहेत. विवेकानंद हे सार्वत्रिक घटनां आहे आणि जेव्हा आपण त्याचा अभ्यास करतो. **मानवी समस्या आणि त्याचे निराकरण याबद्दल** त्यांची जबरदस्त पकड पाहुन आपल्याला आश्चर्य वाटते. **1863 ते 1902** या काळात त्यांनी फक्त **39 वर्ष** आणि सात महिन्याचे आयुष्य जगले. परंतु त्या अल्पावधीतचं त्यांनी प्रथम अंतर्मन व बाह्यरग हा एक उत्कट जीवन च़ांगले मानवी इतिहासावर पौर्वात्य तसेच पाश्चात्त्य इतिहासावर अमिट छाप सोडली आहे. त्यांच्या जीवनात प्रकट झाली प्रचंड ऊर्जा आणि गतिमानता पाहून कोणीही प्रभावित झाल्याशिवाय राहू शकणार नाही. स्वामी विवेकानंद हे जिवंत असताना **भारतातील आणि पाश्चात्त्य जगातून लाखो लोकांच्या विचारसरणीवर प्रभाव पाडते. आणि लाखो लोकांना प्रेरणा देते.**

स्वामी विवेकानंदना सर्वत्र **मानवी विकासाची आवड होती** .मानव जातीच्या आध्यात्मिक शिक्षक या नात्याने त्यांच्याबद्दल आणि साधारण गोष्ट होती तथापि त्यांची माणसाबद्दलची आस्था आणि सर्वत्र मानवी विकास आणि पूर्तीसाठीअथक परीक्षा होते. खरेतर स्वामी विवेकानंदासारखे अष्टपैलू मानवाच्या जीवनाची आणि कार्याची महतीमुळे भारतामध्ये मानवतावादाची एक मध्यवर्ती थीम तयारी झाली आहे. विवेकानंद यांना मानवतावाद भारताच्या अध्यात्मविद्यातून प्राप्त झाला आहे .आधुनिक पाश्चात्य भौतिक विज्ञान विकसित करण्यासाठी विवेकानंदांनी आपल्या मानवतावादाचा गाभा बनवला. स्वामी विवेकानंदा यांनी दिलेल्या **मानवतावादी विचारांमुळे एखादी व्यक्ती करुणा व्यक्त करण्यास सक्षम बनते ती केवळ इतर मानवावरच नव्हे तर प्राण्यांवरदेखील मानवतावादी पसरण्यास सक्षम होते.... विवेकानंद यांनी जगातली साक्ष दिलेली ऊर्जा म्हणजे प्रेमद्वारे विजय मिळवणे, शांतीहीताना शांती देने, दुःखी लोकांना आनंद**

<u>देने</u> आणि म्हणूनच मानवतावादाची प्रेरणा सर्वांना मिळत आहे.

एकीकडे आज तर आधुनीक भौतिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानने ऊर्जा संसाधनेशी जुळण्यासाठी आणि पचवण्यासाठी अशा प्रकारच्य उर्जा संसाधनांची मुक्तता करणारे साधन निर्माण झाली. पण कुठेतरी माणूस माणूस यामध्ये भावनिक जवळीकता नष्ट होत आहे. वैज्ञानिक ज्ञान व तांत्रिक सामर्थ्य असूनही मानवमध्ये दुरावा येत आहे हे जगाच्या सर्व भागांमध्ये सतत वाढत चाललेल्या **हिंसाचार गुन्हेगारीमध्ये ती आधुनिक माणसापासून मित्रांपासून अधिकाधिक दूर झाला आहे. दुखी तणावग्रस्त वातावरण सर्वत्र निर्माण** झाली आहे. अशा वेळी **<u>तर्कसंगत व्यवहारी , वैश्विक तत्त्वज्ञानाचे जनक स्वामीविवेकानंद त्यां</u>**चा विचारांची गरज निर्माण होते. युरो अमेरिकन मानवतावाद विवेकानंदांचा वेदांत **<u>“तत् त्वम असि..”</u>**अशी प्रगल्भ उपनिषदे सत्य लक्षात घेऊन आणि त्यांच्या प्रकाशात मानवतावाद विकसित करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

आज भारतात आपण राहतो त्या धर्म आणि धार्मिक ओळख सर्व सार्वजनिक जीवनात महत्त्वपूर्ण स्थान धर्माला दिले जाते. तसेच **<u>बलात्कार अपहरण सारख्या अपराध इन सुद्धा धार्मिक रंग दिला</u>** जातो.काही धार्मिक समुदायला बहिष्कृत केले जाते. जवळपास सामाजिक आणि राजनैतिक घटनेला धर्म व जातीच्या चष्म्यातून पाहिले जाते मानवतावादी समाज विकसित करण्यात भारत च्या अपयशा बाबत विवेकानंदांनी अंदाज बांधताना म्हंटले आहे की , “मनुष्याच्या प्रगल्भ दृष्टीचे माहेरघर असूनही भारत स्वतःच्या मानवी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी या वेदान्तिक मानवतावादाचा ऊर्जेने आणि व्यापकपणे वापर करण्यात अयशस्वी ठरला आहे. ती पूर्णतः मानवतावादी सामाजिक व्यवस्था विकसित करण्यात यशस्वी ठरली होती .ज्यात

मनुष्याचे वैभव आणि त्याची स्वातंत्र्य समानता आणि आत्मा म्हणून प्रतिष्ठा राखली गेली.

पण इथे विवेकानंदांच्या जीवनावरील रचनात्मक प्रभावांचा अभ्यास करणे फायद्याचे आहे .ज्यामुळे ते "**प्राचीन आणि आधुनिक यांच्या द्वितीय संमेलन बिंदू"** बनले कारण त्यांनी आपल्या जीवनात आणि प्रभावातून मानवतावादाची संकल्पना मांडली. त्यामध्ये भारतीय संस्कृतीचा प्रभाव असेल, आईकडून मिळालेलं अनौपचारिक शिक्षण असेल, मानवतावादाचा केलेला आध्यात्मिक अभ्यास असेल, आधुनिक शिक्षण यामधून घेतलेली संस्कृतीची ऊर्जा असेल ,तसेच त्यांचे गुरु श्री रामकृष्ण तसेच विस्तृत प्रवासातून प्रगल्भ झालेले वैचारिकता असेल या प्रभावातून विवेकानंदांचा मानवतावादाला आकार देण्यास मोठा हातभार लावला विवेकानंदांच्या बंधु शिष्यांपैकी एक स्वामी शारदानंद असे म्हटले की, त्यानुसार श्रीरामकृष्णांनी भाकित केले होते की, " **जेव्हा नरेंद्र मानवी दुःखाशी जवळून संपर्कतील तेव्हा त्याची अभिमानाची शक्ती विरघळून जाईल व मानवी करुणेच्या ऊर्जेमध्ये रुपांतरीत होईल.."** आणि पुढे **नरेंद्रचा विलक्षण स्वभाव एक हजार पाकळयांच्या कमळाप्रमाणे फुलून स्वतःच्या अतुलनीय वैभवात महानतेमध्ये प्रस्थापित होईल ...**"अशी त्यांची खात्री होती असे प्रतिपादन त्यांच्या बंधूनी केली आहे.

विवेकानंद यांच्या कडे असलेल्या प्रखर मानववादात त्यांचेकडे बुद्धिजीवी सामान्य लोक वृद्ध आणि तरुण यांचा एक विस्तृत स्पेक्ट्रम आहे. मानवातील आध्यात्मिक स्पार्कच्या प्रगल्भ वेदान्तिक दृष्टीवर आधारित सार्वत्रिक मानवतावादात तरुण नरेंद्रचे त्यांचे **सौम्य शिक्षण आणि सामर्थ्य आणि निर्भयतेचा संदेशवाहक आणि सर्व मानवतेसाठी अशा आधुनिक मानवासाठी एक प्रेरणादायी आणि प्रभावी** भाग आहे. या चौपट प्रभावातून उदयास आलेले विवेकानंद आणि **1893** मध्ये **शिकागो** जागतिक धर्म संसदेत मानवाच्या जन्मजात देवत्वाची गौरवची घोषणा करणारा आपला वेदांत

सिंहगर्जनेनी आधुनिक जगावर थैमान घातले. हे अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व होते. केवळ धर्माच्या इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून नव्हे तर मनुष्याच्या इतिहासाच्या आणि त्याच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून देखील "**<u>आध्यात्मिक व मानवता क्षेत्रातील नेपोलियन</u>**" असा उल्लेख करून **<u>रोमेन रोलड</u>** यांनी त्यांच्या दृष्टीच्या सार्वत्रिक मानवतेचे वर्णन शब्दांत केले आहे "**<u>विवेकानंद मानवी ऊर्जेच्या समस्याचा अवतार होता..</u>**"

<u>पश्चिमेतील चार वर्षाचा कठोर आध्यात्मिक</u> आणि सांस्कृतिक कार्यानंतर त्यांनी जिथे मानवतावादाला आध्यात्मिक अभिमुखता दिली आणि जातीय सांप्रदायिक मर्यादांपेक्षा वरचे वर मानवतावाद उभे करत स्वामी विवेकानंद **<u>1897</u>** मध्ये भारतात परतले आणि त्यांच्या जागी देशवासीयांकडून त्यांचे जल्लोषात स्वागत झाले .एवढी उदात्त आणि व्यापकता इतिहासातील कोणत्याही लष्करी विजेत्या किंवा इतर वीरांना मिळालेली नाही आणि त्या गोंधळलेल्या राष्ट्रीय स्वागताला प्रतिसाद

म्हणून त्यांनी आपल्या लोकांना त्यांच्या शतकानुशतकांच्या झोपेतून जागे करण्यासाठी आणि मानव धर्तीवर त्यांच्या देशाची उभारणी करण्यासाठी उत्तेजक वेदान्तिक संदेश दिला पूर्वेकडून पश्चिमेला तिन्ही आत्म्यांचा जागर करणारे स्वामी विवेकानंद होते त्यांच्या प्रेरणादायी भारतीय भाषणाची मध्यवर्ती थीम होतीं **मनुष्य त्यांची वाढ विकास आणि पूर्तता...**

सुदूर दक्षिणेला श्रीलंकेतील कोलंबोपासून उत्तरेकडे हिमालयातील अलमोरापर्यंत विवेकानंदांच्या व्याख्यानांनी एक मोठा राष्ट्रीय प्रबळ निर्माण केले होते. कारण "**<u>भारतीय मानवतेचे प्रबोधन करणे</u>**" आणि आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी तिला बळकट करणे आणि खरा मानवतावादी समाज व्यवस्था विकसित करण्यासाठी आधुनिक युगातील अफाट संधीचा उपयोग करणे ही त्यांची मुख्य थिम होती. विवेकानंदांचा मानवतावादी आवेगाची तीव्रता अनेक त्यांच्या भाषणावरून दिसून येते .जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि सार्वभौमिक आणि

गतिमान मानवतावादाच्या कार्यासाठी काय आवश्यक आहे. तर ते म्हणजे **<u>मनुष्यातील पशुत्वावर मात करणे त्यांच्या</u>** शिक्षणाद्वारे भौतिकतेच्या पलीकडे त्यांच्या अस्तित्वाच्या अध्यात्मिक परिणामापर्यंत नेणे .विवेकानंद **<u>आनंद विवेक यास खरा धर्म म्हणत.</u>** यालाच ते **<u>मनुष्य देवताचे प्रकटीकरण</u>** असे म्हणतात. सर्व मानवतावादी विवेकानंदांचा मानवतावाद हा मनुष्याच्या आत्म्याच्या वैश्विक वेदान्तिक दृष्टीवर आधारित आहे .

अखिल भारतीय तसेच प्रांतीय स्तरावर आणि भारतीय राजकीय राज्यांनी अद्वितीय राजकीय अभिव्यक्ती दिली मौर्यांचे धोरण आणि कार्यक्रम हे सर्वात उल्लेखनीय उदाहरण होते .इ स पूर्व तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोक त्यांच्या शेजारच्या कलिंग राज्याबरोबरचा यशस्वी पण रक्तरंजित युद्धानंतर पश्चातापाचा अनुभव होता. अशोकाने राज्याबरोबरच्या धोरणाचे साधन म्हणून सर्व युद्धांचा त्याग केला.स्वामी विवेकानंदांनी या आधुनिक युगात भारतातील मानवतावादी समाजव्यवस्था

विकसित करण्यात अतिशय मोलाचे योगदान दिलेले आहे कारण भारतावर त्यांचे मनापासून प्रेम होते तेवढीच प्रेम त्यांनी तितक्याच उत्कटतेने त्यांनी मानवतेवरही केले होते.

विवेकानंद यांनी व्यक्त केलेला मानवतावाद मानवी आणि वैश्विक आहे आणि मानवतापेक्षाही अधिक काही तरी आहे कारण भारतीय मानवतेचे प्रबोधन करणे आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी तिला बळकट करणे आणि खर् या अर्थाने मानवतावादी समाजव्यवस्था बळकट करणे विकसित करणे. हाच त्याचा उद्देश होता .स्वामी विवेकानंद यांचे **<u>ह्रद्य हे मानवतेचे प्रतीक होते.जामध्ये मानव जातीच्या दुखाला बरं करण्याचे उपाय होते.</u>**कारण अध्यात्मला श्रेष्ठ मानत पण खर्या अर्थाने सर्व धर्मात आजच्या परिस्थितीमध्ये व्यक्तीव्यक्तीचा शत्रू बनला त्यामध्ये स्वामी विवेकानंद यांचे विचार नक्कीच औषधाचे काम करतात. स्वामी विवेकानंदांनी भारतातील लोकांना एक नवीन ऊर्जा दिली. ज्यात अध्यात्म आणि

सेवाभावनेला राष्ट्रवादाचा भाग बनविले .विवेकानंदांचा राष्ट्रवाद मानवतावादी विचार प्रसारित करण्यात महत्वाची भूमिक बजावतो. तो मानवतावाद राष्ट्राला शांती कडे आणि प्रगतीकडे घेऊन जाणारा आहे......

अशा महान व्यक्तिमत्त्व स्वामी विवेकानंदसारख्या मानवतेच्या मूर्तिमंत रूपास माझे वंदन....

ಗ್ರಾಹಕರ ವಸ್ತುಗಳ ಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳ ಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಪಾತ್ರ

ಡಾ.ಶೈಲಜಾ ಎಸ್.ಎಂ
ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕರು
ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು, ವಾಣಿಜ್ಯ ವಿಭಾಗ
ಶ್ರೀಮತಿ ಸರಳಾದೇವಿ ಸತೀಶಚಂದ್ರ ಅಗರವಾಲ್
ಪ್ರಥಮದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು(ಸ್ವಾ)
ಬಳ್ಳಾರಿ.

ವರುಣ್‌ರಾಜ್
ಸಂಶೋಧನಾ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿನಿ
ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಅಧ್ಯಯನ ವಿಭಾಗ
ಕನ್ನಡ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ, ಹಂಪಿ

ಪೀಠಿಕೆ

ಇಂದಿನ ಜಾಗತೀಕರಣಗೊಂಡ ಆರ್ಥಿಕತೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಗಳು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಪಾತ್ರವನ್ನು ವಹಿಸುತ್ತವೆ, ಏಕೆಂದರೆ ವ್ಯಾಪಾರಗಳು ಗಡಿಯಾದ್ಯಂತ ಹೆಚ್ಚು ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ನಕಲು ಆಗದಂತೆ ಕಾಪಾಡುತ್ತವೆ. ಗ್ರಾಹಕರು ಬ್ರ್ಯಾಂಡ್‌ಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಹೆಚ್ಚು ಜಾಗೃತರಾಗುತ್ತಾರೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಗಳು ಸರಕುಗಳು ಅಥವಾ ಸೇವೆಗಳು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿದ್ದು ಮತ್ತು ಇತರ ಸರಕುಗಳಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವೆಂದು ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಜನರು ವಿವಿಧ ರೀತಿಯ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳನ್ನು ಬಳಸುವುದರಿಂದ ಆನ್‌ಲೈನ್‌ನಲ್ಲಿ ಆರ್ಡರ್ ಮಾಡುವ ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಇದು ಹೆಚ್ಚು ಮುಖ್ಯವಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆ ಹಕ್ಕುಗಳ ಮಾಲೀಕರು ಈ ಪ್ರಮುಖ ಹಕ್ಕುಗಳನ್ನು ನೋಂದಾಯಿಸಲು, ನಿರ್ವಹಿಸಲು ಮತ್ತು ಎತ್ತಿಹಿಡಿಯಲು ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಜವಾಬ್ದಾರಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುತ್ತಾರೆ.

ಸರಕುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯ ಪಾತ್ರ

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆ ಅಥವಾ ಟ್ರೇಡ್ ಮಾರ್ಕ್ ಎನ್ನುವುದು ಒಂದು ನೊಂದಾಯಿತ ಗುರುತು ಅಥವಾ ಚಿಹ್ನೆಯ ಒಂದು ಲೇಬಲ್ ಎಂದೇ ಹೇಳಬಹುದು. ಇದು ವಾಣಿಜ್ಯಗಳ ಸಂಕೇತವನ್ನು ಸೂಚಿಸಲು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುತ್ತದೆ. ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್ ಎಂಬ ಪದವು ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಉತ್ಪನಕ್ಕೆ ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಗುರುತಿನ ಲಾಂಛನ, ಪದಗುಚ್ಛ, ಪದ ಅಥವಾ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಎಲ್ಲಾ ಇತರ ಉತ್ಪನ್ನಗಳಿಂದ ಕಾನೂನುಬದ್ಧವಾಗಿ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ಕಂಪನಿಗೆ ಸೇರಿದ ಉತ್ಪನ್ನವನ್ನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವುದಲ್ಲದೆ ಬ್ರಾಂಡ್‌ನ ಕಂಪನಿಯ ಮಾಲೀಕತ್ವವನ್ನು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಒಂದು ಅಮೂಲ್ಯವಾದ ಹಕ್ಕಿನ ಸ್ವರೂಪವೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಏಕೆಂದರೆ ಇದು ಗುಣ ಮಟ್ಟ ಮತ್ತು ಗ್ರಾಹಕರ ಸಂರಕ್ಷಣೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಸರಕುಗಳ ಅಥವಾ ಸೇವೆಯೊಂದಿಗೆ ಕೂಡಿರುತ್ತದೆ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಯಾವುದೇ ಸರಕು ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ ಅದನ್ನು ಸುಲಭವಾಗಿ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಪರಿಚಯಿಸಬಹುದು.

ವ್ಯಾಪಾರ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ವ್ಯಾಪಾರದ ಉತ್ಪನ್ನಗಳು ಅಥವಾ ಸೇವೆಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಬಳಸುವ ಚಿಹ್ನೆಗಳು, ಬಣ್ಣಗಳು ಅಥವಾ ಇತರ ಸಾಧನಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿರುತ್ತವೆ. ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ನೊಂದಣಿಯಾದ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳವರೆಗೆ ಮಾನ್ಯವಾಗಿರುತ್ತದೆ, ನಂತರ ಮುಂದಿನ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಗೆ ಅನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ನವೀಕರಿಸಬಹುದು. ಇದು ಒಂದು ವ್ಯಾಪಾರದ ಹಣಕಾಸು ಹೆಚ್ಚಿಸುವ ಮಾರುಕಟ್ಟೆಯ ಸಾಧನವಾಗಿದೆ.

ಕೆಲವು ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಲಾಭ ಪಡೆಯಲು ಉದ್ದೇಶವಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಇವರು ಬೇರೆಯವರ ಉತ್ಪಾದನೆಗಳು ಅಥವಾ ಸರಕುಗಳನ್ನು ನಕಲು ಮಾಡುವುದಲ್ಲದೆ ವ್ಯಾಪಾರಿಯ ಹೆಸರು ಮತ್ತು ಚಿಹ್ನೆಯ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅದೇ ರೀತಿ ಹೋಲುವ ಸರಕುಗಳನ್ನು ತಯಾರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದರಿಂದ ಮೂಲ

ವ್ಯಾಪಾರಿಗೆ ನಷ್ಟ ವಾಗುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತು ಹಿಡಿಯುವಂತೆ, ಪತ್ತೆ ಹಚ್ಚುವಂತೆ, ಉಳಿದವರಿಗಿಂತ ತಮ್ಮ ಸರಕುಗಳನ್ನು ವಿಭಿನ್ನವಾಗುವಂತೆ ತಮ್ಮದೇ ಆದಂತಹ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಬಳಸಿ ಸರಕುಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ ಕಾನೂನುಗಳು ಅವಶ್ಯವೆಂದು ಕಂಡುಬಂದಿತು.

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಅಧಿನಿಯಮ 1999ರ ಕಾರ್ಯವೈಖರಿ

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಅಧಿನಿಯಮ 1999ರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯರೂಪಕ್ಕೆ ಬಂದಿತು. ಇದು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಕಾನೂನು ಚೌಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ಒಂದು ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾನೂನನ್ನು ತಿದ್ದುಪಡಿ ಮಾಡಲು ಮತ್ತು ಕ್ರೋಢೀಕರಿಸಲು, ಸರಕು ಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳಿಗೆ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ನೋಂದಣಿ ಮತ್ತು ಉತ್ತಮ ರಕ್ಷಣೆ ಮತ್ತು ಮೋಸದ ಗುರುತುಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ತಡೆಗಟ್ಟಲು ಒದಗಿಸುವ ಕಾಯಿದೆ. ಈ ಕಾನೂನಿನ ಪ್ರಮುಖ ಉದ್ದೇಶವೆಂದರೆ ನೋಂದಾಯಿತ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ತಪ್ಪಾಗಿ ಪ್ರತಿನಿಧಿಸುವುದರಿಂದ ಅಥವಾ ಅನಧಿಕೃತ ಬಳಕೆದಾರರಿಂದ ಯಾವುದೇ ವಾಣಿಜ್ಯ ಪ್ರಯೋಜನಗಳಿಗಾಗಿ ಬಳಸದಂತೆ ರಕ್ಷಿಸುವುದು. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಟಿಎಂ ನೋಂದಣಿಯು ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಮಾಲೀಕರಿಗೆ ಅದರ ವಿಶೇಷ ಬಳಕೆಯನ್ನು ಅನುಮತಿಸುತ್ತದೆ.

ವ್ಯಾಪಾರ ಚಿಹ್ನೆಯ ಕಾನೂನಿನ ಒಟ್ಟಾರೆ ಉದ್ದೇಶವು ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸರಕುಗಳು ಅಥವಾ ಸೇವೆಗಳನ್ನು ಅನನ್ಯವಾಗಿ ಗುರುತಿಸುವ ಚಿಹ್ನೆ, ಪದ, ಲೋಗೋ, ಘೋಷಣೆ, ವಿನ್ಯಾಸ, ಡೊಮೇನ್ ಹೆಸರು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಳಕೆಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸುವ ಮೂಲಕ ಅನ್ಯಾಯದ ಸ್ಪರ್ಧೆಯನ್ನು ತಡೆಯುವುದು.ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾಯಿದೆಯು ನೋಂದಣಿ, ರಕ್ಷಣೆ, ಉಲ್ಲಂಘನೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪರಿಹಾರದ ನಿಬಂಧನೆಗಳಂತಹ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದಂತೆ ಹಲವಾರು ಅಂಶಗಳೊಂದಿಗೆ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತದೆ. ಪ್ರತಿ ಕಂಪನಿಯು ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಗಳ ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆಯನ್ನು ಅರಿತುಕೊಂಡು ಮತ್ತು ಅವರ ಬೌದ್ಧಿಕ ಆಸ್ತಿಯನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸ್ಥಳೀಯ ಪೇಟೆಂಟ್ ಕಚೇರಿಯಲ್ಲಿ ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ಗಳನ್ನು ನೋಂದಾಯಿಸುಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯ ಕಾನೂನಿನ ವಿಕಾಸ

1. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯ ಪರಿಕಲ್ಪನೆ ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿತ್ತು ಎಂದು ಬಲ್ಲ ಮೂಲಗಳಿಂದ ತಿಳಿದುಬಂದಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಯಾವುದೇ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿಲ್ಲ.

2. ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ವರ್ತಕತ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಬಳಸಲಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಬಂಗಾರ ಮತ್ತು ಬೆಳ್ಳಿ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುತ್ತಿದ್ದವರು.

3. ಹದಿನಾರನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಬಳಕೆ ವರ್ತಕರಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತದಲ್ಲಿದ್ದು ಕಂಡುಬಂದಿದೆ.

ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆ ಕಾಯಿದೆ 1999 ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ನೋಂದಣಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಕಾನೂನುಗಳನ್ನು ನಿಯಂತ್ರಿಸುತ್ತದೆ. ಭಾರತದಲ್ಲಿನ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು ಪೇಟೆಂಟ್‌ಗಳು, ವಿನ್ಯಾಸಗಳು ಮತ್ತು ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ಗಳ ನಿಯಂತ್ರಕ ಜನರಲ್, (ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ಗಳ ರಿಜಿಸ್ಟ್ರಾರ್ ಕಚೇರಿ), ಕೈಗಾರಿಕೆ ಮತ್ತು ವಾಣಿಜ್ಯ ಸಚಿವಾಲಯ, ಭಾರತ ಸರ್ಕಾರದಿಂದ ನೋಂದಾಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಯ ಉಲ್ಲಂಘನೆ ಯೆಂದರೆ ನೋಂದಾಯಿತ ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ಗೆ ಹೋಲುವ ಅಥವಾ ಮೋಸಗೊಳಿಸುವ ಮಾರ್ಕ್‌ನ ಅನಧಿಕೃತ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಕಾನೂನನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘನೆಯಾದರೆ

ಅನೇಕ ದಂಡ ಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸಲು ಕಾಯಿದೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಅನೇಕ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮತ್ತು ಅಂತರರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಿವೆ.

ಭಾರತದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರು ಸಿವಿಲ್ ಆರೋಪಗಳ ಜೊತೆಗೆ ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ಆರೋಪ ಗಳನ್ನು ಎದುರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘನೆ ಆಗುವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ತಾತ್ಕಾಲಿಕ ತಡೆಯಾಜ್ಞೆ, ಶಾಶ್ವತ ತಡೆಯಾಜ್ಞೆ, ಹಾನಿಗಳು,ಲಾಭದ ಖಾತೆ (ಉಲ್ಲಂಘನೆಯಿಂದ ಗಳಿಸಿದ ಲಾಭದ ಮೊತ್ತದಲ್ಲಿ ಹಾನಿ) ಸರಕುಗಳ ನಾಶ, ಕಾನೂನು ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಗಳ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಉಲ್ಲಂಘಿಸಿದವರು ಭರಿಸಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಇದಲ್ಲದೆ ಕ್ರಿಮಿನಲ್ ವಿಚಾರಣೆಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ, ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ಮೂರು ವರ್ಷಗಳ ವರೆಗೆ ವಿಸ್ತರಿಸಬಹುದಾದ ಆರು ತಿಂಗಳಿಗಿಂತ ಕಡಿಮೆಯಿಲ್ಲದ ಅವಧಿಯ ಸೆರೆವಾಸ, 50,000 ಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆಯಿಲ್ಲದ ದಂಡವು 2 ಲಕ್ಷದವರೆಗೆ ದಂಡಗಳನ್ನು ವಿಧಿಸು ತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯ ಉಲ್ಲಂಘನೆಯ ಪ್ರಕರಣಗಳಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಲು ಪೋಲೀಸರಿಗೆ ಹಕ್ಕನ್ನು ನೀಡುತ್ತದೆ. ಇದು ಅಪರಾಧಿಗಳಿಗೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಮತ್ತು ದಂಡವನ್ನು ಒದಗಿಸುತ್ತದೆ. ಇದು ನೋಂದಣಿಯ ಸಮಯದ ಅವಧಿಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ ಮತ್ತು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕವಲ್ಲದ ಟ್ರೇಡ್‌ಮಾರ್ಕ್‌ನ ನೋಂದಣಿಯನ್ನೂ ಸಹ ಹೆಚ್ಚಿಸುತ್ತದೆ. ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಬೌದ್ಧಿಕ ಆಸ್ತಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಅಂಶಗಳಾಗಿವೆ, ಆದ್ದರಿಂದ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯ ರಕ್ಷಣೆ ಇಂದಿನ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ ಏಕೆಂದರೆ, ಸರಕು ಅಥವಾ ಸೇವೆಯ ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ಜನರೇಟರ್ ತನ್ನ ಗುರುತು ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿರಬೇಕು, ಗಮನ ಸೆಳೆಯಬೇಕು ಮತ್ತು ಅದನ್ನು ಇತರರಿಂದ ಸುಲಭವಾಗಿ ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ವ್ಯಾಪಾರಿಗಳು ಅಥವಾ ಕಂಪನಿಗಳು ತಮ್ಮ ಸರಕುಗಳಿಗೆ ಅಥವಾ ಸೇವೆಗಳಿಗೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನು ನೊಂದಣಿಯನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ ಬೇರೆ ಯಾವ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಅಥವಾ ಕಂಪನಿಯು ತಮ್ಮ ಸರಕುಗಳನ್ನು ಅಥವಾ ಸೇವೆಗಳನ್ನು ನಕಲು ಮಾಡಿಕೊಂಡಾಗ ಅನೇಕ ಫಾಯ್ದೆಗಳನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ತಮ್ಮ ಸರಕುಗಳ ರಕ್ಷಣೆಯಾಗುವುದಲ್ಲದೆ ಉಲ್ಲಂಘನೆ ಯಾದಾಗ ಪರಿಹಾರಗಳನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡು ಹಾದಿಯಾದ ವೆಚ್ಚವನ್ನು ಕೂಡ ಸಂವಿಧಾನದ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಥವಾ ಕಾನೂನಿನ ಅಡಿಯಲ್ಲಿ ಪಡೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ.

ಸಮಾರೋಪ

ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಲೀ ಅಥವಾ ಕಂಪನಿಯಾಗಲೀ ತನ್ನ ಸರಕು ಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳಿಗೆ ತನ್ನದೇ ಆದ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಯನ್ನಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಅವು ವ್ಯಾಪಾರದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ತರವಾದ ಪಾತ್ರಗಳು ವಹಿಸುತ್ತವೆ. ಸರಕುಗಳು ಎಲ್ಲೇ ಹೋದರೂ ತಮ್ಮ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು. ಗ್ರಾಹಕರು ಒಂದು ಸಾರಿ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ವ್ಯಾಪಾರಿಚಿಹ್ನೆಯಿರುವ ವಸ್ತುಗಳು ಅಥವಾ ಸರಕುಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಅದರ ಸದುಪ ಯೋಗವನ್ನು ಪಡೆದುಕೊಂಡಾಗ ಮತ್ತು ಅದರಿಂದ ತೃಪ್ತನಾದಾಗ ಮತ್ತೊಂದು ಸಾರಿ ಅದೇ ಚಿಹ್ನೆ ಯಿರುವ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕೊಳ್ಳಲು ಅವನಿಗೆ ಸುಲಭವಾಗುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಗ್ರಾಹಕರು ಕಳಪೆ ಅಥವಾ ನಕಲು ಸರಕುಳಿಗೆ ಮೋಸಹೋಗದೇ ಗುಣಮಟ್ಟದ ವಸ್ತುಗಳನ್ನೇ ಆಯ್ಕೆಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಈ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳು ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತವೆ.

ಪರಾಮರ್ಶನ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. ಎಫ್.ಪಿ.ಲಕ್ಷ್ಮೀಶ್ವರಮಠ,ಬೌದ್ಧಿಕಸ್ವತ್ತಿನ ಹಕ್ಕುಗಳು,ಆಕಳವಾಡಿ ಬುಕ್‌ಡಿಪೋ,ಧಾರವಾಡ,2019
2. ಕಾತಾಬುಕ್.ಕಾಂ.
3. ಟ್ಯಾಕ್ಸ್‌ಗುರು.ಇನ್